

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВЕРЕША РОМАН ВІКТОРОВИЧ

УДК 343.22

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ
СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Р. В. Вереша**

Науковий консультант **Фесенко Євгеній Володимирович,**
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Вереша Р.В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). – Академія адвокатури України; Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017.

Дисертація є першим комплексним та системним монографічним дослідженням, в якому з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень науки здійснено аналіз та узагальнення теоретичних, прикладних і нормативних проблем суб'єктивної сторони складу злочину, в результаті чого сформульовано ряд нових положень, висновків та пропозицій, які можуть слугувати подальшому розвитку науки кримінального права та формуванню кримінально-правової політики держави.

Визначено концепцію, методологічні засади та феноменологію суб'єктивної сторони складу злочину. Суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної (девіантної) поведінки. Суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція, передбачає структурування (моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду (різновиду) злочинного діяння, що знаходить відображення в КК України. В цій конструкції має місце певна фрагментарність, недостатня повнота, оскільки із такими структурованими характеристиками пов'язується акт кримінальної поведінки. В межах суб'єктивної сторони злочину, як фактичної конструкції, відповідні характеристики юридичної конструкції встановлюються щодо певних фактичних обставин. Суб'єктивна сторона складу злочину формується комплексно під впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обумовлюють у кожному конкретному випадку зв'язок свідомо-вольової сфери особи з явищами навколишнього середовища під час вчинення злочину.

Інститут суб'єктивної сторони складу злочину має глибокі національні корені. Визначено особливості регламентації окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному законодавстві іноземних держав і в межах міжнародних нормативно-правових актів.

Обґрунтовано, що принцип вини має морально-етичне походження і полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та нормами кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку. Запропоновано визначення кримінально-правового принципу вини та його співвідношення з іншими принципами кримінального права.

Розроблено концепцію загальної теорії вини у кримінальному праві, що виходить за межі юридичного розуміння цього інституту. Загальна теорія вини у кримінальному праві – це сукупність психологічних, філософських, морально-правових, а також теологічних підходів, які використовуються для розуміння вини як кримінально-правового феномену. Відтак, вони мають кримінально-правове та кримінологічне значення.

Встановлено співвідношення вини і кримінальної відповідальності. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією із складових її умови) та підстави кримінальної відповідальності як основоположних інститутів кримінального права України. Визначення форми та виду вини є важливим і необхідним етапом кваліфікації злочинів, передбачених в Особливій частині КК України, та застосування внаслідок цього у процесі реалізації кримінальної відповідальності інститутів Загальної частини КК України.

Досліджено доктринальні підходи щодо визначення вини та її форм. Виною у кримінальному праві є психічне ставлення суб'єкта злочину у формі умислу або необережності до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, у якому об'єктивується її протиправна асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка щодо найважливіших цінностей суспільства. Для характеристики

обставин, що виключають злочинність діяння запропоновано вживання терміна «позитивна вина». Умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення.

Обґрунтовано, що при вирішенні питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас. Суб'єктивна сторона злочинних діянь, вчинених під впливом гіпнозу, магії та психології мас, обумовлюється опосередкованою виною.

Визначено, що суб'єктивна сторона складу злочину в ряді випадків набуває ускладнених конструкцій, якими є складна вина, помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та казус (випадок). Складна вина, яка хоча і не передбачена у КК України, однак не виключається законодавцем, оскільки Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. Помилка суб'єкта злочину залежить від усвідомлення характеру діяння, тобто від інтелектуального моменту, що пов'язує її із суб'єктивним інкримінуванням та обумовлює необхідність урахування при кваліфікації злочину. Казус у кримінальному праві – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина.

Здійснено кримінально-правову характеристику мотиву, мети та емоційного стану, як факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину.

Ключові слова: суб'єктивна сторона, злочин, склад злочину, вина, умисел, необережність, складна вина, помилка, казус, мотив, мета, емоційний стан.

SUMMARY

Veresha R.V. Problems of the Subjective Side of Corpus Delicti – *Qualifying scientific paper (Manuscript copy)*.

SJD thesis; special field 12.00.08 "Criminal Law and Criminology; Criminal Executive Law" (081 – Law). – Academy of Advocacy of Ukraine; National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2017.

This thesis is the first comprehensive and system monographic study. Based on the contemporary cognitive methods and the latest scientific achievements, the thesis analyzes and generalizes the theoretical, action-oriented and statutory problems of the subjective side of corpus delicti. Thus, there was defined a number of new provisions, implications and proposals, which may be used for further development of the criminal law and formation of the state's criminal law policy.

The paper defines the concept, methodological principles and phenomenological basis of the subjective side of crime. The subjective side of a specific criminal offence incorporates all the mental processes characterizing the mental aspect of delinquency. As the subjective side of corpus delicti is a statutory concept, mental activity characteristics, which are utmost significant in terms of criminal law and satisfy a certain kind (type) of criminal act, are structured (classified). This feature is reflected in the Criminal Code of Ukraine. This concept is kind of fragmental and incomplete, since delinquency is associated with these structured characteristics. The relevant characteristics of this statutory concept are being determined concerning a certain case within the subjective side of crime considered as an actual concept. The subjective side of corpus delicti is formed comprehensively based on biological, psychological and social factors that determine the bond between the volitional sphere of a person and the environment while committing a crime.

The institute of the subjective side of corpus delicti has deep national roots. There are identified regulation features related to the certain aspects of the subjective side of corpus delicti provided in the criminal laws of foreign states and within the framework of international laws and regulations.

The principle of guilt was substantiated to have a moral and ethical origin. It involves a process of finding a relationship between the morality standards and the criminal legislation, as the independent systems of social life regulation in terms of law enforcement. This paper provides a definition of the criminal principle of guilt and correlation thereof with other principles of criminal law.

This paper provides a concept of the general theory of guilt in criminal law, which goes beyond the legal understanding of this institute. The general theory of guilt in the criminal law is a set of theological, psychological, philosophical and moral-legal approaches used to understand the guilt as a criminal-legal phenomenon. There fore, they have criminal-legal and criminological significance.

There is established a co-relation between the guilt and the criminal liability. The guilt as a mandatory feature of the subjective side of corpus delicti forms a basis of criminal liability (as one of the components of its condition) and the grounds of criminal liability as the fundamental institutions of criminal law in Ukraine. Defining the form and kind of guilt is an important and necessary stage of qualifying crimes, covered by the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, and of applying the institutes, provided for in the General Part of the Criminal Code of Ukraine, in the course of exercising the criminal liability.

The doctrinal approaches to the guilt phenomenon and its forms are investigated. In criminal law, guilt is a mental attitude of a subject of the crime in the form of malice or negligence to the socially dangerous act committed by him/her to distorted values orientations, objectifying the latter's asocial or insufficiently expressed social attitude to the most important values of society. The "positive guilt" term was offered to characterize the circumstances closing out the action's criminal nature. The intentional guilt is a mental attitude of the subject to the committed crime, which mental element is expressed as a conscious attitude towards a socially dangerous act, while the volitional one – as the purposeful nature of criminal activity. The negligent guilt is a mental attitude of a person to the committed crime, which mental element is expressed as an obligation and ability of conscious attitude to the socially dangerous act, while the volitional one – as an ability to stop its commitment.

In considering the matter of bringing a person to criminal liability, one should consider the possible influence on human mind by special psychological methods, including hypnosis, magic and mass psychology. The subjective side of crime committed under the effect of hypnosis, magic and mass psychology is predetermined by the indirect guilt.

In certain cases, subjective side of corpus delicti takes a form of complex structures, including a complex guilt, a mistake made by a person, who had committed a socially dangerous act and a chance (casus). Although the complex form of guilt is not provided in the Criminal Code of Ukraine, it is not excluded by the legislator, since the Special Part of the Criminal Code of Ukraine contains additional corpus delicti based on the combination of intentional and negligent forms of guilt. The crime committer's mistake depends on his/her realization of the nature of the act, namely – on the mental aspect. This makes it related to the subjective incrimination process and necessitates its consideration in qualifying the crime. In criminal law, chance (casus) is a particular mental attitude of a person to the socially dangerous act (omission), committed by him/her and followed by socially dangerous consequences, that carves out the fact of his/her guilt.

There is carried out a criminal-legal description of a motive, intent and emotional state as the optional features of the subjective side of corpus delicti.

Key words: subjective side, crime, corpus delicti, guilt, malice, negligence, complex guilt, mistake, casus, motive, objective, emotional state.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

монографія:

1. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину: монографія. Київ: Алерта, 2017. 568 с. *Рецензії: Шахла Тофік кизи Самедова (доктор юридичних наук, професор, заступник декана юридичного факультету з наукової роботи Бакинського Державного Університету Азербайджанської Республіки)* Сучасне дослідження актуальних проблем суб'єктивної сторони складу злочину. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2017. № 3(36). С. 219–221; *Матвійчук В. К.* Дослідження аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в контексті кримінально-правової проблематики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2(103). С. 369–371.

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

2. Вереша Р. В. Визначення змісту злочинної недбалості в кримінальному праві України. *Право України*. 2005. № 7. С. 116–121.

3. Вереша Р. В. Вина та її форми за кримінальним правом Франції. *Право України*. 2005. № 12. С. 138–141.

4. Вереша Р. В. Mens rea за кримінальним правом Англії. *Право України*. 2006. № 5. С. 167–170.

5. Вереша Р. В. Суб'єкт злочинного діяння за кримінальним законодавством зарубіжних держав. *Право України*. 2006. № 9. С. 137–143.

6. Вереша Р. В. Поняття та підстава кримінальної відповідальності. *Право України*. 2006. № 12. С. 97–103.

7. Вереша Р. В. Основні підходи щодо визначення поняття мотиву поведінки. *Право України*. 2007. № 4. С. 33–37.

8. Вереша Р. В. Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (коментар до ст. 170 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. Вип. 11. С. 43–49.

9. Вереша Р. В. Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (коментар до ст. 171 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 2(15). С. 86–89.
10. Вереша Р. В. Вина (коментар до ст. 23 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 3(16). С. 39–45.
11. Вереша Р. В. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 3(19). С. 73–82.
12. Вереша Р. В. Необережність та її види (коментар до ст. 25 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2(21). С. 91–94.
13. Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1(26). С. 129–136.
14. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за законодавством зарубіжних держав. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 34–39.
15. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами (порівняльно-правовий аспект). *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 1(29). С. 53–61.
16. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки форм співучасті у злочині. *Адвокат*. 2015. № 1. С. 41–44.
17. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 1(32). С. 79–94.
18. Вереша Р. В. Філософія вини. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2(33). С. 97–105.
19. Вереша Р. В. Принцип вини у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 3(34). С. 55–65.
20. Вереша Р. В. Вина і норми Загальної частини КК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 1(35). С. 35–40.

21. Вереша Р. В. Визначення ознак суб'єктивної сторони складу злочину в Особливій частині КК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 2(36). С. 53–61.

22. Вереша Р. В. Казус у кримінальному праві: основні ознаки та необхідність законодавчої регламентації. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 4(31). С. 130–142.

23. Вереша Р. В. Вина і кримінальна відповідальність: основні аспекти співвідношення. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 3(37). С. 43–50.

24. Вереша Р. В. Загальна теорія вини у кримінальному праві. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2017. № 2(35). С. 171–184.

25. Вереша Р. В. Афект як психологічна та кримінально-правова категорія. *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Т. 14. № 1(38). С. 66–74.

26. Вереша Р. В. Сильне душевне хвилювання: поняття та кримінально-правове значення. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1(13). С. 182–193.

27. Veresha Roman V. Criminal and Legal Characteristics of Criminal Intent. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2016. Vol. VII, Winter. No. 7(21). P. 1881–1890.

28. Veresha Roman V. Determination Motive Through the Prism of the General Concept of the Motives of Human Behaviour. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 11. P. 4739–4750.

29. Veresha Roman V. Mistake of Criminal Law and its Influence on the Classification of Crime. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 15. P. 8017–8025.

30. Veresha Roman V. Problem of Determining the Chance (Causus) in Criminal Law. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 17. P. 10241–10252.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Вереша Р. В. Помилка в кримінальному законодавстві зарубіжних держав. *Склад злочину: проблемні питання: тези наук. конф.* (Київ, 21 березня 2008 р.) // Вісник Академії адвокатури України. 2009. № 1(14). С. 280–282.

32. Вереша Р. В. Проблема застосування найсуворіших видів покарань в контексті чинності проміжного кримінального закону. Формування стратегії регіонального розвитку в умовах глобальної економічної кризи: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 27 травня 2009 р.) Чернігів: ЧІ МАУП, 2009. С. 57–60.

33. Вереша Р. В. Кваліфікаційні помилки. *Проблеми юридичної кваліфікації (теорія і практика): матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 20 травня 2010 р.) // Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 1(17). С. 164–166.

34. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення окремих положень Конституції України. *Конституційне право на працю: юридичні гарантії та судовий захист: тези наук.-практ. конф.* (Київ, 5 квітня 2012 р.) // Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 3(25). С. 186–189.

35. Вереша Р. В. Особливості визначення вини у кримінальному праві зарубіжних держав. *Проблеми протидії злочинності у ХХІ столітті: вітчизняний та міжнародний досвід: матеріали Міжнар. симпозіуму* (Чернігів, 24 квітня 2015 р.) / за ред. д.ю.н., проф. І. Г. Богатирьова Чернігів: Буковинський державний фінансово-економічний університет, Апеляційний суд Чернігівської обл., 2015. С. 207–210.

36. Вереша Р. В. Основні підходи до визначення мети вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 8-9 жовтня 2015 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2015. С. 218–221.

37. Вереша Р. В. Суб'єктивні та об'єктивні ознаки форм співучасті у злочині. *Малиновські читання: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.* (Острог,

13–14 листопада 2015 р.). Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. С. 118–120.

38. Вереша Р. В. Основні психологічні елементи суб'єктивної сторони складу злочину. *Економіко-правові виклики 2016 року: VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНП (Львів, 12 січня 2016 р.)*. Львів: Національна академія наукового розвитку, 2016. Т. 2. С. 28–33.

39. Вереша Р. В. Аналіз судової практики щодо прийняття судами України рішень в період з листопада 2013 року по лютий 2014 року в частині типових порушень процесуального законодавства і принципу презумпції невинуватості. *Захист верховенства права – обов'язок судді: матеріали круглого столу* (Київ, 11 лютого 2016 р.). Київ: Проект «Справедливе правосуддя» USAID, 2016. С. 4–17.

40. Вереша Р. В. Способи відображення умисної форми вини в межах Особливої частини КК України. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 травня 2016 р.): у 3 т. / редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін.* Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. Т. 3. С. 21–23.

41. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки порушення правил поведінки в громадських місцях та застосування обмежуючих норм. *Публічний простір як об'єкт правового регулювання: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 30 вересня 2016 р.)*. Київ: ВЦ Академії адвокатури України, 2016. С. 41–45.

42. Вереша Р. В. Завідомість як кримінально-правова категорія. *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 12 листопада 2016 р.) / за заг. ред. д.ю.н., доц. Г. О. Ульянової*. Одеса: Фенікс, 2016. С. 6–7. URL: <http://fa.onua.edu.ua/ua/science/sbornik2016/> (дата звернення: 20.12.2016).

43. Вереша Р. В. Мотив та мета злочинів вчинених у стані сильного душевного хвилювання. *Криміналістика в адвокатській діяльності: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 листопада 2016 р.)*. Київ: ВЦ Академії адвокатури України, 2016. С. 22–24.

44. Вереша Р. В. Емоційний стан особи як ознака суб'єктивної сторони складу злочину. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2 грудня 2016 р.). Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 243–245.

45. Вереша Р. В. Класифікація емоцій на види та її кримінально-правове значення. *Теоретичні і практичні проблеми досудового розслідування в кримінальному процесі України*: матеріали наук. конф. (Київ, 16 грудня 2016 р.). Київ: ВЦ ААУ, 2016. С. 25–27.

46. Вереша Р. В. Значення застосування гіпнозу, магії та психології мас для суб'єктивного елементу суспільно небезпечного діяння // *Круглий стіл, присвячений 80-річчю з дня народження професора Станіслава Сергійовича Яценка*: тези учасників (Київ, 23 грудня 2016 р.). Київ: Юридичний ф-т КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. С. 29–32.

47. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення мотиву ревнощів. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 березня 2017 р.). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 130–132.

48. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання при перевищенні меж необхідної оборони та крайньої необхідності. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави*: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 30 березня 2017 р.). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 167–168.

49. Вереша Р. В. Значення психологічних основ суб'єктивної сторони складу злочину. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри*: зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 7–8 квітня 2017 р.). Кропивницький: КОД, 2017. С. 311–313.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

50. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ: Атіка, 2006. 740 с.
51. Вереша Р. В. Суб'єктивна сторона складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ: Академія адвокатури України; Прецедент, 2014. 52 с.
52. Вереша Р. В. Суб'єкт злочину : наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2014. 44 с.
53. Вереша Р. В. Співучасть у злочині : наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2014. 56 с.
54. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2015. 88 с.
55. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Алерта, 2016. 352 с.
56. Вереша Р. В. Мотив та мета злочину : наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2016. 56 с.
57. Вереша Р. В. Випадок та помилка у кримінальному праві : наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2016. 52 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ	
ЗЛОЧИНУ.....	35
1.1. Методологічні засади дослідження суб'єктивної сторони складу злочину.....	35
1.2. Особливості визначення суб'єктивної сторони складу злочину.....	56
1.3. Кримінальна поведінка та її психологічні передумови.....	86
Висновки до розділу 1.....	111
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ	
ПРАВІ.....	115
2.1. Принцип вини у кримінальному праві України.....	115
2.2. Загальна теорія вини у кримінальному праві.....	137
2.3. Вина і кримінальна відповідальність.....	159
2.4. Вина і норми Кримінального кодексу України.....	176
Висновки до розділу 2.....	203
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ФОРМ ТА ВИДІВ ВИНИ У СУЧАСНОМУ	
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	206
3.1. Умисна форма вини: основний кримінально-правовий зміст та види.....	206
3.2. Необережна форма вини: основний кримінально-правовий зміст та види.....	236
3.3. Проблеми складної вини у кримінальному праві України.....	262
3.4. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та її кримінально-правове значення.....	282
3.5. Випадок (казус) та його кримінально-правове значення.....	311
Висновки до розділу 3.....	339

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ОЗНАК СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ.....	343
4.1. Кримінально-правова характеристика мотиву злочину	343
4.2. Кримінально-правова характеристика мети злочину.....	370
4.3. Емоційний стан особи та його кримінально-правове значення.....	387
Висновки до розділу 4.....	411
ВИСНОВКИ.....	413
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	420
ДОДАТКИ.....	530

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК Австралії – Кримінальний кодекс Австралійського Союзу

КК Австрії – Кримінальний кодекс Австрійської Республіки

КК Азербайджанської Республіки – Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки

КК Грузії – Кримінальний кодекс Грузії

КК Данії – Кримінальний кодекс Королівства Данія

КК Естонської Республіки – Кримінальний кодекс Естонської Республіки

КК Іспанії – Кримінальний кодекс Королівства Іспанія

КК Киргизької Республіки – Кримінальний кодекс Киргизької Республіки

КК КНР – Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки

КК Латвійської Республіки – Кримінальний кодекс Латвійської Республіки

КК Республіки Білорусь – Кримінальний кодекс Республіки Білорусь

КК Республіки Болгарія – Кримінальний кодекс Республіки Болгарія

КК Республіки Вірменія – Кримінальний кодекс Республіки Вірменія

КК Республіки Казахстан – Кримінальний кодекс Республіки Казахстан

КК Республіки Корея – Кримінальний кодекс Республіки Корея

КК Республіки Македонія – Кримінальний кодекс Республіки Македонія

КК Республіки Молдова – Кримінальний кодекс Республіки Молдова

КК Республіки Польща – Кримінальний кодекс Республіки Польща

КК Республіки Сан-Марино – Кримінальний кодекс Республіки Сан-Марино

КК Республіки Таджикистан – Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан

КК Республіки Туркменістан – Кримінальний кодекс Республіки Туркменістан

КК Республіки Узбекистан – Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан

КК Таїланду – Кримінальний кодекс Таїланду

КК Угорщини – Кримінальний кодекс Угорщини

КК України – Кримінальний кодекс України

КК ФРН – Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина

КК Франції – Кримінальний кодекс Французької Республіки

КК Швейцарії – Кримінальний кодекс Швейцарської Конфедерації

КК штату Нью-Йорк США – Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк США

КК Японії – Кримінальний кодекс Японії

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

ПВСУ – Пленум Верховного Суду України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Оновлення Української держави, вплив на її розвиток основоположних принципів міжнародного права при одночасному збереженні кращих національних традицій обумовлюють формування сучасної правової системи на основі загальновизнаних правових принципів, зокрема, таких як верховенство права, гуманізм, презумпція невинуватості, відповідальності лише за наявності вини.

Законодавство України про кримінальну відповідальність ставить перед наукою нові завдання, що потребують вивчення практики його застосування та дослідження ефективності. Однією з центральних проблем кримінального права України є проблема суб'єктивної сторони складу злочину. Від її правильного вирішення багато в чому залежить побудова найважливіших інститутів кримінального права України (злочин, його види та стадії, суб'єкт злочину, співучасть у злочині, обставини, що виключають злочинність діяння тощо), визначення підстав кримінальної відповідальності, конструкції складів конкретних злочинів, зміцнення законності в діяльності органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю (кримінальні провадження, по яких вирoki судів набрали законної сили свідчать про значну кількість умисних злочинів, зокрема, у 2014 році постановлено 102,1 тис. вироків, з них 97,8 тис. щодо умисних злочинів; у 2015 році – 94,7 тис. вироків, з них 91,4 тис. щодо умисних злочинів; у 2016 році – 76,2 тис. вироків, з них 73,4 тис. щодо умисних злочинів¹).

Тому розвиток вчення про суб'єктивну сторону складу злочину в кримінальному праві продовжує залишатися важливим завданням кримінально-правової науки. Вирішення цього завдання ускладнюється тим, що після проголошення у 1991 році незалежності України комплексно проблеми суб'єктивної сторони складу злочину не вирішувалися. Більш як 25-річний період, який минув після здобуття нашою державою незалежності, відзначається глибокими змінами у кримінальному законодавстві,

¹ Статистична звітність Державної судової адміністрації України за 2014–2016 роки. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka (дата звернення: 07.04.2017).

досягненнями філософської, психологічної та юридичної наук, поглибленням знань про людину. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину є предметом міждисциплінарних досліджень, а подальше їх вирішення вимагає значної інтеграції різних галузей наукових знань (наведений висновок підтверджують також зведені дані анкетування працівників Національної поліції (75 %), прокуратури (79 %) та суддів (84 %). За останні роки помітно посилилася розробка питань умислу, необережності, мотиву, мети та емоційного стану при вчиненні злочину. Це, у свою чергу, вимагає розвитку загального вчення про суб'єктивну сторону складу злочину, частиною якого є ці питання.

Кримінальне право України передбачає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності лише за наявності вини. Безумовною вимогою кримінального процесуального законодавства України є те, що у кримінальному провадженні підлягають доказуванню форми вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення, що є однією з найважливіших демократичних гарантій судочинства. Це положення не викликає сумнівів, однак відкритим залишається питання про те, який зміст вкладається у визначення вини, коли передбачається положення про те, що без вини немає кримінальної відповідальності.

Попередня наукова діяльність свідчить про те, що дослідження прикладних проблем має відбуватися на певному підґрунті. Таким підґрунтям при дослідженні проблем суб'єктивної сторони складу злочину стали положення таких фундаментальних наук, як філософія та психологія.

Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину були і залишаються предметом дослідження в науці кримінального права. Окремі з них концептуально досліджувались у працях, написаних у XIX–XX століттях, – такими, зокрема, вченими, як: Е. Белінг, К. Біндінг, Я.М. Брайнін, Б.С. Волков, Ф.Г. Гілязев, П.С. Дагель, Г.А. Злобін, Д.П. Котов, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунесев, В.Г. Макашвілі, Б.С. Нікіфоров, О.І. Рарог, М.С. Таганцев, Д.М. Узнадзе, Б.С. Утевський, І.Г. Філановський, В.А. Якушин. Значний внесок у дослідження питань суб'єктивної сторони складу злочину зробили також сучасні вітчизняні науковці, зокрема, В.І. Борисов, Ю.А. Вапсва, П.А. Воробей, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко,

Л.М. Кривоченко, П.С. Матишевський, С.І. Нежурбіда, М.І. Панов, А.О. Пінаєв, А.В. Савченко, Є.Л. Стрельцов, С.А. Тарарухін.

Для обґрунтування теоретичних положень у дисертації автор спирається на праці таких вчених, як: П.П. Андрушко, Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, П.С. Берзін, А.М. Бойко, Ф.Г. Бурчак, В.О. Глушков, В.В. Голіна, В.Г. Гончаренко, В.К. Грищук, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, О.О. Кваша, О.Г. Колб, М.В. Корнієнко, В.В. Кузнецов, О.Г. Кулик, І.П. Лановенко, О.М. Литвинов, С.Я. Лихова, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, В.А. Мисливий, П.П. Михайленко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Ю.В. Нікітін, В.І. Осадчий, Є.О. Письменський, О.Я. Светлов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, С.І. Тихенко, В.П. Тихий, В.О. Туляков, В.І. Тютюгін, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, В.В. Черней, В.І. Шакур, С.Д. Шапченко, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та інших.

Разом з тим, не зважаючи на значну кількість праць, які присвячені окремим аспектам суб'єктивної сторони складу злочину і мають важливе наукове та практичне значення, ця проблема у кримінальному праві України далеко не вичерпана. Переважна більшість наукових праць ґрунтується на осмисленні лише окремих ознак досліджуваної проблеми. Багато питань, які стосуються теми дисертації, вченими не вивчалися, а деякі – розроблені недостатньо. Так, до цього часу в науці кримінального права не сформовано цілісного уявлення, зокрема, щодо феноменологічних засад суб'єктивної сторони складу злочину, співвідношення суб'єктивної сторони злочину та суб'єктивної сторони складу злочину, про повноту і точність законодавчого визначення умислу та необережності, застосування цих визначень до норм Особливої частини Кримінального кодексу України (далі по тексті – КК України), з урахуванням специфіки окреслених у них складів злочинів, а також інших кримінально-правових ситуацій, які пов'язані із суб'єктивною стороною складу злочину, про особливості встановлення форм та видів вини в окремих видах злочинів, про зв'язок вини з інститутами Загальної частини КК України. Суттєвою прогалиною у вченні про суб'єктивну сторону складу злочину є відсутність розробки загальної теорії вини у кримінальному праві України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження узгоджується із Концепцією Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Закон України № 228-IV від 21 листопада 2002 року), Пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки на період до 2020 року (Закон України № 2519-VI від 9 вересня 2010 року), Стратегією національної безпеки України (Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 року) та зі Стратегією розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженою Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року. Робота виконана відповідно до планів наукових досліджень Академії адвокатури України і є складовою тематичного плану науково-дослідних робіт на 2013–2018 роки «Захист конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні», затвердженого рішенням Вченої ради Академії адвокатури України (протокол № 5 від 18 лютого 2013 року, державний реєстраційний номер 011U001491). Наукові результати, теоретичні положення та висновки було отримано в межах наукової теми досліджень кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України «Кримінально та адміністративно-правова охорона особи, суспільства та держави від протиправних посягань, гарантована Основним законом України» на 2017–2022 роки (протокол № 9 від 23 лютого 2017 року, державний реєстраційний номер 0117U000979).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Академії адвокатури України 26 лютого 2007 року (протокол № 8) й уточнено 21 травня 2015 року (протокол № 8).

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження.

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження та вирішення проблем суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному праві України, а також розробка нових механізмів удосконалення чинного КК України та практики його застосування у цій сфері. У зв'язку з цим робота була зорієнтована на постановку і розв'язання наступних завдань:

- сформулювати концепцію, методологічні засади та феноменологію суб'єктивної сторони складу злочину;

- систематизувати та оцінити загальні історичні підходи щодо розвитку вчення про суб'єктивну сторону складу злочину, а також здійснити порівняльно-правовий аналіз ознак суб'єктивної сторони складу злочину в межах КК України та законодавчих актів іноземних держав;

- встановити особливості визначення суб'єктивної сторони складу злочину;
- визначити зміст принципу вини та його зв'язок з іншими принципами кримінального права;

- з'ясувати соціально-психологічні, філософські та теологічні підходи щодо розуміння вини;

- встановити особливості визначення загальної теорії вини у кримінальному праві;

- виявити співвідношення вини і кримінальної відповідальності та підстави кримінальної відповідальності;

- розкрити кримінально-правовий зміст умисної та необережної форм вини;

- сформулювати загальні правила для визначення складної вини у кримінальному праві;

- з'ясувати значення помилки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння;

- сформулювати зміст та ознаки казусу в кримінальному праві;

- встановити особливості впливу певних психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас на можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності;

- визначити зміст та значення мотиву і мети злочину;

- встановити значення емоційного стану особи, як факультативної ознаки суб'єктивної сторони складу злочину;

- на підставі проведеного дослідження сформулювати рекомендації щодо вдосконалення теоретичних засад суб'єктивної сторони складу злочину та розробити пропозиції щодо внесення змін до КК України і практики його застосування.

Об'єктом дослідження є положення законодавства, правозастосовної практики та науки кримінального права, що стосуються суб'єктивної сторони складу злочину.

Предметом дослідження є проблеми суб'єктивної сторони складу злочину.

Методи дослідження обрано відповідно до мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження, що ґрунтуються на сучасній теорії пізнання. Методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, який дає змогу визначити теоретичні, законодавчі та прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину. Також у роботі використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, а саме: *формально-логічний (догматичний)* – для встановлення змісту понять та формулювань, які вживаються при характеристиці суб'єктивної сторони складу злочину, а також юридичного змісту окремих положень чинного кримінального законодавства України (підрозділ 1.1, розділ 2, підрозділи 3.1., 3.2, 4.3); *системно-структурний* – під час дослідження феноменології, методологічних засад суб'єктивної сторони складу злочину та при встановленні сутності суб'єктивної сторони складу злочину з урахуванням міждисциплінарних зв'язків науки кримінального права з філософією та психологією (розділ 1, підрозділ 2.2); *системно-функціональний* – при визначенні пропозицій щодо можливих шляхів удосконалення чинного кримінального законодавства України (підрозділи 2.1, 2.4, розділи 3, 4); *порівняльно-правовий* – для визначення регламентації окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному праві іноземних держав і в межах положень міжнародного права (підрозділ 2.1, 2.2, розділи 3, 4); *історико-правовий* – при встановленні еволюції поглядів щодо окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину (підрозділи 1.1, 4.3); *статистичний* – при узагальненні положень чинного кримінального законодавства України та аналізі правозастосовної практики (підрозділи 2.4, 3.1, 3.2, 3.3); *соціологічний* – при проведенні анкетування працівників правозастосовних органів (підрозділ 1.3, розділи 2, 3, 4).

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали узагальнення судової практики Верховного Суду України за 2010–2017 роки; статистичні дані Державної судової адміністрації України за 2014–2016 роки; результати узагальнення та аналізу 214 рішень Європейського суду з прав людини; 420 вироків судів України у кримінальних провадженнях (вивчалися вирокі ухвалені протягом 2012–2017 років судами м. Києва, Вінницької, Запорізької, Львівської, Одеської, Сумської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей); зведені дані анкетування 576

працівників Національної поліції, прокуратури та суддів (анкетування проводилось в Київській, Львівській, Одеській, Харківській та Чернігівській областях).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним та системним монографічним дослідженням, в якому з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень науки здійснено аналіз та узагальнення теоретичних, прикладних і нормативних проблем суб'єктивної сторони складу злочину, в результаті чого сформульовано ряд нових положень, висновків та пропозицій, які можуть сприяти подальшому розвитку науки кримінального права та формуванню кримінально-правової політики держави. До найбільш значущих з них належать такі:

вперше:

— визначено концепцію, методологічні засади та феноменологію суб'єктивної сторони складу злочину. Суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної (девіантної) поведінки. Суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція, передбачає структурування (моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду (різновиду) злочинного діяння, що знаходить відображення в КК України. В цій конструкції має місце певна фрагментарність, недостатня повнота, оскільки із такими структурованими характеристиками пов'язується акт кримінальної поведінки. В межах суб'єктивної сторони злочину, як фактичної конструкції (факт реальної дійсності), відповідні характеристики юридичної конструкції встановлюються щодо певних фактичних обставин (це є необхідним для кваліфікації злочину);

— запропоновано для визначення змісту суб'єктивної сторони як фактичної конструкції злочинного діяння використовувати термін «структура суб'єктивної сторони злочину», що включає такі психологічні характеристики, як свідомість і волю особи в межах вчинення конкретного злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину формується комплексно під впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обумовлюють у кожному конкретному випадку зв'язок

свідомо-вольової сфери особи з явищами навколишнього середовища під час вчинення злочину;

– обґрунтовано, що принцип вини має морально-етичне походження і полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та нормами кримінального законодавства як самостійними та взаємопов'язаними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку, а також його зв'язку з іншими принципами кримінального права. Визначено, що зв'язок вини і релігії обумовлений принципом соціального натуралізму. Теологічне розуміння вини ґрунтується на релігійному визнанні протиправної поведінки гріховною;

– запропоновано визначення поняття загальної теорії вини у кримінальному праві як сукупності психологічних, філософських, морально-правових, а також теологічних підходів, які використовуються для розуміння вини як кримінально-правового феномену. Відтак, вони мають кримінально-правове та кримінологічне значення;

– встановлено співвідношення вини і кримінальної відповідальності. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією із складових її умови) та підстави кримінальної відповідальності як основоположних інститутів кримінального права України;

– визначено структуру вини, як сукупність встановлених у кримінальному законі інтелектуальних та вольових загальних, суттєвих ознак (свідомості та волі), які й визначають зміст вини у конкретному злочині. Форма, вид та ступінь вини для більшості інститутів КК України мають важливе значення. Запропоновано вживання терміна «позитивна вина» для характеристики обставин, що виключають злочинність діяння. Позитивна вина – це особливе психічне ставлення особи, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру діянь та їх наслідків і бажання їх настання спрямоване на досягнення суспільно корисного результату;

– систематизовано загальні підходи для визначення форми та виду вини в нормах Особливої частини КК України, а саме: 1) форма вини в конкретних

складах злочинів вказує на психічне ставлення суб'єкта злочину до його об'єктивних ознак; 2) у статтях Особливої частини КК України форму вини прямо визначено шляхом використання таких термінів, як: «умисний», «необережний», «недбалість»; 3) здебільшого про умисний характер вини свідчить використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів); 4) для визначення необережної форми вини та її видів у нормах Особливої частини КК України законодавець також використовує терміни «неналежне», «несумлінне», «якщо воно (це) заподіяло (спричинило, призвело до)». Стосовно термінів, які визначають необережну форму вини в межах кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів злочину, то це можливо лише при складній вині, яка характеризується тим, що основний склад злочину завжди є умисним; 5) якщо у диспозиції статті відсутні прямі або непрямі вказівки на форму і вид вини, то вважається, що ці злочини можуть бути вчинені як умисно, так і необережно. Встановлено, що, хоча у переважній більшості випадків завідомість свідчить саме про умисну форму вини, можливі і такі ситуації, коли завідомість може бути ознакою злочину, вчиненого з необережності;

– обґрунтовано, що при вирішенні питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас. Суб'єктивна сторона злочинних діянь, вчинених під впливом гіпнозу, магії та психології мас, обумовлюється опосередкованою виною. Опосередкована вина – це особливий психічний стан виконавця злочину, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру дій (бездіяльності) та (або) їх наслідків і бажання їх вчинення та (або) настання обумовлені виявленням волі та

свідомості особи, що створює психологічний вплив, якому виконавець не здатний чинити опір. Наявність опосередкованої вини при вчиненні суспільно небезпечного діяння виключає кримінальну відповідальність безпосереднього виконавця злочину;

– доведено, що мета злочину може мати місце і в межах складів злочинів, вчинених за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини;

удосконалено:

– підходи щодо визначення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції та суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Аргументовано, що суб'єктивна сторона злочину – це фактична конструкція, тобто факт об'єктивної дійсності, що існує в межах події злочину, а суб'єктивна сторона складу злочину – це юридична конструкція, яка включає сукупність ознак (обов'язкових і факультативних), що передбачені у КК України. Зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця визначається через інститут суб'єкта злочину, оскільки саме суб'єкт є, з одного боку, носієм психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а з іншого – уособленням біологічних, психологічних та соціальних факторів особистості злочинця;

– визначення співвідношення кримінально-правового принципу вини з кримінальним процесуальним принципом презумпції невинуватості. Характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реальне втілення у життя кримінально-правового принципу вини;

– теоретичне визначення вини у кримінальному праві як психічного ставлення суб'єкта злочину у формі умислу або необережності до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, у якому об'єктивується її протиправна асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка щодо найважливіших цінностей суспільства;

– теоретичну класифікацію видів умислу, а саме: 1) за характером змісту умисел поділяється на визначений, невизначений та альтернативний; 2) за характером спрямованості умисел поділяється на загальний і спеціальний; 3) за моментом виникнення умисел поділяється на заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово. Запропоновано також класифікувати умисел за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний;

– орієнтири щодо складної вини, яка хоча і не передбачена у КК України, однак не виключається законодавцем, оскільки Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України);

– визначення залежності помилки суб'єкта злочину від усвідомлення характеру діяння, тобто від інтелектуального моменту, що пов'язує помилку суб'єкта злочину із суб'єктивним інкримінуванням та обумовлює необхідність урахування її при кваліфікації злочину. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Встановлено, що всі види помилок суб'єкта при вчиненні злочину, які мають кримінально-правове значення, стосуються або протиправності діяння, або фактичних обставин злочину, чим обґрунтовується доцільність класифікації помилок на юридичні та фактичні. Помилка в обставинах, які виключають злочинність діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка умов правомірності заподіяння шкоди за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України;

– характеристику казусу в кримінальному праві як особливого психічного ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням;

– визначення мотиву, мети та сильного душевного хвилювання. Мотив злочину – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, що має суспільно небезпечний характер. Мета злочину – це свідоме відображення у конкретизованих і найбільш істотних рисах уявного образу бажаного майбутнього результату, який визначає загальний характер і системну впорядкованість актів злочинного діяння та може бути предметним або спрямованим на вчинення конкретного діяння. Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу;

набуло подальшого розвитку:

– підходи щодо розуміння історичного розвитку вчення про суб'єктивну сторону складу злочину в межах певної періодизації. Встановлено, що інститут суб'єктивної сторони складу злочину має глибокі національні корені;

– визначення регламентації окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному законодавстві іноземних держав (проаналізовано 82 законодавчі акти) і в межах положень міжнародних нормативно-правових актів. У

порівняльному контексті визначено особливості формулювання ознак суб'єктивної сторони складу злочину, а також окремих кримінально-правових ситуацій, що з нею пов'язані (складної вини, помилки та випадку (казусу);

– аргументація положення про те, що саме психологічні особливості утворюють передумову, яка є визначальною для обрання особою саме злочинного шляху для задоволення власних потреб та інтересів. Суб'єктивну сторону злочину в цілому утворює психічна діяльність особи. Особливістю психіки особи є те, що вона не обмежується лише свідомістю. Крім свідомості, є й такі рівні психічної діяльності людини, як несвідоме, підсвідоме та надсвідоме. Названі рівні психічної діяльності людини передбачають певний стан свідомості як психологічної конструкції, який одночасно буде нейтральним при визначенні суб'єктивного елемента в контексті кримінального права, оскільки особа в межах цих станів діє неусвідомлено (її діяльність перебуває, з точки зору психологічного розуміння, поза межами свідомості). Такий стан психіки не може вважатись ознакою необережності при вчиненні злочинів. Відмінність від необережної форми вини тут полягатиме в тому, що при несвідомому, підсвідомому і надсвідомому має місце об'єктивна відсутність активності свідомості, а при необережності – так звана суб'єктивна відсутність активності свідомості;

– визначення волі, яка є елементом структури суб'єктивної сторони злочину, як психічного процесу, що спонукає особу до практичної реалізації того, що є проявом її усвідомленого інтелектуального (розумового) процесу. Воля – це свідомо регуляція суб'єктом своєї діяльності та поведінки. Визначальною характеристикою волі особи, яка вчинює злочин, є її свобода, що і визначає вибір нею саме злочинного варіанту поведінки для задоволення потреб та досягнення поставленої мети;

– положення про те, що формули, які містяться у статтях 24 та 25 КК України і носять загальний характер, не завжди кореспондують між собою коректно. Перш за все це стосується поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом. Така

колізійність має бути усунута шляхом внесення відповідних змін до розділу V Загальної частини КК України;

– доктринальні підходи щодо визначення умисної та необережної форм вини у кримінальному праві. Умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення;

– обґрунтовано, що мотиви, як правило, мають місце в умисних злочинах. Мотиви при вчиненні необережних злочинів набувають форми спонукань до порушення певних правил поведінки, які особа могла і зобов'язана була виконати у силу своїх професійних, службових або інших обов'язків. При цьому мотив необережного злочину є загальним.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретична та практична значущість одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться у дисертації використовуються у:

– *законотворчій діяльності* – для вдосконалення регламентації окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України (листи Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 3 листопада 2016 р. № 04-18/12-2273; Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони від 31 травня 2017 р. № 1177/2017);

– *правозастосовній діяльності* – при застосуванні та уніфікації вживання термінології у кримінальному законодавстві України (акт впровадження Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 листопада 2016 р.);

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого дослідження питань суб'єктивної сторони складу злочину (лист про впровадження положень дисертації в роботу Проекту USAID «Справедливе правосуддя» від 16 березня 2016 р.; акт Національної академії внутрішніх справ від 1 червня 2017 р.);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право України. Загальна частина», «Кримінальне право України. Особлива частина» та інших дисциплін кримінально-правового циклу, а також розробленні їх навчально-методичного забезпечення (акти впровадження результатів дисертаційного дослідження Міністерства освіти і науки України від 28 жовтня 2016 р. № 6/5-1424-16; Академії адвокатури України від 11 листопада 2016 р; Національної академії внутрішніх справ від 1 червня 2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України і на засіданні міжкафедрального семінару Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднені на 19 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах і семінарах, зокрема: «Склад злочину: проблемні питання» (м. Київ, 21 березня 2008 р.); «Формування стратегії регіонального розвитку в умовах глобальної економічної кризи» (м. Чернігів, 27 травня 2009 р.); «Проблеми юридичної кваліфікації (теорія і практика)» (м. Київ, 20 травня 2010 р.); «Конституційне право на працю: юридичні гарантії та судовий захист» (м. Київ, 5 квітня 2012 р.); «Проблеми протидії злочинності у ХХІ столітті: вітчизняний та міжнародний досвід» (м. Чернігів, 24 квітня 2015 р.); «Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності» (м. Харків, 8–9 жовтня 2015 р.); «Малиновські читання» (м. Острог, 13–14 листопада 2015 р.); «Економіко-правові виклики 2016 року» (м. Львів, 12 січня 2016 р.); «Захист верховенства права – обов'язок судді» (м. Київ, 11 лютого 2016 р.); «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р.); «Публічний простір як об'єкт правового регулювання» (м.

Київ, 30 вересня 2016 р.); «Адвокатура: минуле та сучасність» (м. Одеса, 12 листопада 2016 р.); «Криміналістика в адвокатській діяльності» (м. Київ, 25 листопада 2016 р.); «Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ» (м. Київ, 2 грудня 2016 р.); «Теоретичні і практичні проблеми досудового розслідування в кримінальному процесі України» (м. Київ, 16 грудня 2016 р.); «Круглий стіл, присвячений 80-річчю з дня народження професора Станіслава Сергійовича Яценка» (м. Київ, 23 грудня 2016 р.); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 3 березня 2017 р.); «Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави» (м. Одеса, 30 березня 2017 р.); «Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри» (м. Кропивницький, 7–8 квітня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, що об'єднують п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1224 найменування на 110 сторінках) і десяти додатків на 54 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 583 сторінки, із них основного тексту – 419 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

1.1. Методологічні засади дослідження суб'єктивної сторони складу злочину

Суб'єктивна сторона складу злочину як внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваного діяння є найбільш глибоким за змістом та найменш дослідженим аспектом злочинної поведінки [1103, с. 213–217]. Окрім класичного підходу, згідно з яким суб'єктивна сторона складу злочину є внутрішнім (психічним) ставленням суб'єкта злочину до вчинюваного діяння, існує також положення щодо уявної універсальності суб'єктивної сторони складу злочину, коли вона ототожнюється із сукупністю будь-яких об'єктивно-суб'єктивних обставин, що визначає в поведінці конкретної особи її негативне ставлення до суспільних цінностей [890, с. 164–165].

На думку деяких вчених, встановлення причин вчинення протиправних суспільно небезпечних діянь через мотиви і мету конкретної винуватої особи допоможе правовій системі виконувати свої попереджувальні функції [890, с. 164]. Вважається, що саме психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння є основою правильної кваліфікації та призначення справедливого покарання. Тому встановлення суб'єктивної сторони складу злочину, розмежовуючи схожі за об'єктивними ознаками злочини, може розглядатись як конструктивний елемент побудови кримінального закону. До того ж, як вірно зазначається в кримінальному праві, щоб правильно визначити загальні причини злочинності, необхідно провести глибоке дослідження не лише особистості злочинця, але й ознак суб'єктивної сторони складу злочину – вини, мотиву, мети, емоційного стану [540, с. 7, 21]. Утім, значення таких ознак з точки зору кримінального права є неоднаковим: якщо вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину, то мотив, мета та емоційний стан можуть включатись

або не включатись законодавцем до ознак того чи іншого складу злочину і, з огляду на це, бути або обов'язковими, або факультативними ознаками. При цьому аналіз суб'єктивної сторони складу злочину дозволяє розмежувати злочинну поведінку та невинувате заподіяння шкоди, а також визначити окремі кримінально-правові ситуації, які мають зв'язок із суб'єктивною стороною складу злочину.

Унаслідок певної потреби особи її поведінка мотивується та втілюється в меті, яка через внутрішню волю спричиняє відповідне діяння [526, с. 173]. Під час вчинення осудною особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України [532], в її психіці відбуваються процеси, що відображають суб'єктивну сторону складу злочину. Отже, без встановлення суб'єктивної сторони складу злочину неможливо здійснити кваліфікацію суспільно небезпечного діяння [392]. Також існує думка, що чи не вся доказова діяльність суб'єктів кримінального процесу будується саме на суб'єктивній стороні складу злочину, яка має вирішальне значення для з'ясування наявності чи відсутності складу злочину [890, с. 161].

Загальновідомо, що склад злочину включає в себе такі чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону [741, с. 90]. Якщо об'єктивна сторона складу злочину виражає зовнішні прояви вчиненого [524, с. 88], то суб'єктивна – характеризує інтелектуально-вольове, тобто внутрішнє, ставлення суб'єкта до таких об'єктивних елементів та ознак, як об'єкт, дія чи бездіяльність, наслідки, причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) та наслідками тощо. Власне, характер суспільної небезпечності діяння обумовлюється суб'єктивною стороною складу злочину [801, с. 17–19]. При цьому неважливо, чи злочин готується, чи рішення щодо його вчинення приймається негайно, – особа має бути внутрішньо готовою до відповідної зовнішньої реакції. Таким чином, суб'єктивні ознаки злочину, дістаючи своє вираження в суспільно небезпечних діяннях, завжди матеріалізуються в результаті вчинення злочину. У суб'єктивній стороні злочину набуває свого відображення рух психічних процесів, що проходять у свідомості особи, яка

вчинює злочин [902, с. 452–453]. При встановленні суб'єктивної сторони складу злочину зазвичай непросто визначити характер внутрішніх психічних процесів, які відбуваються у людини під час вчинення нею будь-яких суспільно небезпечних діянь [1184, с. 10], оскільки в даному разі необхідно досліджувати саме психологію особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Виходячи з психології, людина нічого не робить без свідомого наміру, без бажаної мети [922, с. 10], тому будь-який вчинок людини є проявом її волі та контролюється її свідомістю. Суб'єктивні ознаки злочину відображаються в конкретному діянні. Зовнішньо такі ознаки проявляються як об'єктивні, змістовні (семантичні) показники. При цьому деякі іноземні вчені зазначають, що основним показником суб'єктивної сторони злочину є наявність достатньої вини [1161, с. 757; 1169, с. 4].

Можна погодитися з тим, що задля розуміння теперішнього та прогнозування майбутнього необхідним є вивчення минулого [559, с. 13]. У межах цього дослідження ми окреслимо загальні положення щодо формування вчення про суб'єктивну сторону складу злочину в історичному контексті.

У первісно-родовому устрої, враховуючи специфіку його соціально-економічних і духовних відносин, не визначалися поняття злочинності та злочину. На думку деяких вчених, пошук шляхів для встановлення істини при здійсненні правосуддя – це проблема, яка виникла одночасно з державою. Засоби встановлення істини описуються вже у священних писаннях християн (Біблії), мусульман (Корані) та іудеїв (Торі) [482, с. 61–66].

Вважається, що перші вчення, які стосуються держави та права, і в тому числі таких інститутів кримінального права, як злочин та покарання, виникли у країнах Стародавнього Сходу, зокрема в Китаї, Єгипті, Месопотамії, Індії, Палестині [25, с. 48–61]. Їх основу складала міфологія, саме нею були пронизані й відповідні кримінально-правові концепції.

У джерелах Стародавньої Греції та Риму згадуються моменти винуватості у вчиненні злочину. Вони являли собою засновані на досвіді того часу установки та

рекомендації, які мали використовуватися при врегульованих звичаєвим або писаним правом процесуальних процедурах.

Як зазначає В.В. Набойченко, ще в епоху античності вина пов'язувалася з порушенням особою норм моралі та почуттям відповідальності за свої вчинки. Відтоді бере початок формування філософського погляду на проблему вини [679, с. 171]. Наприклад, Протагор (приблизно 481–411 рр. до н.е.) так сформулював основоположний принцип поглядів софістів: «Міра всіх речей – людина: існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують» [679, с. 171]. Узагалі софісти визначали вину людини через поняття «проступок», «неправильна поведінка» [679, с. 171].

Геракліт (приблизно 530–470 рр. до н.е.) висунув концепцію, відповідно до якої закони полісів обумовлюються об'єктивними загальносвітовими закономірностями. Він розглядав право та всі людські справи у нерозривному зв'язку з глобальними, космічними процесами [700, с. 402–404]. З цієї точки зору закони, норми та установки полісів також мали відображати космічний порядок. Світовим явищам, за Гераклітом, притаманні необхідні зв'язки та «прихована гармонія», які доступні людському пізнанню [700, с. 401–402].

На думку Демокріта, ознакою доброї людини є не лише те, що вона не чинить несправедливості, а й не бажає цього. Чесну людину від нечесної можна відрізнити не лише за її справами, але й за її бажаннями [629, с. 157].

Платон і Сократ обґрунтовують у своїх працях концепцію «невільної вини», яка полягає в тому, що жодна людина не вчиняє зла за власною волею [700, с. 408]. За свідченнями Ксенофонта, Сократ стверджував, що справедливість і всяка інша чеснота полягають у знанні, і що справедливе та твориться за допомогою чесноти, є морально-прекрасним [679, с. 171–172].

Ідея свідомого порушення норми, свободи волі, яка проявляється у вчиненні проступку, виникає в класичний період античності (V–IV ст. до н.е.). Зокрема, Арістотель виокремлює та пов'язує між собою такі поняття, як «воля», «прагнення», «намір», «пристрасть», «раптові та самовільні дії» [679, с. 172].

Отже, кримінально-правові положення Стародавнього світу в переважній більшості включали міфологічні, філософські та морально-політичні складові.

Досить чітко було визначено відмінність між неправомірною (гріховною) та правомірною (праведною) поведінкою в християнському релігійному вченні [1062, с. 30–31]. У Старому Завіті суб'єктивна, психологічна основа відповідальності визначається разом з об'єктивною. Для того, щоб особа підлягала відповідальності, недостатньо лише факту заподіяння шкоди. Необхідно встановити ознаки наявності чи відсутності умислу, спрямованого на заподіяння такої шкоди. При цьому можна зустріти посилення на те, що саме вина є загальним показником належної чи неналежної поведінки [1062, с. 30].

Декалог у Старому Завіті в книзі Исход є, на думку деяких вчених, першим відтворенням слова Господа у сфері кримінального права [446, с. 93–95]. Зазначається, що на підтвердження факту біблійного походження кримінального права достатньо звернутися до опису створення людини Богом та життя Адама і Єви у райському саду (книга Буття) [83, с. 16]. Після оселення Адама в Едемі він отримав заповідь, яка може вважатися першим за формою та змістом кримінально-правовим положенням (Буття 2, 15): «І заповідав Господь Бог людині, кажучи: від усякого дерева у саду ти будеш їсти; а від дерева пізнання добра та зла не їж; бо в день, коли ти вкусиш від нього, смертю помреш» (Буття 2, 16–16) [83, с. 15]. На нашу думку, порушення цієї заповіді може характеризуватися лише умислом стосовно дії.

У період раннього середньовіччя у праві Західної Європи існували норми, що стосувалися «обвинувального провадження». Йдеться про так звані «Варварські правди» (Салічна, Рипуарська, Аламанська, Баварська тощо). Так, наприклад, у Салічній правді, зведенні законів салічних франків V–VI ст. (територія сучасної Франції), описано ордалії за допомогою котла з киплячою водою, в яку занурювали руку обвинувачуваного. Свідченням вини визнавалась обпечена рука, що не загоювалася [482, с. 61–62]. Необхідно зазначити, що в мусульманському кримінальному праві поняття «вина» також не виокремлювалося [716, с. 164].

Один із найвідоміших представників середньовічної схоластики, Фома Аквінський, структурував внутрішню психічну діяльність людини в умовах вибору та визначив свободу вибору як умову притягнення до відповідальності за вчинені дії. Мислитель зазначав, що людина здійснює вчинки на підставі розуму. Розум є основою людської свободи, але реалізується ця свобода в межах, визначених Богом [679, с. 172–173; 695, с. 524–525].

В епоху пізнього Середньовіччя кримінальне законодавство інколи виокремлювало умисел, однак перелік злочинів не був вичерпним. Наприклад, Вислицький статут Польщі щодо кількох злочинів передбачав умисел як цілком самостійну ознаку відповідного діяння, при цьому під умислом розумівся зв'язок між наміром (задумом) та подальшим діянням (дією або бездіяльністю) [98, с. 25]; стаття 1 Кримінально-судового уложення Священної Римської імперії німецької нації (1532 року) прямо передбачала, що Уложення є лише приблизним зведенням кримінальних законів.

Мислителі епохи Ренесансу розглядали поняття «злочин» та «покарання» крізь призму гуманістичної ідеї про свободу. Свобода, у свою чергу, розумілась як право жити за державними законами і звичаями, які ґрунтуються на справедливості. Серед найбільш відомих послідовників таких ідей можна назвати італійців Ніколо Макіавеллі та Аламано Ринучіні, польського філософа Анджея Фрич Моджевського, а також українського гуманіста Станіслава Оріховського-Роксалан [636, с. 175]. Так, згідно з філософською концепцією Ніколо Макіавеллі, «...оскільки римляни судили по-різному, в залежності від різної вини, так повинні вчиняти і ви, побачивши різну вину і серед наших бунтарів» [603, с. 9].

Представник німецької класичної філософії І. Кант виокремлював умисну, неумисну та вроджену вину. Вродженою виною філософ вважав прагнення людини до зла, ігнорування обов'язку творити добро в усій можливій широті [33, с. 166]. Г.В.Ф. Гегель зазначав, що людині може бути інкриміновано лише те, що було в її умислі, а вина являє собою зовнішній осуд того, чи вчинила людина щось, чи ні [234, с. 161].

Необхідно підкреслити, що історія розвитку вчення про суб'єктивну сторону складу злочину на території України має свою специфіку.

У літературі зазначається, що суб'єктивна сторона злочину в джерелах права Київської Русі була найменш визначеною порівняно з об'єктивними елементами та суб'єктом злочину. Але це не применшує її ваги у притягненні особи до відповідальності за окремими нормативно-правовими актами того часу. Деякі вчені наголошують, що саме свідомо-вольова ознака злочину визначала у той період суспільну небезпечність і діяння, і суб'єкта злочину [238, с. 66]. Хоча, потрібно зазначити, що відповідним юридичним змістом елементи злочину, зокрема його суб'єктивна сторона, повною мірою у законодавстві Київської Русі наділені не були.

Певним чином суб'єктивна сторона злочину визначалась у перших вітчизняних пам'ятках права, хоча зміст її і не розкривався. Зокрема, йдеться про договори Київської Русі з греками (у цих нормативно-правових актах вживався термін «вина»). Досить умовно можна говорити про виокремлення такої ознаки, як психічне ставлення, і у церковних статутах Київської Русі [812, с. 52–53]. Але при цьому слід зауважити, що в багатьох положеннях було визначено вину у формі умислу. Крім того, умисел поділявся на простий і зі злим наміром, що впливало на покарання. Водночас необережність і випадкове заподіяння шкоди за відсутності вини (казус) визначені у нормативно-правових актах Київської Русі досить нечітко.

Суб'єктивна сторона злочину, що характеризує психічну діяльність особи, яка вчинює злочин, була передбачена в окремих кримінально-правових положеннях Руської Правди [450, с. 130–133]. Про це, зокрема, свідчить зміст ст. 19 Короткої редакції Руської Правди, ст. 7 Просторової редакції Руської Правди, у яких чітко визначено умисну вину. Крім того, визначалась і необережна вина [777, с. 242–243]. Також, відповідно до окремих положень Руської Правди, застосовувалося звільнення від кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди через емоційний стан особи; стаття 26 Розширеної редакції Руської Правди

не визнавала злочином відповідь мечем на образливу дію («Не терплячи чи противу тому вдарити мечем, то вини йому в тому немає» [841, с. 119]).

Необхідно підкреслити, що значну кількість кримінально-правових норм Руської Правди було побудовано так, що із самого змісту впливала вказівка на умисну вину (наприклад, ст. 17 Короткої редакції Руської Правди передбачала, що «якщо холоп вдарить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то...» [450, с. 133]). При цьому за змістом норм було досить складно відмежувати необережність від випадкового заподіяння шкоди за відсутності вини (казусу). Лише у додатках до Руської Правди робляться спроби більш-менш чітко розмежовувати необережну вину і випадок (казус) (наприклад, у ст. 58 «Про закуп же»). У цьому разі в деяких нормах наприкінці диспозиції зазначається «у тому його вини немає» [238, с. 67].

Щодо інших ознак суб'єктивної сторони складу злочину, то в кримінально-правових положеннях Руської Правди були практично відсутні вказівки на мотив і мету. Але це не означає, що вказані ознаки не мали місця і не враховувалися при кваліфікації злочинів та призначенні покарань за них. Так, у літературі зазначається, що мотив і мета як ознаки, що характеризують процес інтелектуальної діяльності злочинця, хоча й не описувалися в диспозиціях кримінально-правових положень, але враховувалися при застосуванні Руської Правди органами, які здійснювали судочинство [450, с. 133].

За часів Великого князівства Литовського, до складу якого увійшла територія України, вина («провина») чітко не визначалася, хоча вказівка на неї була в окремих нормах [917, с. 11], а при вчиненні злочинів існував їх поділ на умисні та необережні [917, с. 17]. У Другому Литовському статуті була спроба сформулювати процесуальний принцип презумпції невинуватості – суди у випадку сумнівів щодо вирішення справи повинні були віддавати перевагу виправданню, а не покаранню [917, с. 13].

На Запорозькій Січі поняття вини не використовувалося. При цьому злочини поділялися на такі, що могли бути вчинені умисно, необережно та випадково. За випадкове вчинення злочину кримінальна відповідальність не

виключалась, однак ця обставина враховувалася судом при визначенні виду покарання [917, с. 21]. Положення кримінального права тут ґрунтувалися на звичаєвому праві запорізького козацтва.

Наступним періодом розвитку кримінального права та законодавства на території сучасної України став період імперської доби, коли значна частина українських земель відійшла до Російської імперії (XVII ст. – 1917 р.). У Соборному Уложенні 1649 року [435, с. 232–235], а також у Військовому Артикулі 1715 року [766] та Проекті кримінального уложення Єлизаветинської комісії 1754 року [767] можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності не пов'язувалася з її виною. Однак, наприклад, у Артикулі Військовому 1715 року діяння поділялися на випадкові, необережні та умисні.

У кримінальному законодавстві XIX – початку XX ст. згадуються такі поняття, як «умисел» (прямий, непрямий, такий, що виник раптово) та «необережність». Наприклад, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року вживалися такі терміни, як «умисно», «заподіюючі наслідки», «з метою», «з наміром», «зловмисно», однак визначення вини та її форм передбачено не було. Підставою звільнення від кримінальної відповідальності могла визнаватися раптовість умислу, що виник під впливом почуттів, емоцій [693, с. 18]. Також у ст. 98 Уложення визначалися причини, за наявності яких кримінальна відповідальність виключалася, зокрема випадкова помилка або помилка внаслідок обману. В редакції Уложення 1884 року виокремлювався такий вид фактичної помилки, як помилка в особі [129, с. 6].

Ст. 48 Кримінального уложення 1903 року передбачала, що злочинне діяння вважається умисним не лише тоді, коли винуватий бажав його вчинення, а й тоді, коли він свідомо припускав настання такого, що визначає злочинність цього діяння, наслідку [435, с. 233–235]. За відсутності згаданих умов злочинне діяння вважалося вчиненим з необережності.

Перші кримінально-правові акти, що діяли на території сучасної України 1917–1918 рр., містили окремі положення, згідно з якими діяв принцип суб'єктивного інкримінування, а об'єктивне інкримінування, відповідно,

виключалося [877, с. 700–714]. Крім того, на думку деяких вчених, у цих документах норми, які передбачали відповідальність за окремі злочини, були побудовані так, що основна ознака суб'єктивної сторони складу злочину – вина – чітко визначалась у самій диспозиції [1080, с. 36]. Узагалі розглядуваний період характеризується відсутністю єдиного кримінального закону, який би містив загальні положення щодо кримінальної відповідальності, злочину та покарання.

У нормативних актах Української держави радянської доби зазначалось, що особи, винуваті у вчиненні суспільно небезпечних діянь, мають нести покарання, яке відповідає визначеному ступеню їх вини [559, с. 296]. Положення про суб'єктивну сторону складу злочину дістало своє відображення у слідчій та судовій практиці [1081, с. 278]. Як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину виокремлювалися: вина та її форми – умисел і необережність, емоційний стан особи – сильне душевне хвилювання, спрямування злочинного діяння – мета, внутрішнє спонукання суб'єкта до вчинення злочину – мотив.

Таким чином, можна назвати загальні історичні аспекти формування вчення про суб'єктивну сторону складу злочину, а саме: 1) при первісно-родовому ладі ознаки суб'єктивної сторони складу злочину не визначалися; 2) в епоху античності вина пов'язувалася з порушенням особою норм моралі та почуттям відповідальності за свої вчинки. У цей період має місце концепція «невільної вини», яка передбачає те, що людина не вчинює зло за власною волею; 3) в християнському релігійному вченні вина є показником належної чи неналежної поведінки; 4) у період раннього Середньовіччя встановлення вини особи обумовлювалося застосуванням певних ордалій; 5) у період пізнього Середньовіччя визначається поняття умислу; 6) в епоху Ренесансу ставиться питання про можливість притягнення до відповідальності в залежності від різної вини; 7) представники німецької класичної філософії виокремлювали умисну, неумисну та вроджену вину; 8) в Розширеній редакції Руської Правди і за часів панування Великого князівства Литовського, до складу якого входила Україна, вина (провина) поділяється на умисну та необережну; 9) за часів існування Запорізької Січі злочини поділялися на умисні, необережні та випадкові; 10) в

кримінальному законодавстві XVIII – на початку XX ст., що було чинним на території України, згадуються такі поняття, як «умисел» (прямий, непрямий, такий, що виник раптово), «необережність», «з метою», «з наміром», «зловмисно», а також «випадкова помилка», «помилка внаслідок обману» та «помилка в особі»; 11) в нормативних актах Української держави радянської доби як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину виокремлювалися: вина та її форми – умисел та необережність, емоційний стан особи, мотив і мета [197, с. 20].

Кожна особа завдяки своїм психологічним, фізичним та соціальним властивостям набуває статусу учасника суспільних відносин і дістає уявлення про фактичне навколишнє середовище, у відповідності до чого вона формує і спрямовує свою діяльність. Водночас при вчиненні правопорушення особа виявляє свідомо-вольове ставлення до вчинюваних протиправних діянь. Правопорушення у теорії права – це збірне поняття, яке має окремі види. Одним із видів правопорушень у юриспруденції є злочин.

Поняття злочину в кримінальному праві є універсальною і фундаментальною категорією: воно перебуває в основі змісту всіх кримінально-правових інститутів [495, с. 112–115]. Вважається, що за всієї різноманітності доктринальних визначень поняття злочину, вони, по суті, зосереджуються навколо таких понять, як порушення правового блага, кримінального закону, шкода, завдана суспільним інтересам і цінностям, міра покарання за вчинене [1041, с. 23]. У сучасному кримінальному праві злочин здебільшого визначається як суспільно небезпечне, винне (умисне або необережне), протиправне і кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [145, с. 308; 526, с. 74–75; 530]. Ознаки злочину, які впливають з його визначення, дозволяють віднести те чи інше діяння до категорії злочинів, відмежувати злочини від інших правопорушень та від правомірних діянь [822, с. 111–118]. Зазначається, що серед ознак злочину не можна виділити основні й другорядні: всі вони у своїй сукупності визначають злочин як одну з основних категорій кримінального права [228, с. 591].

Визначення поняття злочину міститься переважно в кримінальному законодавстві держав так званого пострадянського простору (наприклад, Киргизької Республіки [980], Литовської Республіки [982], Республіки Білорусь [985], Республіки Вірменія [984], Республіки Молдова [989]). При цьому необхідно зауважити, що деякі кримінальні кодекси іноземних держав не містять визначення поняття злочину взагалі (наприклад, Албанії [1166], Аргентини [973], Нідерландів [975], Данії [977], Сербії [992], Таїланду [995], Турецької Республіки [997], Франції [1000], Швейцарії [1002], Японії [1007]). На нашу думку, чіткість визначення основних понять галузевих нормативно-правових актів сприяє точнішому застосуванню окремих їх положень. При цьому досконалість чи недосконалість закону визначається його ефективністю.

Злочин – це завжди людський вчинок, тому найбільш важливим і таким, що допоможе встановити певні закономірності, є аналіз злочину саме з позицій психології, який полягає у вивченні злочину як прояву властивостей особистості злочинця, розкритті особливостей свідомості та волі особи, її емоційного стану в межах кримінальної поведінки [399, с. 79]. У цілому, обрання злочинного способу задоволення власних потреб, а також конкретного виду кримінальної поведінки обумовлюється психологічними особливостями особи під впливом біологічних та соціальних факторів. Саме тому визначальну роль при аналізі будь-якого конкретного злочину відіграє встановлення психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, яке визначається через особливості свідомості та волі злочинця.

Саме поняття злочину як факт об'єктивної дійсності містить суб'єктивний елемент, пов'язаний із внутрішнім ставленням суб'єкта злочину до власної кримінальної поведінки. Таке внутрішнє (психічне) ставлення визначається свідомістю цієї особи та її волевиявленням (свідомо-вольовим аспектом). Тому вірно зазначається, що діяння як ознака злочину завжди є продуктом свідомості та волі особи [533, с. 33]. У свою чергу, свідомо-вольова спрямованість психіки особи на вчинення злочину реалізується саме у вчиненні суспільно небезпечного діяння і являє собою внутрішнє (психічне) ставлення до нього. Таке свідомо-

вольове ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння у межах визначення злочину як факту об'єктивної дійсності є суб'єктивною стороною злочину. Але потрібно зазначити, що суб'єктивна сторона злочину як факт об'єктивної дійсності не виокремлюється, а, як правило, ототожнюється із суб'єктивною стороною складу злочину, і тому в межах кримінального права не є окремим предметом дослідження.

Суб'єктивна сторона злочину може бути встановлена лише за умови її матеріалізації в суспільно небезпечному діянні. Отже, суб'єктивна сторона злочину – це фактичне психічне (внутрішнє) ставлення особи до вчинюваного діяння. Суб'єктивна сторона злочину як факт об'єктивної дійсності існує в межах події злочину. Зазначимо, що суб'єктивна сторона злочину існує в об'єктивній дійсності і не залежить від свідомості та волі правозастосовних органів. Водночас вона як фактичне психічне ставлення особи до вчинюваного діяння є, за своєю сутністю, свідомо-вольовою конструкцією, що супроводжує вчинення злочину на всіх його стадіях.

З огляду на сказане, суб'єктивна сторона злочину має включатися до кримінально-правового визначення поняття злочину шляхом відображення у ньому свідомо-вольового ставлення особи до вчинюваного діяння. Таке фактичне свідомо-вольове ставлення особи до вчинюваного злочину прямо пов'язане з виною особи.

Отже, для визначення змісту суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції конкретного злочинного діяння пропонуємо використовувати термін «структура суб'єктивної сторони злочину», який включатиме свідомість і волю особи в межах вчинення конкретного злочину. Дана фактична конструкція трансформується в юридичну завдяки визначенню юридичних ознак суб'єктивної сторони складу злочину. Отже, суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину.

Суб'єктивна сторона складу злочину, будучи юридичною конструкцією, формальним вираженням фактичного внутрішнього ставлення особи до

вчинюваного злочину, є елементом загальної юридичної конструкції суспільно небезпечного діяння – складу злочину. Таким чином, правовим уявленням про злочин і одночасно його юридичним (формальним) вираженням є склад злочину.

У кримінальному праві зазначається, що поняття злочину необхідно відрізняти від поняття складу злочину: вони співвідносяться між собою як антисуспільне явище, яке вносить певні деструктивні зміни в суспільні відносини (злочин), та юридична конструкція, що встановлює відповідальність за злочин і закріплює її на рівні норм Особливої частини КК України [528, с. 17]. Уява людини про злочин та його склад залежить від того, що саме нас цікавить і на якому рівні ми маємо сприймати сам злочин: як об'єктивну реальність чи як певну юридичну конструкцію. Для законодавця склад злочину має бути відображенням реальності та сприйматись як дійсність. Отже, поняття складу злочину ніби наповнюється поняттям злочину, що є змістом і нерозривно пов'язаний із визначеною формою. Об'єктивна реальність у вигляді злочину за змістом є ширшою за поняття складу злочину, але саме склад злочину вирізняє з об'єктивної багатоманітності певний злочин, характеризуючи його відповідними ознаками. Таким чином, злочин являє собою фактичну, а склад злочину – юридичну конструкцію суспільно небезпечного діяння.

У КК України, на відміну від визначення поняття злочину, поняття складу злочину не визначається. Хоча термін «склад злочину» вживається у ч. 1 ст. 2 КК України.

Склад злочину – це опис у законі об'єктивних та суб'єктивних ознак конкретного суспільно небезпечного діяння як злочинного і кримінально караного. Як зазначає С.Д. Шапченко, за своєю сутністю склад злочину є словесною інформаційною (інформаційно-оціночною) моделлю злочину певного виду або окремого його різновиду [1088, с. 241]. Тому можна погодитися з тим, що склад злочину є законодавчою моделлю конкретного злочинного діяння через опис його у статтях (частинах статей) Особливої частини КК України шляхом характеристики об'єктивних і суб'єктивних ознак з урахуванням положень Загальної частини КК України [524, с. 64–65]. Однак у нормах Особливої частини

КК України передбачені лише найбільш характерні ознаки об'єктивних і суб'єктивних елементів певного складу злочину, що втілюють у сукупності в цьому діянні ознаку суспільної небезпечності, здатність заподіювати істотну шкоду охоронюваним кримінальним законом об'єктам і цінностям чи ставити їх у небезпеку заподіяння такої шкоди. Тому склад злочину, хоча і є певною правовою моделлю, юридичною абстракцією, має важливе практичне значення [669, с. 239].

Кожен склад злочину є взаємопов'язаною системою елементів. До таких елементів у кримінальному праві відносять: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону складу злочину. З одного боку, ці елементи мають місце у КК України, але разом з тим, як зазначають деякі вчені, вони немовби «розсіпані» у КК [103, с. 254]. У свою чергу, кожен з елементів складу злочину характеризується певними ознаками, які в тому чи іншому складі злочину є специфічними і в певному сенсі неповторними.

Узагалі об'єктом складу злочину є те, на що посягає конкретне суспільно небезпечне діяння. Об'єкт як елемент складу злочину визначається в теорії кримінального права неоднозначно, що породжує різні підходи щодо визначення його поняття, зокрема: 1) об'єктом злочину є охоронювані кримінальним правом суспільні відносини, на які посягає суб'єкт злочину [208, с. 99; 475, с. 22; 1058, с. 134; 1112, с. 19–23]; 2) об'єктом злочину завжди є люди, а не щось інше, бо злочин виступає певним ставленням однієї особи до інших, і саме ці особи є сторонами будь-яких суспільних відносин [490, с. 102]; 3) нормативістська теорія ототожнює об'єкт злочину з нормою закону [490, с. 103]; 4) об'єкт злочину визначається як цінності (блага, інтереси), що охороняються кримінальним правом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює шкоду [583, с. 21]; 5) об'єкт злочину – це порядок суспільних відносин, що охороняється кримінальним законом [487, с. 27; 566, с. 201]. Встановлення об'єкта злочину в кожному конкретному випадку дозволяє визначити не лише спрямування злочину, але і його суспільну небезпечність у цілому.

Об'єктивна сторона складу злочину – це його зовнішнє вираження, яке виявляється в суспільно небезпечному діянні (дії або бездіяльності). На думку

Ю.А. Дорохіної, об'єктивна сторона складу злочину – це система передбачених кримінальним законом зовнішніх ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також зовнішню сторону посягання особи на суспільні відносини та є предметом її суб'єктивної оцінки [314, с. 53].

Об'єктивна сторона складу злочину є матеріальним вираженням будь-якого злочину, оскільки саме діяння вносить певні зміни в навколишнє середовище, причому саме в об'єктивній стороні складу злочину відображається суспільна небезпечність діяння як ознака злочину. При цьому створюється можливість встановити злочин з точки зору реальної поведінки конкретної людини, у якій і проявляється свідомо-вольове ставлення особи до вчинюваного діяння.

Питання про суб'єкта злочину є, по суті, питанням щодо особи, яка вчинила злочин і може бути притягнена до кримінальної відповідальності [893, с. 213]. У кримінальному праві висловлюється думка про те, що суб'єктом злочину є конкретна особа, якій притаманні певні соціальні властивості, сукупність яких утворює індивідуальний образ людини, що і охоплюється поняттям суб'єкта злочину [682, с. 69]. При цьому в КК України вживається щодо суб'єкта злочину різна термінологія [189, с. 20]. Переважна більшість вчених підтримують позицію законодавця і визначають поняття суб'єкта злочину через його основні обов'язкові ознаки: суб'єкт злочину – це фізична особа, яка є осудною та досягла віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності [526, с. 139]. Подібним чином вирішується питання щодо суб'єкта злочинного діяння в кримінальному законодавстві деяких іноземних держав [191, с. 474–485].

У реальності будь-яка дія особи, у тому числі й злочинна, – це єдність її зовнішньої (об'єктивної) та внутрішньої (суб'єктивної) сторін [167, с. 104]. Тому будь-який злочин є певною взаємообумовленістю об'єктивних і суб'єктивних ознак, намірів і результату, нерозривним зв'язком між доступною для зовнішнього сприйняття подією і прихованими від зовнішнього споглядання психічними переживаннями злочинця [702, с. 44–45]. Суб'єктивна сторона складу

злочину – це, так би мовити, внутрішня сторона суспільно небезпечного діяння [528, с. 23].

Деякі вчені зазначають, що суб'єктивною стороною складу злочину є психічна діяльність особи щодо її безпосереднього ставлення до злочину, який вчинюється [1016, с. 137–138], вона утворює психологічний зміст і є внутрішньою по відношенню до об'єктивної сторони [555, с. 70]. Висловлюється також думка про те, що суб'єктивною стороною складу злочину є елемент складу злочину, який дає уявлення про внутрішні психічні процеси, що відбуваються у свідомості та волі особи, та характеризується конкретною формою вини, мотивом, метою та емоційним станом [966, с. 181]. Деякими вченими також пропонується визначення сутності суб'єктивної сторони складу злочину через психічну діяльність суб'єкта злочину, яка безпосередньо обумовила і супроводжувала вчинення суспільно небезпечного діяння [87, с. 9].

Суб'єктивна сторона злочину існує від самого початку і до завершення злочинного діяння, виявляючи певний самоконтроль за діяннями, що вчинюються [699, с. 10–11]. Тобто, будучи внутрішнім ставленням до вчинюваного діяння, суб'єктивна сторона злочину сприймається як прояв негативного налаштування особистості в певному соціальному середовищі. Суб'єктивну сторону злочину можна охарактеризувати як процес волі та свідомості особи, в якому дістає своє відображення як об'єктивна поведінка такої особи, так і інші пов'язані зі злочином зовнішні обставини [88, с. 398].

Складність же встановлення суб'єктивної сторони злочину полягає в її сутності, адже вона недосяжна для емпіричного пізнання через свій внутрішній характер. Саме тому визначення окремих аспектів кримінальної поведінки людини дає можливість для всебічного вивчення суб'єктивної сторони складу злочину як психологічної конструкції, що безпосередньо відображає акт кримінальної поведінки.

Кожен злочин має свої особливості, свій особливий внутрішній механізм, у якому різну роль можуть відігравати інтелектуальний, вольовий та емоційний компоненти. Для того, щоб зрозуміти будь-який вчинок людини, у тому числі й

злочинний, потрібно всебічно дослідити психічну діяльність суб'єкта і взаємозв'язок елементів, що входять до її складу. Тому і суб'єктивна сторона складу злочину встановлюється на підставі дослідження інтелектуальних, вольових та емоційних процесів [334, с. 205].

Зміст суб'єктивної сторони складу злочину визначається виною, мотивом, метою та емоційним станом, що в даному випадку є юридичними категоріями. З названих складових суб'єктивної сторони складу злочину лише поняття вини визначено на законодавчому рівні. Але, незважаючи на відсутність законодавчого визначення понять мотиву, мети та емоційного стану, їх наявність також визначено кримінальним законодавством, на що прямо вказується в окремих нормах Загальної та Особливої частин КК України. Усі перелічені ознаки – вина, мотив, мета та емоційний стан – утворюють суб'єктивну сторону складу злочину як самостійні компоненти психічного ставлення особи до вчинюваного діяння.

Мотив і мета мають внутрішній суб'єктивно-психологічний зв'язок між собою. За своєю сутністю мотив та мета – це корелятивні поняття, моменти психічної діяльності особи, яка розглядається з двох точок зору: мотив розглядається як відправний момент діяльності, а мета – як положення, що має її завершити. При цьому дослідження мотиву та мети не впливають на вирішення питання про наявність чи відсутність вини і на визначення її форми. У теорії права зазначається, що вина як основна ознака суб'єктивної сторони складу злочину не залежить від того, що стало спонукальним фактором, мотивом чи метою вчинення суспільно небезпечного діяння, – у межах вини більш важливим є встановлення того, чи свідомо було вчинене таке діяння, чи було таке діяння результатом свободи волевиявлення особи [1066, с. 87]. Однак це положення викликає певні застереження, оскільки мотив і мета є свого роду передумовами вини, певними непрямими ознаками, які вказують на її наявність, але при цьому в її зміст вони не входять. У даному разі їх роль не стає меншою, оскільки мотив та мета можуть не лише впливати на кваліфікацію злочину в цілому, а й у ряді випадків, визначених у нормах КК України, обумовлювати наявність складу злочину взагалі.

Також необхідно зазначити, що деякі дослідники відкидають можливість визнання емоційного стану одним із компонентів суб'єктивної сторони складу злочину [1066, с. 90]. Але ми не можемо погодитися з такою точкою зору, оскільки свідомо-вольова регуляція поведінки особи, з одного боку, може обумовлюватись емоціями, а з іншого – протиставляється їм. Це пояснюється тим, що інколи кримінальна поведінка особи повною мірою залежить від емоційного стану і обумовлюється ним, а інколи – навпаки, повністю протиставляється емоціям. Крім того, в межах формулювання «сильне душевне хвилювання» на законодавчому рівні в деяких випадках закріплюється така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як емоційний стан особи. Саме тому врахування емоційного стану особи у випадках, передбачених КК України, є обов'язковим і обумовлює наявність конкретного складу злочину.

Отже, суб'єктивна сторона складу злочину є неоднорідною категорією. Саме тому вона і встановлюється в межах кожного конкретного злочину на рівні її ознак, якими є вина, мотив, мета та емоційний стан. Кримінально-правова конструкція суб'єктивної сторони складу злочину дозволяє виділити як її обов'язкову ознаку лише вину. Мотив, мета і емоційний стан як факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину взаємодіють з виною.

Встановлення суб'єктивної сторони складу злочину має принципове значення. Так, наголошується, що, будучи елементом складу злочину, вона являє собою «частину» підстави кримінальної відповідальності і, відповідно, дозволяє відмежувати злочинну поведінку від незлочинної; за суб'єктивною стороною диференціюються суміжні склади злочинів, об'єктивні ознаки яких збігаються. Крім того, зміст суб'єктивної сторони складу злочину значною мірою визначає ступінь суспільної небезпечності як вчиненого діяння, так і самого суб'єкта злочину, а отже, у кінцевому підсумку й характер відповідальності та вид і розмір покарання [702, с. 48–49].

Пізнання суб'єктивної сторони складу злочину має певні закономірності, що сприяє реалізації основних принципів та норм кримінального закону. Ці закономірності можна викласти так: 1) встановлення психології поведінки

злочинця і зовнішніх проявів ознак суб'єктивної сторони його діяння; 2) недоступність ознак вказаного елемента безпосередньому сприйняттю за допомогою органів чуття; 3) встановлення об'єктів – носіїв потенційної інформації щодо суб'єктивної сторони злочину; 4) отримання від цих об'єктів інформації щодо суб'єктивної сторони злочину шляхом інтерпретації різних об'єктивних проявів особистості злочинця, його злочинної діяльності, некримінальної поведінки особи, що вчинила злочин; 5) комплексний аналіз об'єктивних обставин вчиненого і суб'єктивних умов вчинення злочину [702, с. 67].

Неможливість спостереження за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину як фактом об'єктивної дійсності означає, що жодна з її ознак не може сприйматися безпосередньо органами чуття людини, тобто їх не можна ні почути, ні відчувати, ні побачити, ні зафіксувати спеціальними технічними пристроями чи засобами. Тобто, вони не мають безпосередніх форм матеріалізованого сприйняття, що значно ускладнює встановлення як суб'єктивної сторони складу злочину в цілому, так і кожної з її ознак окремо. Дослідити такі психічні процеси, як правило, допомагають певні об'єктивні ознаки, які залишають матеріалізовані сліди злочинної діяльності. Саме тому особливого значення набуває вивчення особистості злочинця. При цьому деякі вчені зазначають, що науково обґрунтований підхід до встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони складу конкретного злочину полягає у всебічному дослідженні не лише всіх обставин суспільно небезпечного діяння, але й особистості злочинця, що має базуватися на знаннях природи та закономірностей психічних процесів, які дістають своє вираження у поведінці особи [702, с. 69]. Це пояснюється тим, що кримінальна поведінка обумовлена психологічними особливостями суб'єкта – характером, емоційною та вольовою сферами, темпераментом тощо [838, с. 25]. Отже, при встановленні змісту суб'єктивної сторони складу злочину необхідно визначити особистість злочинця.

Таким чином, психічна активність особи має різні форми, які можуть існувати, лише поєднуючись одна з одною, що виокремлює у цьому явищі лише

йому притаманний зміст суб'єктивної сторони і структуру. Суб'єктивна сторона складу злочину – це певна юридична конструкція, сутність якої полягає в її нормативності, а також у тому, що вона обов'язково має бути визначена на підставі положень КК України. На думку деяких вчених, Загальна частина КК України за своєю конструкцією вимагає саме загального визначення психічного ставлення суб'єкта до вчинення злочину – суб'єктивної сторони складу злочину, тоді як Особлива частина КК України функціонально розкривається через уточнення цієї категорії, ознаки якої мають обов'язковий характер для відповідних видів злочинів [890, с. 161].

При застосуванні деяких положень КК України нерідко важливими є окремі аспекти, які не передбачені на законодавчому рівні, але тісно пов'язані із суб'єктивною стороною складу злочину та залежать від особливостей її ознак у кожному конкретному випадку. Так, при вчиненні суспільно небезпечних діянь можуть мати місце ускладнені конструкції суб'єктивної сторони складу злочину, які характеризуються наявністю в межах одного суспільно небезпечного діяння особливих форм поєднання свідомості та волі як ознак психічного ставлення особи до вчинюваного злочину або їх відсутністю. Йдеться про такі кримінально-правові категорії, як складна вина, помилка особи при вчиненні злочину та казус (випадок).

Отже, суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної (девіантної) поведінки. Суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція, передбачає структурування (моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду (різновиду) злочинного діяння. В цій конструкції з'являється певна фрагментарність, недостатня повнота, оскільки із такими структурованими характеристиками пов'язується акт кримінальної поведінки. В межах суб'єктивної сторони злочину, як фактичної конструкції, відповідні характеристики юридичної конструкції встановлюються в межах певних фактичних обставин (це є необхідним для кваліфікації злочину). Суб'єктивна сторона злочину обумовлює

наявність фактичної її структури, тобто конкретних психічних процесів, які супроводжують вчинення злочину, а структура суб'єктивної сторони складу злочину включає вину, а в окремих випадках – мотив, мету та емоційний стан.

1.2. Особливості визначення суб'єктивної сторони складу злочину

У межах структури суб'єктивної сторони злочину визначаються юридичні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Тобто, суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину. Як вже зазначалося, суб'єктивна сторона складу злочину є досить складною для фактичного встановлення. Останнє стає можливим лише за допомогою встановлення психологічних ознак структури суб'єктивної сторони злочину, які й обумовлюють внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчинюваного злочинного діяння, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину в кожному конкретному випадку [161, с. 311].

Слід погодитися з тим, що будь-яка прикладна наука, у тому числі й кримінальне право, розвивається та вдосконалюється на підставі законів, принципів і методів, які визначаються фундаментальними науками. Особливе місце серед таких фундаментальних наук посідає психологія, яка впливає на формування кримінально-правових уявлень про ті чи інші явища.

Можна погодитися з думкою А.П. Козлова з приводу того, що тільки у випадку адекватного висвітлення дійсності й пропонування чітких інструментів, які б реально допомагали законодавчій та правозастосовній діяльності, кримінальне право може вважатися справжньою наукою [444, с. 14–16]. Психологічне та правове розуміння злочину та його елементів відрізняються одне від одного, крім того, мета і завдання кожної з цих наук є неоднаковими, а отже, існують відмінності й у визначенні меж достатності дослідження тих чи інших явищ. Деякі вчені звертають увагу на те, що результати таких досліджень не лише

матимуть теоретичне значення, але будуть важливими і для практичного застосування тих чи інших положень у правозастосовній практиці [315, с. 55–56].

У кримінальному праві зазначається, що злочин, як і будь-яка інша поведінка, характеризується ознаками зовнішньої (фізичної) та внутрішньої (психічної) сторін діяння особи, що його вчинила, оскільки поведінка людини являє собою сукупність цих двох складових [830, с. 91–92]. Дослідження особливостей суб'єктивної сторони злочину свідчить про те, що вона являє собою психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного суспільно небезпечного діяння. Таким чином, суб'єктивна сторона злочину охоплює внутрішній зміст суспільно небезпечного діяння і включає в себе саме ті процеси, які відбуваються у психіці людини в момент вчинення злочину.

З огляду на це, суб'єктивна сторона складу злочину, характеризуючи суспільно небезпечне діяння з внутрішньої сторони, має саме психологічний зміст. Це означає, що вона не сприймається іншими особами безпосередньо як явище об'єктивної реальності – на відміну від об'єктивної сторони злочину, яка являє собою фактичний зміст діяння та об'єктивно сприймається особами, які є учасниками кримінального провадження.

Отже, сукупність ознак, які характеризують психологічну діяльність особи, що вчинила злочин, становить один з елементів складу злочину, а саме його суб'єктивну сторону. Саме через такі взаємозалежні та взаємопов'язані юридичні ознаки, як вина, мотив, мета злочину та емоційний стан суб'єкта, можна розкрити зміст суб'єктивної сторони складу злочину. Водночас ці ознаки визначаються за допомогою окремих психологічних явищ [350, с. 217–218], які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину.

Таким чином, суб'єктивна сторона складу злочину має пряму залежність від психічних та психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин. Зокрема, контролювати власну поведінку, дотримуватися морально-етичних норм та правил поведінки, адекватно сприймати зовнішній світ може лише особа з певним рівнем розумових здібностей.

Психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння визначається свідомістю та волею. У КК України зазначається, що необхідною умовою для настання кримінальної відповідальності особи є її осудність, тобто здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними (ст. 19 КК України). Тому і нести відповідальність за свої діяння та відбувати покарання за вчинення злочину може лише особа з належним станом психіки. У межах вчення про детермінованість поведінки особи воля та свідомість людини є головними психічними функціями, визначальними для її поведінки, базовою основою, на якій ґрунтуються положення кримінального права про осудність фізичної особи [466, с. 166–167]. Виходячи з цього, людина є розумною вольовою особистістю, що усвідомлено обирає тип власної поведінки, а не біологічною істотою, що перебуває під впливом фізіологічних факторів. А оскільки людина є свідомою та вольовою особистістю, то вона може повністю керувати своїми діями.

Саме зв'язок психічного стану особи та її поведінки є найбільш важливим при кваліфікації суспільно небезпечного діяння. Людська психіка являє собою засіб для сприйняття та розуміння різних явищ і процесів, правил поведінки, моральних норм, суспільного та державного ладу і навколишнього світу взагалі. Крім того, психічні процеси допомагають досягати мети, тренувати волю, вчинювати дію або бездіяльність, усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності) при вчиненні злочину, відчувати вину тощо.

Отже, особливої актуальності набувають встановлення та визначення сутності основних психологічних ознак суб'єктивної сторони злочину, які утворюють її склад. Це дозволить чіткіше зрозуміти саму психологічну основу суб'єктивної сторони злочину, окреслити коло категорій, які входять до її змісту, та визначити, як вони взаємодіють між собою.

У сучасному кримінальному праві суб'єктивна сторона злочину – це його психологічний зміст [201, с. 124]. Відображення на інтелектуально-вольовому рівні об'єктивних властивостей вчинюваного злочину і обумовлює наявність ознак суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції, що робить можливим визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної

конструкції. Отже, психічна діяльність особи в цілому з самого початку утворює суб'єктивну сторону злочину. Саме вона показує не лише внутрішній стан особи під час вчинення злочину, а й дієвість та взаємодію інтелектуальної та вольової складових психіки людини, що одночасно утворюють єдине ціле і мають самостійний зміст, оскільки виконують різні функції.

Аналізуючи психологічні аспекти суб'єктивної сторони злочину, потрібно зауважити, що, з огляду на психологію людини, будь-який акт її діяльності (проступок, злочин) – це сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів. Висловлюється думка про те, що протиставлення таких категорій, як свідомість і матерія, є важливим положенням, на якому ґрунтується кримінологічне дослідження закономірностей фактичного відображення суб'єктивної сторони злочину, незважаючи на те, що таке протиставлення відсутнє в реальній дійсності та в діяльності суб'єкта злочину [331, с. 41–42].

Деякі вчені зазначають, що до психологічних понять та категорій, які складають зміст психологічних аспектів, можна віднести такі, як: свідоме (несвідоме, підсвідоме, напівсвідоме), інтелект, воля, розум, мислення, свідомість [466, с. 33–35]. На нашу думку, до категорій, які визначають зміст психологічних аспектів суб'єктивної сторони злочину, тобто її склад, належать такі елементи: свідомість, що включає такі ознаки, як відчуття, сприйняття, мислення, інтелект, пам'ять, переживання, емоції, почуття, уява, інтуїція, потреби, самосвідомість, самооцінка і самопізнання, та воля. Розкриття сутності кожної з вказаних категорій є необхідним для розуміння змісту цих ознак і встановлення в кінцевому підсумку суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції внутрішнього ставлення особи до вчинюваного діяння.

Узагалі людину, що бере участь у соціальних і правових відносинах та характеризується свідомим ставленням до вчинків, формують процеси діяльності та спілкування. Іншими словами, розвиток особи є процесом її соціалізації за допомогою внутрішніх та зовнішніх процесів, у результаті чого з'являється неповторно-унікальна за душевним складом особистість [491, с. 13]. Тому задля

того, щоб бути соціально адаптованою, людина має постійно проявляти продуктивну активність, коригуючи свою поведінку, дії, вчинки.

Свідомість особи – необхідний компонент її діяльності, яка водночас не протиставляється предметній діяльності самої особи [177, с. 29]. Свідомість абстрагується від інших сторін діяльності останньої. Тому, з позиції філософії, визначення суб'єктивної сторони злочину являє собою здійснення процесу ідеалізації, тобто конструювання понять про об'єкти, які мають прообрази в реальному світі [331, с. 41–42]. Як справедливо зазначають деякі вчені, зазвичай не так просто визначити, чи є істинним або хибним сформоване уявлення про щось, оскільки, з філософської точки зору, за допомогою чуттєвого сприйняття можна підтвердити істинність лише найелементарніших тверджень, які не потребують доведення [141, с. 40–41]. Справді, внутрішнє ставлення людини до певної події чи власного акту поведінки визначити не просто.

З точки зору кримінального права, людина є наділеною свідомістю та волею особистістю, що здатна самостійно обирати певний варіант поведінки [465, с. 66–69]. Вона може керувати своїми діями за допомогою активної ролі свідомості та волі. Ця роль полягає в тому, що зовнішній світ сприймається людиною свідомо, а отже, особа здатна критично ставитися до власних вчинків, сприймаючи певні правила, що встановлює суспільство, і обмеження, які воно висуває [199, с. 98].

Таким чином, психологічні ознаки, які характеризують внутрішній стан особи, визначаються через категорії свідомості та волі.

Переходячи до визначення сутності ознак свідомості, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину, потрібно спочатку визначити, власне, поняття свідомості з точки зору психологічної науки. Розуміння сутності цієї складової психічного ставлення дасть можливість окреслити в загальних рисах здатність і глибину розуміння особою характеру своїх вчинків у співвідношенні із соціальною мораллю, соціальними установками тощо.

При дослідженні проблем свідомості у психології розрізняють певні види та форми поведінки залежно від ступеня усвідомлення особою своїх діянь. Так, зокрема, свідомою називається поведінка, коли особа повністю або частково

усвідомлює об'єкти ситуації та розуміє ситуацію, що склалась. Якщо ж у особи відсутнє розуміння ситуації, а вона лише усвідомлює об'єкти ситуації, то така поведінка вважається інтуїтивною [479, с. 26]. Водночас свідомість не можна ототожнювати з усією психікою особи, оскільки остання – це більш складна категорія, яка включає не лише свідомість, але й волю, а також може залежати від особливого емоційного стану особи.

Сучасна психологічна наука визначає свідомість як функцію мозку та необхідну сторону практичної діяльності людини [625, с. 314]. Простіше визначення свідомості пропонує Г.В. Акопов, який зазначає, що в галузі психології переважає поширене визначення свідомості як об'єднання психічних процесів [12, с. 21]. Також у психології висловлюється думка про те, що свідомість є специфічною формою відображення об'єктивної реальності [352, с. 30; 821, с. 20]; свідомість – це один із способів, яким об'єктивна дійсність відображається у психіці людини [501, с. 382]; здатність людини пізнавати навколишній світ і саму себе за допомогою мислення та розуму, у результаті чого формується інтелект особистості [791, с. 165–166]; стан психіки, за якого відбувається якісне суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності у формі суб'єктивних кваліа (від *qualia* (мн.) – властивості, якості) [1158]; відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе [631, с. 158]. Водночас свідомість людини – це той самий світогляд, бачення людиною навколишнього світу, сприйняття та усвідомлення самої себе та свого місця в ньому [578, с. 166]. Найбільш повним і таким, що відображає сутність розглядуваної категорії, є, на наш погляд, таке визначення: свідомість – це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється у складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей [352, с. 27].

Свідомістю (як і взагалі психікою) регулюється поведінка: свідомість адаптує поведінку до людських потреб та умов об'єктивної реальності. Психічна діяльність особи завжди виражає об'єктивні умови, у яких існує людина, і регулює її вчинки. Саме свідомість є особливою формою відображення буття:

будучи об'єктивованою в межах певного діяння, вона одночасно виступає і як певний спосіб коригування поведінки, конкретних вчинків людей [829, с. 72–73]. Дії людей завдяки свідомості мають цілеспрямований характер. Таким чином, з виникненням свідомості виникають і свідомі дії (свідома поведінка) особи.

Поряд із цим виділяють і основні властивості свідомості: 1) свідомості притаманна властивість універсальності, у ній дістають відображення всі властивості матеріального світу; 2) свідомість має властивість предметності, тобто в людській свідомості відображається не світ узагалі в усій його багатовимірності, нескінченному різноманітті, а лише певні властивості, окремі сторони – ті, що включені у практичну діяльність людини, є предметом її діяльності; 3) свідомість має властивість ставити мету, оскільки за допомогою усвідомлення існування людини її дії набувають цілеспрямованого характеру; 4) свідомості людини властива об'єктивність; 5) свідомість має властивість активності, оскільки на основі змісту свідомості (знань, цінностей, ідеалів тощо) людина не лише відображає зовнішній світ, а й творить його; 6) свідомість – це, передусім, суспільний продукт і виникає не як індивідуальна форма відображення, а як форма колективного відображення для забезпечення буття людини [791, с. 165–166].

З огляду на це, свідомість – це категорія, яка характеризує загальний стан психіки особи, за якого вона здатна пізнавати навколишній світ і адекватно ставитися до нього, формувати нові образи і поняття, часову картину світу, свою власну мету і спрямовувати діяльність на її досягнення, а також пізнавати себе. Саме завдяки свідомості людини відбувається особлива діяльність психіки – особа усвідомлює власні діяння, їх характер та можливі наслідки як для суспільства, так і для себе особисто (у випадку настання юридичної, зокрема кримінальної, відповідальності за вчинені суспільно шкідливі (небезпечні) діяння). Отже, свідомість – загальний стан психіки, а усвідомлення – це діяльність психіки особи, яка виявляється у її психічному ставленні до всього, що вона робить.

Першою ознакою свідомості є відчуття. Відчуття є найпростішим психічним процесом, який полягає у відображенні окремих властивостей предметів та явищ навколишнього світу, а також внутрішніх станів організму під час безпосередньої дії подразників на відповідні рецептори [130, с. 265]. Водночас відчуття – це один з важливих психічних процесів, які сигналізують про те, що відбувається в даний момент часу у навколишньому середовищі і в нашому власному організмі. Він дає особі можливість орієнтуватися в умовах, які її оточують, і поєднувати з ними свої вчинки та дії [131, с. 79]. Отже, відчуття – це один із способів пізнання навколишнього середовища.

Психологічна наука містить досить велику кількість визначень поняття «відчуття». Так, зазначається, що відчуття – психофізичний пізнавальний процес, який полягає у відображенні окремих властивостей, предметів та явищ навколишнього світу; психічний процес, що полягає у відображенні мозком предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні органи чуття [791, с. 29]; пізнавальний психічний процес відображення у психіці людини окремих властивостей та якостей предметів і явищ під час їх безпосередньої дії на її органи чуття [130, с. 267; 131, с. 79]. Таким чином, відчуття – це пізнавальний психічний процес відображення властивостей та якостей предмета при безпосередньому їх впливі на органи чуття людини.

У межах визначення сутності відчуття виділяють декілька аспектів: властивості відчуття, закономірності відчуття та види відчуттів. Усі вказані характеристики визначають особливості відчуття конкретної людини в конкретній ситуації, зокрема, – при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Крім того, потрібно зазначити, що для виникнення відчуття потрібно, щоб на відповідні органи чуття справляли вплив предмети або явища реального світу, які називаються подразниками [791, с. 29]. Сам фізично-аналітичний апарат людини, який здатний сприймати ці подразники і аналізувати їх, І.П. Павлов пропонував називати аналізаторами [292, с. 3].

Зазначимо, що аналізатор – це складний функціонально єдиний нейронний механізм аналізу зовнішніх та внутрішніх подразників: він розпочинається рецептором на периферії і закінчується в корі головного мозку [292, с. 55–57]. Аналізатор складається з трьох частин: 1) периферичний відділ, або рецептори (органи чуття), який відповідає за трансформацію визначеного виду дії енергії в нервовий процес; 2) передавальний відділ (провідні шляхи), що включає чуттєві нерви, по яких збудження передається до центрального відділу аналізатора, і ті, що здійснюють зворотний зв'язок (еферентні або центробіжні), по яких імпульси з розташованих вище центрів, особливо з кори великих півкуль головного мозку, передаються до нижніх рівнів аналізатора, у тому числі до рецепторів, що регулюють їх активність; 3) центральний відділ – проекційні зони окремих аналізаторів [292, с. 61]. Причому потрібно враховувати, що кожен із вказаних аналізаторів сприймає лише «свій» вид зовнішніх подразників. Отже, навіть будучи одним із найпростіших елементів свідомості, відчуття людини являє собою досить складний процес.

До властивостей відчуття людини у психологічній науці, як правило, відносять: якість, яка є особливістю певного відчуття, що відрізняє його від інших відчуттів і дає змогу відображати світ у всій різноманітності його властивостей; інтенсивність, тобто кількісна характеристика відчуття, яка визначається силою подразника, що діє, і функціональним станом рецептора, який залежить від стану організму, значущості подразника і просторово-часових умов сприйняття; тривалість – часова характеристика відчуттів, що залежить від часу дії подразника, його інтенсивності та функціонального стану організму [1122; с. 439–442]. Ці властивості в цілому визначають саму здатність конкретної людини відчувати вплив зовнішніх подразників.

Відчуття також характеризується певними закономірностями, а саме: 1) порогом чуттєвості, тобто психологічною характеристикою залежності між інтенсивністю відчуття та силою подразника; 2) адаптацією – пристосуванням чуттєвості органа відчуття до постійно діючого подразника, що призводить до зниження або підвищення порогів відчуття; 3) взаємодією відчуттів – зміною

чуттєвості однієї аналізаторної системи під впливом діяльності іншої; 4) контрастом відчуттів – зміною інтенсивності та якості відчуттів під впливом попереднього або паралельно діючого подразника; 4) синестезією в психології – збудженням відчуттями однієї модальності відчуттів іншої модальності (наприклад, холоду від білого кольору); 5) сенсibilізацією – підвищенням чутливості в результаті взаємодії аналізаторів, а також систематичних вправ; 6) «законом Вебера – Фехнера» – при збільшенні інтенсивності стимулу його відчуття зростає на певну величину [695, с. 267–269]. Не заглиблюючись у детальний аналіз вказаних закономірностей, очевидним можна вважати факт їх важливості для визначення властивостей відчуття конкретної людини при вчиненні нею суспільно небезпечного діяння.

Ще однією важливою характеристикою відчуття, яка виділяється в більшості джерел із психології, є види відчуттів. Найбільш конкретизовану класифікацію відчуттів запропонував Б.Г. Ананьєв, який виокремив такі їх види: у межах зовнішніх відчуттів – зір, слух, нюх (дистанційні відчуття), смак, дотик, біль, температурні відчуття, вібраційні відчуття (контактні відчуття); у межах внутрішніх – глибинні відчуття, до яких належать чуттєвість внутрішніх органів, м'язова чуттєвість, вестибулярна чуттєвість [26, с. 57–66]. Кожен із видів відчуттів та їх сукупність у цілому визначають властивості конкретного відчуття особи в межах визначення структури суб'єктивної сторони злочину.

Таким чином, відчуття – це складне явище, яке визначається за допомогою певних властивостей та закономірностей і поділяється на види. Вказані характеристики відчуття визначають його можливість і глибину у конкретної особи під час вчинення нею будь-якого діяння, у тому числі й суспільно небезпечного.

У тісному зв'язку з відчуттям особи перебуває така ознака свідомості, як сприйняття. Інколи сприйняття не відокремлюється від відчуттів, а зазначається, що відчуття входить до складу сприйняття [305, с. 9]. Але більш точним, на нашу думку, є положення про те, що відчуття є основою сприйняття того чи іншого об'єктивного фактора (явища) навколишнього світу. Сприйняття – це більш

складний психічний процес порівняно з відчуттям. За своєю сутністю сприйняття розуміється як послідовність фізіологічних та психічних процесів, що відбуваються від початку впливів стимулів на органи чуття до виникнення відповідних відчуттів чи образів; внутрішній психологічний процес об'єднання відчуттів у складніші психічні явища – образи в структуралізмі; пізнання складних речей і явищ, їх відображення у свідомості особи у вигляді образів [695, с. 72]. Саме під час сприйняття всі відчуття синтезуються в єдине ціле і утворюють єдиний образ явища, яке сприймається особою на даний момент.

Узагалі теорія сприйняття в психології стала предметом досить великої кількості досліджень [63; 221; 254; 364; 605]. Сприйняття може визначатись як психічний процес відображення предметів і явищ дійсності в сукупності їх властивостей і частин за безпосереднього впливу на органи чуття з розумінням цілісності відображуваного [787, с. 66]; відображення у психіці людини предметів і явищ навколишнього середовища взагалі під час їхньої безпосередньої дії на органи чуття [131, с. 84].

Окремим аспектом є визначення властивостей сприйняття. До найважливіших властивостей сприйняття можна віднести: 1) предметність сприйняття, яка виявляється в тому, що будь-який предмет або явище відображаються не як механічна сукупність якостей і властивостей, а як об'єкт, який має свої зміст, природу, призначення (відіграє важливу роль і в подальшому формуванні самих процесів сприйняття); 2) цілісність сприйняття, яка полягає в тому, що уява про відображені предмети та явища постає у свідомості в єдності багатьох якостей та властивостей, завдяки чому виникає цілісна уява про певний об'єкт; 3) структурованість сприйняття, яка виявляється в тому, що, відображаючи певні предмети та явища в цілому, людина виокремлює в них різні елементи, компоненти, підсистеми (при цьому предмет осмислюється як єдине ціле); 4) константність – це відносна постійність величини, форми, соціального забарвлення предметів та явищ, що сприймаються; 5) апперцепція – це залежність змісту і спрямованості сприйняття від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок і знань (чим більше людина обізнана щодо певного об'єкта, тим

повнішим, точнішим та змістовнішим є його сприйняття); 6) осмисленість сприйняття полягає в тому, що відображені предмети та явища порівнюються з минулим досвідом людини, відомостями і знаннями про них, на основі чого виникає відповідне ставлення і забезпечуються цілеспрямоване використання предметів, практична діяльність з ними; 7) узагальненість сприйняття – це відображення одиничного випадку як особливого прояву загального; 8) вибірковість сприйняття полягає в тому, що при відображенні предметів та явищ відбувається їх виокремлення під впливом минулого досвіду людини, її схильностей, інтересів, установок і потреб; 9) ілюзії – це неадекватні сприйняття, які неправильно, викривлено, помилково відображають об'єкти, що діють на аналізатори [131, с. 84–89; 695, с. 72–77]. Вказані властивості, на нашу думку, не лише впливають на саме сприйняття, але й багато в чому визначають можливості й межі усвідомлення особою окремих явищ навколишнього світу.

На суб'єктивну сторону злочину певною мірою впливає і тип сприйняття конкретної людини. Виокремлюють чотири основних типи сприйняття: аналітичний, який характеризується намаганням людини вирізняти і аналізувати певні деталі та подробиці; синтетичний, який виявляється у схильності особи до узагальненого відображення явищ і визначення сутності того, що відбувається; аналітико-синтетичний, який полягає в намаганні зрозуміти основу, сутність явища і фактичне її підтвердження; емоційний, який відображає схильність людини до висловлення свого ставлення, власних переживань, обумовлених певними явищами [695, с. 72–73]. Визначення типу сприйняття особою певних явищ чи факторів об'єктивної дійсності сприятиме повнішому осмисленню особливостей усвідомлення нею характеру власної поведінки та її можливих наслідків.

У цілому, сприйняття особою явищ та предметів навколишнього середовища – це складний психічний процес, який є складовою свідомості особи. Оскільки дана характеристика входить до складу свідомості, то встановлення виду, властивостей і типу такого сприйняття особою дійсності забезпечить встановлення суб'єктивної сторони злочину. А власне, пізнавальна діяльність

психіки людини починається саме з відчуття та сприйняття навколишнього середовища.

Більш складною структурною ознакою свідомості є мислення. Деякі вчені звертають увагу на те, що вичерпні знання про внутрішні, невідчутні властивості та ознаки предметів дійсності, безпосередньо не відображені у відчуттях і сприйнятті, людина одержує за допомогою мислення – вищої, абстрактної форми пізнання об'єктивної дійсності [604, с. 167]. Мислення є соціально обумовленим психічним процесом пошуку та відкриття нового узагальненого відображення дійсності, яке виникає внаслідок аналізу та синтезу чуттєвого пізнання і практичної діяльності, водночас мислення тісно пов'язане з висловленням власних думок [116, с. 11]. Мислення також визначається: як процес опосередкованого та узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях [604, с. 168]; як психічний процес відображення об'єктивної дійсності, який є вищим щаблем людського пізнання [728, с. 244]; як вищий рівень пізнавальної активності людини, психічний процес пошуку та відкриття чогось нового, тобто процес пізнання дійсності шляхом узагальнення її відображення в процесі аналізу й синтезу, що виникає на основі практики та досвіду [695 с. 224]. Найточнішим, на наш погляд, є останнє визначення.

Мислення відіграє у житті людини важливе значення, оскільки воно дає змогу не лише пізнати світ з точки зору його сприйняття, але і передбачити та спрогнозувати шляхи подальшого розвитку певних явищ чи подій, а також зрозуміти та проаналізувати відповідні закономірності такого розвитку [130, с. 302]. Даний процес виникає з появою певного завдання або коли необхідно знайти вихід із ситуації. На першій стадії мислення кінцевий результат, тобто висновок чи рішення, ще відсутній. У процесі мислення перші зроблені висновки можуть неодноразово змінюватись, а тому початковий результат не можна вважати остаточним. Мислення – це прогнозування та передбачення вирішення поставленого завдання. До основних характеристик мислення можна віднести

його форму і вид. В узагальненому вигляді ці характеристики дають певне уявлення про розумові можливості конкретної особи.

У психології виділяють такі форми мислення, як: судження, міркування, умовивід та поняття. Судження – це форма мисленого відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що людина стверджує наявність або відсутність ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах [604, с. 172]. Характерна властивість судження полягає в тому, що воно існує, виявляється і формується в реченні. При цьому судження – це акт мислення, що відображає зв'язки, відносини речей, а речення – граматичне сполучення слів, що виявляє і фіксує це відображення. На основі суджень будується міркування. Зазначається, що міркування – це низка взаємопов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність певної думки, довести її або спростувати [604, с. 173]. Наступною формою мислення є умовивід, що передбачає формування на основі тих знань, які вже є у особи, нових, які мають для неї певне значення. Поняття визначається як форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів та явищ дійсності в їх істотних зв'язках і відносинах, узагальнюються їх відповідні ознаки [1122, с. 710].

Мислення об'єднує в собі пам'ять, уяву, сприйняття, по суті, воно відображає об'єктивну реальність у свідомості людини [791, с. 91–92]. Завдяки найскладнішому пізнавальному процесу, тобто мисленню, свідомість особи сприймає і аналізує сутність процесів та явищ навколишнього світу й закономірності їх розвитку. Мислення відіграє важливу роль ще й тому, що включає в себе сенсорно-перцептивні процеси, які забезпечують зв'язок нашого внутрішнього світу з навколишньою дійсністю. Мислення як особлива форма пізнання навколишнього середовища залежить від індивідуальних особливостей конкретної особи. Це обумовлює вплив мислення як складової характеристики свідомості на пізнавальний процес, а тому має значення при встановленні суб'єктивної сторони конкретного злочину.

У свою чергу, основою мислення є інтелект. Категорія інтелекту (від лат. *intellectus* – розум, розумові здібності) визначається як сукупність розумових

здібностей особи, які визначають стиль її мислення та креативність у вирішенні складних ситуацій, загальну здатність до ефективної переробки інформації [791, с. 71]. Також інтелект визначається як здатність здійснювати процес пізнання, ефективно вирішувати проблеми, у тому числі під час опанування нового кола життєвих завдань [818, с. 152]. У цілому, поняття «інтелект» об'єднує всі пізнавальні здібності та процеси індивіда: відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять, уяву.

Висловлюється думка про те, що в загальному розумінні поняття «інтелект» означає те саме, що й «мислення», тобто характеризує розумовий рівень особистості [818, с. 152]. На нашу думку, точніше говорити про те, що мислення – це процес, який ґрунтується на інтелектуальних (розумових) здібностях особи, а інтелект – це сукупність розумових здібностей особи, що обумовлюють процес пізнання навколишньої дійсності та вирішення проблем і завдань, які постають перед нею.

Г. Спенсер розумів інтелект як вроджену якість – на відміну від здібностей, набутих у процесі навчання [884, с. 192]. На думку Л. Термана, дана категорія означає здатність до абстрактного мислення [1218, с. 1064]. Дещо по-іншому підійшов до визначення вказаної категорії Д. Векслер. Вчений запропонував визначати поняття «інтелект» як здатність особи до цілеспрямованих дій, раціонального мислення та ефективного спілкування з оточенням [296, с. 2]. Отже, на думку Д. Векслера інтелект має включати в себе комунікативні навички, а не лише раціональне мислення чи наявність знань [1160, с. 1209]. Виходячи з цього, Х. Гарднером було розроблено одну із сучасних концепцій інтелекту, так звану модель «множинного інтелекту». Ця модель налічує сім основних підвидів інтелекту: вербальний, логічно-математичний, просторовий, музичний, тілесно-кінестетичний, міжособистісний та внутрішньоособистісний [1176, с. 24]. Отже, діяльність людини залежить від особливостей її інтелекту, розумової експлікації, що, у свою чергу, впливає на рівень усвідомлення нею власних діянь.

У процесі відчуття, сприйняття, під час мислення особа отримує певну інформацію. Ця інформація, особливо, якщо вона є важливою для особи, у

переважній більшості нікуди не зникає – вона фіксується, закріплюється на рівні головного мозку, зберігається у вигляді образів, уявлень про певні явища об'єктивного світу, що формує індивідуальний досвід людини. Саме таке закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її попереднього досвіду називається пам'яттю [604, с. 198].

Визначення поняття «пам'ять» міститься у багатьох джерелах. Дана категорія часто визначається, як: процес запам'ятовування, збереження, відтворення і забування різноманітного досвіду [631, с. 38; 130, с. 309–310; 604, с. 198–199]; психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні, наступному відтворенні та забуванні минулого досвіду, дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини [791, с. 117–118]. У цілому, ці визначення не відрізняються за своєю сутністю і зводяться до того, що пам'ять є особливим психічним процесом, який полягає в закріпленні, збереженні, наступному відтворенні та забуванні минулого досвіду. Ці характерні особливості пам'яті залежать від індивідуальних психофізіологічних та соціальних характеристик особи і здатні впливати у кінцевому підсумку на її поведінку.

Виокремлюють багато видів пам'яті, і для цього використовують різні критерії, а саме: за методом запам'ятовування – мимовільна (інформація запам'ятовується без спеціальних прийомів заучування, під час виконання діяльності або роботи з інформацією) та довільна (цілеспрямоване заучування за допомогою спеціальних прийомів); за характером переважальної психічної активності – рухова (пам'ять на рухи та їх системи), емоційна (пам'ять на почуття, які виступають стимулом до діяльності), моторна (людина запам'ятовує, коли пише), образна (пам'ять на уявлення: зорова, слухова, нюхова, смакова, дотикова) та словесно-логічна (коли запам'ятовується думка у формі понять); за тривалістю збереження інформації – сенсорна (триває 0,2–0,5 с, дозволяє людині орієнтуватися в оточенні), короткочасна (забезпечує запам'ятовування разової інформації на короткий проміжок часу – від декількох секунд до хвилини), довготривала (збереження інформації відбувається протягом тривалого часу), оперативна (короткочасна, безпосередня, робоча, яка проявляється під час

виконання певної діяльності й необхідна для її виконання в кожний заданий проміжок часу), особистісна пам'ять (виявляється у новому виді відтворення – спогадах про події з життя [325, с. 205–206; 631, с. 38–39]), експліцитна пам'ять (визначає зв'язок між об'єктами та подіями) [695, с. 278]. Усі ці види пам'яті функціонують у нерозривній єдності та впливають на повсякденне життя людини.

Також потрібно зазначити, що пам'ять у різних людей не є однаковою – даний психічний процес має певні індивідуальні особливості. Виокремлюються декілька груп таких особливостей: обсяг пам'яті (кількість інформації, яку спроможна запам'ятати, зберегти і відтворити людина), домінуючий вид пам'яті (той, який найкраще розвинений у людини через її діяльність), індивідуальні якості процесів пам'яті (точність, швидкість запам'ятовування, тривалість збереження, швидкість відтворення) [352, с. 71–75]. До основних індивідуальних якостей процесів пам'яті у психології, як правило, відносять: швидкість (визначається кількістю повторень, потрібних людині для запам'ятовування нового матеріалу), точність (характеризується відповідністю відтвореного тому, що запам'ятовувалося, і кількістю допущених помилок), міцність запам'ятовування (виявляється в тривалості збереження певного матеріалу або повільністю його забування) та готовність до відтворення (виявляється в тому, як швидко та легко в потрібний момент людина може пригадати необхідні їй відомості) [131, с. 96–102].

Отже, така ознака свідомості особи, як пам'ять, так само здатна впливати і на сприйняття того чи іншого фактора об'єктивної дійсності, і на саму поведінку людини. Тому пам'ять, поряд з іншими психічними процесами, певним чином може впливати на особливість психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а отже, і на саму суб'єктивну сторону злочину.

У структурі свідомості особи виокремлюють таку складову, як переживання. Як правило, в психології ця категорія розглядається в нерозривному зв'язку з емоціями та почуттями, які є формами вираження переживань. Але переживання – це водночас окрема, самостійна категорія, яка також має своє

визначення у психологічній науці [388, с. 18–19]. Переживання визначається як безпосереднє відображення суб'єктом своїх власних станів [138, с. 381]; особлива інтегральна одиниця свідомості; будь-який емоційний стан і явище дійсності, яке безпосередньо представлене у свідомості особи та виступає для неї як подія її власного життя [132, с. 182–183]; найпростіше суб'єктивне явище, психічна форма відображення, яка є одним із трьох атрибутів свідомості [753, с. 91]; відчуття, що супроводжується емоціями [696, с. 671]; особлива робота з перебудови психічного світу, спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення усвідомленості життя [132, с. 19]. У цілому можна зазначити, що переживання в загальному розумінні – це особливий психічний процес, який спрямований на формування емоцій та почуттів.

Переживання – це виключно суб'єктивне явище, яке не існує поза психікою особи. Оскільки саме переживання впливають на формування емоцій та почуттів, то вони також можуть впливати і на здатність особи усвідомлювати характер власної діяльності та можливі наслідки.

У тісній взаємодії з переживаннями перебувають емоції як одна з ознак свідомості особи. Емоції є специфічною формою прояву переживань і взаємодії особи з навколишнім середовищем. Емоції визначаються у психології як психічний процес відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій як відношення їх об'єктивних властивостей до потреб організму (суб'єкта) [131, с. 125]; складний стан організму, що припускає тілесні зміни загального характеру – в диханні, пульсі, виділеннях залоз тощо – і на ментальному рівні, стан збудження чи хвилювання, що позначається сильними почуттями, і зазвичай імпульсом щодо певної форми поведінки [791, с. 52]; особливий клас психічних станів, які відображають ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе та до діяльності [207, с. 207]; процес імпульсивного регулювання поведінки, заснований на відображенні значущості зовнішніх впливів, їх прийнятності або шкідливості для життєдіяльності людини [352, с. 118–119]. Емоції (від лат.

емоцео – хвилюю, збуджую) також визначаються як особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаний з інстинктами, потребами і мотивами, що відображають у формі безпосереднього тимчасового переживання (задоволення, радості, страху тощо) значущість для життєдіяльності особи явищ і ситуацій, які діють на неї [695, с. 489; 353, с. 446]. Виходячи із визначеного, емоції – це особливий психічний процес, який полягає у відображенні ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, самої себе та результатів власної діяльності. Отже, емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності [604; с. 211].

Як психічний процес емоції також мають певні характерні особливості, які дозволяють глибше зрозуміти їх сутність. Так, у психології виділяють властивості емоцій. Усі вони мають значення для встановлення психічного стану особи в момент здійснення нею будь-якої діяльності.

Основними властивостями емоцій є: універсальність; динамічність; домінантність; накопичення; зміцнення; адаптація; упередженість (суб'єктивність); пластичність; утримання в пам'яті; іррадіація (поширення процесу збудження чи гальмування у центральній нервовій системі [1117, с. 703]); перенесення [130, с. 463]. Також можна назвати й інші властивості емоцій: полярність, яка вказує на можливість зміни будь-якої емоції на її протилежність (задоволення – незадоволення; радість – горе; любов – ненависть); інтегральність, тобто домінування відносно інших станів та реакцій, що охоплює весь організм; амбівалентність, тобто одночасне переживання протилежних емоцій (сльози радості, муки творчості); інтенсивність, яка свідчить про ступінь вираженості емоційного явища; тривалість емоційних явищ, яка характеризується часом їх існування; активність, тобто здатність емоцій стеничним (підсилювальним) або астенічним (пригнічувальним) чином впливати на діяльність особи. Глибина емоційних явищ залежить від того, якими подіями – пересічними чи життєво важливими – вона викликана, а також від того, в якому зв'язку між собою перебувають ці явища [130, с. 462–464; 695, с. 490–493].

Враховуючи властивості емоцій, зазначимо, що вони можуть впливати на психічний стан особи під час вчинення певного діяння. Таким чином, визначення емоції особи на момент вчинення злочину також сприятиме повноті встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції.

Наступною ознакою свідомості є почуття. Під почуттями у психологічній науці розуміються як специфічні узагальнені переживання особи щодо ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні чи негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором [604, с. 211]; стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає їх значення відповідно до її потреб і мотивів [351, с. 453]. Узагалі почуття – це більш складне, ніж емоції, постійне, стає ставлення особистості до того, що вона пізнає і робить, до об'єкта своїх потреб [785, с. 58–59].

Почуття визначає суб'єктивне ставлення людини до ситуації в цілому, а не лише до певного фактора об'єктивної дійсності. Саме в почуттях виявляється ставлення людини до праці, особистісних стосунків, подій, суспільства, інших людей, до самої себе та інших явищ навколишнього світу.

У психології виділяють п'ять видів почуттів: 1) моральні почуття – це почуття, у яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе; їх джерелом є спільне життя людей, їхні взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей; 2) естетичні почуття – це почуття краси в явищах природи, праці, гармонії барв, звуків, рухів і форм, завдяки яким людина стверджує себе в предметному світі і які тісно пов'язані з моральними почуттями і є важливим засобом їхнього формування; 3) практичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності; вони розвиваються або зникають залежно від організації та умов діяльності і стають багатшими, якщо поєднуються з моральними почуттями; 4) інтелектуальні почуття, що являють собою ставлення особистості до пізнавальної діяльності в широкому розумінні; яскраво виявляються в пізнавальних інтересах, любові до знань, навчальних і наукових уподобаннях; 5) пізнавальні почуття залежно від умов життя, навчання та виховання мають різні рівні свого розвитку – цікавість, допитливість,

цілеспрямований та стійкий інтерес до певної галузі знань, захоплення пізнавальною діяльністю; мають природжений орієнтаційний рефлекс, зміст якого цілком залежить від навчання, виховання, навколишньої дійсності, умов життя [718, с. 361–365]. Отже, почуття здатні впливати на поведінку особи, її діяльність, ставлення до явищ навколишнього світу, а також до моральних і правових норм, які панують у суспільстві.

Наступною ознакою, що входить до складу свідомості людини, є уява. Уява визначається у психологічній науці як психічний процес створення нового у формі образу, уявлення або ідеї [695, с. 71]; відтворення у психіці людини предметів та явищ, які вона сприймала коли-небудь раніше, а також створення нових образів предметів та явищ, яких раніше вона ніколи не сприймала [131, с. 114]. У цілому уява – це психічний процес, який полягає у відтворенні особою вже існуючих або створенні нових образів предметів та явищ навколишнього світу [352, с. 98; 130, с. 406–407]. Причому потрібно враховувати, що визначальну роль у формуванні уяви особи відіграють її індивідуальні особливості, тому вважається, що уява має індивідуалізоване забарвлення.

Уяву визначають такі характеристики, як види, форми та функції. Саме вони дозволяють зрозуміти сутність даної категорії, а також межі можливого її впливу на усвідомлення особою характеру вчинюваних діянь та їх можливих наслідків.

У психологічній науці виділяють такі основні види уяви: активна (довільна) – послідовність фантазій, викликаних за допомогою довільної концентрації; пасивна (мимовільна) – послідовність фантазій, викликана мимовільними процесами психіки; продуктивна – в рамках цього виду уяви дійсність свідомо конструюється людиною, а не просто механічно копіюється чи відтворюється; репродуктивна – при використанні цього виду уяви постає завдання відтворити реальність у тому вигляді, в якому вона безпосередньо існує [130, с. 407–409]. Усі ці види уяви можуть впливати на характер вчинюваного діяння.

Уява як психічний процес проявляється в різних формах. До них відносять: аглютинація – поєднання нез'єднаних у реальності якостей, властивостей або частин предметів (наприклад, при створенні міфічних образів); гіперболізація – перебільшення об'єкта та його частин; літота – применшення об'єкта та його частин; схематизація – узгодження відмінностей між предметами та виявлення подібності між ними; загострення – підкреслення певних ознак об'єкта; типізація – виділення сутнісного в межах однорідних явищ та його втілення в конкретному або абстрактному образі; акцентування – підкреслення певних характерних, суттєвих, істотних рис явища, яке перетворює його загальний вигляд [131, с. 117–118; 1122, с. 83–87]. Кожна із форм уяви може виявитись у особи в межах сприйняття певного фактора навколишнього середовища або створити новий бажаний для неї образ, який вона намагатиметься реалізувати в певному вигляді. У свою чергу, це може впливати на сутність усвідомлення особою характеру діяння чи явища.

Незважаючи на певну абстрактність, уява виконує ряд важливих функцій у межах усвідомлення особою і власної діяльності, і явищ об'єктивної дійсності. Функціями уяви є: 1) представляти дійсність в образах і мати можливість користуватися ними під час розв'язання різних завдань; 2) регулювати емоційні стани, за допомогою чого людина здатна хоча б частково задовольняти потреби, знімати породжену ними напруженість; 3) брати участь в управлінні іншими психічними і фізіологічними процесами (волею, увагою, пам'яттю, мовою, переживаннями); 4) формувати внутрішній план дій – здатність виконувати його в думках, маніпулюючи образами; 5) планувати і програмувати діяльність, складати конкретні програми, оцінювати їх правильність і процес реалізації [695, с. 71; 1122, с. 84].

Отже, уява як ознака свідомості може впливати на психологічні аспекти особи у межах її ставлення до явищ навколишнього середовища та власної діяльності.

Інтуїція – це певне передчуття, яке з'являється поза зрозумілими нам процесами розумової діяльності. У психології інтуїція визначається як вихід за

межі звичних стереотипів, таких як логічний і послідовний пошук вирішення завдань [791, с. 74]. Під час інтуїтивного пізнання людина спирається на несвідоме розуміння, несвідоме зчитування великої кількості інформації [791, с. 74].

Інтуїція не вкладається в логічні схеми та звичайні алгоритми вирішення завдань. Разом з тим слід пам'ятати, що інтуїтивно знайдений результат може пояснюватися наявністю досвіду, знань та є підсумком певної розумової діяльності. За допомогою всього цього людина нібито раптово, несподівано, але цілком точно може передбачити подальший, за заданими обставинами, хід подій. Інтуїція іноді тягне так званий інсайт – раптове (спонтанне) осяяння, ясне розуміння сутності певного складного явища об'єктивної реальності, яке має персональну важливість для даної особи [695, с. 152]. З огляду на це, інтуїція також може певною мірою впливати на межі усвідомлення особою характеру вчинюваного діяння, а отже, на його суб'єктивний елемент.

Ще однією складовою ознакою свідомості є потреби. Потреби за своєю сутністю є своєрідним продуктом свідомості, який формується на основі всіх зазначених вище її характеристик. Саме тому потреби визначають спрямованість особистості, що створює загальне психічне ставлення до будь-якого акту поведінки. Можна погодитися з тим, що потреби є саме тими факторами, які виступають у ролі спонуки та підтримки поведінкової активності [695, с. 304–305], адже вони постійно виникають у особи в процесі взаємодії з іншими людьми та явищами навколишнього середовища.

Психологічна наука містить декілька визначень поняття «потреби». Зокрема, потреби – це переживання необхідності в певних умовах, без яких людина не буде нормально розвиватися, жити (їжа, вода, світло, затишок тощо) [695, с. 305; 1122, с. 496–497]; потреба в будь-чому, яку людина переживає і усвідомлює [793, с. 207]; стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності та є рушійною силою їхньої активності [100,

с. 361–362]. Таким чином, потреба – це певна необхідність людини в чомусь, яка виникає у процесі її життєдіяльності та є рушійною силою активності.

Разом з потребами у людини виникає загальне уявлення про способи їх задоволення, у зв'язку із чим вона і вчинює окремі діяння. Саме з потребами і пов'язується психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що має значення при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину.

Однак свідома діяльність людської психіки не зводиться лише до сприйняття зовнішніх факторів навколишнього середовища та ставлення до них. У межах життєдіяльності особа спрямовує процеси психіки і сприйняття самої себе, власних якостей та можливостей. Усвідомлення людиною самої себе набуло в психології статусу особливого феномена – самосвідомості [130, с. 668]. Саме тому основою розвитку свідомості є формування самосвідомості, яка дозволяє людині не лише відображати зовнішній світ, але, виокремивши себе в ньому, пізнавати власний внутрішній світ, переживати його і певним чином сформулювати ставлення до себе [604, с. 56]. Тобто, за допомогою самосвідомості людина усвідомлює себе, так би мовити, «із середини», одночасно протиставляє себе навколишньому світу і уявляє себе його частиною. При цьому виділяються рівні самосвідомості, а саме: безпосередньо-чуттєвий рівень, завдяки якому досягається найпростіша самоідентифікація особистості; цілісно-подібний, особистісний рівень, який виявляється як самопереживання, самоактуалізація; рефлексивний, інтелектуально-аналітичний рівень, на якому відбувається усвідомлення особою змісту власних розумових процесів; цілеспрямовано-діяльний рівень, який є синтезом трьох попередніх рівнів, у результаті чого виконуються регулятивно-поведінкові й мотиваційні функції через численні форми самоконтролю, самоорганізації, самовиховання, самовдосконалення, самооцінки, самокритики, самопізнання та самовираження [604, с. 56]. Отже, незважаючи на те, що самосвідомість як психічний процес спрямована не на зовнішні фактори об'єктивного світу, а на споглядання людиною самої себе, вона виявляється у певних вчинках, у певній діяльності, яка є усвідомленою з точки зору різних рівнів самосвідомості. Тому, очевидно, що самосвідомість має значення для

встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції в межах внутрішнього (психічного) ставлення особи до вчинюваного діяння.

Самосвідомість – неоднорідне явище, має складну структуру і складається з окремих аспектів психічної діяльності людини, зокрема: пізнавального (самокритичність, самоаналіз, самопереконавання, самоіронія), який у цілому утворює самопізнання; емоційного (самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення), що складає самооцінку; вольового (самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість) [130, с. 668–669; 604, с. 56], який впливає на зовнішнє вираження самосвідомості. У свою чергу, розвиток самосвідомості потребує формування спроможності до самооцінки та самопізнання.

Самооцінка визначає людину як особистість, яка формується протягом усього життя, починаючи практично від самого народження. Самооцінка визначається у психології як оцінка людиною самої себе, своїх позитивних рис і недоліків, можливостей, якостей, свого місця серед інших людей [130, с. 669]. У цілому можна сказати, що самооцінка – це усвідомлення людиною власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів, яка складається в процесі пізнання людиною самої себе [131, с. 183]. У результаті в особі складається оцінка самої себе, яка може бути двох видів: адекватна (правильна самооцінка, за якої особистість сприймає себе і оточуючих такими, якими вони є насправді, і діє на основі наявних об'єктивних даних) і неадекватна – завищена (особа ідеалізує уявлення про себе і створює в уяві свій образ досконалої людини, є амбітною та владною, не сприймає відмов і заперечень) або занижена (формується комплекс неповноцінності, за якого спостерігається відсутність високих цілей і досягнень, людина залежна від чужої думки, безініціативна і слабохарактерна) [130, с. 668–669]. Отже, самооцінка, крім ідентифікації себе як особистості та визначення свого місця в соціумі, є важливим регулятором поведінки людини. Виходячи з цього, самооцінка як ознака свідомості в цілому впливає на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, яке визначається в межах встановлення суб'єктивної сторони злочину.

Самооцінка особи формується на основі самопізнання, а останнє, у свою чергу, відбувається на основі самооцінки, яку вже має особистість. Це свідчить про тісну взаємодію вказаних процесів. Самопізнання визначається в науці як вивчення особою власних психічних та фізичних особливостей, усвідомлення самої себе [791, с. 164]; пізнання людиною самої себе [508, с. 402, 403; 718, с. 30]; вивчення своєї внутрішньої сутності у процесі суспільної діяльності [938]. Зазначається, що самопізнання – це невід'ємний компонент психічного життя особи, що сприяє її повноцінному «функціонуванню» [815]. Отже, самопізнання як складовий елемент свідомості відіграє певну роль при встановленні психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а отже, впливає на визначення суб'єктивної сторони злочину в цілому.

Таким чином, ознаки свідомості впливають на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння і на встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції. Також зазначені вище ознаки свідомості позначаються на здатності й глибині (яка, зокрема, може виявлятися у можливості, вірогідності припущення тих чи інших результатів своєї діяльності) усвідомлення особою власної діяльності. Це, у свою чергу, має значення і для кримінально-правового визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

Також потрібно зауважити, що особливістю психіки людини є те, що вона не обмежується лише свідомістю. Крім свідомості, є й такі рівні психічної діяльності людини, як несвідоме, підсвідоме та надсвідоме [130, с. 38].

Несвідомий психічний стан, на відміну від свідомого, характеризується нерелексивним способом психічного буття. Концепція несвідомого була сформульована у XVII–XVIII ст. Г.В. Лейбніцем [574; с. 413–429]. У подальшому вона була розвинута Д. Гартлі [787, с. 76] та А. Шопенгауером [1110]. Особливу увагу цій проблемі приділяв також З. Фрейд [1044]. Несвідоме характеризується як сукупність психічних явищ, станів і дій, які перебувають поза сферою розуму, до яких відносять сновидіння, стани гіпнозу, маячні ідеї та дії при психічних захворюваннях, лунатизм, різні види інстинктів тощо [695, с. 43, 222].

У психології підсвідомість визначається, як: особливі психічні процеси, що протікають у мозку людини, не контрольовані й не керовані її свідомістю [791; с. 124–125]; сукупність психічних явищ, станів і дій, яких немає у свідомості людини, оскільки вони перебувають поза межами розуму, непідзвітні їй і, принаймні в даний момент, не піддаються контролю [794, с. 128]. Отже, підсвідомість – це своєрідний резервуар свідомості людини, де зберігається незапитувана інформація з власного досвіду, а також закладені можливості різних комбінацій цієї інформації; вона є основою репродуктивної діяльності, сприймає та зберігає все, що людина бачить, думає, відчуває [131; с. 58–60].

Ще одним рівнем психічної діяльності особи є надсвідомість. Вважається, що процеси надсвідомості перебувають у майбутньому, тобто вони не обумовлені попереднім досвідом і не залежать від пам'яті особи, що створює певні психічні образи, породжує психічні стани тощо [131, с. 61]. Надсвідомі процеси здійснюються «надсвідомістю» в тому розумінні, що їх зміст і часові межі більші за все те, що може вмістити свідомість: проходячи через свідомість окремими своїми ділянками, вони як ціле перебувають за її межами, над нею [352, с. 30–31].

Зазначені рівні психічної діяльності особи обумовлюють певний стан свідомості як психологічної конструкції, який одночасно буде нейтральним при визначенні суб'єктивного елемента в контексті кримінального права, оскільки особа в межах цих рівнів діє неусвідомлено. Також потрібно зазначити, що такий стан психіки не може вважатись ознакою необережності при вчиненні злочинів. Відмінність від необережної форми вини тут полягатиме в тому, що при несвідомому, підсвідомому і надсвідомому має місце об'єктивна відсутність активності свідомості, а при необережності має місце так звана суб'єктивна відсутність активності свідомості, коли особа усвідомлює (має усвідомлювати), що необхідно діяти певним чином, однак не робить цього.

Другим елементом структури суб'єктивної сторони злочину є воля. Воля – це психічний процес, який обумовлений потребою впливу на навколишнє середовище, що виникає у людини під впливом свідомості. Воля в такому випадку визначає також спосіб і характер дій, вчиняючи які особа прагне досягти

результату. У цілому, воля являє собою таке бажання, прагнення, потребу, які втілюються в дію для їх здійснення. У психологічній науці поняття волі визначається багатьма авторами. Так, наприклад, на думку І.М. Сеченова, воля – це діяльна сторона розуму і морального почуття, яка керує рухами в ім'я того чи іншого [852, с. 255–256]. Воля також визначається як психічний процес свідомої цілеспрямованості регулювання людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей [387, с. 39]; психічні процеси людини, що забезпечують її поведінку і діяльність у разі виникнення труднощів на шляху до досягнення свідомо поставленої мети [352; с. 129–130]. Отже, воля є психічним процесом, який спонукає особу до практичної реалізації того, що є проявом її усвідомленого інтелектуального (розумового) процесу.

Вольовими можуть бути лише свідомі діяння. Тому зазначається, що воля – це свідомо регуляція суб'єктом своєї діяльності та поведінки [787; с. 62–63]. Це свідчить про тісний взаємозв'язок волі та свідомості, які, будучи самостійними категоріями, визначають психічне ставлення особи до того чи іншого діяння.

Воля характеризується і специфічними функціями, які вона виконує як елемент психічного ставлення особи до вчинюваного діяння. Виокремлюють дві основні її функції: спонукальну (виявляється через спрямування активності людини на подолання перешкод) і гальмівну (стримування особою небажаних проявів поведінки за допомогою особистісних якостей) [352; с. 129–135]. Отже, вольовою є така діяльність людини, яка спрямована не лише на свідоме вчинення діяння і подолання при цьому перешкод, але й на свідоме утримання від вчинення певного діяння. Спонукальна і гальмівна функції волі можуть проявлятися у тих чи інших злочинах.

Основною одиницею вольової діяльності особи є, власне, вольове діяння. Потрібно зауважити, що таке діяння (акт діяльності) має характерні ознаки: вияв зусиль для здійснення вольового діяння; наявність чіткого плану поведінкового діяння; посилена увага до такого діяння [791, с. 30–31]. У психології будь-які дії поділяють на рефлексивні, інстинктивні, вольові та імпульсивні. Рефлексивні та інстинктивні дії не контролюються свідомістю людини, адже підпорядковуються

біологічним імпульсам, а тому хоча й не повинні ігноруватися, все ж таки не мають істотного значення в загальній характеристиці поведінки людини [466, с. 41, 110]. Вольова дія – це цілеспрямований, свідомо регульований акт, що вчиняється людиною. Імпульсивна ж дія, як правило, виникає тоді, коли особа вже не керується інстинктом, але ще не діє на підставі вольового рішення. Під імпульсивністю слід розуміти таку якість дії, за якої людина на певний час втрачає здатність аналізувати і контролювати те, що вона робить, і в результаті діє під впливом спонукання [466, с. 34–35]. Отже, для кримінального права, перш за все, має значення саме вольова дія, оскільки в ній виявляються свідоме ставлення особи до вчинюваного діяння та вольове спрямування.

При цьому постає питання щодо свободи волі, детермінізму поведінки людини, як вони впливають на суб'єктивну сторону злочину і, відповідно, на суб'єктивну сторону складу злочину та кримінальну відповідальність.

Поняття «детермінація», похідне від понять «детермінант», «детермінувати» (лат. *determinare* – визначення, обмеження), означає процес взаємного впливу, взаємозалежності [35, с. 62]. Детермінація визначається як найбільш загальна категорія, що характеризує походження явищ, які вивчаються в природі та суспільстві [508, с. 131]. У свою чергу, детермінізм вивчає об'єктивні закономірні взаємозв'язки та причинні обумовленості подій і явищ [35, с. 62–63]. З точки зору детермінізму, суспільство не є хаотичним набором випадкової або довільної поведінки певних осіб, а є цілісною і впорядкованою системою взаємовідносин [35, с. 62–63]. У психології детермінізм визначається як необхідна і закономірна залежність психічних явищ від факторів, що породжують їх [1122, с. 131–132].

У межах детермінізму поведінки людини особливого значення набуває її здатність керувати своїми діями з точки зору їх можливого (бажаного) впливу на об'єктивну реальність. Як зазначає В.А. Номоконов, здатність людини впливати на перебіг подій та соціальну реальність, яка її оточує, є одним із найвагоміших елементів механізму детермінації соціальної поведінки особи [714, с. 30]. Потрібно зазначити, що у процесі життя людини дійсно часто виникають ситуації, коли вона не може чітко оцінити та спрогнозувати результати власної поведінки.

У результаті цього виникають певні помилки. Такі помилки можуть впливати на самі дії (бездіяльність) людини, а також мати кримінально-правове значення. Зокрема, виділяють дві групи помилок у прогнозуванні та оцінюванні власної поведінки за їх важливістю: тактичні, коли людина недооцінює об'єктивні обставини (місце, час, обстановку тощо); стратегічні, коли у людини формуються викривлені уявлення про соціальні та моральні цінності суспільства [714, с. 41].

Свобода волі означає можливість особи, на підставі усвідомлення нею законів розвитку природи та суспільства, проявляти свою волю, яка, у свою чергу, є здатністю досягати поставленої мети, реалізовувати власні бажання [35, с. 62–63]. За своєю сутністю свобода волі вирішує питання про те, чи розум вільний у своїх рішеннях, чи вони визначені наперед, детерміновані [940, с. 89]. Сутність свободи волі полягає в тому, що особа здатна здійснити вибір самостійно і розуміє, що має змогу вчинити інакше [725, с. 148]. Свобода волі залежить від особистісних характеристик самої особи (біологічних, психологічних і соціальних), які впливають на будь-яке рішення, будь-який вчинок людини. Детермінізм і свобода волі як фактори можливого прояву злочинної поведінки дістають своє відображення у певних психічних процесах, що відбуваються у суб'єкта злочину і не суперечать один одному. На нашу думку, незважаючи на можливий вплив зовнішніх факторів, основною характеристикою волі особи, яка вчинила злочин, є її свобода, що і визначає вибір саме злочинного шляху для задоволення потреб та досягнення поставленої мети [199, с. 101–102].

Таким чином, основою кримінально-правового розуміння сутності елементів структури суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції є саме психологічне визначення змісту свідомості та волі, а також їх основних складових характеристик. Свідомість та воля як основні елементи структури суб'єктивної сторони злочину є змістом психологічних ознак суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Це обумовлює необхідність використання розглянутих вище психологічних понять у межах встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції з метою визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

1.3. Кримінальна поведінка та її психологічні передумови

Суб'єктивна сторона складу злочину в цілому являє собою певну психічну діяльність особи. При цьому потрібно враховувати, що злочини вчиняються певними особами, кожна з яких наділена індивідуальними ознаками. Сукупність цих ознак як за психологічними, так і за іншими соціально важливими критеріями, визначає їх належність до вчинення певного злочину. Інколи вчені наголошують на тому, що злочинець задля своєї мети свідомо порушує права та законні інтереси інших осіб, виявляючи у такий спосіб неповагу до загальних соціальних цінностей [273, с. 155–156].

Суб'єктивна сторона злочину уявляється як психічна діяльність особи, яка супроводжує вчинення злочину [52, с. 58]. В сучасній кримінально-правовій науці при дослідженні вказаної категорії відбуваються поступове зміщення акценту в бік більш глибокого аналізу саме психологічних факторів (детермінантів), які обумовлюють процес вчинення суб'єктом злочину суспільно небезпечного діяння, а також вивчення у межах цих факторів і, власне, характеристик самої суб'єктивної сторони складу злочину [199, с. 99].

Одним із проблемних питань є визначення детермінантів (передумов, факторів) кримінальної поведінки², зокрема, встановлення того, які характерні особливості особи злочинця впливають на суб'єктивну сторону складу злочину та яке вони мають кримінально-правове значення в межах досліджуваної проблематики. Ґрунтовне вивчення психологічних аспектів особистості є необхідною передумовою для успішного встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції та суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

Для встановлення обумовленості певних злочинних діянь значення мають не всі характерні ознаки особи, яка вчинила злочин, а лише ті, які виявились у конкретному суспільно небезпечному діянні. Носієм суб'єктивної сторони складу

² Кримінальна поведінка не є тотожною злочинній поведінці. Кримінальна поведінка включає в себе злочинну поведінку і таку поведінку суб'єкта, яка за об'єктивними ознаками підпадає під ознаки конкретного злочину, передбаченого КК України, але за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину злочином не є.

злочину, виходячи із змісту відповідних норм КК України, є суб'єкт злочину. При цьому підкреслимо, що теорія кримінального права широко застосовує термін «особа» у значенні суб'єкта, не уточнюючи психологічної індивідуалізації [500, с. 135]. Для встановлення суб'єкта конкретного злочину та його психічного ставлення до вчинюваного діяння потрібно розглядати всі форми вираження особистості – її поведінку і якості, відображення яких у навколишньому середовищі дають можливість ідентифікувати суб'єкта злочину [939, с. 234]. Тому дослідження елементів кожного конкретного складу злочину має відбуватись у тісному зв'язку з детальним вивченням особистості злочинця. Однак на практиці таке буває не часто, незважаючи на те, що психологічні особливості особи, її характер і темперамент, особливі свідомо-вольові якості відіграють визначальну роль у поведінці взагалі і в злочинній зокрема [384, с. 21]. Склад злочину в цілому як сукупність об'єктивних та суб'єктивних елементів залишає в навколишньому середовищі певні відбитки, які є слідами зовнішніх, практичних діянь, що спрямовуються внутрішніми психологічними механізмами. Тому, з метою уникнення розриву між об'єктивними та суб'єктивними елементами складу злочину, між особистістю злочинця та спрямуванням його поведінки необхідно використовувати особистісний підхід для встановлення елементів складу конкретного злочину.

У кримінально-правовій науці вказується, що особистість, насамперед, є носієм, джерелом механізму кримінальної поведінки, і весь цей механізм обумовлюється її значущими властивостями [947, с. 341–343].

Узагалі, визначаючи механізм будь-якого явища, по суті, встановлюється динаміка змін, які відбуваються в його межах і під впливом взаємодії певних складових елементів. Отже, злочин як явище об'єктивної дійсності є результатом взаємодії певних об'єктивних та суб'єктивних факторів – особи та ситуації (об'єктивної дійсності), в якій вчинюється злочин [433, с. 76]. Механізм злочину відображає головну залежність окремих його елементів, за якого один елемент є причиною руху інших [91, с. 57]. Таким чином, механізм злочину – це причинність вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння, що є основою

детермінації останнього. А враховуючи поєднання в межах механізму злочину об'єктивних та суб'єктивних факторів (детермінантів), зазначимо, що він повинен розглядатись одночасно як об'єкт соціальних зв'язків та впливів і як форма втілення активної, цілеспрямованої, перетворювальної діяльності особи із сформованою психікою [91, с. 57]. Останнє показує зв'язок механізму кримінальної поведінки з психічним ставленням особи до вчинюваного діяння.

Спершу поняття механізму злочину було процесуальним поняттям і визначалось як, власне, процес вчинення злочину, що супроводжується утворенням матеріальних і нематеріальних слідів, які можуть бути використані для розкриття і розслідування злочину [516, с. 8]. Зазнавши певних змін, у подальшому поняття механізму злочину набуває кримінально-правового та кримінологічного змісту і визначається як певна складна система, створена діяннями суб'єкта злочину (щодо досягнення злочинного результату), потерпілого та інших осіб, які стали учасниками події у конкретних умовах і за обставин, сукупність яких обумовлює зв'язок між окремими елементами механізму злочину [561, с. 4–5].

Зауважимо, що механізм злочину, як і механізм будь-якого іншого явища, має включати декілька складових (компонентів). При визначенні механізму кримінальної поведінки потрібно враховувати як особистісні якості та психологічні властивості особи, так і об'єктивні фактори, які перебувають у стані взаємозалежності та взаємодії: формування мотивації, ухвалення рішення про вчинення злочину, виконання прийнятого рішення, посткримінальна поведінка тощо. Тому і відповідна поведінка на кожному етапі є результатом взаємодії навколишнього середовища і особи як суб'єкта, що вчинює злочин [632, с. 106].

Серед вчених існує декілька позицій щодо виділення компонентів механізму кримінальної поведінки, але, як правило, до них включають такі: діяльність суб'єкта злочину; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів потерпілого від злочину; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів осіб, які виявилися певним чином пов'язаними із злочином; окремі елементи обставин, що використовуються учасниками злочинної події, включаючи предмет

злочинного посягання [560, с. 3]. З огляду на це, визначальним у даному механізмі є саме суб'єктивні фактори (детермінанти), які впливають на об'єктивні обставини.

На думку В.М. Кудрявцева, особистість є центральною ланкою у визначенні злочинної поведінки. Вчений зауважує, що саме особистість забезпечує вибіркове засвоєння інформації, що безпосередньо впливає на вибір варіантності дій відповідного суб'єкта. Соціальна детермінація не може розглядатись як єдина підстава для вчинення злочинного діяння, навіть за умови, що вона є комплексною, тобто такою, що увібрала в себе всі об'єктивні елементи [592, с. 103]. Для вчинення злочинного діяння має бути суб'єкт зі своїм власним внутрішнім ставленням до об'єктивних реалій, у тому числі й до власного суспільно небезпечного діяння.

Особа, яка є схильною до протиправної поведінки, крізь призму спотворених морально-правових цінностей у власній свідомості або взагалі не здатна ставитися до злочину як до порушення встановленої заборони, або привласнює собі право порушувати закон, вважаючи передбачену законом відповідальність за таке порушення утиском власної свободи [945, с. 84–85]. Протиправно спрямована свідомість, як правило, концентрується лише на досягненні власних потреб, не переймаючись засобами для такого досягнення, і тому злочинність таких засобів не здатна зупинити девіантну особу. Поведінка такої особи навіть може не мати конкретної протиправної мети, адже для даної людини є важливим саме факт можливості нехтування загальноприйнятими правилами та нормами. Отже, кримінальна поведінка перебуває в прямій залежності від потреб особистості та певного спонукального процесу, який формує мотиви такої поведінки.

Зазначимо, що процес прийняття особою рішення, в тому числі спрямованого на вчинення злочину, являє собою складний за інтрапсихічною (внутрішньою) структурою механізм. Він складається з ряду психічних і психологічних елементів, які супроводжують прийняття остаточного рішення, а саме: поява потреби, що і викликає початковий намір вчинити певну дію (в

даному випадку – злочинну); свідомість і підсвідомість аналізують усю наявну інформацію, за допомогою якої робиться висновок щодо умов, необхідних для вчинення дії і досягнення результату (задоволення потреби); формування у результаті складної взаємодії різних психічних процесів образу остаточної мети та, відповідно, конкретного алгоритму дій [413, с. 178–179].

Особа обирає той чи інший варіант поведінки, керуючись усіма наявними в її розпорядженні елементами власної біосоціальної системи. Тому в механізмі злочинної поведінки можна виокремити таку передумову, як спрямованість діяльності особи. Не можна говорити про те, що вона являє собою єдиний регулятор внутрішньої діяльності людини, але разом з тим її значення у процесі такої регуляції не слід недооцінювати. І рівень досвіду, і специфіка перебігу інтелектуальних, вольових та емоційних процесів – усе це відіграє певну роль під час прийняття рішення вчинити злочин. Активну, а іноді й вирішальну участь у відповідному процесі беруть також такі біологічно обумовлені риси людини, як тип нервової системи, темперамент, здібності, а також розлади психіки. Наприклад, за певних умов протиправну поведінку людини обумовлюють окремі види психопатії, а насильницькі посягання на життя, здоров'я, честь і гідність інших людей є особливо вірогідними у разі певних відхилень психіки злочинця.

Порушення найбільш важливих для суспільства соціальних норм унаслідок деформації морально-вольової сфери визначається як девіантна поведінка [585, с. 63–64]. Девіантна поведінка може заподіювати шкоду самій особистості, а також іншим об'єктам кримінально-правової охорони. Така поведінка пов'язана з індивідуально-психологічними особливостями людини, які створюють основу для дії негативних соціальних та внутрішніх факторів (детермінантів). Це обумовлює міру можливостей суб'єкта виявляти вольові зусилля для здійснення відповідних дій.

Під спрямованістю розуміється система стійких спонукань людини, що визначає її соціальну активність, вибірковість ставлення до різних явищ, до тієї чи іншої соціально корисної, або, навпаки, антисуспільної діяльності [1072, с. 260]. Такими основними спонуканнями визнаються потреби та інтереси, які

обумовлюють мотивацію злочинної поведінки, а також інші властивості, які так чи інакше визначають самі потреби та інтереси (погляди, ідеали, переконання, установки, ціннісні орієнтації, світогляд).

Поведінка людини перебуває у прямому зв'язку з її потребами. Потреби – це джерела розумової та поведінкової активності людини, що відображають її природні властивості і прямо залежать від соціальних характеристик, сформованих у суспільстві [517, с. 8–18]. Потреба є свідомо-психологічним механізмом регулювання людської діяльності, у якій вона і реалізується [1072, с. 263].

Вважається, що у випадку, коли з тих чи інших обставин людина протягом тривалого часу не має можливості задовольнити повною мірою свої психологічні потреби (так звана депривація), вона відчуває значні труднощі із соціальною адаптацією [665, с. 121, 133]. Така особа, як правило, сумнівається у власних силах, не відчуває стабільності, від зовнішнього середовища очікує лише болю, втрат, руйнації того, що вона має, а подолання цього сумніву, страху відбувається за рахунок виникнення агресії відносно оточуючих [37, с. 142]. У механізмі злочинної поведінки ці потреби реалізуються шляхом вчинення суспільно небезпечних діянь.

Потреби особистості злочинця визначаються такими ознаками: 1) нерозвиненість соціально-необхідних потреб; 2) матеріально-утилітарний їх характер; 3) перебільшення потреб, тобто правомірних можливостей їх задоволення [1120, с. 119]. За такого підходу потреба в спілкуванні замінюється домінуванням над оточуючими, самоутвердженням через застосування сили, а потреба в повазі – демонстрацією власної зверхності.

Потрібно зазначити, що не існує об'єктивно злочинних або антисуспільних потреб. Питання в тому, як вони реалізуються. Процес прийняття рішення щодо реалізації потреб, з психологічної точки зору, являє собою обрання найбільш прийняттого варіанта поведінки. Стаючи саме на злочинний шлях реалізації власних потреб, їх задоволення, особа оцінює всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, що стосуються вчинення майбутнього злочину, а саме: модель злочину,

його можливі наслідки, як фактичні (задоволення потреби), так і юридичні (можливість покарання). Саме це і дістає прояв у окремих компонентах, що утворюють механізм кримінальної поведінки.

Потреби як один з основних суб'єктивних факторів механізму кримінальної поведінки тісно пов'язані із системою окремих спонукальних складових, які мають при формуванні потреб та їх реалізації значний вплив. Основну роль серед цих факторів відіграють інтереси. Саме тому вважається, що в основі людської активності поряд із потребами перебуває категорія інтересу – соціально-психологічна категорія, що є відображенням соціальних та індивідуально-психологічних зв'язків особистості, об'єктивно обумовлюється та є суб'єктивно детермінованою [91, с. 59]. Вважається, що інтерес відображає зосередженість людини на певному об'єкті навколишнього середовища через його значущість, привабливість для неї на даному етапі [1072, с. 264]. Інтерес особи обумовлений потребами, які за своєю сутністю є об'єктивною його складовою. Потреба також обумовлює стійкість, ступінь інтересу особи, що виявляється в спрямуванні її діяльності у правомірному або протиправному напрямі.

Оскільки самі потреби тісно пов'язані із соціальними характеристиками людини та її особистісними (біологічними й психологічними) ознаками, то, власне, інтереси будь-якої людини залежать від біологічних, психологічних та соціальних факторів, які детермінують злочинну поведінку. Саме вони і обумовлюють те, що будь-який інтерес повинен містити мету діяльності; більш-менш чіткий план дій та операцій, спрямованих на її досягнення; емоційно-вольове прагнення до досягнення (отримання) предмета інтересу [836, с. 99, 109].

У юридичній науці висловлюється думка про те, що потреби та інтереси людини обумовлені таким суб'єктивним фактором, як ціннісні орієнтації особи. Такі орієнтації здатні зміцнювати соціально корисну або соціально шкідливу (суспільно небезпечну) спрямованість поведінки особи. Особливістю ціннісних орієнтацій злочинця є те, що вони мають ознаки гіпертрофованості в бік індивідуалізму, причому така особа, як правило, прагне до певної особистої вигоди (моральної чи матеріальної). Такі ціннісні орієнтації обумовлюють

відносно стійку звичку людини вчинювати діяння під впливом миттєвого імпульсу, незважаючи на правові норми і можливість притягнення до кримінальної відповідальності [1072, с. 265].

Звертається увага і на те, що у механізмі злочинної поведінки може мати значення антисуспільна установка, яка визначається як стан психологічної готовності до певної поведінкової реакції, стан, про який людина може і не знати до певної життєвої ситуації, яка стає провокуючою для того, щоб така установка почала діяти. Антисуспільна установка не завжди береться до уваги при визначенні механізму кримінальної поведінки, оскільки вона не включається до свідомо-вольового процесу психічної діяльності: зазначається, що установка (установлення) є певним неусвідомлюваним механізмом, а його формування відбувається як неусвідомлюваний процес [1072, с. 266]. Хоча, наголошуємо, що така установка має значення в механізмі злочинної поведінки, оскільки дозволяє знайти обґрунтування обрання саме злочинного шляху задоволення потреб особою, з огляду на особливості системи факторів внутрішньої регуляції [1072, с. 266].

Також певна роль у механізмі злочинної поведінки належить світоглядній орієнтації особи злочинця, що впливає на сприйняття як соціального середовища в цілому, так і нормативних установок зокрема [831, с. 189]. Власне, світогляд визнається основною результативною властивістю особи [491, с. 13]. Під ним зазвичай розуміють сукупність узагальнених переконань, ідеалів, оцінок, поглядів, принципів, уявлень про дійсність, які визначають, розкривають і зумовлюють загальне практичне й теоретичне бачення, розуміння людиною світу, її спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності та самої себе [491, с. 13]. У свою чергу, викривлене світорозуміння, яке значно розходиться зі світоглядом і мораллю суспільства, викликає в людини потенційні причини, під впливом яких суб'єкт обирає неправомірний спосіб задоволення своїх потреб.

Таким чином, основними елементами, які утворюють механізм кримінальної поведінки, є потреби та інтереси, на обрання шляхів реалізації

(задоволення) яких впливають такі ознаки, як ціннісні орієнтації, антисуспільна установка і світогляд особи, яка вчинює злочин.

Потреби та інтереси, будучи суб'єктивними факторами, які обумовлюють злочинну поведінку, є продуктами розумової діяльності людини, тобто формуються в її свідомості. Саме як продукт розумової діяльності людини вони стають тим спонукальним фактором, який впливає на формування мотивів поведінки – мотиваційний процес. Мотиваційний процес у цілому визначається як сукупність мотивів і цілей, що формуються та розвиваються протягом життя людини [592, с. 107]. Усі мотиваційні процеси тісно пов'язані з потребами особи і впливають із змісту останніх.

Мотиваційний процес породжує мотиви конкретної поведінки особи, у тому числі й злочинної. Як правило, виокремлюють такі джерела мотивації злочинної поведінки: пов'язані з антисоціальними цінностями; пов'язані з рисами особистості, які розглядаються як характерологічні, такі, що відображають і інструментальні властивості поведінки, і мотиваційні утворення; пов'язані з потребами біологічного рівня, наприклад сексуальними потягами, без достатнього їхнього опосередкування соціалізованими цінностями і ситуативними факторами [834, с. 20–24].

Мотиви злочинної поведінки як складова її механізму визначають і спосіб задоволення потреб. Отже, для механізму кримінальної поведінки має значення виникнення наміру вчинити злочин саме на основі потреб та мотивації особи. Для його виникнення та вчинення необхідних для його реалізації діянь можуть мати значення особливі індивідуальні властивості та риси особи, її уявлення про навколишній світ, свідомі та несвідомі прояви, звички і особливості у спілкуванні тощо. Людина реагує на певний факт передусім з тієї позиції, чи є він важливим, цікавим, прийнятним або навпаки. Інколи в літературі на підставі досліджень психофізіологічних даних звертається увага на деякі фізичні відмінності асоціальних осіб від законослухняних [1151, с. 303]. У деяких випадках негативна психологічна реакція на подразник (наприклад, страх) виражається у спробі особи віддалити себе від джерела негативних емоцій, а в інших (наприклад, гнів,

агресія) – навпаки, реакція спрямовується на сам об'єкт, людина намагається усунути або нейтралізувати його дію [642, с. 24–25]. Саме такий намір і реалізується у, власне, акті злочинної поведінки – вчиненні конкретного злочину.

Таким чином, можна виокремити такі аспекти реалізації механізму кримінальної поведінки: 1) виникнення потреби особи, яка обумовлена її інтересами; 2) мотивація кримінальної поведінки, виникнення наміру (прийняття рішення) на вчинення злочину; 3) сам акт поведінки, який об'єктивує суб'єктивні (психологічні) ознаки механізму кримінальної поведінки.

Також потрібно зазначити, що на, власне, злочинну поведінку, яка полягає в реалізації наміру на вчинення конкретного злочину, впливає конкретна життєва ситуація. Вважається, що така зовнішня ознака, як конкретна життєва ситуація, діє опосередковано, через риси характеру, вольові та емоційні якості, ціннісні характеристики свідомості, мотиваційну сферу і сферу потреб [517, с. 66]. Кожна така життєва ситуація так чи інакше позначається на внутрішніх (суб'єктивних) психічних процесах конкретного суб'єкта. Тому можна погодитися з положенням про те, що конкретна життєва ситуація опосередковується психологічними структурами особистості [91, с. 60].

Отже, здебільшого суб'єктивний характер елементів та ознак кримінальної поведінки особи підкреслює необхідність встановлення її механізму для всебічного і повного визначення суб'єктивної сторони складу конкретного злочину.

Потрібно зазначити, що на генезу механізму кримінальної поведінки впливають усі фактори, які виступають її детермінантами. Можна назвати такі групи факторів, що обумовлюють вчинення злочину: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціальні прояви у різних сферах життєдіяльності (соціальні зв'язки), моральні властивості, психологічні та фізіолого-біологічні характеристики [39, с. 19]. На нашу думку, всі ці фактори можна поділити на три основні групи: біологічні, психологічні та соціальні.

У цілому, біологічний та психологічний фактори є суб'єктивними, оскільки залежать від особистісних характеристик суб'єкта злочину. Соціальний же фактор

є переважно об'єктивним, оскільки залежить не стільки від особистісних якостей, скільки від впливу зовнішніх факторів навколишнього середовища. Тому постає питання про те, чи зводиться суб'єктивна сторона складу злочину лише до якостей (властивостей) особистості злочинця, чи вона залежить поряд з останніми також і від певних зовнішніх факторів?

Деякі вчені зазначають, що до ознак особистості злочинця відносять соціальні, біологічні та психічні характеристики [712, с. 2030]. З огляду на це, у межах встановлення значення суб'єктивної сторони складу злочину особливої актуальності набуває чітке визначення її зв'язку з особистістю злочинця з точки зору біолого-психологічних та соціальних особливостей. Це дозволить виявити залежність наявності (відсутності) суб'єктивної сторони складу злочину в конкретному діянні від особливостей особистості злочинця.

У кримінальному праві зазначається, що злочин є результатом взаємодії якостей особистості злочинця і ситуації вчинення злочину. Але самі факт і характер сприйняття об'єктивних (зовнішніх) факторів, що утворюють певну життєву ситуацію, залежать від особистісних якостей людини. Зокрема, зауважимо, що психологічна структура правомірної та злочинної поведінки є типовою за формою (має однакові компоненти), але різною за змістом. Людина у процесі своєї життєдіяльності активно взаємодіє із зовнішнім середовищем, формуючи в процесі такої взаємодії як умови свого життя, так і власну особистість. Соціальна роль, що являє собою результат людської активності, – це конкретна суспільна функція людини, обумовлена її місцем у системі суспільних відносин, належністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми, соціумом і державою в різних сферах життя.

Отже, визначення внутрішнього алгоритму прийняття рішення впливає на актуалізацію процесів самопізнання і залежить від об'єктивних (зовнішніх) факторів. Деякі вчені зазначають, що найважливішим методологічним і практичним завданням є ампліфікація, тобто детальне пояснення процесу прийняття рішення щодо вчинення злочинного діяння [413, с. 176]. На нашу думку, саме через актуалізацію внутрішнього конфлікту суб'єкта злочину щодо

прийняття рішення про вчинення злочинного діяння відбувається детермінація, яка визначає характер вибору дії в ситуації прийняття самого рішення.

Саме тому основна увага при вивченні механізму кримінальної поведінки та встановленні її основних детермінантів приділяється особистості злочинця. Адже саме злочинець є носієм біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обумовлюють вчинення злочину. Причому ці характеристики впливають на свідомо-вольові процеси, що відбуваються у психіці особи і визначають її внутрішнє ставлення до вчинюваного діяння, а сама особа злочинця визнається джерелом, суб'єктивною причиною злочинного діяння.

Проблема детермінації злочинної поведінки з точки зору того, які фактори є у ній вирішальними, на сьогодні залишається нерозв'язаною. На думку деяких вчених, одним з основних завдань є всебічне дослідження особи злочинця, всіх тих властивостей, відносин і зв'язків, які в системному зв'язку з факторами зовнішнього середовища та оточення складають індивідуальну психологічну характеристику особи, яка скоїла злочин [59, с. 182]. О.М. Джужа та Ю.Ф. Іванов зазначають, що не лише характер вчиненого визначає суспільну небезпеку виконавця [391, с. 84]. Не менш важливими є мотивація особи, причому не лише в момент скоєння злочину, але й в усій системі її поведінки в цілому, а також те, у якому співвідношенні в психологічному портреті особи знаходяться негативні та позитивні, з соціальної точки зору, риси. Отже, під особою злочинця слід розуміти систему властивостей, відносин, ознак і зв'язків, яка, разом із зовнішніми умовами і обставинами, формує поведінку людини, що скоїла суспільно небезпечне діяння [1077, с. 160–161]. При цьому не можна говорити про сформовану особу злочинця, якщо вона необережно або навіть умисно, але через збіг несприятливих обставин, вчинила просте за складом і єдине за кількістю діяння, що характеризується законом як злочин [391, с. 84].

Усі наведені психічні явища та ознаки не існують відокремлено одне від одного, хоча і кожне з них є самостійною одиницею. У комплексі вони утворюють так звану психологічну цілісність, яка і є змістовою характеристикою особистості. Вважається, що особистість – це людина з розвиненими функціональними

новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності та поведінці; з притаманними їй своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, що матеріалізуються в продуктах її діяльності [633, с. 56]. Причому найважливішими ознаками такої особистості є наявність у неї свідомості та волі. Саме ці дві риси особистості дають змогу розуміти людину як суб'єкта злочину та суб'єкта злочинної діяльності.

Існує думка про те, що злочин як акт свідомо-вольової діяльності людини значною мірою обумовлений сутністю та особливостями особи, яка обирає саме таку форму поведінки, а особа в даному випадку виступає як основна ланка всього механізму кримінальної поведінки [250, с. 20]. Щодо визначення особистості та її основних характеристик існує декілька точок зору. Одні вчені визначають особистість як систему психічних процесів, станів і властивостей, які виникають, з одного боку, внаслідок соціалізації під впливом виховання і середовища, а з іншого – в результаті перетворень вроджених внутрішніх умов організму, що керують діяльністю людини, впливаючи на вибір нею різних способів поведінки.

Під особою злочинця розуміється людина, яка внаслідок властивих їй психологічних особливостей, антисуспільних поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і обрання суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб чи невиявлення необхідної активності для усунення негативного результату, вчинила злочин [326, с. 28]. Особистість злочинця також характеризують як певну модель, соціальний та психологічний портрет, який має свої специфічні риси [424, с. 403], що у цілому є вірним, але дещо неконкретизованим. Ученими пропонується і таке визначення: особистість злочинця – це цілісна система негативних соціальних та психічних якостей, що утворюють її суспільну небезпечність, яка детермінує вчинення злочину [648, с. 30]. Останнє визначення також є неповним, оскільки залишає поза увагою біологічні фактори, які також є детермінантами злочинної поведінки.

Зауважимо, що в літературі висловлюється й інша точка зору щодо визначення особистості злочинця, яка полягає в запереченні поняття “особистість злочинця”, оскільки воно не має в собі специфічних якостей, які притаманні тільки особам, засудженим за вчинення злочинів, окрім формального набуття чинності обвинувальним вироком суду [20, с. 33]. Однак такий підхід унеможливорює визначення певних загальних причин, з яких одні особи вчинюють злочин, а інші, перебуваючи у рівних умовах, їх не вчинюють. Крім того, відповідно до такого підходу, можна говорити, що кожна особа однаковою мірою є суспільно небезпечною або ні.

Питання про особистість злочинця з давніх часів вивчали вчені різних напрямів. Одним із перших спробував систематизувати результати таких досліджень Ч. Ломброзо, який визначив суто антропометричні характеристики, за допомогою яких, на його думку, можна визначити злочинця [587]. У межах юридичної психології С.В. Познишев пояснював причини скоєння злочинів з позиції психології злочинця, а М.М. Коченов визначив можливість особи бути суб'єктом злочину залежно від її самоорганізації, зокрема, від того, чи могла вона усвідомлювати свої дії та керувати ними [326, с. 27]. Вибір можливих варіантів поведінки залежить від особистісного уявлення про поведінку та кінцевий результат діяння. Неможливо з'ясувати причини здійсненої діяльності, протиправної чи ні, не з'ясувавши внутрішніх причин, психічного ставлення до зовнішніх обставин, які є об'єктивними, але завжди сприймаються людиною суб'єктивно.

Формування особистості починається практично від самого народження і відбувається протягом тривалого часу. Це стосується однаковою мірою і особистості злочинця. Так, підлітковий досвід кримінальної поведінки залишається на рівні підсвідомості у дорослої людини і є відображенням сутності особи, що формується [592, с. 100]. Позбутися цього досвіду майже неможливо. Накопичення криміногенного впливу відбувається протягом усього підліткового періоду і в подальшому перевтілюється в уявлення відповідної поведінки

дорослої особи [1151, с. 302]. І саме у цей період протиправна поведінка стає характеристикою особистісного ставлення до соціального середовища.

Вважається, що антисуспільна поведінка не є похідною від певних особливостей психодинамічної структури особистості – хоча особа, яка вчинила злочин, дійсно вирізняється певними особливостями, але ці особливості переважно є результатом конкретного контактного спілкування, тобто конкретного способу взаємодії між особою та середовищем [261, с. 12]. З огляду на це, для суб'єкта, який входить до певної соціальної групи, усвідомлення приналежності до неї здійснюється через сприйняття власних характеристик як факту певної психічної спільності з іншими членами даної соціальної групи, що сприяє осмисленню особою себе як частини соціуму [28, с. 140]. На особу злочинця не можна ефективно впливати, не вносячи корективи в її соціальне середовище, не змінюючи способи її взаємодії з таким середовищем [365, с. 110]. Існує концепція, згідно з якою будь-які біологічні та психологічні особливості злочинців є соціально набутими, що дає підстави при визначенні детермінантів формування особистості злочинця звертати увагу лише на соціальні фактори [774, с. 267].

Дійсно, значення соціальних факторів при визначенні детермінантів кримінальної поведінки відкидати не можна. Перш за все потрібно відмітити роль сім'ї у формуванні особистості людини, у тому числі й особистості злочинця. Особа формується в родинному колі протягом значного часу, що посилює силу впливу на неї як позитивних, так і негативних сімейних факторів. З точки зору формування системи життєвих поглядів роль родини також складно переоцінити. Приміром, родичі можуть виховати ненависть щодо осіб іншої національності, упевненість у неповноцінності певних рас і т. п. Подібні вчинки з боку найбільш близьких і авторитетних людей формують у особи цілком стійкі життєві установки, серед яких і такі, що ґрунтуються на почутті ненависті та ворожнечі до тих, кого зневажали або звинувачували «старші» представники родини. Ці життєві установки можуть формувати в майбутньому мотивацію злочинної

поведінки, відчуття її виправданості й навіть правомірності відносно певних осіб, адже вони є «ворогами» [309, с. 32, 130].

Як зазначалося вище, на формування кримінально спрямованої поведінки впливає життєва ситуація, яка щодо вчинення злочину особою називається криміногенною. Вважається, що криміногенною ситуацією є такий збіг обставин, за якого формування злочинного задуму, мети злочину та досягнення злочинного результату є найбільш вірогідним, коли для цього складаються найбільш сприятливі умови [36, с. 28–40]. Такі ситуації ніби мотивують, провокують особу вчинити злочин. Залежно від того, які джерела формують криміногенну ситуацію, виокремлюють такі їх види: штучно створені самим суб'єктом; такі, що склалися об'єктивно; такі, що виникли в результаті поєднання дій суб'єкта та інших обставин [36, с. 36–39].

Перший вид криміногенних ситуацій виникає в результаті цілеспрямованої поведінки суб'єкта, яка спрямована на створення сприятливих для скоєння злочину умов. Однак дії суб'єкта можуть спочатку спрямовуватися на досягнення зовсім іншої мети – або іншого злочину, або просто аморального, асоціального чи незлочинного діяння. Другий вид криміногенних ситуацій є наслідком недоліків у діяльності державних, громадських та інших органів, господарюючих суб'єктів тощо або недбалості окремих осіб. Також вони можуть виникати в результаті необережної або аморальної чи протиправної поведінки потерпілого або свідків, при стихійних лихах, нещасних випадках тощо.

Отже, певна соціальна структура є механізмом установок і програм майбутнього розвитку особистості [1136, с. 49–51]. Загальна культура суспільства в цілому, а також окремих субкультур і соціальних груп позначається на поведінці особи і має на неї безпосередній вплив. Кримінальна поведінка особи залежить від стійких соціально обумовлених негативних деформацій особи [774, с. 268]. Отже, соціально-економічні, політичні та культурні аспекти життя суспільства впливають ззовні на формування механізму злочину, тоді як біологічні та психологічні особливості злочинця формують його зсередини, складаючи внутрішній зміст кримінальної поведінки.

Особисті риси і властивості особи призводять до неправильного формування системи цінностей лише тоді, коли вступають у протиріччя з об'єктивною реальністю, коли особа виявляється не готовою нормально існувати (навчатися, працювати тощо) у тих умовах, в яких вона опинилася [656, с. 336]. Тому для розуміння причин психологічної деформації важливо визначити, у чому конкретно полягає негативний вплив соціального середовища на формування та підтримання у відповідному стані особи злочинця.

Співвідношення та взаємодія соціального і біологічного в особистості злочинця – питання досить дискусійне. На нашу думку, передумовою розвитку людини як соціальної особистості є її біологічна сутність. Будь-яка людина має лише їй притаманну будову нервової системи, власну конституцію будови тіла та мозкової діяльності. Особливості соціалізації являють собою інтегративну єдність з біологічними характеристиками, яку неможливо розділити.

У літературі звертається увага на те, що у людині концентрується і в певних межах взаємодіє біологічна та соціальна інформація; у свою чергу, внутрішнє відображення зовнішнього світу і відповідна реакція кожної особистості є специфічними, як і весь внутрішній світ людини, хоча він і соціально детермінований [396, с. 403]. Головна проблема взаємодії біологічних та соціальних факторів у детермінації злочинної поведінки пов'язана з питанням щодо того, як і які біологічні фактори утруднюють процес їх «нормальної» взаємодії із соціальними, тобто які біологічні особливості людини можуть негативно впливати на її розвиток як особистості та процес її соціалізації в цілому [396, с. 403].

Основним фактором, що обумовлює асоціальну поведінку особи, деякі вчені вважають неврологічні особливості особистості. Зазначається, що у результаті взаємодії властивостей нервової системи особи із зовнішніми умовами, в яких вона перебуває, і виникає кримінальна поведінка [326, с. 28]. Також припускається, що залежно від конкретної комбінації особистісних, нейрофізіологічних факторів та факторів оточення можна говорити про схильність особи до скоєння злочинів певного типу. При цьому як спадковість,

так і негативні соціальні фактори не відіграють вирішальної ролі у формуванні злочинної поведінки [326, с. 28–29].

Також можна зустріти положення, згідно з яким злочинну поведінку визначають генетичні риси людини, її характер, темперамент. Зовнішні ж фактори самі по собі не викликають протиправної поведінки, хоча певною мірою впливають на емоційний стан людини, у тому числі в момент скоєння злочину [19, с. 32–33; 1031, с. 27–28]. Іншими словами, серед усіх наявних факторів соціального середовища людина обирає та засвоює те, що є для неї найбільш зрозумілим та відповідає її особистим (вродженим) особливостям, здібностям, покликанням.

Крім того, зазначається, що в межах біологічних детермінант злочинної поведінки також потрібно враховувати певні фізичні та психічні вади (аномалії), які є за своєю сутністю індивідуальними біологічними особливостями людини, які впливають на формування особистості, обмежують її життєві інтереси та потреби [396, с. 407]. Так, зокрема, психічні аномалії, враховуючи природу їх походження, відносять саме до біологічних детермінантів поведінки людини. Причинами виникнення психічних аномалій можуть бути такі фактори (і їх різні комбінації): 1) генетична спадковість, хромосомні порушення; 2) негативні фактори внутрішньоутробного розвитку плоду; 3) особливості навколишнього біологічного середовища; 4) перенесені, набуті (фізичні та психічні) захворювання і травми; 5) шкідливі звички та інші негативні практики (вживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин, перенапруження, стреси тощо) [396, с. 404].

Вплив психічних аномалій на формування кримінальної спрямованості особистості виявляється у двох аспектах: 1) злочинній поведінці активно сприяють не самі психічні аномалії як такі, а соціально-психологічні риси особистості, що формуються під їхнім впливом, оскільки психічні аномалії істотно ускладнюють сприйняття моральних, правових та інших соціальних норм, які регулюють стосунки між людьми; крім того, сприятливі соціальні умови можуть виявитися несприятливими для осіб з аномаліями психіки, що і надає

останнім криміногенних властивостей [40, с. 17]; 2) вони знижують суб'єктивну можливість особи здійснювати саморегуляцію своєї поведінки, контролювати свої дії; здатність приймати рішення на підставі адекватної оцінки ситуації, що склалася, з урахуванням минулого досвіду та можливих наслідків, а також рівень критичного осмислення мотивів своїх вчинків; послаблюють волюву складову людини, покликану протистояти асоціальним усвідомлюваним бажанням і прагненням; наявність аномалій психіки підвищує роль несвідомих явищ і процесів у злочинній поведінці, через що зменшується (усувається) можливість усвідомлення справжніх мотивів такої поведінки, тому особі, яка має такі аномалії, керувати своєю поведінкою складніше [396, с. 405]. Отже, психічні аномалії не лише сприяють розвитку у людини негативних рис, які визначають кримінальну спрямованість її поведінки, але й значно знижують здатність такої людини протистояти негативному впливу певних соціальних факторів, спрямованих на виникнення антисуспільної поведінки.

У літературі можна зустріти положення про те, що вплив природного середовища на кримінальну поведінку людини практично завжди не враховується [397, с. 53]. При цьому зазначається, що «вплив природного середовища на людину являє собою енергетичний вплив на органи і тканини (їхні фізіологічні функції), тобто енергетичний вплив на обмін речовин та енергії організму з навколишнім середовищем і всередині самого організму, на рух, контрольно-регуляторну функцію, що здійснюється нервовою системою, та на інші фізіологічні функції» [396, с. 408]. А оскільки особа пов'язана з навколишнім середовищем на рівні підсвідомості, то і вплив окремих природних факторів здійснюватиметься поза свідомістю особи, формуючи у такий спосіб якості, які особа не здатна повною мірою контролювати. Перш за все це стосується стану здоров'я, у тому числі й психічного, порушення якого є одним із факторів, що впливають на формування кримінальної поведінки.

Біологічні фактори, які детермінують кримінальну поведінку, включають такі властивості: а) вроджені (ендогенні) – генетичні, гормональні та інші біологічні особливості відхилень; б) набуті (екзогенні) біологічні особливості; в)

фактори навколишнього біологічного (природного) середовища [396, с. 410]. Оскільки людина визнається біосоціальною системою, виключно біологічні властивості особи є нейтральними. Деякі з таких біологічних властивостей особи у взаємодії з криміногенними умовами, а також певними соціальними факторами, можуть стати криміналізуючими біологічними факторами, які виступають окремими детермінантами кримінальної поведінки людини. Врахування біологічних особливостей людини, яка вчинює злочин, дає можливість повніше охарактеризувати механізм кримінальної поведінки.

До детермінантів кримінальної поведінки відносять також і психологічні фактори. Визначення психологічних факторів кримінальної поведінки та їх впливу на формування свідомо-вольового спрямування особистості на вчинення суспільно небезпечних діянь завдяки своїй специфіці тісно пов'язується з дослідженнями у юридичній психології.

Особистість, у цілому, визнається метакатегорією психологічної науки і, зокрема, її окремої галузі – юридичної психології. Зазначається, що в межах встановлення ролі особистих психологічних якостей злочинця у кримінальній поведінці особа повинна вивчатися крізь призму трьох основних напрямів: 1) біогенетичного (вирішення проблеми розвитку людини як індивіда, який має певні антропогенетичні властивості: задатки, темперамент, біологічний вік, стать, фізичну конституцію, нейродинамічні властивості тощо); 2) соціогенетичного (проблеми соціалізації людини, засвоєнні та виконанні нею різних соціальних ролей, набутті соціальних установок і ціннісних орієнтацій, формуванні національно-етнічного менталітету); 3) персоногенетичного (проблеми активності свідомості, самосвідомості і творчості особистості, формування людського «Я», боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру та здібностей, самореалізації та особистісного вибору, пошуку сенсу життя) [633, с. 55].

Зазначається, що психологічні ознаки серед детермінантів кримінальної поведінки – це одні з найважливіших факторів, що впливають на обрання особою кримінального спрямування своєї поведінки: у певній життєвій ситуації, соціальних умовах, за наявності окремих біологічних особливостей особи саме

обрання злочинного способу задоволення своїх потреб і досягнення певної мети обумовлюються психологічними особливостями злочинця [756, с. 102]. Особистість злочинця – це, передусім, сукупність психологічних ознак особи, яка вчинює злочин [1067, с. 180]. Адже, власне, через особистість здійснюється взаємодія таких факторів, як «причина – середовище», «ситуація – особистість – діяння». І саме ці психологічні ознаки виявляються у рисах характеру, характеристиках свідомості, вольових якостях, емоційному стані особи на момент вчинення злочину та механізмі кримінальної поведінки [517, с. 44–115]. Вважається, що психологічні (у тому числі й моральні) якості особи злочинця є найбільш глибокою підсистемою особистості, а недоліки психологічних аспектів у межах правового значення виявляються у злочинній поведінці і ставленні до вчинюваного, до правових цінностей, закону, правозастосування тощо [648, с. 30–32].

Психологічна структура особистості злочинця включає такі властивості, як: потребо-мотиваційні (наприклад, потреби, інтереси, стійкі мотиви); ціннісно-нормативні (наприклад, погляди, ціннісні орієнтації, установки, позиції особистості); інтелектуальні, тобто властивості свідомості (наприклад, рівень розумового розвитку, особливості мислення); властивості, які представляють досвід, який має значення при кримінальній поведінці (наприклад, знання, навички, уміння, здібності); вольові якості; емоційні якості; темперамент [20, с. 32]. При цьому потрібно зазначити, що вказані психологічні властивості особистості є характерними і для законослухняної особи. Тому потрібно встановити, які саме властивості визначають особу як суспільно небезпечну.

Хоча, в цілому, визначити певну психологічну властивість, якість, яка без винятків відрізняє осіб, схильних до кримінальної поведінки, від законослухняних людей, практично неможливо. Отже, наголошуємо на тому, що для відповідного розмежування до уваги має братися не одна психологічна властивість, а весь комплекс особистісних психологічних особливостей, які утворюють певну систему [20, с. 34]. І саме ця система, комплекс психологічних особистісних властивостей, встановлюючи зв'язок з певними соціальними факторами, виступає

основним детермінантом кримінальної поведінки. При цьому тип особистості, який виявляє схильність до кримінальної поведінки, характеризується такими психологічними властивостями: негативне ставлення до основних соціальних норм; поглиблене негативне уявлення про соціальні відносини і цінності; специфічні негативні риси особистого досвіду; підвищена агресивність та збудливість; примітивні потяги і нестриманість у їх задоволенні [1067, с. 179–180].

У кримінальній психології до найголовніших психологічних властивостей особистості злочинця відносять, передусім, агресивність, асоціальність, імпульсивність, підвищену чутливість у стосунках з іншими людьми, соціальну уособленість, відчуженість, тривожність [21, с. 9–11]. Серед чинників злочинної поведінки називають і окремі психічні моменти: егоцентризм, завищений рівень потреб і самооцінки, підвищену образливість, емоційну нестабільність, низький рівень розумових процесів [21, с. 11–12]. Також виокремлюють високу тривожність, авантюризм, азарт, схильність до невиправданого ризику, невміння адекватно оцінювати небезпеку при досягненні поставленої мети, занижену самооцінку, суттєві протиріччя між уявленням про себе та реальним місцем у соціумі, дратівливість, підвищену ранимість, злопам'ятність, відчуття власної неповноцінності, потребу в самоутвердженні, владарювання [21, с. 12]. До імпульсивного насильства схильними є злочинці, які мають нечіткі й нереалістичні уявлення про міжособистісні стосунки. Інколи зазначається, що злочинці відрізняються від законослухняних громадян підвищеною імпульсивністю та агресивністю; вважається, що такі особи не сприймають моральні та інші цінності суспільства, не дотримуються загальних правил [326, с. 29].

Є окрема категорія злочинців, що не сприймають навколишнє середовище як норму, а тому вони готові захищати власне розуміння того, що навколо відбувається з точки зору особистого комфорту. Психологічне відчуження, відсутність емоційних контактів з іншими людьми – це звичайний психологічно-соціальний стан для цієї категорії осіб. При цьому особистість злочинця може

мати такі характеристики, як: більш високий рівень імпульсивності, що поєднується у них з високою вразливістю в міжособистісних взаєминах; агресивна активність у поведінці з прагненням підкорити своєму впливу інших та почуття, що компенсують таким особам сором'язливість і підвищену особистісну вразливість [851, с. 73]; висока тривожність у поєднанні з прагненням домінування, пов'язана з ворожістю до оточуючих [125, с. 95]; такі особи частіше застосовують насильство в різних конфліктних ситуаціях; погано засвоюють вимоги правових і моральних норм, є більш віддаленими від суспільства та його цінностей і, як наслідок, відчують складнощі в соціальній адаптації [44, с. 65].

Саме у той момент, коли подібні комплекси психологічних властивостей особи вступають у взаємодію з певною ситуацією, вони сприяють вибору особою саме злочинного способу досягнення мети. Причому такі властивості можуть викликати порушення сприйняття людиною ситуації, що склалась, у поєднанні з потребами та мотивацією. Порушення сприйняття може призвести до появи ілюзій, тобто стану помилкового сприйняття реальних об'єктів. Найчастіше зустрічаються афективні ілюзії, прояв яких може спостерігатися навіть у психічно здорових людей у стані, наприклад, страху [329, с. 63–68]. Вплив на сприйняття також має попередній особистий досвід людини, що виявляється в тому, що одну і ту саму інформацію різні люди сприймають по-різному, залежно від власних навичок, умінь, інтересів. Цей ефект у психології має назву «апперцепція».

Таким чином, кримінально деформовані психологічні (у тому числі й моральні) якості особистості формують потреби, інтереси і мотивацію, яка і породжує кримінальну поведінку, тобто є її детермінантом. Однак людина з високим рівнем моральності, культури та інтелекту, корисними звичками та правильним способом життя, без будь-яких психічних вад та розладів також може бути злочинцем [575, с. 98]. Цьому можуть сприяти, наприклад, збіг негативних обставин, тяжка ситуація у житті або неправомірною поведінка інших осіб, зокрема потерпілого.

Саме тому ми вважаємо, що особистість злочинця є сукупністю специфічних соціальних ознак, що ґрунтується на визначенні психологічних

особистісних рис та їх походження, впливі на кримінально-правову характеристику та детерміністичній залежності від факту вчинення злочину. При цьому особливість специфічних психологічних ознак особистості злочинця полягає здебільшого в тому, що вони: формуються у процесі неблагополучного соціального розвитку особистості; вирізняються своєю суспільною неприйнятністю та суспільною небезпечністю; обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи; безпосередньо призводять до вчинення злочину [358, с. 25, 570].

Отже, особистість злочинця, з точки зору детермінації кримінальної поведінки, визначається через соціальну сутність, а також через складний комплекс ознак, якостей і зв'язків, відносин, у взаємодії з індивідуальними особливостями і життєвими факторами, які лежать в основі її поведінки. У свою чергу, свідомість та воля, які уособлюють психологічні якості людини, реагують на зовнішні умови і активно обумовлюють її поведінку в конкретній ситуації. Крім того, на формування певних психологічних особливостей впливають і біологічні фактори.

Таким чином, злочинний результат являє собою своєрідну форму взаємодії особистості із зовнішнім середовищем. Тому етапи розвитку злочинної поведінки необхідно досліджувати з урахуванням конкретних умов соціальної дійсності, в яких перебуває злочинець (соціальні детермінанти) в поєднанні з біологічними та психологічними особливостями людини.

Це означає, що біологічні, соціальні та психологічні фактори впливають на формування в особистості наміру на вчинення злочину та його реалізацію. Вони формують у особи-суб'єкта психічне ставлення до вчинюваного злочину, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину.

Водночас особливості зовнішнього середовища та інших соціальних факторів не породжують кримінальну поведінку, а лише обумовлюють психологію особистості злочинця та його діянь у момент вчинення злочину. Адже особа обирає і засвоює лише ті соціальні фактори зовнішнього середовища, які

найбільше співвідносяться з її вродженими (біологічними) здібностями, схильностями та психологічними особливостями [336, с. 12].

Таким чином, на суб'єктивну сторону складу злочину як психологічну конструкцію впливають біолого-психологічні та соціальні фактори формування особи злочинця. У межах реалізації суб'єктивної сторони складу злочину дістають своє вираження характеристики, що стосуються особистості злочинця, які є визначальними, оскільки саме вони формують у особи свідомо-вольову спрямованість кримінальної поведінки.

Встановлення окремих аспектів кримінальної поведінки може бути головним для визначення форми та виду вини, а також встановлення інших кримінально-правових ситуацій, які пов'язані із суб'єктивною стороною складу злочину. При цьому значення дослідження особистості злочинця полягає в тому, що злочин як акт людської поведінки, насамперед, є виявленням свідомості та волі особи, що походить, перш за все, від її психологічних характеристик та особливостей. Саме психологічні особливості людини, які досліджують у межах ситуації, у якій було вчинено злочин, обумовлюють домінування у свідомості особи елементів девіантної (такої, що відхиляється від норми) поведінки. Отже, психологічні чинники утворюють передумову, яка є визначальною для обрання особою саме злочинного шляху для задоволення своїх потреб та інтересів.

Також необхідно зазначити, що зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця визначається через інститут суб'єкта злочину, оскільки саме суб'єкт є, з одного боку, носієм психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а з іншого – уособленням психологічних, біологічних та соціальних факторів особистості злочинця. При цьому необхідно звернути увагу на те, що поняття «особистість злочинця» та «суб'єкт злочину» не є синонімами. Особу злочинця характеризують такі ознаки, які прийнято називати соціальними, а суб'єкт злочину як елемент складу злочину характеризується виключно юридичними (кримінально-правовими) ознаками [559, с. 286]. Але психічне (внутрішнє) ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного діяння (вина особи)

водночас залежить саме від характеристик особистості злочинця і впливу на неї певних факторів навколишнього середовища (соціуму).

Таким чином, психологічні детермінанти у поєднанні з певними біологічними властивостями особи та впливом життєвих ситуацій є тими суб'єктивними факторами, які обумовлюють кримінальне спрямування поведінки особи для задоволення власних потреб та інтересів. Крім того, вони існують незалежно ні від вчинення злочину як факту об'єктивної дійсності, ні від закріплених ознак складу злочину як юридичної конструкції у кримінальному законодавстві. Отже, психічне ставлення особи до вчинюваного діяння є виявом психологічних та біологічних властивостей особи у відношенні до певної життєвої ситуації (соціального фактора).

Суб'єктивний елемент злочину не обмежується юридичними чи фактичними конструкціями злочину. Це явище у цілому формується комплексно під впливом біологічних, соціальних та психологічних факторів, які обумовлюють у кожному конкретному випадку зв'язок свідомо-вольової сфери особи з явищами навколишнього середовища під час вчинення злочину. На зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця, а також вплив на її формування біологічних, психологічних та соціальних факторів звертають увагу і працівники правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Висновки до розділу 1

1. Визначено концепцію, методологічні засади та феноменологію суб'єктивної сторони складу злочину. Вчення про суб'єктивну сторону складу злочину бере свій початок з часів античності. Уперше на території сучасної України поділ вини (провини) на умисну та необережну був здійснений у Розширеній редакції Руської Правди. Суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної (девіантної) поведінки. Суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція, передбачає структурування

(моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду (різновиду) злочинного діяння, що знаходить відображення в КК України. В цій конструкції має місце певна фрагментарність, недостатня повнота, оскільки із такими структурованими характеристиками пов'язується акт кримінальної поведінки. В межах суб'єктивної сторони злочину, як фактичної конструкції (факт реальної дійсності), відповідні характеристики юридичної конструкції встановлюються щодо певних фактичних обставин (це є необхідним для кваліфікації злочину).

2. Суб'єктивна сторона злочину – це фактична конструкція, тобто факт об'єктивної дійсності, що існує в межах події злочину. Суб'єктивна сторона злочину має включатись у кримінально-правове визначення поняття злочину шляхом відображення у ньому свідомо-вольового ставлення особи до вчинюваного діяння. Таке фактичне свідомо-вольове ставлення особи до вчинюваного злочину прямо пов'язане з виною особи.

3. Для визначення змісту суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції злочинного діяння пропонуємо використовувати термін «структура суб'єктивної сторони злочину». Структура суб'єктивної сторони злочину включає такі психологічні характеристики, як свідомість та волю особи в межах вчинення конкретного злочину. Без суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції неможливо встановити суб'єктивну сторону складу злочину як юридичну конструкцію.

4. Суб'єктивна сторона складу злочину – це юридична конструкція, яка включає сукупність ознак (обов'язкових і факультативних), передбачених у КК України. Для визначення змісту суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції злочинного діяння пропонуємо використовувати термін «структура суб'єктивної сторони складу злочину». Структура суб'єктивної сторони складу злочину включає такі ознаки, як вина, мотив, мета й емоційний стан. Ускладненими конструкціями суб'єктивної сторони складу злочину є складна вина, помилка особи при вчиненні злочину та казус (випадок).

5. Суб'єктивну сторону злочину в цілому утворює психічна діяльність особи. Саме вона показує не лише внутрішній стан особи під час вчинення злочину, а й дієвість і взаємодію інтелектуальної та вольової складових психіки людини, що одночасно утворюють єдине ціле і мають самостійний зміст. Суб'єктивна сторона складу злочину прямо залежить від психологічних особливостей особи, яка вчинює злочин, а також пов'язана з визначенням поняття суб'єкта злочину.

6. Свідомість – це категорія, яка характеризує загальний стан психіки особи, за якого вона здатна пізнавати навколишній світ і адекватно ставитися до нього, формувати нові образи і поняття, часову картину світу, свою власну мету і спрямовувати діяльність на її досягнення, а також пізнавати себе. Завдяки свідомості у людини реалізується особлива діяльність психіки – вона усвідомлює власні діяння, їх характер і можливі наслідки. Свідомість включає такі ознаки, як: відчуття, сприйняття, мислення, інтелект, пам'ять, переживання, емоції, почуття, уява, інтуїція, потреби, самосвідомість, самооцінка і самопізнання.

7. Особливістю психіки особи є те, що вона не обмежується лише свідомістю. Крім свідомості, є й такі рівні психічної діяльності людини, як несвідоме, підсвідоме та надсвідоме. Названі рівні психічної діяльності людини передбачають певний стан свідомості як психологічної конструкції, який одночасно буде нейтральним при визначенні суб'єктивного елемента в контексті кримінального права, оскільки особа в межах цих станів діє неусвідомлено (її діяльність перебуває, з точки зору психологічного розуміння, поза межами свідомості). Такий стан психіки не може вважатись ознакою необережності при вчиненні злочинів. Відмінність від необережної форми вини тут полягатиме в тому, що при несвідомому, підсвідомому і надсвідомому має місце об'єктивна відсутність активності свідомості, а при необережності – так звана суб'єктивна відсутність активності свідомості.

8. Воля як елемент структури суб'єктивної сторони злочину є психічним процесом, який спонукає особу до практичної реалізації того, що є проявом її усвідомленого інтелектуального (розумового) процесу. Воля – це свідоме

регулювання суб'єктом своєї діяльності та поведінки. Основна роль у поведінці особи, її життєдіяльності належить свободі волі. Незважаючи на вплив зовнішніх факторів, особа, яка здатна усвідомлювати власні діяння та керувати ними, обирає власний шлях подолання перешкод, досягнення поставленої мети, задоволення потреб тощо. Тому визначальною характеристикою волі особи, яка вчинює злочин, є її свобода, що і визначає вибір нею саме злочинного шляху для задоволення потреб та досягнення поставленої мети.

9. Значення дослідження особистості злочинця полягає в тому, що злочин як акт людської поведінки є, насамперед, актом свідомо-вольового спрямування, що походить, перш за все, від його психологічних характеристик та особливостей. Враховуючи це, саме психологічні особливості людини, які досліджуються в межах ситуації, у якій було вчинено злочин, обумовлюють домінування у свідомості особи елементів девіантної (такої, що відхиляється від норми) поведінки. Отже, саме психологічні особливості створюють передумову, яка є визначальною для обрання особою саме злочинного шляху для задоволення своїх потреб та інтересів. Суб'єктивна сторона складу злочину як внутрішнє ставлення особи до вчинюваного діяння формується комплексно під впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обумовлюють у кожному конкретному випадку зв'язок свідомо-вольової сфери особи з явищами навколишнього середовища під час вчинення злочину.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

2.1. Принцип вини у кримінальному праві України

На думку багатьох дослідників, вина є центральним інститутом як матеріального, так і процесуального права [258, с. 12]. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину займає одне з центральних місць при встановленні події злочину, кваліфікації вчиненого діяння та призначенні покарання за вчинений злочин. Саме тому з'ясування загальних проблем вини є актуальним.

Від правильного вирішення питання про вину залежать, насамперед, зміцнення законності в діяльності органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, а також авторитет правосуддя [286, с. 3; 651, с. 71], що наразі має важливе значення для суспільства. Крім того, саме вина з'єднує в єдине ціле уявлення про основи, межі та мету кримінальної відповідальності, виступає необхідною ланкою усвідомлення місця кримінального права в системі соціального контролю, слугує важливою загальнофілософською підставою для обґрунтування необхідності та меж його регулятивного впливу на суспільне життя [375, с. 38].

Кожна галузь права ґрунтується на певних принципах, які лежать в основі її інститутів та норм. Кримінальне право не є винятком. Правові принципи пронизують усю систему норм цієї галузі та визначають зміст її найважливіших інститутів. Це пов'язано з тим, що регулювання різних сфер суспільного життя нормами кримінального законодавства передбачає підпорядкованість такого правового впливу певним принципам [258, с. 12].

З точки зору ґносеології, принципи кримінального права – це основні ідеї та положення, які виконують регуляторну функцію і саме у них сформульовані в загальному розумінні вимоги до учасників кримінально-правових відносин [420, с. 23]. Саме тому помилковою є думка про те, що правові принципи є лише теоретичними положеннями [760]. Можна погодитися з тим, що поглиблене

вивчення у кримінальному праві принципів потрібно для з'ясування його основного змісту, визначення сутності кримінально-правових механізмів і напрямів розвитку та висновків щодо ефективності застосування кримінального закону, перспектив його вдосконалення, розуміння мети, завдання, методів його застосування [348, с. 66].

Принципам кримінального права присвячено багато наукових праць. Зокрема, ці питання досліджували такі вчені, як: Г.З. Анашкін [27], М.В. Васильєв [135], Г.Б. Віттенберг [205], П.С. Дагель [280; 283], М.І. Загородніков [356], І.І. Карпець [406], С.Г. Келіна [418], В.М. Кудрявцев [420], М.С. Малєїн [608], Б.С. Маньковський [616; 617], О.І. Рарог [802], О.Б. Сахаров [839], Є.О. Смірнов [874], А.Н. Трайнін [942], П.О. Фефелов [1029; 1030], Є.О. Фролов та В.В. Питецький [1047], О.М. Яковлев [1126], М.Л. Якуб [1128] та інші. На сучасному етапі розвитку науки кримінального права питанням щодо принципів присвячено праці Х.Д. Алікперова та Г.С. Курбанова [23], Б.В. Волженкіна [211], В.О. Гацелюка [233], Л.В. Головка [248], О.С. Гореліка [252], І.О. Гревнової, В.К. Грищука, О.О. Житного (зокрема, з позицій втілення у кримінальному праві України принципів міжнародного права [347]), І.Е. Звечаровського [360], В.В. Івченка [394], О.Г. Кібальніка [422], Г.В. Кленової [431], М.Й. Коржанського [477], О.М. Костенка [489], М.М. Кропачова [535], В.В. Мальцева [612], О.С. Молодцова [654], В.О. Навроцького [667], Ю.Є. Пудовочкіна та С.С. Пірвагідова [797], В.В. Похмелкіна [776], В.В. Сташиса [912], А.Х. Степанюка [889], В.І. Ткаченка [937], В.Д. Філімонова [1033], С.Д. Шапченка [1087], С.С. Яценка [1134] та інших відомих вчених. Питання принципів кримінального права вивчали і деякі іноземні вчені, зокрема: Л. Браун [1148], Е. Ешворт [1142], Г. Мослер [1195], О. Скечтер [1207]. Також окремі аспекти принципів кримінального права досліджувались у контексті вивчення загальноправових принципів такими вченими, як: М.Г. Александров [13], М.Й. Байтін [58], Г.О. Борисов [105], В.М. Ведяхін та К.В. Ведяхіна [137], В.І. Євінтов [328], В.М. Карташов [410], А.М. Колодій [448], В.М. Корецький [472], С.П. Погребняк [759; 760; 762].

У загальній теорії права зазначається, що у принципах розкриваються і конкретизуються сутність та соціальне значення права в цілому, в тому числі в контексті вдосконалення сучасної національної правової системи [761, с. 3]. Загальне визначення поняття принципів права наводиться також у довідкових виданнях і загальноправових працях. Так, у Тлумачному словнику сучасної української мови під принципом розуміється вихідне положення певної теорії, вчення, науки, світогляду, теоретичної програми [146, с. 1133]; також зазначається, що принцип – це особливість, покладена в основу створення або здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким необхідно керуватись у житті та поведінці [86, с. 387]. Подібні визначення містяться і в інших джерелах [289, с. 431; 468, с. 491; 711, с. 683].

Інколи справедливо підкреслюється, що принципи можуть бути істинними лише тоді, коли вони відповідають правовій природі та історії [799]. Саме тому принципи кожної галузі права відіграють роль фактора, який упорядковує цю галузь, виражають його правову сутність. На думку А.М. Валієва, принципи кримінального права: по-перше, виражають загальні закономірності розвитку кримінального права, визначають нові напрями і шляхи його вдосконалення; по-друге, вони складаються з найбільш загальних норм правового регулювання у цій галузі [127, с. 363]. Принципи є первинними компонентами поняттєвого апарату ряду правових категорій [134, с. 222]. М.І. Байтін зазначає, що принципами права є те, на чому засновано формування, динаміку і дію права, що дозволяє визначити правову природу [913, с. 151]. В юридичній науці висловлюється думка про те, що правові принципи зазвичай пов'язуються з ідеями, які фіксують уявлення про те, яким право має бути, про ідеал як мету права [519, с. 13]. Г.А. Крігер підкреслював, що принципи права – це похідні від соціально-економічної природи і закріплені у праві ідеологічні та моральні засади (керівні ідеї), що спрямовують регуляторну та охоронну функції права, а також визначають характер і обсяг державного примусу та інших засобів впливу, необхідних для успішного розвитку панівних суспільних відносин [513, с. 102]. Подібну думку висловлював у своїх працях В.К. Бабаєв [48, с. 24]. В.К. Грищук зазначає, що

принципи кримінального права України – це втілені в кримінальному законодавстві загальнокерівні засади, які відображають соціальну сутність кримінального права, його завдання, закономірності кримінально-правового регулювання [269, с. 44]. Водночас М.Л. Якуб наголошує, що керівні ідеї стають принципами кримінального права або процесу лише настільки, наскільки законодавець вважатиме за необхідне втілити їх у законі, і лише у тих межах, у яких він втілює їх у правових нормах [1128, с. 56]. І.О. Гревноюю висловлюється думка про те, що кримінально-правовий принцип – це обумовлена історичними, економічними, соціальними та моральними закономірностями об'єктивно-суб'єктивна сутнісна властивість права, втілена у формі закону, що виражається у вимозі суспільства до держави щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина при прийнятті кримінальних законів та їх реалізації [259, с. 52].

Ю.В. Тимошук вважає, що принципи кримінального права – це система похідних від людської природи засад, що втілені в нормах кримінального закону, які відображають зміст, завдання та закономірності розвитку кримінально-правового регулювання суспільних відносин [923, с. 263]. Вірно зазначає дослідниця, що принципи кримінального права України мають бути основою, надійним підґрунтям законотворчого процесу створення узгодженої системи регулятивних і охоронних кримінально-правових норм, яка буде здатна захистити кримінальний закон від хаотичності та суперечностей [923, с. 263].

До загальних особливостей згаданих вище принципів можна віднести те, що вони: відображають стан суспільних відносин у їх соціально-історичному аспекті; обумовлюють основні напрями і зміст процесу правотворчості; утворюють морально-етичну та формально-правову основи для виникнення і розвитку правовідносин; формалізуються у джерелах законодавства [258, с. 14].

Принципи окремої галузі права, зокрема кримінального, не є відірваними від інших галузей права і закріплюють положення загальних принципів та відображають певною мірою (хоча і не конкретизують) сутність предмета правового регулювання. Також принципи безпосередньо або опосередковано закріплюються у законодавстві (ряд таких принципів прямо відображено в

окремих спеціальних нормах або на їх основі побудовано норми законодавства незалежно від того, чи є пряма на них вказівка у чинному нормативно-правовому акті).

Щодо соціальної природи принципів кримінального права звернемося до П.А. Фефелова, який зазначає, що у випадку, коли сутністю суспільної небезпечності злочину є його антигромадська ціннісна орієнтація і прецедент для повтору такої діяльності в майбутньому, то сутністю боротьби з антигромадською (злочинною) діяльністю будуть руйнування такої ціннісної орієнтації і формування нової, корисної для суспільства. Найважливіший елемент такої ціннісної орієнтації – утвердження у свідомості винуватої та інших осіб переконання в тому, що вказані наслідки у вигляді відповідальності настануть за будь-який вчинений злочин з урахуванням вини кожного [1030, с. 36–37]. З цієї позиції принципи кримінального права розцінюються як систематично відтворювані правила, спрямовані на підтримку соціального порядку засобами кримінально-правового характеру [258, с. 15]. Як зазначає П.А. Фефелов, нерозривний зв'язок між злочином і покаранням опосередковується вимогами закону, які дістають відображення у правових принципах [1030, с. 36–37]. Це свідчить про прикладний аспект принципів кримінального права, на чому наголошували у своїх працях також С.Г. Келіна, В.М. Кудрявцев та інші вчені [420, с. 4; 559, с. 65].

З точки зору практичного (функціонального) значення важливою є систематизація принципів кримінального права. Як правило, принципи будь-якої галузі права поділяють на три групи: загальні, міжгалузеві та галузеві [596, с. 167–168]. Не є винятком і принципи кримінального права. Хоча з цього приводу існують різні точки зору. Наприклад, П.А. Фефелов виокремлює дві групи принципів кримінального права – основні та регулятивні [1028, с. 113]; Г.А. Крігер називає загальні, міжгалузеві та галузеві [513, с. 105]; Г.Б. Віттенберг, П.С. Дагель, М.І. Загородніков поділяють їх на загальноправові та специфічні [970, с. 18–19]. На наш погляд, такий поділ є дещо умовним. Так, наприклад, не можна погодитися з тим, що деякі вчені до специфічних (галузових) принципів

кримінального права відносять законність, рівність громадян перед законом, принцип відповідальності за наявності вини, демократизм [970, с. 18–19]. На нашу думку, вони є характерними для багатьох галузей права. Зокрема, принцип відповідальності за наявності вини не є виключно кримінально-правовим: він сформульований і в кримінальному процесуальному, і в адміністративному праві. У цьому відношенні О.В. Гребенюк зазначає, що «принцип вини, маючи сукупність базових ознак, набуває особливих характеристик у залежності від особливостей сфери суспільних відносин, які регулюються галузевим законодавством» [258, с. 22]. При цьому А.В. Наумов звертає увагу на відсутність необхідності виділення спеціальних (галузевих) принципів кримінального права, оскільки «більшість галузевих принципів мають, як правило, свої аналоги в інших галузях права і перестають бути суто спеціальними (галузевими)» [688, с. 47]. С.Г. Келіна та В.М. Кудрявцев пропонують виокремити принципи, які більшою мірою відображають природу кримінального права [420, с. 65].

Розвиток кримінально-правової науки обумовлює необхідність адаптації розуміння принципів кримінального права з точки зору їх систематизації та визначення змісту. На думку Н.Ф. Кузнецової, такою адаптацією є модернізація кримінального кодексу з метою посилення боротьби зі злочинністю [544, с. 27]. Це обумовлює необхідність передбачення принципів кримінального права на законодавчому рівні.

Кожен принцип кримінального права має самостійне значення, хоча всі вони тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені. Кримінальне право не може дотримуватися вибірково якогось одного чи декількох принципів – воно базується обов'язково на всіх принципах одночасно. Як правило, серед принципів кримінального права України виділяють: принцип верховенства права (законності), принцип рівності громадян перед законом (демократизму), принцип індивідуальної юридичної відповідальності; принцип вини, принцип справедливості, принцип гуманізму [15, с. 7–8]. На наш погляд, найповніше перелік принципів кримінального права визначив П.С. Матишевський, а саме: принцип законності, принцип рівності громадян перед законом і принцип

гуманізму (у їх конкретному кримінально-правовому значенні), принцип особистої відповідальності за наявності вини, принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності та принцип економії репресії [630, с. 40].

Ми не ставимо за мету провести детальне дослідження сутності всіх принципів кримінального права. У цій роботі основну увагу буде приділено принципу вини.

Принцип вини є одним з основоположних принципів кримінального права. Ще у середині 1970-х років П.С. Дагель і Д.П. Котов звертали увагу на існування принципу відповідальності за наявності вини, причому П.С. Дагель оцінював принцип вини як найважливіший принцип кримінального права [285, с. 12]. Водночас принцип вини тісно пов'язаний з іншими принципами кримінального права.

Принцип вини є не лише кримінально-правовим. Він також є загальновизнаним міжнародно-правовим та конституційним принципом, що передбачає криміналізацію діянь особи лише за наявності в її діяннях вини. Формула даного принципу може виражатись як «*nullum crimen, nulla poena sine culpa*» («немає злочину, немає покарання без вини») [544, с. 27–31]. Отже, не може бути кримінальної відповідальності без вини, а вина, у свою чергу, є необхідною суб'єктивною передумовою кримінальної відповідальності й покарання. Принцип вини забезпечує межі необхідного і достатнього інкримінування особі наслідків, які виникли в результаті вчиненого нею злочину [258, с. 26].

Деякі вчені, зокрема М.М. Бартошек, О.А. Герцензон, М.Д. Дурманов, І.І. Карпець, А.Ф. Коні, С.П. Мокринський, А.А. Піонтковський, П.П. Пусторослев, А.Н. Трайнін, наголошують на тому, що принцип вини має самостійне етичне і конституційне походження, чим і зумовлене його особливе місце серед інших принципів кримінального права [239; 408; 463; 464; 748; 944]. При цьому існує думка про те, що вина являє собою більшою мірою філософсько-етичну категорію і саме вона пов'язує кримінальний закон з основними проблемами моральності

[258, с. 27]. Зокрема, Г.В.Ф. Гегель у своїй кримінально-правовій теорії аналізував кримінальне право крізь призму категорій «вина» і «суб'єктивне ставлення особи до діяння» [747, с. 174–232]. Також про морально-етичне походження принципу вини пише О.В. Гребенюк, оскільки цей принцип, як зазначає вчений, як ніякий інший, акумулює зв'язок права і моралі, що є самостійними системами нормативного регулювання. Найчіткіше такий зв'язок виявляється в критеріях оцінки поведінки людини, її вчинків, оскільки більшість правових приписів виходять з уявлень про моральність [258, с. 29]. Можна погодитися з думкою В.А. Якушина: чим об'ємнішою і змістовнішою є моральна основа кримінального права, тим вищою є його ефективність [1132, с. 96].

При цьому слід зазначити, що проблема зв'язку моралі й права досліджується вченими вже не одне століття. Так, зокрема, питання права визначаються в органічному зв'язку з питаннями моралі та моральності у працях Г.В.Ф. Гегеля. Мораль, на думку вченого, вимагає, передусім, виконання права і лише після того, як воно буде вичерпано, мають набирати чинності норми моралі [234, с. 102]. Також звертав увагу на неможливість існування права без моралі І. Кант [401, с. 82]. Узагалі проблемні питання взаємозв'язку та взаємовпливу права й моралі вивчалися такими вченими, як: С.С. Алексєєв [17; 18], О.М. Єлманова [344], Є.В. Домбровський [311], Г.В. Мальцев [613], М.І. Новгородцев [710], З.В. Ромовська [819], О.В. Сінькевич [859], В.М. Тertiшник [918], Л.Г. Удовика [1009] та іншими.

Мораль і право тісно взаємопов'язані, і тут є підстави говорити про їх взаємопроникнення: ці дві регулюючі системи взаємообумовлюють, доповнюють і взаємозабезпечують одна одну в процесі регулювання суспільних відносин у різних галузях. Це пояснюється тим, що норми права (правові закони) ґрунтуються на принципах гуманізму, справедливості, рівності людей, тобто втілюють основні норми моралі, які сформувались у суспільстві протягом історичного розвитку. Ю.А. Агешин зазначав, що право, активно впливаючи на мораль, сприяє більш глибокому її укоріненню в суспільстві й водночас саме перебуває під впливом морального фактора і завдяки цьому постійно

збагачується: розширюється його моралістична основа, підвищується авторитет, зростає його роль як регулятора суспільних відносин [5, с. 91].

Право і мораль об'єднує також структура самих цих регулятивних інститутів. Як зазначає О.А. Лукашева, нормативна структура – одна з найважливіших ознак правової та моральної системи, тому розгляд соціальної природи нормативності сприятиме розкриттю як загальних ознак права і моралі, так і специфіки соціальних регуляторів [590, с.78]. Крім того, право і мораль мають також загальне функціональне значення, оскільки формують еталони і стандарти поведінки, які складають ціннісно-нормативний орієнтир.

Але, на наш погляд, право впливає на розвиток моралі не менше, ніж мораль на розвиток права. Для стримування певних негативних проявів людських якостей, самих внутрішніх моралістичних мотивів недостатньо – потрібне застосування закону стримуючої сили. Саме право встановлює чіткий порядок відносин у суспільстві, чим створюється підґрунтя для розвитку моральних відносин. Крім того, право справляє і виховний вплив, оскільки стримує свавілля, прояви емоційно-вольової сфери людини. Тому саме право у поєднанні з мораллю здатне протидіяти прояву комплексу сваволі та ілюзій, властивих окремим індивідам. Про цей комплекс як про одну з причин злочинної поведінки неодноразово зазначав у своїх працях О.М. Костенко [484, с. 8; 486, с. 152].³

Що стосується виключно кримінально-правової сфери, то, як вірно зазначає Г.А. Злобін, у кримінальному праві категорія вини, яка пов'язує в єдине ціле уявлення про основи, межі та мету кримінальної відповідальності, є необхідною ланкою у системі соціального контролю, слугує найважливішою загальнофілософською передумовою обґрунтування необхідності і меж регулятивного впливу кримінального права на громадське життя [374, с. 22]. Основою процесу правотворчості є регулювання мораллю та правом однотипних

³ Згідно з теорією О.М. Костенка, у природі існують два види зв'язку волі та свідомості людини. Перший вид зв'язку елементів волі та свідомості – це те, що називається комплексом волі та свідомості, упорядкованих світопорядком; при другому виді зв'язку воля, не упорядкована світопорядком, – це воля у стані сваволі, а свідомість, не упорядкована світопорядком, – це свідомість у стані ілюзій. Зв'язок елементів волі та свідомості у вигляді неупорядкованого світопорядком взаємопокладання буде правильно називати комплексом сваволі та ілюзій. Комплекс сваволі та ілюзій, спонукаючи людину порушувати закони природи, є універсальним фактором, коренем будь-якого зла, у тому числі й кримінальної поведінки. Зло, тобто все, що порушує закони природи і загрожує людині та людству, є проявом комплексу сваволі та ілюзій.

суспільних відносин [99, с. 42]. При цьому, на думку Н.Ф. Кузнецової, для моральної норми однаково важливими є і об'єктивна, і суб'єктивна сторони вчинку людини, що є характерним також для норми кримінального права (без вини немає злочину) [547, с. 17].

Морально-етичний аспект принципу вини пов'язаний також з колективним характером життєдіяльності людей, взаємодією особи із суспільством [258, с. 30]. Однак не лише особа вступає у певні відносини із суспільством, підпорядковуючись загальноприйнятим морально-етичним установкам, – існує ще один соціально-правовий зв'язок, важливий для розуміння принципу вини: це зв'язок суспільства і держави, який підпорядковується ідеї відображення інтересів суспільства у діяльності держави, у тому числі правотворчій [509, с. 43].

Саме морально-етичним і комунікативно-правовим критеріями обумовлюється виокремлення принципу вини у кримінальному праві. Об'єктивну потребу визначення вини як принципу кримінально-правового регулювання обумовлено щонайменше трьома її факторами: 1) вина – це гуманний редут проти свавільного переслідування будь-яких суб'єктів суспільно небезпечної поведінки, у тому числі й такої, що виправдовується громадською мораллю; 2) вина – це обов'язкова умова досягнення правових цілей (про планування і вольове здійснення наміру, про справедливість покарання у зв'язку із цим, про виправлення і обов'язок тощо); 3) вина – це додатковий критерій індивідуалізації кримінальної відповідальності [965, с. 238]. Походження вини як окремого принципу кримінального права пов'язане зі значним посиленням фактора соціалізації галузі права, у межах якої проводиться дослідження, наближення базових установок кримінально-правового регулювання до морально-етичних цінностей суспільства і правової держави [258, с. 31].

Саме врахування морально-етичних аспектів вини у процесі правотворчості несе у собі поштовх до розвитку кримінально-правової науки, дозволяє вивести її на новий рівень, що відповідає гуманізації та соціалізації відносин у сучасному суспільстві, а характер відповідальності за наявності вини став аксіоматичним принципом будь-якого прогресивного законодавства [708, с. 29].

Отже, принцип вини має морально-етичне походження, що полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та кримінального законодавства як самостійних систем регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку.

Поряд із морально-етичними засадами походження і становлення принципу вини у кримінальному праві, не менш важливим є з'ясування його сутності та правового походження. Принцип вини, по суті, означає, що вітчизняне кримінальне законодавство відкидає можливість об'єктивного інкримінування, тобто притягнення до кримінальної відповідальності за думки, певні переконання, випадкове заподіяння шкоди. Психологічний зміст кожного злочину (вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину) тісно пов'язаний із зовнішнім його вираженням (об'єктивною стороною складу злочину), що виявляється в такому: особа, яка має всі ознаки суб'єкта злочину, в кожному злочині виявляє своє особисте ставлення до зовнішнього світу, суспільства і до окремої особи, в якому і проявляється вже згадуваний нами комплекс сваволі та ілюзій. Враховуючи тісний зв'язок суб'єктивної та об'єктивної сторони складу злочину, які утворюють сукупність внутрішніх (психологічних) і зовнішніх ознак одного явища – злочину, потрібно зазначити, що злочин як конкретний акт поведінки людини є психофізичною єдністю, у якому зовнішні прояви поведінки (діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину) і зміни, що були ним викликані, в об'єктивній дійсності нерозривно пов'язані з внутрішньою стороною, якою є ті психічні процеси, що породжують, спрямовують і регулюють поведінку людини (суб'єктивна сторона складу злочину). Тому при кваліфікації злочину необхідно встановлювати вказаний зв'язок з метою уникнення об'єктивного інкримінування, дотримуючись принципу вини.

Потрібно також наголосити на конституційному відображенні кримінального процесуального принципу презумпції невинуватості, який, за методом від противного, підкреслює необхідність законодавчого передбачення кримінально-правового принципу вини. Щодо необхідності законодавчого відображення принципу вини, також звертають увагу працівники

правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж). Згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції України, «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [467, ст. 141]. Ця конституційна норма дістала своє формально-юридичне закріплення в ряді галузей права. При цьому галузева специфіка предмета і способу регулювання накладає певний відбиток на зміст даного принципу.

Потрібно зазначити, що кримінально-правові відносини є первинними порівняно з кримінальними процесуальними, а тому принцип вини можна вважати первинним у відношенні до принципу презумпції невинуватості. Причому законодавець кримінально-правові відносини тісно пов'язує зі встановленням вини особи у процесі визначення наявності складу злочину і настанням у результаті його вчинення суспільно небезпечних наслідків та його кваліфікації [668, с. 82].

Щодо процесу утвердження принципу вини та інших принципів кримінального права, деякі вчені зазначають, що вони у своєму історичному розвитку зазнавали певної модифікації [420, с. 65–66]. Наприклад, окремі конституційні принципи змінилися і більше пов'язані саме з кримінальною відповідальністю [420, с. 66]. При цьому відбувається конкретизація конституційних та загальноправових принципів у кримінальному праві в напрямі наповнення їх таким змістом, який би відповідав саме цій галузі регулювання суспільних відносин [1030, с. 36–43].

Таким чином, необхідність передбачення принципу вини у кримінальному праві обумовлена, з одного боку, об'єктивними закономірностями впливу права і кримінальної відповідальності на поведінку людей, а з іншого – правосвідомістю суспільства в цілому і окремих громадян, яка базується на морально-етичних засадах [183, с. 59]. Узагалі цей принцип передбачає, що які б не настали тяжкі наслідки, яка б діяльність не була суспільно небезпечною, без вини вони не інкримінуються особі, яка їх заподіяла. Більше того, принцип вини покладено в основу можливості та необхідності не лише притягнення особи до кримінальної

відповідальності, а й призначення справедливого покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України, а також у застосування інших заходів кримінально-правового та кримінального процесуального впливу, звільнення від кримінальної відповідальності тощо.

Вина визначається законодавцем шляхом указання на певне психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності) та його суспільно небезпечних наслідків. Ставлення до інших об'єктивних ознак складу злочину перебуває, так би мовити, за межами цього визначення. При цьому основними або кваліфікуючими ознаками складу злочину можуть виступати такі обставини, як властивості предмета злочину, властивості особи, потерпілої від злочину, спосіб, місце, час, обстановка вчинення злочину тощо. Поряд з основним наслідком, склад злочину може передбачати і наслідок, що є обтяжуючою (особливо обтяжуючою) обставиною і впливає на кваліфікацію злочину.

Крім того, різні ознаки об'єктивної сторони складу злочину, що не є ознаками його основного складу, можуть відігравати роль обтяжуючих обставин і потенційно впливати на покарання суб'єкта злочину в межах санкції статті Особливої частини КК України. Іноді психічне ставлення винуватого до цих обставин визначено в законі шляхом указання, наприклад, на завідомість. Однак у більшості випадків посилення у законі на характер психічного ставлення до цих обставин немає. Отже, зазначені обставини можуть впливати на відповідальність суб'єкта. Але яким чином це може бути пов'язано із психічним ставленням до них?

На нашу думку, ознаки об'єктивної сторони складу злочину, що не є ознаками основного складу злочину, можуть впливати на відповідальність і кваліфікацію дій суб'єкта лише в тому випадку, якщо вони охоплювалися його виною (умислом або необережністю), тобто якщо винувата особа⁴ усвідомлювала або могла і повинна була усвідомлювати наявність таких ознак.

⁴ На наш погляд, доцільно вживати конституційний термін «винувата особа» і похідний від нього термін «винуватість», замість термінів «винна особа» та «винність» у відповідних відмінках.

Враховуючи зв'язок вини як ознаки внутрішнього психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння з об'єктивними ознаками⁵ складу злочину, ми пропонуємо законодавчо закріпити такий вид зв'язку, оскільки це також є одним з аспектів зв'язку вини з іншими елементами складу злочину.

Таким чином, принцип вини має таке визначення: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого охоплювались її умислом або необережністю, та ті суспільно небезпечні наслідки, які настали в результаті цього діяння, щодо яких у визначеному законом порядку була встановлена вина такої особи.

При цьому необхідно встановити загальне співвідношення принципу вини з іншими принципами кримінального права. Для повноти даного дослідження вважаємо за необхідне коротко охарактеризувати принципи кримінального права, з якими тісно пов'язаний принцип вини, а саме: законності, рівності громадян перед законом (демократизму), індивідуалізації кримінальної відповідальності, справедливості та гуманізму.

Принцип законності у загальному вигляді закріплений у ч. 1 ст. 68 Конституції України і передбачає, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України [467, ст. 141]. Основним вираженням принципу законності у кримінальному праві є правило «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» – «немає злочину, немає покарання без посилання на те у законі» [233, с. 97]. На основі даного принципу вирішуються питання про підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності та звільнення від неї, про визначення поняття злочину, а також про правозастосовну діяльність державних органів у сфері кримінальної політики тощо [167, с. 21]. Отже, принцип законності означає, що всі норми, які стосуються основоположних інститутів притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене діяння, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та

⁵ На нашу думку, об'єктивні ознаки – це термін, що виражає суто юридичну конструкцію складу злочину, яка закріплена у диспозиції конкретної норми Особливої частини КК України. При цьому об'єктивні обставини – це фактичні умови, які мають місце при вчиненні певного злочину як факти об'єктивної дійсності.

покарання, настання інших наслідків, передбачених КК України, мають бути сформульовані виключно у межах закону.

Принцип рівності громадян перед законом встановлює рівність усіх без винятку громадян перед законом і реально забезпечує широкі свободи і права громадян, у тому числі й право на недоторканність особи [136]. Цей принцип закріплено у ст. 24 Конституції України, де, зокрема, передбачено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками [467]. Він забезпечується нормами різних галузей права (кримінального, кримінального процесуального, адміністративного, господарського тощо) і виключає дискримінацію громадян за будь-якими ознаками.

Кримінальна відповідальність особи завжди є індивідуальною. Одним із принципів кримінального права є принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності [406, с. 28]. Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності в загальних рисах закріплений у ч. 2 ст. 61 Конституції України, а саме: юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. Він полягає в тому, що відповідальність і покарання за вчинений злочин може нести лише особа, яка цей злочин вчинила. Такою особою, виходячи із сутності принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності, може бути лише суб'єкт злочину, тобто фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 18 КК України). Визначення того, у яких формі та обсязі має нести кримінальну відповідальність особа і чи може вона бути звільнена від неї, – це і є індивідуалізація кримінальної відповідальності. Індивідуальна відповідальність має відповідати індивідуальній вині особи, її формі та виду. Індивідуальна вина особи, що скоїла злочин, у свою чергу, може бути, так би мовити, мірою її кримінальної відповідальності. Чим більшою мірою виявилось у діянні негативне ставлення особи до інтересів суспільства, тим більш негативно оцінює суспільство діяння і особу, що його

вчинила, тим сильніше кримінально-правовий докір, звернений до винуватого, тим суворішою є його відповідальність за вчинене.

Принцип справедливості означає застосування до винуватої особи такого покарання, яке відповідатиме тяжкості вчиненого нею суспільно небезпечного діяння [288], а також незастосування кримінального покарання до особи, невинуватої у вчиненні злочину. Сутність принципу справедливості полягає у забезпеченні справедливості кримінально-правової репресії, що є необхідним для досягнення виправного та превентивного впливу [860, с. 4]. Виходячи з цього, застосування кримінальної відповідальності до особи, невинуватої у вчиненні злочину, є несправедливим, а, як відомо, кожен випадок несправедливості завдає суспільству цілком реальної шкоди. Однією з умов справедливості у кримінальному праві є доцільність кримінально-правового впливу з боку держави на суб'єкта злочину [860, с. 5].

Принцип гуманізму полягає в тому, що, з одного боку, кожен громадянин зобов'язаний повністю використати свої можливості в інтересах суспільства, а з іншого – ні від кого не можна вимагати більшого, ніж те, на що він здатний. Перш за все, гуманізм – це моралістична позиція, яка виражається у визнанні цінності людини як особистості, поваги до її гідності, основоположних прав, свобод та законних інтересів [394, с. 492]. Самі ж гуманістичні ідеї покладено в основу суспільних відносин, що регулюються і охороняються правом, впливають на методи правового регулювання. Взагалі, виходячи з положень кримінально-правової науки, принцип гуманізму поширюється рівною мірою як на потерпілого, так і на суб'єкта злочину [394]. Однак вітчизняна наука традиційно пов'язує принцип гуманізму здебільшого саме із забезпеченням інтересів особи, яка визнається винуватою у вчиненні злочину. Виходячи з даного положення, втілення цього принципу у ставленні до суб'єкта злочину має здійснюватися шляхом скорочення сфери застосування покарання у виді позбавлення волі, раціональної побудови кримінально-правових санкцій, що дає можливість обирати такий захід примусу, який буде найменшим, але одночасно достатнім для досягнення мети кримінального покарання, а також шляхом застосування амністії

та помилування [77, с. 109]. Таким чином, сутність принципу гуманізму полягає у визнанні людини, її прав, свобод та законних інтересів найвищою соціальною цінністю для держави, що ставить такі вимоги перед кримінальним законодавством: перш за все кримінально-правовими санкціями не покарати злочинця, а захистити і поновити права та інтереси громадян, які були порушені внаслідок злочинного посягання; застосовуючи до особи, винуватої у вчиненні злочину, заходи кримінально-правового примусу, потрібно мати на меті її виправлення, вироблення у свідомості суб'єкта злочину позитивних суспільно-корисних установок, повернення його у суспільство як повноцінної особистості, яка поважає і виконує нормативні приписи; з метою позитивного впливу на суб'єкта злочину застосовувати до нього мінімальний з необхідних заходів кримінально-правового впливу [78, с. 143–147].

У теорії кримінального права виділяють також принцип суб'єктивного інкримінування [258, с. 36]. Як зазначає В.А. Якушин, принцип суб'єктивного інкримінування привернув до себе увагу теоретиків кримінального права порівняно недавно і на даному етапі перебуває в стані розробки [1131, с. 17]. Деякі дослідники ототожнюють принцип вини і принцип суб'єктивного інкримінування, використовуючи їх як синоніми (наприклад, С.Г. Келіна, В.М. Кудрявцев, В.В. Лунєєв, С.І. Нікулін, О.І. Рарог та інші вчені) [420, с. 108–109, 116; 458, с. 22; 593, с. 5; 800, с. 5, 151]. Але з такою позицією погодитися не можна.

Узагалі поняття «інкримінування» за своєю сутністю означає процес ставлення діяння у вину певній особі [903, с. 152]. При цьому Ю.О. Язовських вважає цей термін неоднозначним і наголошує, що його використання в законодавстві у будь-якому значенні й у будь-якій галузі, швидше, вводить в оману, ніж розкриває власний зміст [1124, с. 9].

У теорії кримінального права суб'єктивне інкримінування розглядають у декількох аспектах: 1) як процес встановлення обставин провадження, що мають правове значення, у ході розслідування правопорушень, який завершується встановленням вини та її сутності [928, с. 38, 44]; 2) як певний результат

вказаного процесу або правову оцінку вчинених діянь (умова правильної соціально-політичної оцінки поведінки людини в цілому і злочинної зокрема [687, с. 81]); 3) як кримінально-правовий принцип [258, с. 36].

Слово «інкримінування», визначається як ставлення у вину, пред'явлення обвинувачення у вчиненні будь-якого злочину [582]. Суб'єктивне інкримінування – це одна з ознак правозастосування, яка є практичною та інтегруючою лінією принципу суб'єктивної осудності. Сутність суб'єктивного інкримінування полягає в тому, що особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності виключно за її наміри та бажання, що дістали відображення в суспільно небезпечних діях або бездіяльності [634, с. 299]. Разом з тим, якщо такі дії або бездіяльність не були вчинені умисно або через необережність, кримінальну відповідальність особа нести не повинна. Ми погоджуємося з вченими, які розглядають суб'єктивне інкримінування у кримінальному процесуальному значенні [928; 1124; 1131].

У кримінальному праві також має місце поняття об'єктивного інкримінування, що означає відповідальність за сам факт вчинення певної дії або настання наслідків такої дії за відсутності визначеного законом суб'єктивного зв'язку особи з вчиненням – вини [262, с. 127; 271, с. 45; 1124, с. 16]. У науці кримінального права висловлюється думка про те, що об'єктивне інкримінування може мати місце в окремих випадках. Так, зазначається, що кримінальне законодавство України передбачає ряд випадків, коли суб'єктивна сторона складу злочину, а саме – психічне ставлення особи до дії (бездіяльності) та її наслідків, не береться до уваги при кваліфікації злочинів (наприклад, незаконне заволодіння транспортним засобом чи вимагання), а основним критерієм кваліфікації є шкода, заподіяна фактично [644, с. 3]. На можливість об'єктивного інкримінування звертає увагу і В.К. Грищук [271, с. 45].

Але положення КК України передбачають можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи лише за наявності вини. У випадку ж виходу за межі принципу вини при притягненні особи до кримінальної відповідальності будуть порушені основні положення КК України. З метою усунення можливості

об'єктивного інкримінування у КК України потрібно закріпити норму, яка виключатиме таку можливість, і викласти її у такій редакції: «Об'єктивне інкримінування, тобто кримінальна відповідальність без вини, виключається».

Щодо співвідношення принципу вини і принципу суб'єктивного інкримінування, то, на нашу думку, принцип суб'єктивного інкримінування є ширшим за принцип вини. З цього приводу Р.І. Міхєєв зазначав, що принцип вини є концентрованим вираженням принципу суб'єктивного інкримінування [652, с. 75, 77].

Принцип вини має значення і для кримінального процесуального права. За методом «від противного», він дістав своє відображення у кримінальному процесуальному законодавстві. Це пов'язано зі встановленням процесуальних гарантій дотримання вказаного принципу, що виражається у законодавчому закріпленні принципу презумпції невинуватості. При цьому необхідно зазначити, що в ряді досліджень принцип вини у кримінальному праві ототожнюється з принципом презумпції невинуватості [308, с. 66].

У цілому, принцип презумпції невинуватості передбачений у ст. 62 Конституції України, ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України (далі по тексту – КПК України) та у ч. 2 ст. 2 КК України. На законодавчому рівні найповніше він визначений у КПК України [534]. Також потрібно зазначити, що міжнародні судові інституції звертають увагу на застосування принципу презумпції невинуватості не лише для кримінального суду, який вирішує питання про обґрунтованість обвинувачення, а й для всіх інших органів держави [148, с. 16].⁶ При цьому ЄСПЛ звертає увагу на ряд типових порушень національними

⁶ На це також звертає увагу ЄСПЛ (наприклад, Рішення у справах "Гарькавий проти України" від 18 лютого 2010 року; "Шагін проти України" від 10 березня 2010 року; «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року; «Довженко проти України» від 12 січня 2012 року; «Орлов проти України» від 11.02.2016 року). Зведені дані вивчення судових вироків у кримінальних провадженнях (справах) щодо вживання термінів вина, винуватість (винність) та інших, при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину (Додаток А), свідчать про те, що національні судові інституції не завжди при постановленні вироків однотипно вживають кримінально-правову термінологію та враховують принцип вини (наприклад, вирок Святошинського районного суду міста Києва (Справа № 759/5342/17 від 28 квітня 2017 року), вирок Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області (Справа № 149/1189/17 від 15 травня 2017 року), вирок Полонівського районного суду Запорізької області (Справа № 324/567/17 від 19 травня 2017 року), вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області (Справа № 723/763/17 від 22 травня 2017 року), вирок Лебединського районного суду Сумської області (Справа № 580/559/17 від 22 травня 2017 року).

судами у кримінальних провадженнях принципу презумпції невинуватості (Додаток В). Таким чином, характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реальне втілення у життя кримінально-правового принципу вини. Таке розуміння співвідношення принципу презумпції невинуватості та принципу вини підтверджується також результатами анкетування працівників правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Принцип презумпції невинуватості був і є об'єктом досліджень багатьох вчених. Так, зокрема, цьому питанню присвячені праці Ю.В. Бауліна, О.І. Бойка, Т.В. Варфоломєєвої, В.Г. Гончаренка, Л.Ю. Ісмаїлової, Ю.М. Грошевого, Ч.С. Касумова, В.В. Крижанівського, О.М. Ларіна, В.Т. Малярєнка, М.М. Михеєнка, В.В. Молдована, В.Т. Нора, О.І. Осауленка, В.О. Попелюшка, Н.В. Сибільової, М.С. Строговича, В.М. Тertiшника, М.Є. Шумила, Г.Ю. Юдківської, Б.М. Яворського, С.С. Яценка та інших відомих вчених. Серед іноземних вчених можна назвати праці А. Барака [1144], А. Ешворта [1143], С. Лоннік [1188], П. Робертса [1205], П. Сквіккарда [1208], Дж. Теффта [920].

А.В. Кочура, у цілому підтримуючи процесуальне визначення принципу презумпції невинуватості, зазначає, що положення даного принципу є важливою гарантією встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі (кримінальному провадженні – *Прим. автора*), забезпечення конституційних прав і свобод людини, а тому порушення його вимог призводить до скасування прийнятих процесуальних рішень та інших негативних наслідків [499, с. 165]. Також, у цілому, дотримується законодавчого визначення вказаного принципу і Н.П. Сиза, яка уточнює, що презумпція невинуватості є одним з елементів справедливого судового розгляду [855, с. 85]. О.П. Трохлюк так само визначає сутність презумпції невинуватості, ґрунтуючись на конституційному та процесуальному визначенні цього принципу [946, с. 87].

А. Ешворд зазначає, що презумпція невинуватості у правовій державі базується на уявленні про способи використання державної влади у

демократичному, на відміну від тоталітарного, суспільстві [1143, с. 249]. Враховуючи зазначене, Т.І. Фулей вважає, що презумпція невинуватості широко визнана як фундаментальний принцип [1051, с. 42]. В.В. Вапнярчук зазначає, що за своїм статусом презумпція невинуватості (поряд з іншими правовими презумпціями) є кримінальною процесуальною гарантією дотримання режиму законності здійснення кримінального провадження та дотримання прав осіб, які беруть у ньому участь [128, с. 68]. Подібною є позиція щодо визначення загального змісту принципу презумпції невинуватості О.М. Гаряєва та Є.Л. Муренка [231, с. 33].

На наш погляд, принцип презумпції невинуватості є процесуальною гарантією реалізації принципу вини.

Принцип вини має зв'язок з іншими принципами кримінального права [260]. Виходячи із змісту принципів вини та законності, можна говорити про їх тісний зв'язок, який, на думку деяких вчених, обумовлений законодавчою вимогою щодо неприпустимості застосування кримінального закону за аналогією [891, с. 74]. При цьому, на нашу думку, сутність принципу вини полягає в тому, що вина особи має встановлюватись і доводитись у порядку, передбаченому законом. Це означає, що під час встановлення ознак складу злочину (як об'єктивних, так і суб'єктивних) у діянні особи та при притягненні її до кримінальної відповідальності суб'єкти кримінального провадження мають керуватись лише законом. Отже, принцип вини ґрунтується на принципі законності.

Стосовно зв'язку принципу вини і принципу рівності громадян перед законом, то М.Г. Іванов зазначає, що, відповідно до принципу вини, його онтологічної інтерпретації, суб'єкт, ким би він не був і що б собою не являв, має нести відповідальність [381, с. 51]. У своєму дослідженні О.В. Стрілець підкреслює, що принцип вини, так само, як і принцип законності, по суті, відображає рівність громадян перед законом: якщо в діянні особи встановлено вину, вона має нести відповідальність незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання,

відношення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань [891, с. 74].

Не викликає сумнівів зв'язок у кримінальному праві принципу вини з принципом справедливості. Р.Р. Галіакбаров вважає, що реалізація принципу справедливості пов'язана із співрозмірністю вчиненого особою діяння і кримінальною відповідальністю та покаранням за нього [227, с. 18]. У цьому відношенні можна додати, що вина і справедливість як філософсько-етичні категорії свідчать про істинність і правильність оцінки певної поведінки особи з точки зору суспільних інтересів [891, с. 74].

Принцип вини також має зв'язок із принципом індивідуалізації кримінальної відповідальності, оскільки кримінальній відповідальності підлягає лише та особа, вину якої було встановлено, і лише вона.

Зв'язок принципу гуманізму і принципу вини полягає в тому, що особа підлягає покаранню, яке має відповідати вчиненому нею діянню, стосовно якого встановлено відповідну форму та вид вини.

Таким чином, можна зробити висновок про необхідність законодавчого закріплення принципу вини. Деякі вчені звертають увагу на необхідність передбачення принципів кримінального права на законодавчому рівні. Зокрема, Н.В. Береза зазначає, що основоположними засадами розвитку кримінального права повинні бути конституційні цінності та принципи. Вони, у свою чергу, мають бути закріплені в нормах і законах [76, с. 113]. Б.М. Грек та Г.Б. Грек передбачають, що відсутність принципів у КК України є неприйнятною для кримінального законодавства [260, с. 96]. Також існує думка, що принципи права з огляду на їх соціальну та юридичну необхідність мають закріплюватись і формалізуватись у законодавстві [891, с. 73].

Практика законодавчого закріплення принципів (основних засад) кримінального права не є поодиноким. Принципи кримінального права передбачені у Кримінальному кодексі Австралійського Союзу (далі по тексту – КК Австралії) [1163], Кримінальному кодексі Австрійської Республіки (далі по тексту – КК Австрії) [971], Кримінальному кодексі Азербайджанської Республіки

(далі по тексту – КК Азербайджанської Республіки) [972], Кримінальному кодексі Естонської Республіки (далі по тексту – КК Естонської Республіки) [1006], Кримінальному кодексі Киргизької Республіки (далі по тексту – КК Киргизької Республіки) [980], Кримінальному кодексі Латвійської Республіки (далі по тексту – КК Латвійської Республіки) [981], Кримінальному кодексі Китайської Народної Республіки (далі по тексту – КК КНР) [979], Кримінальному кодексі Республіки Вірменія (далі по тексту – КК Республіки Вірменія) [984], Кримінальному кодексі Республіки Білорусь (далі по тексту – КК Республіки Білорусь) [985], Кримінальному кодексі Республіки Молдова (далі по тексту – КК Республіки Молдова) [989], Кримінальному кодексі Республіки Польща (далі по тексту – КК Республіки Польща) [990], Кримінальному кодексі Республіки Сан-Марино (далі по тексту – КК Республіки Сан-Марино) [991], Кримінальному кодексі Республіки Таджикистан (далі по тексту – КК Республіки Таджикистан) [993], Кримінальному кодексі Турецької Республіки [997], Кримінальному кодексі Республіки Узбекистан (далі по тексту – КК Республіки Узбекистан) [994], Кримінальному кодексі Французької Республіки (далі по тексту – КК Франції) [1000] та деяких інших державах.

Таким чином, дослідження окремих аспектів принципу вини як одного з основоположних принципів кримінального права дозволило визначити його місце серед кримінально-правових принципів та зробити ряд важливих висновків, на основі яких були запропоновані певні зміни до КК України та практики застосування окремих його положень.

2.2. Загальна теорія вини у кримінальному праві

У кримінальному праві проблемні питання вини займають важливе місце, оскільки врахування психічного ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння є обов'язковим при вирішенні питання про її притягнення до кримінальної відповідальності. Однак лише така оцінка цієї ознаки суб'єктивної

сторони складу злочину невинуватено звужує сутність даного інституту [178, с. 207].

Підвищений інтерес до категорії «вина» пояснюється її значущістю у системі соціально-правових цінностей. Вина є одним з основних критеріїв, які дозволяють відмежувати злочин від правомірної поведінки. Крім того, що вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину і за її відсутності немає складу злочину, вона тісно пов'язана з іншими галузями науки (як юридичними, так і загальносоціальними) і має багатовікову історію розвитку. Принцип відповідальності лише за наявності вини ще з давніх часів відстоювався людством, що дістало відображення у багатьох правових системах. І вже надалі, з розвитком цивілізації та встановленням державності, цей принцип стає центральним у праві. Тому поняття вини з часом починає набувати дедалі більшого значення. Така тенденція зберігається і сьогодні.

З огляду на міжгалузеві зв'язки інституту вини, і релігійна, і філософська, і психологічна науки впливають на формування кримінально-правового розуміння категорії «вина». Тому дослідження проблемних аспектів даної категорії мають виходити за межі виключно кримінально-правового розуміння. Саме з цієї причини доцільно запровадити поняття «загальна теорія вини у кримінальному праві».

Зв'язок вини з теологічною наукою, перш за все, обумовлений історією виникнення категорії вини. Адже першими регулюючими нормами у суспільстві були саме норми моралі, на основі яких будувалися релігійні вірування, течії, що з часом утворили організовані релігії світового значення. Релігія, яка генетично передувала праву, істотно вплинула на його виникнення і формування [577, с. 13].

Правова свідомість спершу була тісно пов'язана з релігійною свідомістю, а поняття «гріх» та «злочин» багато в чому збігалися. Релігійні приписи були джерелом права, і нерідко порушення релігійних канонів вважалося злочином. Зокрема, М.С. Таганцев зазначав, що право створюється життям народу, живе і видозмінюється разом з ним, тому зрозуміло, що міцними можуть виявитися лише ті положення закону, які втілюють усі народні світогляди, що склалися

історично; закон, який не має підґрунтя, завжди перебуває під загрозою стати ефемерним, мертвою буквою закону [903, с. 17]. Це може свідчити лише про те, що вивчення права, зокрема його певних норм, ізольовано, відірвано від інших соціально-політичних явищ, обмежує саму сутність права та його окремих інститутів – при цьому необхідно враховувати релігійно-соціальне походження переважної більшості правових приписів, які протягом тривалого часу, за умови відсутності інших загальноприйнятих нормативних актів, відображалися у найголовніших книгах світових релігій – Торі, Корані, Біблії.

Саме тут постає питання про ставлення до вини в основних світових релігіях. Зазначимо, що у світі існують як монотеїстичні, так і політеїстичні релігії. У країнах з політеїстичними релігійними віруваннями вина особи з точки зору релігії розмивається (багато божеств можуть втручатися у її діяльність), а отже, воля і свідомість особи майже не беруться до уваги.⁷ Щодо монотеїстичних релігій (їх існує три – іудаїзм, християнство та іслам [508, с. 274; 655; 768]), то тут вина є більш суб'єктивованою, оскільки сама особа в силу існування єдиного Божественного начала має свободу волі.

У цілому, в різних течіях іудаїзму можна простежити еволюцію поглядів щодо поняття вини. Але в загальному вигляді вина у даній релігії має лише релігійний характер і виявляється у порушенні віри, причому часто невинуваті каралися поряд з винуватими [385, с. 325–326]. Хоча принцип кровної помсти, який діяв у перший період формування іудаїзму, передбачав встановлення форми вини, він міг застосовуватися, наприклад, лише до тих осіб, які вчинили вбивство умисно [1066, с. 24]. Також зазначається, що саме у першоджерелах іудаїзму вперше було поставлене питання стосовно свободи вибору людиною того чи

⁷ Політеїзм (від грец. Πολύς – «багаточисленний, багато» + грец. Θεός – «Бог, Божество») буквально перекладається як «багато Божеств» і визначається як сукупність вірувань, заснована на вірі у декількох Богів, які мають власні пристрасті, характер, вступають у відносини з іншими Божествами і мають специфічну сферу впливу. Більшість учених вважають, що політеїзм є найдавнішою формою релігійного життя людини, з якої потім сформувався монотеїзм. У Біблії політеїзм ототожнюється з язичництвом (розуміється як зрада єдиному Богу), яке сповідував єврейський народ протягом усієї своєї історії. Теоретичним обґрунтуванням політеїзму є міфологія, тому дослідження політеїзму тісно пов'язані з вивченням міфів, які за своєю суттю є збірками оповідей про Богів та героїв. Політеїзм у сучасному світі представлений у таких релігіях, як індуїзм, синтоїзм, буддизм, джайнізм, даосизм, неоязичництво, африканські культури (Японія, Китайська Народна Республіка, Індія, країни Африки).

іншого варіанта поведінки, що свідчило про визнання наявності у неї свободи волі при вирішенні, яке діяння і в який спосіб вчинювати.

Певну особливість має і ставлення до проблеми вини в ісламі, який набуває останнім часом дедалі більшого впливу і схожості з європейським правом [927, с. 131]. Основу мусульманської релігії становить шаріат – сукупність правових приписів, невід’ємна частина теології ісламу, тісно пов’язана з його містичними уявленнями [588, с. 369; 899, с. 121; 1095]. Релігійно-моральна основа ісламу дістала своє відображення і в оцінці протиправного та правомірного характеру поведінки, оскільки саме визнання Божественного передвизначення за необхідністю надало значення питанню про свободу волі мусульман та її межі (це питання було і є дискусійним, оскільки воля засновується на Божому велінні). Ми поділяємо думку Г.Ф. Цельнікера, який вважає, що вина в мусульманському праві являє собою волю, спрямовану на досягнення результату, який суперечить обов’язкам, покладеним на мусульманина; оскільки ці обов’язки визначено на рівні релігійних норм, то правопорушення одночасно є гріхом [1066, с. 29]. Це означає, що вина в мусульманській релігії, так само як і в іудаїзмі, має релігійний, а не правовий характер. Також можна зазначити, що в мусульманській релігії розрізняють умисні та необережні правопорушення (гріхи), але при цьому увага психологічним аспектам таких правопорушень не приділяється. Тому і вина в ісламі розглядається здебільшого як об’єктивна категорія, що лише мінімально залежить від волі особи, яка порушує певні приписи (канони).

Вирішальну роль у формуванні розуміння інституту вини в Європі мала християнська релігія. Християнство практично завжди було так званою державною релігією. Деякі вчені визначають християнство не лише як релігію, а і як мету права, оскільки і релігія, і право спрямовані на охорону одних і тих самих об’єктів (зокрема, життя, честі, гідності, приватної власності тощо) [915, с. 60]. У цілому, зв’язок християнства і права простежується у питаннях відповідальності за правопорушення. Так, у християнстві людина наділяється досить великою свободою вибору: вина починає сприйматися не у зв’язку з об’єктивною стороною, а більшою мірою як суб’єктивний фактор, який впливає на поведінку

конкретного індивіда [584, с. 270]. З часом у християнстві стали виокремлюватися інтелектуальний та вольовий моменти вини: її конструкція будувалася на тому, що правопорушник повинен розуміти, що є добром, а що – злом (інтелектуальний момент), і відповідним чином застосовувати свою волю, причому поняття про добро і зло мали усвідомлюватися з точки зору релігійної моралі [1066, с. 27].

На даному етапі розвитку Української держави відбувається переоцінка моралістичних і правових цінностей, завдяки чому змінюється характер сприйняття правових приписів і норм. Так, на відміну від позитивістського розуміння права з точки зору сукупності загальнообов'язкових доктринальних правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою [509, с. 154; 598, с. 59], право дедалі більше починає сприйматися в його природно-правовому розумінні як система нормативних установок, заснованих на ідеї людської справедливості і свободи, які мають набути свого вираження у законодавстві [509, с. 156].

Зауважимо, що значний внесок у сучасний розвиток теорії природного права зробив О.М. Костенко, який є автором теорії універсального натуралізму та природності соціального у світлі універсального натуралізму як найбільш ефективного способу вирішення проблем юриспруденції – однієї з галузей соціальних наук. Автор виходить з того, що будь-які соціальні явища стають «небезпечними тоді, коли вони є протиприродними, тобто порушують закони Матері-Природи, дані нею саме для певного явища» [486, с. 6–18]. На переконання вченого, Мати-Природа – це та універсальна сутність, яка виявляє себе в існуванні всього сущого за певними законами, це – сутність, що перебуває «по той бік» сущого [486, с. 6]. Згідно з цією теорією, все, що відповідає законам природи, є природним – усе це утворює правопорядок, у тому числі й з точки зору юриспруденції; все те, що є протиприродним, навпаки, утворює соціальне зло і є проявом комплексу сваволі та ілюзій. У цілому, можна погодитися з О.М. Костенком з приводу того, що лише узгодженість соціального життя, соціальних законів з природними сприятиме протидії прояву комплексу сваволі та ілюзій, який породжує злочинність [486, с. 18]. Розробляючи теорію соціального

натуралізму, вчений доводить, що воля і свідомість людини є засобами для пристосування до законів природи, і це має сприяти встановленню правопорядку [486, с. 21]. Таким чином, він повернув самому терміну «натуралізм» його первісне, позитивне значення, що позбавило його антисоціального сенсу, який вкладався у нього протягом багатьох років.

Саме принцип соціального натуралізму доводить тісний зв'язок релігії та права. Ми підтримуємо думку про те, що «чим краще та чи інша релігія втілює у собі ідеологію соціального натуралізму, тим краще вона виконує своє призначення: протидіяти сваволі та ілюзіям – кореню всього зла у світі» [486, с. 29]. Отже, релігія як певна сукупність моральних норм і приписів має ґрунтуватися на законах природи, що сприятиме натуралізації соціуму. У свою чергу, «ідеологія соціального натуралізму – це основа для прогресу і релігії у сучасному світі, а не лише політики, економіки, права, моралі, науки, мистецтва тощо» [486, с. 30]. І право, і релігія є регуляторами суспільного життя, які мають перебувати у площині соціального натуралізму, втілюючи його основні ідеї. Це стосується і кримінального права.

Вину як один з інститутів кримінального права також можна розуміти з позицій соціального натуралізму. Тут вина є протиприродною здатністю людини спрямовувати волю, яка виявляється у формі сваволі, і свідомість, яка виявляється у формі ілюзій, на порушення законів природи (вчинення злочину). З точки зору релігії, таке порушення законів є гріхом, що також порушує закони природи. Таким чином, теологічне розуміння вини ґрунтується на релігійному визнанні протиправної поведінки гріховною.

З огляду на сказане, виникає потреба визначити вплив навколишнього середовища на психіку людини, оскільки саме під його дією формується психічне ставлення особи до соціальних цінностей, установок, тобто визначаються ціннісні орієнтації особи, які дістають свій прояв у правомірній чи протиправній поведінці. Оскільки вина є продуктом психіки людини, потрібно з'ясувати характер і види впливу на неї навколишнього середовища.

Вважається, що середовище перебування людини – це система тих чи інших цінностей, які оточують людину та допомагають у її життєдіяльності, основне місце серед яких займає «життєвий ідеал» – соціально-політичний і моральний образ бажаного майбутнього [831, с. 47]. Отже, вважати систему цінностей виключно об'єктивною категорією буде невірним, оскільки «життєвий ідеал» як цінність кожна особа визначає для себе особисто.

Щодо кримінального права, то в літературі зустрічаємо таке: цінність залежить не від свідомості й волі суб'єкта, а, по-перше, від іманентних властивостей об'єкта (явища, процесу тощо) і, по-друге, від історично обумовлених потреб та інтересів суб'єкта [299, с. 10]. Тут спостерігається спроба поєднати об'єктивний та суб'єктивний фактори у формуванні ціннісних орієнтацій особи, хоча посилення на те, що цінність залежить саме від потреб та інтересів суб'єкта, вказує на їх неоднозначний характер. Відносно інших визначень цінностей можна зазначити, що у дійсності їх варто розглядати як певні суспільні відносини між людьми в конкретному суспільстві [924, с. 58]. Але визначати поняття цінності через категорію суспільних відносин буде неточним, оскільки це різнорівневі поняття – швидше, тут ідеться про суспільні відносини з приводу цінностей.

Визначення сутності поняття цінностей у філософії також є неоднозначним і не полегшує розв'язання цієї проблеми. Так, у філософії виокремлюють цінності предметні та суб'єктні; до останніх належать установки, оцінки, мета тощо; разом з тим предметні й суб'єктні цінності – це, по суті, оцінки [1038, с. 707–708], отже, вони мають суб'єктивний характер. Тут виділяються ціннісні орієнтації, відмінність яких від суб'єктних цінностей стає тим більше незрозумілою: суб'єктні цінності – це установки та оцінки, імперативи та заборони, мета і проекти [1040, с. 707], а ціннісні орієнтації – переконання людини, глибокі й постійні прихильності, моральні принципи поведіння [1114, с. 202]. На нашу думку, в даному разі йдеться про суб'єктивно існуючі ціннісні установки людини, моральні переконання, які впливають на її поведінку і визначають психічне ставлення до того чи іншого явища.

Зазначимо, що система цінностей у навколишньому середовищі є відносно стабільною, адже цінності природи, особистості, суспільства, як правило, незмінні протягом певного проміжку часу. Хоча з урахуванням технічного прогресу й певних ідей, які панують у суспільстві, структура цінностей може змінюватися. Завдяки своїй складній структурі цінності здатні ієрархізуватись як суспільством у цілому, так і окремими особами. Тому система цінностей як суб'єктивний фактор характеризується тим, що створюється основною частиною населення або певною домінуючою в суспільстві групою, а окремим суб'єктом вона може бути прийнята, а може і заперечуватися.

Систему ціннісних уявлень, властиву кожному окремому індивіду, психологія називає ціннісною орієнтацією [335, с. 43; 412, с. 86]. Ціннісна орієнтація визначається як складовий елемент загальної соціальної спрямованості особистості, що являє собою соціально детермінований, відносно стійкий тип ставлення особистості до соціальних цінностей суспільства, який формується у процесі життєдіяльності [118, с. 39; 272, с. 30; 640, с. 56]. Тут можна дійти висновку про те, що «різновидом ціннісних орієнтацій є соціальні установки особистості» [412, с. 86]. Проте деякі автори зазначають, що соціальні установки відрізняються від ціннісних орієнтацій схильністю до певної психічної діяльності [831, с. 62]. На наш погляд, соціальні установки – це окремий етап взаємодії особистості й навколишнього середовища.

Ціннісні орієнтації – це результат соціалізації особи, тобто засвоєння нею всіх існуючих видів суспільних норм і вимог, які висуваються до окремих людей. База їх формування перебуває у взаємодії досвіду із зразками існуючої суспільної культури. На основі цих понять створюється власне уявлення про характер особистих прагнень [882]. Це визначення можна вважати найбільш вдалим, оскільки воно дозволяє простежити зв'язок особи із суспільством, у якому людина існує та розвивається, а також акцентує увагу на суб'єктивному характері сприйняття загальноприйнятих у суспільстві ціннісних орієнтацій. У цьому, на наш погляд, виявляється свобода волі особи – сприймати чи не сприймати суспільні цінності, формувати власне світосприйняття згідно з ними чи обирати

інший варіант поведінки. Тут також може статися і деформація ціннісних орієнтацій особи, що спричиняє протиправну поведінку. Ця деформація багато в чому залежить від уявлення особи про себе і своє місце у світі, наскільки воно відповідає реальному стану речей і ґрунтується на помилці оцінок. Такі помилки бувають двох видів: а) помилки гіперзначущості (надвключення) соціальних цінностей і б) помилки гіпозначущості (надвиключення) соціальних цінностей [444, с. 61]. Помилки гіперзначущості виникають тоді, коли суб'єкт переоцінює вплив існуючої системи цінностей на суспільство і керується лише нею. Деформація ціннісних орієнтацій суб'єкта при помилці гіперзначущості призводить до конформізму – визнання єдино правильної існуючої системи цінностей і використання лише її у своїй діяльності [460, с. 89; 597; 734, с. 34]. Помилки гіпозначущості протилежні першим і полягають у недооцінці, применшенні значення існуючої системи цінностей. Деформація ціннісних орієнтацій у разі такої помилки призводить до нігілізму – заперечення існуючої системи цінностей [940, с. 283].

На нашу думку, помилки гіпозначущості – нігілізм – мають бути в основі правових досліджень суб'єктивного елемента злочину. Проте конформізм також слід враховувати, оскільки суб'єкт може надмірно (гіперболізовано) сприймати існуючі цінності та вчинювати злочин з, так би мовити, «благою метою».

При цьому постає питання, на якому етапі взаємодії особистості й навколишнього середовища відбувається деформація ціннісних орієнтацій?

Першим етапом взаємодії особистості та навколишнього середовища є відображення дійсності. Навколишнє середовище справляє той чи інший вплив на психічну діяльність у двох напрямках. Насамперед, середовище перебування виступає як відображені у свідомості предмети. Під відображенням розуміється «загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відносин відображуваного предмета» [1040, с. 87]. Відображення – це такий пасивний зв'язок психіки з навколишнім середовищем, який залежить від суб'єктивної привабливості об'єкта [1039, с. 201–206]. Виходячи з цього, психічне

відображення – це найбільш проста функція психіки, яка полягає в реакції на певний зовнішній подразник.

Далі формується певна уява про предмет (об'єкт) відображення. Створення уяви про предмет у психіці стає можливим лише на наступній стадії розвитку взаємодії особистості та навколишнього середовища – сприйняття. Поняття «сприйняття» у філософії та психології трактується неоднозначно. Сприйняття певною мірою ототожнюється із цілісним відображенням [787, с. 66] або процесом відображення дійсності [1040, с. 607]. У деяких працях із психології зроблено спробу встановити співвідношення між сприйняттям та інтелектом [740, с. 106–141]. У такому разі сприйняття зводиться до рівня загальних психологічних категорій.

Наступна складова реалізації даної сфери виходить із оцінки певних уявлень та одночасного визначення їх якісних характеристик. Її можна назвати формуванням ціннісних орієнтацій.

Безпосереднім етапом реалізації деформованих ціннісних орієнтацій є установка. Сама по собі установка має ряд визначень, що ускладнює розуміння її сутності [65, с. 15]. Під установкою розуміється момент її динамічної визначеності, цілісна спрямованість свідомості у певному напрямі, реакція суб'єкта на вплив ситуації, у якій йому доводиться ставити та вирішувати завдання [85, с. 37]. На думку Е.П. Ільїна, мотиваційну установку «можна розглядати як латентний стан готовності до задоволення потреби, реалізації наміру» [386, с. 146]. Ми вважаємо, що найбільш вдалим є визначення, згідно з яким установка – це стереотипна готовність діяти певним чином у ситуації, що склалася [335, с. 36; 1035, с. 708; 820, с. 105; 1070, с. 171–176]. Таке визначення встановлює характерні особливості установки та її вплив на діяльність особи. На цьому етапі також може відбутись і зміна установки завдяки новій інформації, що надійшла з навколишнього середовища, але вона може і не змінитися, отже, тут не лише виникає (закріплюється, підсилюється) установка, але може мати місце і контрустановка.

Таким чином, на нашу думку, саме із ціннісних орієнтацій кожної особи випливає прагнення (можливість або бажання) вчинити діяння, яке порушуватиме ціннісні орієнтації, притаманні певному суспільству, а отже, його вважатимуть протиправним, а саму ціннісну орієнтацію – антисуспільною. У такому разі вина, з точки зору психології, може трактуватись як особливе психічне ставлення особи до загальних соціальних цінностей, яке полягає у їх несприйнятті та створенні власної деформованої ціннісної орієнтації. Соціально-психологічне розуміння вини ґрунтується на створенні особою власної ціннісної орієнтації, яка відрізняється від загальних соціальних цінностей і визнається суспільством антицінністю.

Г.С. Фельдштейн зазначав, що роль психології буде особливо значущою у сфері прикладної науки кримінального права [1026, с. 23]. Багато питань кримінального права прямо виводять на психологію як науку про людину, її внутрішній світ, її відносини з навколишнім світом. Перш за все це стосується питання вини суб'єкта.

Дослідження злочинів за КК України передбачає вивчення питань суб'єктивної сторони їх складів. Про це, зокрема, свідчать сучасні наукові напрацювання. Так, у своїй монографії А.В. Ландіна, досліджуючи питання кримінально-правової охорони моральності за КК України, визначила суб'єктивну сторону кожного із злочинів проти моральності [566, с. 96–183]; О.О. Колінько – у контексті дослідження віктимологічних аспектів доведення до самогубства [447, с. 92–94]; І.П. Фріс – розглядаючи проблемні аспекти кримінально-правового забезпечення охорони нотаріальної діяльності в Україні [1045, 142–144, 155–156]; М.В. Комарницький – при дослідженні кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин [451, с. 8]; В.О. Копанчук – у контексті аналізу питань кримінально-правової охорони життя осіб у зв'язку з виконанням спеціальних повноважень [469, с. 12]; В.О. Улибіна – вивчаючи кримінальну відповідальність за доведення до банкрутства [1013, с. 10–11] та інші. На жаль, проблемі, власне, визначення самого поняття вини, її форм, змісту, сутності та обсягу присвячено порівняно небагато наукових праць.

Враховуючи те, що вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, необхідно зупинитися на питанні співвідношення поняття вини і суб'єктивної сторони складу злочину. У цілому, воно є дискусійним. У кримінально-правовій науці існують три основні концепції щодо визначення співвідношення вказаних категорій.

Прихильники першої вважають, що вина і суб'єктивна сторона складу злочину є поняттями тотожними, оскільки інтелектуально-вольова діяльність людини нерозривно пов'язана з мотиваційною та емоційною діяльністю [285, с. 41–42, 59; 576, с. 12]. П.С. Дагель також зазначав, що вина являє собою внутрішню суб'єктивну сторону злочину, психічне ставлення суб'єкта до свого суспільно небезпечного діяння та його наслідків, виражених у злочині. Точка зору, згідно з якою суб'єктивна сторона складу злочину не вичерпується виною, а включає поряд з нею мотив і мету злочину, ґрунтується на ототожненні суб'єктивної сторони і ознак складу злочину, що її характеризують (умисел, необережність, мотив, мета, афект, завідомість тощо) [279, с. 123; 284, с. 78]. Подібної позиції дотримується і Ю.О. Красіков, зазначаючи, що мотив, мета та емоційний стан входять у зміст суб'єктивної сторони складу злочину не як окремі її ознаки, а через умисел і необережність [779, с. 68–69]. Така позиція є спірною, оскільки вина не включає у себе, згідно із законодавчим її визначенням, мотиву, мети злочину та емоційного стану. Вона є психічним ставленням (інтелектуально-вольовим) до вчинюваних суб'єктом злочину суспільно небезпечних діянь та їх наслідків.

Згідно з другою концепцією, вина розглядається як більш широке порівняно із суб'єктивною стороною складу злочину поняття. Вина не може зводитися до будь-якого елемента (ознаки) злочину (наприклад, до умислу, необережності або діяння). Вона виражається рівною мірою як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні складу злочину [299, с. 114; 1020, с. 131]. Як зазначав Г.О. Злобін, вина, яка складає суб'єктивну сторону складу злочинного діяння, одночасно виступає і як цілісна характеристика злочину в усіх його проявах. Це робить її необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності на противагу як

об'єктивному, так і абстрактно-суб'єктивному інкримінуванню [374, с. 23]. Проте вина у такому широкому значенні занадто об'єктивується і позбавляється конкретного інтелектуально-вольового змісту як ознака суб'єктивної сторони складу злочину.

Найбільш вірною ми вважаємо третю концепцію, згідно з якою вина, так само як мотив, мета та емоційний стан, є ознакою суб'єктивної сторони складу злочину [480, с. 605–609]. Всі вони є самостійними і можуть впливати на форму та вид вини у кожному конкретному злочині. На відміну від інших ознак, вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину [152, с. 39].

Як зазначає К.М. Данченко, чітке уявлення про вини як один з елементів будь-якого злочинного діяння, здавалося б, вже сформовано у теорії кримінального права, але до цього часу вчені не можуть дійти згоди щодо правильності визначення цього поняття [294, с. 321–324]. Серед наукових досліджень з приводу даної проблеми можна виділити праці таких вчених, як: М.В. Бавсун, В.І. Борисов, С.В. Гончаренко, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, С.І. Нежурбіда, В.А. Нерсисян, А.А. Пінаєв [51; 103; 249; 366; 522; 692; 698; 743; 780]. Вони здебільшого підтримують визначення вини, що покладено в основу ст. 23 КК України. Однак воно не позбавлено певних недоліків.

У теорії сучасного кримінального права України можна виокремити дві основні концепції вини: оціночну і психологічну [557; 676; 878; 963].

У межах оціночної концепції існують два підходи щодо розуміння вини: 1) вина – це оцінка судом усіх об'єктивних та суб'єктивних обставин, пов'язаних із злочином [878, с. 124; 966, с. 183]; 2) вина – це морально-політична оцінка дій злочинця з точки зору соціальних позицій [557, с. 406–407; 676, с. 85; 963, с. 155]. Критикуючи оціночну концепцію, зазначається, що вина тут розглядається не як реальне психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, а як оцінка судом усієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних обставин, пов'язаних із скоєнням злочину [878, с. 124].

Вина, з одного боку, є правовим, об'єктивно існуючим явищем – певна реальність, яка наділена соціальним, психологічним, загальноправовим і

конкретно-правовим змістом, а з іншого – це поняття є абстрактним. Даний термін відображає суб'єктивні процеси, які відбувались у свідомості особи на момент скоєння нею злочинних, а також будь-яких інших діянь, які тим чи іншим чином порушують встановлені правила поведінки [862, с. 36]. При цьому вину не можна чітко виміряти певними засобами; її як дещо суб'єктивне можна визначити шляхом аналізу й оцінки об'єктивних обставин вчиненого особою злочину. Саме тому досягнення істини при дослідженні суб'єктивних ознак злочинного діяння є відносним і цілком залежить, з одного боку, від сукупності об'єктивних факторів, зібраних і у встановленому законом порядку зафіксованих як докази, а з іншого – від самого правозастосувача, його досвіду, знань, суб'єктивних особливостей.

Виходячи із зазначеного, вина, на думку деяких авторів, хоча і відображена у кримінальному законодавстві, проте є поняттям оціночним. Оцінка вини залежить від особи, яка здійснює правосуддя і бере участь у оцінюванні зібраних по конкретному кримінальному провадженню доказів. Отже, вина – це свого роду оцінка правозастосувача суб'єктивних особливостей вчинення злочину [914, с. 80–81].

Переважає більшість учених розглядають вину в межах психологічної концепції [699, с. 14; 804, с. 26]. На думку А.В. Наумова, вина – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу або необережності [690, с. 223]. Інші автори пропонують під поняттям вини розуміти заборонене кримінальним законом психічне, у формі умислу або необережності, ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його наслідків [593, с. 12; 878, с. 125; 933, с. 20].

Розширене визначення поняття вини дає В.А. Якушин, зазначаючи, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного і протиправного діяння та його наслідків, виражене у визначених законом формах, що розкривають зв'язок інтелектуальних, вольових і чуттєвих процесів психіки особи з діянням і які, з огляду на це, є підставою для суб'єктивного інкримінування, кваліфікації вчиненого та визначення меж кримінальної

відповідальності [1132, с. 122]. Подібної позиції дотримуються також інші вчені [1075, с. 148].

При цьому основна увага акцентується на психічному ставленні особи не лише до діяння, але і до його наслідків, що виявляється у передбаченні нею наслідків вчинюваного діяння, а також у так званому вольовому ставленні до них [196, с. 88–90]. У змісті вини виділяються два моменти: інтелектуальний, який включає усвідомлення особою характеру своїх діянь і передбачення нею їх наслідків, та вольовий, який полягає у бажанні настання певних наслідків, свідомому їх припусканні, байдужому ставленні до них, розрахунку на їх відвернення, що прямо впливає із законодавчого визначення видів та форм вини [862, с. 38].

Для визначення розуміння вини із соціально-психологічної точки зору та з'ясування обумовленості різних її аспектів необхідно розглянути механізм виникнення тих соціальних і психологічних складових, які визначають форму вини та її зміст. Основними соціально-психологічними елементами вини є інтелектуальні та вольові процеси психіки особи, що вчинює суспільно небезпечне діяння [122, с. 355].

У літературі наголошується, що психіка людини – це не що інше, як свідомість [791, с. 138], тобто це те, що протилежне матерії, а у своїй єдності з нею утворює буття. Однак потрібно зауважити, що свідомість не протиставляється матеріальним предметам, вона не відірвана від матеріального світу. Саме через свідомість відбувається реалізація людини як частини буття, свідомість встановлює характер зв'язку особистості з навколишнім середовищем і через свідомість виявляється ставлення особи до матеріального світу. Отже свідомість – це цілісне явище.

Поняття свідомості визначається по-різному. Одні автори під свідомістю розуміють копію, образ відображення дійсності [317, с. 29; 786, с. 37; 820, с. 32; 950, с. 40], інші – особливим чином організовану матерію [224, с. 9; 738, с. 278; 1037, с. 202; 1038, с. 184; 1101, с. 135], треті – властивість високоорганізованої матерії [1039, с. 189–200]. Свідомість розуміється не лише як результат, але і як

процес «усвідомлення людиною навколишнього світу і самої себе» [820, с. 275]. Підкреслюючи, що свідомість є субстрат людини та невіддільна від неї, необхідно мати на увазі, що людина і навколишня дійсність мають розглядатися в їхній взаємодії [820, с. 222].

Досягнення філософської науки свідчать про те, що «особистість існує лише за наявності в неї свідомості» [11, с. 241]. При цьому необхідно виходити із цілісного, системного розуміння свідомості як явища [910, с. 31; 950, с. 41]. Ми вважаємо, що не можна внутрішні процеси (психіку) людини розглядати й оцінювати ізолювано від зовнішніх чинників (навколишнього середовища). Це може призвести до надмірної суб'єктивізації будь-якого вчинку (акту поведінки). Так само не можна занадто перебільшувати роль зовнішніх факторів, оскільки це не виправдано применшує значення свідомості та її роль при здійсненні певної діяльності (як правомірної, так і протиправної).

Свідомість не існує і не формується сама по собі – для цього потрібен рушійний фактор. Таким фактором, на думку деяких вчених, є знання. Знання – це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування [293, с. 147–152]. Спосіб, за допомогою якого існує свідомість і за допомогою якого щось існує для неї, – це знання. Щось виникає для свідомості остільки, оскільки особа знає про це щось [1036, с. 63]. Будучи основою свідомості, не кожне конкретне знання виявляється у ній [738, с. 283–287; 1101, с. 141]. Тільки ті знання, які у цей момент діяльності людини пов'язуються із джерелом суспільно небезпечного посягання, можуть бути основою свідомості, що має значення для кримінального права. Отже, знання, які мають значення для вчинення певного злочину, є основою свідомості, яка і виявилась у певному психічному ставленні до цього діяння. Свідомість, у свою чергу, – це усвідомлене буття, яке визначає специфіку зв'язків особи із джерелами суспільно небезпечних посягань.

На нашу думку, при розкритті та характеристиці суб'єктивної сторони складу злочину необхідно виходити із загальних положень вчення про свідомість і психологію особистості в цілому. Однак специфіка злочину як протиправного суспільно небезпечного діяння, особливості ставлення держави і суспільства до

такого діяння та особи, яка його вчинила, визначають і особливості розгляду свідомості як кримінально-правової категорії.

Свідомість є фактором, який спонукає людину до певних дій і регулює цю діяльність [1114, с. 80–82]. Саме тому сутність свідомості полягає в тому, що вона є засобом співвіднесення особи та об'єктивної реальності в процесі діяльності людини з приводу певних предметів. У конкретному акті діяльності (поведінки) свідомість є інтелектуальним засобом співвіднесення факторів, які спонукають до цієї діяльності, їх соціальною і правовою значущістю та тими наслідками, які настали або могли настати в результаті цієї діяльності. Однак процес співвіднесення особи з об'єктивною реальністю у ході діяльності полягає не лише у виділенні її з навколишнього середовища, не лише у відображенні світу в певних уявленнях, але і у ставленні особи до реальної дійсності [666, с. 109]. Сама ж по собі свідомість залежить від психологічних властивостей особистості [571, с. 20; 638, с. 3; 824, с. 242].

Таким чином, свідомість пронизує всю психорозумову діяльність людини, у тому числі й злочинну. Те, що спонукує людину до діяльності, має проходити через її свідомість. Саме з цієї причини загальновизнаним у юридичній (зокрема, кримінально-правовій) науці є те, що без усвідомлення вольового акту діяльності немає вини, немає злочину [619, с. 57; 1125, с. 67].

Свідомість виявляється у поведінці (діянні) особи, спрямованій на об'єкти навколишнього середовища. Вибір характеру цієї поведінки залежить від свободи волі особи. Свобода волі означає, перш за все, усвідомлення навколишньої дійсності [823, с. 126]. При цьому вважається, що воля полягає не в уявній незалежності від законів природи, а у пізнанні цих законів і у заснованій на цьому можливості спрямовувати дію законів природи для певних цілей [791, с. 30]. Це, зокрема, стосується як законів зовнішньої природи, так і законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини. Таким чином, свобода волі – це здатність приймати рішення із знанням справи, заснована на свідомому ставленні до здійснюваної діяльності.

Генетичною основою свободи волі є усвідомлене ставлення до вчинюваної дії (бездіяльності) [207, с. 123]. Сутністю ж вини, виходячи із цього взаємозв'язку, можна вважати усвідомлення суспільної небезпеки здійснюваного соціально значущого діяння. Таке розуміння сутності вини ґрунтується також на вченні про свободу волі. Основою вольової дії є те, що людина вчинює її на основі розуму, усвідомлюючи фактичну, соціальну та правову характеристики. З часів Г.В.Ф. Гегеля воля зводиться до пізнання необхідності. Мірою волі суспільства, особистості є чітко визначена та доступна для кожної епохи свідомість необхідності [235, с. 336–339].

Свобода волі означає не лише усвідомлення необхідності, але й певне ставлення до неї та інших явищ через цю необхідність. Отже, бути вільним означає в певній ситуації і свідоме ігнорування пізнаної необхідності, оскільки свобода волі виявляється в можливості особи діяти певним чином.

У кримінально-правовій літературі висловлюється думка про те, що злочинець не вільний, не має свободи волі, тому що йому не відомий вищий характер пізнання [929, с. 52; 113, с. 75]. Г.В.Ф. Гегель зазначав, що у особи воля буває трьох видів: а) природна (безпосередня); б) сваволі та в) розумна. Злочинець – носій двох перших видів волі. Покарання обумовлює виникнення у нього третього виду волі [236, с. 332–334].

Особа несе відповідальність за свої вчинки у тому випадку, якщо вона вчинила їх, маючи свободу волі. Під свободою волі потрібно розуміти прояв у своїй єдності як абсолютної, так і відносної сторін волі. Відносний аспект волі полягає в тому, що людина має не абсолютно точну інформацію, не абсолютно точне уявлення про ту чи іншу необхідність, а оцінює її з власної точки зору. При цьому прояв свободи волі зводиться до того, що зовнішня необхідність стає внутрішнім переконанням [853, с. 11].

Таким чином, діалектика взаємозв'язку таких понять, як «свобода», «воля» та «вина», полягає в тому, що до відповідальності за вчинення злочину може бути притягнена лише та особа, яка має свободу волі й свідомо ставилася до суспільно небезпечного діяння.

Отже, філософський підхід щодо розкриття поняття сутності вини як усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваних особою дій дозволяє встановити зв'язок між свободою волі, виною та відповідальністю особи. Завдяки такому підходу підкреслюється основа цих понять, те загальне, що властиво їм, і, будучи основою одного явища, є необхідною умовою для виникнення іншого. Цією основою є свідомість, завдяки якій особа в конкретній ситуації розуміє не лише фактичну, але й соціальну значущість свого діяння, виражає власне ставлення до нього. Філософське розуміння вини ґрунтується на особливому прояві свідомості особи, яка характеризується як сваволя, що, у свою чергу, впливає на прояв свободи волі винуватої особи.

З точки зору психологічного розуміння вольової поведінки особи, виокремлення у формах вини певних аспектів – інтелектуального та вольового – є дещо штучним, оскільки воля і свідомість складають єдине ціле в акті поведінки. Бажання або свідоме припущання настання наслідків за умисної форми вини і легковажний розрахунок на їх відвернення або байдуже до них ставлення за необережної форми вини лише певним чином характеризують випадковість регулювання активності людини, а не зміст її волі. При цьому слід зауважити, що у законодавчому визначенні поняття вини вольовий та інтелектуальний моменти не виокремлюються.

Таким чином, кримінально-правове поняття вини потребує певного уточнення. На нашу думку, вина як кримінально-правова категорія – це психічне ставлення суб'єкта злочину у формі умислу або необережності до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, у якому об'єктивується її протиправна асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка щодо найважливіших цінностей суспільства. У даному випадку поняття «діяння» можна розглядати як загальну характеристику, що охоплює не лише специфічний кримінально-правовий зміст діяння як елемента об'єктивної сторони складу злочину, а й інші його елементи, зокрема наслідки, обстановку, час, місце, спосіб тощо, а також інші елементи

складу злочину, які характеризують об'єкт (зокрема, відповідні властивості предмета і потерпілого від злочину).

З урахуванням цього, пропонуємо викласти ст. 23 КК України у такій редакції: «Поняття та форми вини

1. Вина – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, виражене у формах, передбачених ч. 2 цієї статті.

2. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або необережності».

Для чіткішого розуміння вини, її окремих аспектів та чинників, які формують суспільно небезпечну поведінку суб'єкта, та вироблення ефективних засобів (не лише кримінально-правових) протидії злочинності в цілому, вивчення феномену вини має виходити за межі юридичного розуміння цього інституту. З метою визначення загальних підходів, які включають усі складові комплексного розуміння вини у кримінальному праві, на нашу думку, необхідно використовувати поняття «загальна теорія вини». Вона має містити не лише кримінально-правове поняття вини, але й визначати її сутність на підставі психологічного, соціального, філософського та теологічного підходів. Отже, загальна теорія вини у кримінальному праві – це сукупність психологічних, філософських, соціально-правових, а також теологічних підходів, які використовуються для розуміння вини як кримінально-правового феномену. Відтак, вони мають кримінально-правове та кримінологічне значення [159, с. 182].

У переважній більшості наукових праць, присвячених вивченню проблемних питань, пов'язаних із кримінально-правовим інститутом вини, зазначено, що основними категоріями, які характеризують вину, є її зміст, форма, обсяг, сутність та ступінь [285, с. 57; 801, с. 64; 1132, с. 117–169]. Не вдаючись до дискусії з приводу визначення понять указаних категорій, вважаємо, що найбільш точно передають їх сутність такі дефініції.

Зміст вини – це відображення у свідомості людини об'єктивних ознак злочину, які у різних кількісно-якісних поєднаннях утворюють умисел та необережність [682, с. 82–83].

Форма як філософська категорія може бути двох видів: зовнішня, яка дозволяє провести відмінність змісту явища в цілому від усього іншого; внутрішня, яка показує спосіб вираження сутності змісту явища [293, с. 170–177]. Формою вини є внутрішня структура сталих зв'язків і взаємодій елементів, властивостей та процесів, що утворюють вину, а також спосіб існування і вираження її змісту.

Вважається, що обсяг вини утворюють відображені у психіці особи конструктивні, конструктивно-органічні, кваліфікуючі, пом'якшуючі та обтяжуючі покарання обставини і ставлення до них суб'єкта [1132, с. 169]. Обсяг вини – це сукупність психічних ставлень винуватої особи до всіх юридично важливих об'єктивних ознак, які інкримінуються суб'єктові [804, с. 70]. Отже, обсяг вини можна визначити, як психічне ставлення особи до об'єктивних ознак, які мають значення для кваліфікації вчиненого діяння за певною нормою КК України.

Сутність – це основа, що визначає загальне розуміння предметів, сукупність найбільш глибоких, стійких властивостей і відносин предметів, що визначає їх походження, характер та напрям розвитку [711, с. 1008]. До такої сутності належить явище, яке як філософська категорія означає: стосовно об'єктивної дійсності – окремий предмет або процес, а стосовно свідомості – окреме психічне утворення (почуття, емоції, потреби, мотиви, думки) [862, с. 23]. Сутність вини також має розглядатися в об'єктивному та суб'єктивному аспектах. Суб'єктивна сутність вини являє собою певні аспекти мотивації поведінки, яка порушує норми права, достатні для визнання вчинених особою діянь (дій чи бездіяльності) кримінально караними [593, с. 15, 23]. Об'єктивна (соціальна) сутність вини визначається або як психічне ставлення особи до злочину [600, с. 92; 1031, с. 114], або як негативне чи недостатньо уважне психічне її ставлення до основних соціальних цінностей, що виявляється у конкретному злочині [285, с. 66; 804, с. 74]. Отже, сутність вини у загальному розумінні – це негативне ставлення злочинця до об'єктів кримінально-правової охорони.

Ступінь вини – це кількісна характеристика сутності вини [804, с. 75]. Ступінь вини визначається відображенням у свідомості суб'єкта тих об'єктивних обставин, які в сукупності утворюють суспільну небезпеку вчиненого злочину. На ступінь вини особи, що скоїла злочин, також впливають і причини вчинення злочину, і умови, які перебували в основі формування умислу або вплинули на вчинення злочину з необережності й дістали відображення у вині особи (поєднання тяжких особистих або сімейних обставин, погроза, примус або матеріальна, службова чи інша залежність від суб'єкта злочину, випадковий збіг обставин, неправомірні дії потерпілого тощо). Отже, ступінь вини – це її кількісна характеристика, яка залежить від тяжкості вчиненого діяння і суспільної небезпечності особи злочинця.

Вина як кримінально-правова категорія – це не просто психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, а те, що дістало прояв у конкретному злочині. Складовими елементами цього ставлення є свідомість та воля. Різні комбінації свідомості та волі як окремих елементів даного ставлення утворюють різні модифікації вини.⁸ У даному випадку доцільно говорити про структуру вини. Схоже поняття зустрічається в праці С.В. Склярова, який називає волю та інтелект елементами складу вини [862, с. 27], хоча самого визначення вказаного поняття вчений не дає.

На наш погляд, структуру вини можна визначити як сукупність встановлених у кримінальному законі інтелектуальних та вольових ознак (свідомості та волі), які визначають зміст вини у конкретному злочині.

З метою уніфікації термінології, яка вживається у КК України, необхідно вирішити питання про співвідношення таких категорій, як вина і винуватість. У теорії кримінального права недостатньо уваги приділяється розмежуванню цих понять, а деякі вчені вживають їх як синоніми, підмінюючи одне одним [862, с. 29].

⁸ Зміст інтелектуального моменту вини визначається способом законодавчого опису злочину. До нього входять усвідомлення характеру об'єкта і характеру вчинюваної дії або бездіяльності. А у так званих злочинах з матеріальним складом інтелектуальний момент охоплює, крім іншого, і передбачення (або можливість передбачення) суспільно небезпечних наслідків. Предметом вольового ставлення суб'єкта є практично те саме коло фактичних обставин, що становлять предмет інтелектуального моменту. Це обставини, які визначають юридичну сутність діяння і у своїй сукупності утворюють склад конкретного злочину (див.: [152]).

Однак ми погоджуємося з думкою про те, що винуватість – це висновок про наявність вини суб'єкта у вчиненні злочину, який робиться на основі сукупності доказів, зібраних по конкретному кримінальному провадженню. При цьому вину необхідно розуміти як кримінально-правову, а винуватість – як кримінальну процесуальну категорію [914, с. 392–396]. Вина і винуватість співвідносяться як матеріальний (кримінально-правовий) та процесуальний (кримінальний процесуальний) елементи відповідно.

Отже, дослідження поняття та змісту вини як однієї з основних кримінально-правових категорій з позицій її зв'язку з іншими науками (зокрема, філософією, психологією та релігієзнавством) дало можливість уперше встановити сутність такого зв'язку. Також уперше визначено поняття загальної теорії вини, яке виходить за межі юридичного розуміння інституту вини у кримінальному праві.

2.3. Вина і кримінальна відповідальність

Вина є важливою загальнофілософською та правовою підставою обґрунтування необхідності та меж регулятивного впливу кримінального права на суспільне життя, основним засобом якого є кримінальна відповідальність.

Маючи самостійне значення як інститут кримінального права, вина є одним із принципів кримінального права. Цей фактор, а також, власне, морально-етична та соціально-правова природа вини визначають її зв'язок з кримінальною відповідальністю та роблять її необхідною складовою підстави кримінальної відповідальності. Крім того, вина як одна з основних ознак складу злочину утворює абстрактну теоретичну модель, яка визначає механізм реалізації принципів права і дозволяє деталізувати підставу кримінальної відповідальності.

Визначаючи актуальність встановлення зв'язку вини і кримінальної відповідальності, необхідно зупинитися ще на одному аспекті. Будь-який вчинок людини проходить через її розум, втілює її волевиявлення і має дві форми вираження – зовнішню, яка полягає в активній чи пасивній поведінці, що

викликає зміни у навколишньому середовищі, та внутрішню, яка полягає в усвідомленні вчинку, його оцінці, обранні форми поведінки, прийнятті рішення його скоїти. Оскільки злочин втілюється у певній поведінці людини, то він також має згадані дві форми вираження. Отже, особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, якщо вчинене нею суспільно небезпечне діяння було не тільки результатом її фізичної діяльності, але й вираженням її свідомості та волі.

З огляду на це, важливим є з'ясування питання про співвідношення інституту вини і кримінальної відповідальності. Слід зазначити, що в теорії кримінального права це питання розглядалося фрагментарно і не дістало належного вирішення.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності [184, с. 57] і одним з основоположних інститутів кримінального права. Як зазначає І.В. Красницький, «основним категоріальним рядом у кримінальному праві є: «злочин» – «кримінальна відповідальність» – «покарання». Це дійсно фундаментальні категорії, причому на другій ґрунтується, по суті, весь блок кримінально-правової політики» [507, с. 49–50]. При цьому деякі вчені, заперечуючи вину, зазвичай уникали і поняття кримінальної відповідальності й говорили про «заходи соціального захисту», «заходи безпеки» тощо [415, с. 241–242].

В.І. Ткаченко зауважує, що чітке визначення взаємозв'язку вини і кримінальної відповідальності стало б відправною точкою для вирішення всіх питань, які стосуються вини [936, с. 61]. На думку О.В. Гребенюка, встановлення взаємозв'язку кримінальної відповідальності і вини можливе шляхом використання поняття «принцип вини» [258, с. 47]. Однак встановлення співвідношення цих кримінально-правових категорій не може обмежуватися таким підходом, а потребує всебічного аналізу. Більше того, кримінальна відповідальність розглядається деякими вченими не лише як інститут виключно вітчизняного кримінального права, але і як ефективний міжнародно-правовий механізм боротьби із злочинністю [32, с. 123–129]. Досліджується інститут

кримінальної відповідальності й з точки зору порівняльного кримінального права [505; 506].

Наукова дискусія щодо співвідношення кримінально-правових категорій вини та відповідальності тісно пов'язана не тільки з розумінням вини, але і з визначенням сутності та змісту інституту кримінальної відповідальності. У кримінальному праві багато праць присвячено питанням становлення, розвитку та реалізації кримінальної відповідальності. При цьому необхідно зазначити, що вагомий теоретичний і практичний внесок у розв'язання проблем кримінальної відповідальності зробили такі вчені, як: П.П. Андрушко, О.Ф. Бантишев, Ю.В. Баулін, П.А. Воробей, В.О. Глушков, В.К. Грищук, О.О. Дудоров, О.О. Кваша, О.М. Костенко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк, С.Д. Шапченко, С.С. Яценко та інші [61; 68; 124; 219; 244; 245; 303; 367; 443; 476; 478; 485; 527; 533; 628; 647; 659; 662; 778; 960; 1012; 1052; 1086; 1107]. Також питання щодо кримінальної відповідальності розглядаються в іноземній юридичній літературі [1138; 1141; 1146; 1170; 1172; 1173; 1180; 1194; 1209] та довідкових виданнях [614; 864; 1115; 1116; 1121].

У кримінальному праві існує ряд визначень кримінальної відповідальності. Перш за все наголосимо, що кримінальна відповідальність розглядається як різновид юридичної відповідальності. Крім того, оскільки юридична відповідальність є одним з видів соціальної відповідальності, кримінальна відповідальність входить до системи категорій соціальної відповідальності як її складова [507, с. 50]. Соціальна відповідальність вживається у двох значеннях: позитивна (перспективна) – як відповідальність за майбутню поведінку та негативна (ретроспективна) – як відповідальність за минулу поведінку. Саме тому в юридичній літературі і кримінальну відповідальність визначають не лише у ретроспективному (негативному), а й у перспективному (позитивному) розумінні [1078, с. 54].

Таким чином, розгляд кримінальної відповідальності лише як наслідку вчиненого злочину, її ототожнення з покаранням, із його застосуванням чи

перетерпінням суб'єктом певних обмежень суттєво зменшують соціальне значення цього кримінально-правового інституту, не розкривають повною мірою механізм його попереджувально-мотиваційного і виховного впливу на суспільство [46, с. 8]. В.Г. Смірнов, будучи прихильником позитивної концепції кримінальної відповідальності, розуміє її як усвідомлення суб'єктом злочину свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлювати характер і вид зв'язків, у яких живе і діє людина [339, с. 175; 873, с. 69]. У свою чергу, Б.С. Волков вважає, що кримінальна відповідальність – це виражена у кримінальному законі міра вимог, недотримання яких призводить до певних правових наслідків, передбачених у санкції закону [212, с. 27; 216, с. 5]. Аналогічну думку у своїх працях висловлюють і деякі інші вчені, зокрема: З.А. Астеміров [46, с. 8], В.А. Елеонський [333, с. 27–28], Р.А. Косолапов, В.В. Марков [483, с. 69–70], А.Н. Тарбагаєв [908, с. 71]. Таке визначення кримінальної відповідальності засноване на сутності регулятивної функції кримінального права. Ю.В. Баулін вірно відмічає, що термін «кримінальна відповідальність» у нормах КК України вживається у двох значеннях: 1) як синонім санкції – потенційна, можлива в майбутньому кримінальна відповідальність; 2) як реальна кримінальна відповідальність [70, с. 632; 72, с. 41].

При вирішенні питань щодо співвідношення вини і кримінальної відповідальності предметом нашого дослідження буде негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність, оскільки саме цей вид кримінальної відповідальності пов'язаний з виною особи, яка скоїла злочин.

Як зазначає І.В. Красницький, у юридичній літературі існує декілька підходів щодо розуміння кримінальної відповідальності, які можна об'єднати у такі концепції: «кримінальна відповідальність – покарання»; «кримінальна відповідальність – осуд»; «кримінальна відповідальність – обов'язок»; «кримінальна відповідальність – правовідносини (сукупність правовідносин)»; «кримінальна відповідальність – перетерпіння особою заходів примусу»; «кримінальна відповідальність – застосування кримінально-правової санкції» [507, с. 51]. Також є теорія, що ґрунтується на концепції кримінальної

відповідальності як кримінально-правового наслідку, – «теорія офіційної стигматизації» [850, с. 141].

Прихильники концепції фактичного ототожнення кримінальної відповідальності з покаранням (застосуванням кримінально-правової санкції) вважають, що кримінальна відповідальність – це відповідальність за суспільно небезпечне, винувате, передбачене КК України діяння, вчинене суб'єктом злочину, до якого застосовується покарання, що визначається судом в обвинувальному вироку, і особа, відбуваючи це покарання, зазнає певних обмежень [1074, с. 33].

Деякі вчені розглядають кримінальну відповідальність як конкретний, обумовлений нормами кримінального права обов'язок людини, яка скоїла злочин. Так, Я.М. Брайнін вважає, що цей обов'язок особи пов'язаний з обов'язком підлягати дії кримінального закону [113, с. 21, 25]; В.І. Курляндський пов'язує його з обов'язком відповідати за поведінку, яка розцінюється кримінальним законом як злочин [409, с. 39; 554, с. 20]; М.І. Ковальов – з перетерпінням заходів державно-примусового впливу, тобто з несенням покарання за вчинений злочин [437, с. 121] (подібну думку висловлює Л.В. Багрій-Шахматов [54, с. 17]); А.А. Піонтковський та М.Д. Шаргородський зазначають, що це обов'язок нести за вчинений злочин покарання, яке полягає у позбавленнях особистого чи майнового характеру, що передбачено у відповідній санкції статті кримінального закону [557, с. 222; 745, с. 40]; Н.С. Лейкіна та М.А. Шнейдер – звітувати щодо своїх дій і підлягати належному засудженню та покаранню у випадку винуватого заподіяння шкоди [575, с. 26–27; 1109, с. 37]. Подібної позиції з приводу визначення поняття кримінальної відповідальності як певного обов'язку особи дотримується і А.О. Пінаєв, який зазначає, що кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка вчинила злочин, відповідати перед державою і перетерпіти визначені обмеження особистого чи майнового характеру, пов'язані з призначенням їй покарання [741, с. 49]. П.С. Матишевський передбачав, що кримінальна відповідальність – це законно обґрунтований обов'язок особи, правовий обов'язок особи, яка

вчинила злочин, зазнати заходів державного впливу (підкоритися) та бути покараною [630, с.86].

Можна погодитися з думкою про те, що розуміння кримінальної відповідальності лише як певного обов'язку особи є досить звуженим і не охоплює всіх аспектів даного інституту, що значно обмежує його розуміння [95, с. 89; 963, с. 74–77]. При цьому зауважимо, що у багатьох випадках обов'язок відповідати за вчинення злочину залишається нереалізованим, наприклад, невірно вважати підданою кримінальній відповідальності особу, яка ухилилася від слідства чи суду [507, с. 53].

Так само певним чином обмежується визначення сутності кримінальної відповідальності з позиції осуду. Зокрема, М.І. Хавронюк зазначає, що кримінальна відповідальність трактується як особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється оцінка поведінки особи як злочинної [684, с. 17]. Ми погоджуємося з положенням про те, що, оскільки елемент осуду в межах кримінальної відповідальності закладений у забороняючій нормі кримінального закону, яка обґрунтовує і виправдовує необхідність як самого осуду, так і застосування інших заходів кримінально-правового впливу, видається, що таке визначення, а відтак – і концепція в цілому, є дещо загальними, не відображають усіх специфічних ознак кримінальної відповідальності [507, с. 52].

Деякі криміналісти звертають увагу на роль держави у встановленні та реалізації кримінальної відповідальності, поєднуючи відповідні права та обов'язки сторін кримінально-правових відносин. Так, наприклад, існує думка про те, що кримінальна відповідальність – це право уповноважених на те державних органів, що виникло на основі закону, від імені держави реалізовувати державний примус стосовно особи, яка вчинила злочин, і відповідний цьому праву обов'язок такої особи відповідати перед державою за вчинений злочин і нести за вирок суду кримінальне покарання [206, с. 80–81; 95, с. 89; 621, с. 21–23]. Однак таке визначення не відтворює всієї сутності інституту кримінальної відповідальності.

Інколи вчені намагаються поєднувати окремі концепції щодо визначення поняття кримінальної відповідальності. Так, наприклад, Ю.В. Баулін зазначає, що кримінальна відповідальність – це обмеження прав і свобод особи, винуватої у вчиненні злочину, яке передбачене КК України і застосовується судом, а також спеціальними органами держави, уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду [72, с. 42].

І.В. Красницький у своєму дослідженні об'єднав ряд концепцій щодо визначення кримінальної відповідальності, підкресливши, що кримінальна відповідальність – це регламентована законом одна з форм реалізації охоронних кримінально-правових відносин, яка полягає в осуді від імені держави особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить склад злочину, в призначенні їй покарання і, як правило, в його виконанні, а також у вимушеному перетерпінні такою особою осуду, обмежень, конкретизованих обвинувальним вироком суду, та обмежень, передбачених чинним законодавством, пов'язаних з наявністю судимості [506, с. 224]. Дане визначення є таким, що найбільш повно окреслює ознаки кримінальної відповідальності. Також з точки зору встановлення зв'язку між виною і кримінальною відповідальністю воно містить указівку на цей зв'язок.

Таким чином, істотними ознаками кримінальної відповідальності є: а) обов'язок винуватої особи відповідати за вчинене і перетерпіти передбачене законом покарання; б) осуд особи, що скоїла злочин, від імені держави; в) призначення і, як правило, виконання покарання; г) несення засудженим несприятливих наслідків осуду протягом здебільшого строку судимості.

Передумовою виникнення конкретного кримінально-правового відношення виступає волевиявлення законодавця, що виражається у змісті кримінально-правової норми. Моментом виникнення цього правовідношення є вчинення злочину, що є волевиявленням суб'єкта, єдність зовнішньої сторони, яка визначає вплив злочину на об'єкти кримінально-правової охорони, і внутрішньої (суб'єктивної) сторони діяння. Останнє визначає діяння як людський вчинок, тобто зовнішній прояв, який дійсно належить людині як соціальній істоті, учаснику суспільного життя [375, с. 40–41].

В юридичній літературі зазначається, що в основі виникнення відносин кримінальної відповідальності обов'язково перебуває волевиявлення обох сторін: воля держави, яка міститься в законі (вона утворює необхідну умову відповідальності, створює її можливість), і воля винуватої особи, що втілилась у злочинному діянні (вона перетворює цю можливість на дійсність, виступає причиною виникнення відношення відповідальності й одночасно визначає межу свого існування) [258, с. 62]. Г.А. Злобін з цього приводу підкреслював, що кримінальна відповідальність має у відношенні до суб'єкта злочину об'єктивний характер. Перехід конкретної кримінальної відповідальності з можливості у дійсність відбувається в межах кримінально-правового відношення лише шляхом волевиявлення людини [375, с. 40–41].

Таким чином, сутність кримінальної відповідальності з точки зору визначення її поняття полягає в тому, що це кримінально-правові відносини між державою та особою, які виникають у результаті вчинення злочину і проходять різні етапи свого розвитку (виникнення, встановлення, конкретизація, реалізація). Кримінальна відповідальність виникає у результаті вчинення злочину, без самої події злочину кримінально-правові відносини не настануть. Злочин як фактична конструкція об'єктивується в межах його юридичного складу, що, відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, є підставою для кримінальної відповідальності особи. Одним з обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона [522, с. 92]. Оскільки вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, то за відсутності вини не буде і самого складу злочину, що виключає можливість виникнення кримінальної відповідальності. Також вина у кримінальному праві дістала своє вираження як принцип кримінального права, який є однією з основоположних засад притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Отже, зв'язок між виною і кримінальною відповідальністю виявляється в тому, що кримінальна відповідальність неможлива без вини особи [183, с. 63]. З урахуванням положень формальної логіки, сутність зв'язку між виною та кримінальною відповідальністю полягає в тому, що вони є конкретними

співвідносними поняттями, які відображають ознаки предметів, існування яких неможливе один без одного [64, с. 50–53]. Крім того, як порівнювані поняття, вина і кримінальна відповідальність мають спільну частину обсягу, а їх зміст має спільні ознаки. Таким чином, формою зв'язку вини і кримінальної відповідальності є зв'язок сумісних порівнюваних понять. Щодо виду логічного зв'язку, то між кримінальною відповідальністю та виною існує складний зв'язок. Оскільки вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, то зв'язок вини і складу злочину виявляється у відношенні підпорядкування (відношення, у яких перебувають поняття, за якого обсяг одного поняття повністю входить до обсягу іншого, складаючи лише частину останнього). Склад злочину і кримінальна відповідальність також перебувають у відношенні підпорядкування, оскільки наявність складу злочину як сукупності його елементів є підставою кримінальної відповідальності. Таким чином, вина і кримінальна відповідальність мають зв'язок у вигляді відношення підпорядкування.

Питання про кримінальну відповідальність пов'язане з її підставою. Згідно з ч. 1 ст. 2 КК України, «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Однотипно порівняно з чинним КК України питання про підставу кримінальної відповідальності вирішується в деяких іноземних державах (наприклад, ст. 3 КК Азербайджанської Республіки [972], ст. 3 КК Киргизької Республіки [980], ст. 3 КК Республіки Вірменія [984], ст. 3 Кримінального кодексу Республіки Казахстан (далі по тексту – КК Республіки Казахстан) [987], ст. 11 КК Республіки Таджикистан [993]).

Дещо відрізняється від вказаних положень за змістом ст. 7 «Підстави кримінальної відповідальності» Кримінального кодексу Грузії (далі по тексту – КК Грузії), у якій зазначено, що підставою кримінальної відповідальності є злочин, тобто передбачене цим Кодексом протиправне і винувате діяння [976]. Також по-іншому визначається підстава кримінальної відповідальності у ст. 1 КК Латвійської Республіки, а саме: кримінальній відповідальності і покаранню

підлягає лише особа, винувата у вчиненні злочинного діяння, тобто яка з умислом (умисно) чи з необережності вчинила передбачене цим законом діяння, яке має всі ознаки складу злочинного діяння [981]. Подібні норми містяться у КК Республіки Польща (ст. 1. § 1) [990] та КК Естонської Республіки (ст. 3) [1006].

У ст. 10 «Злочин як підстава кримінальної відповідальності» КК Республіки Білорусь зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення забороненого цим Кодексом діяння у вигляді: 1) завершеного злочину; 2) готування до вчинення злочину; 3) замаху на вчинення злочину; 4) співучасті у вчиненні злочину [985].

У деяких інших іноземних державах термін «підстава кримінальної відповідальності» не вживається або визначається дещо по-іншому. Так, Закон про кримінальне право Ізраїлю містить ст. 1 «Відсутність кримінальної відповідальності за винятком встановленої законом», у якій зазначається, що «немає злочину і немає покарання за нього, за винятком того, коли вони встановлені у законі чи відповідно до закону» [359]. § 1 КК Австрії «Немає покарання без закону» передбачає, що покарання чи запобіжний захід можуть бути призначені за вчинення такого діяння, яке підпадає під чітку законодавчу санкцію кримінально-правової норми і вже під час вчинення злочину перебувало під загрозою покарання [971]. Подібні за змістом положення містяться у ч. 2 ст. 1 Кримінального кодексу Бельгії [974], ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу Нідерландів [975], § 1 Кримінального кодексу Королівства Данія (далі по тексту – КК Данії) [977], ст. 1 Кримінального кодексу Королівства Іспанія (далі по тексту – КК Іспанії) [978], ст. 10 Кримінального кодексу Монгольської Народної Республіки [1165], ст. 1 Кримінального кодексу Португалії [1219], ст. 1 Кримінального кодексу Республіки Македонія (далі по тексту – КК Республіки Македонія) [510], ст. 1 Кримінального кодексу Республіки Сербія [992], ст. 1 Кримінального кодексу Республіки Словенія [1162], ст. 2 Кримінального кодексу Таїланду (далі по тексту – КК Таїланду) [995], ст. 1 Кримінального кодексу Турецької Республіки [997], ст. 1 Кримінального кодексу Угорщини (далі по тексту – КК Угорщини) [1167], § 1 Кримінального кодексу Федеративної

Республіки Німеччина (далі по тексту – КК ФРН) [999], ст. 1 Кримінального кодексу Швейцарської Конфедерації (далі по тексту – КК Швейцарії) [1002], ст. 1 розділу 1 Кримінального кодексу Швеції [1003].

На наш погляд, найточніше підставу кримінальної відповідальності визначено у ч. 1 ст. 2 КК України. Однак негативним моментом є те, що чинний КК України не розкриває зміст цього важливого кримінально-правового поняття, що в конкретно-юридичному розумінні могло б дати змогу визначити, чому особа має нести таку відповідальність [182, с. 101]. Зазначимо, що у чинному КПК України вказується, що кожний, хто вчинив злочин, повинен бути притягнутий до відповідальності в міру своєї вини (ст. 2 КПК України). Таке положення, на наш погляд, є неточним і не відповідає положенням КК України щодо визначення підстави кримінальної відповідальності. Зокрема, особа притягається до відповідальності не в міру своєї вини, а внаслідок вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Тому, на нашу думку, у ст. 2 КПК України словосполучення «в міру своєї вини» потрібно замінити на словосполучення «внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України». Це дозволить уніфікувати термінологію в межах КК України і КПК України та сприятиме точнішому застосуванню останнього.

Слід зазначити, що у кримінально-правовій літературі висловлювалася думка про те, що підставою кримінальної відповідальності є не склад злочину, а винуватість, особливі властивості злочинця [925, с. 244]. При цьому В.П. Тихий підкреслює, що така позиція не узгоджується із захистом прав і свобод людини та громадянина, ставить визнання підстави кримінальної відповідальності у повну залежність від розсуду правоохоронних органів та суду [925, с. 244].

Виходячи з того, що юридичним фактом, який породжує виникнення кримінальної відповідальності, є вчинення особою злочину, підставою кримінальної відповідальності є здійснення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. З цього приводу В.П. Тихий наголошує, що склад злочину

є нормативно-правовою (законною) підставою кримінальної відповідальності [925, с. 244].

Окремо необхідно звернути увагу на проблему співвідношення вини і підстави кримінальної відповідальності. Деякі вчені розглядають вину як суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності: Я.М. Брайнін [113, с. 34], П.С. Дагель та Р.І. Михєєв [286, с. 12], М.П. Карпушин та В.І. Курляндський [409, с. 132–138]. Оскільки вина є суб'єктивною підставою кримінальної відповідальності, доречно уточнити, що це – соціально-психологічна, етична та юридична умова настання кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом як злочин [651, с. 74]. Г.А. Злобін також зазначає, що в питанні про співвідношення вини і кримінальної відповідальності він приєднується до тих учених, які вбачають у вині «дійсну підставу кримінальної відповідальності» [375, с. 40–41]. У межах зазначеного висловлюється думка про те, що суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності становить саме рішення вчинити злочин, свідомо прийняте особою [1125, с. 68].

Інші вчені вважають, що не можна розмежовувати об'єктивну і суб'єктивну сторони підстави кримінальної відповідальності, оскільки це призведе «до необґрунтованого їх протиставлення і розриву органічної тканини підстави кримінальної відповідальності» [258, с. 58]. Наприклад, К.Ф. Тихонов зазначає, що не можна погодитися з розумінням вини як суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності, оскільки це є, так би мовити, ізолюванням вини від об'єктивних ознак злочину, що надає можливість розуміти вину та її форми як виключно суб'єктивні переживання особи, не пов'язані із зовнішньою поведінкою. Автор вважає, що саме у цьому і полягає основний недолік розуміння вини як суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності [929, с. 94].

Ми підтримуємо думку щодо недоцільності розмежування об'єктивних і суб'єктивних підстав кримінальної відповідальності. Це пояснюється органічною єдністю і взаємозалежністю об'єктивних і суб'єктивних елементів самого складу злочину: наявність одних неможлива за відсутності інших, і навпаки. Вина

полягає не лише в сукупності інтелектуальних і вольових проявів суб'єкта злочину, але й дістає свою реалізацію, своє вираження в об'єктивних обставинах конкретного діяння (дії чи бездіяльності, способі, засобі, часі, обстановці вчинення злочину тощо).

Зв'язок вини і підстави кримінальної відповідальності, виходячи із зазначеного, так само полягає у відношенні підпорядкування. При цьому поняття кримінальної відповідальності є ширшим за поняття підстави кримінальної відповідальності, яке включає поняття вини у повному обсязі.

Також слід зазначити, що основними характеристиками кримінальної відповідальності є форми її реалізації, які теж тісно пов'язані з виною. Проблема форм реалізації кримінальної відповідальності належить до одного з найменш досліджених питань, які стосуються цього інституту: в деяких дослідженнях, присвячених зазначеним проблемам, про форми реалізації кримінальної відповідальності не згадується взагалі [784]. Хоча питання, пов'язані з визначенням форм реалізації кримінальної відповідальності як у цілому, так і кожної окремо, досліджувались і вітчизняними, і іноземними вченими [56; 204; 230; 270 370; 514; 565; 681; 861; 1082].

Форми реалізації кримінальної відповідальності визначаються по-різному. Так, наприклад, під формою реалізації кримінальної відповідальності І.І. Чугуников пропонує розуміти способи здійснення прав та виконання обов'язків суб'єктами правовідносин, що виникли, які взаємопов'язані і взаємодіють одні з одними, а також об'єднані спільністю поставлених законодавцем перед ними завдань [1082, с. 13]. Л.В. Багрій-Шахматов, підтримуючи позицію Г.Г. Криволапова, зазначає, що форма – це вираження змісту, вона встановлює фактичні межі, в яких полягає і функціонує зміст [955, с. 23]. Без відповідної форми її реалізації кримінальна відповідальність не існує [53, с. 142]. Проте вчений не наводить власного визначення поняття форми реалізації кримінальної відповідальності. Ю.В. Баулін називає їх видами індивідуалізації судом кримінального покарання [70, с. 631–632]; Н.В. Чернишова спочатку зазначає, що це способи реалізації кримінальної відповідальності, і лише про відбування

призначеного судом покарання говорить, як про найпоширенішу форму кримінальної відповідальності [1074, с. 34–35]. І.В. Красницький форми кримінальної відповідальності визначає як передбачені кримінальним законом можливі варіанти поєднання елементів кримінальної відповідальності, застосування яких об'єднане єдиною метою [507, с. 193–194].

Заслуговує на увагу вирішення даної проблеми, яке запропонував В.М. Хомич. Стосовно виділення форм реалізації кримінальної відповідальності вчений вважає, що критерієм цього слід визнавати комбінування в режимі застосування різних за характером і змістом заходів впливу на злочинця як обумовлених його засудженням, так і спеціально призначених судом [1060, с. 37].

Форми реалізації кримінальної відповідальності обов'язково повинні мати нормативну основу [53, с. 142; 955, с. 23]. Саме тому, на думку деяких вчених, до них можна віднести такі: осуд без призначення покарання; осуд із звільненням від відбування призначеного покарання [507, с. 194].

З огляду на виділення вказаних форм реалізації кримінальної відповідальності, зазначимо, що вони ґрунтуються на таких інститутах кримінального права, як покарання та його призначення, звільнення від покарання та його відбування, судимості, а також мають враховувати особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. У своїй сукупності вони утворюють механізм реалізації кримінальної відповідальності. На думку І.І. Митрофанова, механізм реалізації кримінальної відповідальності можна визначити «як систему правових елементів, які закономірно беруть участь у впровадженні змісту кримінально-правової норми в поведінку учасників регульованих суспільних відносин, у досягненні вказаного в ній результату, а також у застосуванні кримінально-правового засобу впливу, через який реалізується кримінально-правова відповідальність для досягнення її мети та виконання завдань закону України про кримінальну відповідальність, до особи, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення» [645, с. 11]. Отже, за своєю сутністю, механізм реалізації кримінальної відповідальності – це практичне застосування кримінально-правового засобу впливу, який втілений у

окремі інститути кримінального права, щодо учасників кримінально-правових відносин.

Стосовно вини та інститутів, які у своїй сукупності утворюють форми реалізації кримінальної відповідальності, необхідно зазначити таке.

Покарання вважається основним у системі засобів реалізації кримінальної відповідальності; за його допомогою остання втілюється у поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин [646, с. 194]. Важливим фактором при призначенні судом покарання є врахування обставин, які його пом'якшують або обтяжують. Форма і ступінь вини впливають на характер і ступінь суспільної небезпечності злочину. О.В. Стрілець вважає, що ступінь суспільної небезпечності злочину визначається обставинами вчиненого діяння, зокрема, ступенем здійснення злочинного наміру, розміром і тяжкістю наслідків тощо, а правильна оцінка характеру і ступеня суспільної небезпечності при призначенні покарання залежить від форми, виду і ступеня вини [892, с. 140–141]. Щодо самої природи цих обставин, то деякі вчені зазначають, що вони впливають на ступінь вини [529, с. 189], інші – що вони можуть лише обтяжувати чи пом'якшувати покарання [548, с. 92–101]. Також зазначається, що при визначенні виду і розміру покарання обвинуваченому суд враховує ступінь суспільної небезпечності вчиненого [892, с. 148], а вина, про що було зазначено вище, має прямий зв'язок із суспільною небезпечністю.

Зв'язок інституту покарання з виною ґрунтується, власне, на визначенні поняття покарання – воно може бути застосоване лише щодо особи, вина якої була встановлена у конкретному злочині, що передбачений Особливою частиною КК України. Таким чином, без наявності вини особи говорити про призначення їй покарання не можна. Отже, вина здійснює прямий вплив на інститут покарання та його призначення як форму реалізації кримінальної відповідальності [153, с. 47].

При встановленні зв'язку вини з інститутом звільнення від покарання та його відбування необхідно спиратися на дослідження окремих аспектів цього інституту, яким в юридичній літературі приділялася чимала увага [79; 80; 93; 117; 123; 256; 291; 318; 340; 346; 369; 434; 563; 586; 611; 649; 653; 678; 703; 746; 769;

817; 931; 948; 952; 1014; 1017; 1019; 1063; 1108; 1127; 1135]. Так, Є.О. Письменський зазначає, що є підстави використовувати поняття звільнення від покарання та його відбування у двох значеннях. По-перше, звільнення від покарання та його відбування – це передбачені КК України випадки незастосування судом до особи, винуватої у вчиненні злочину, покарання чи припинення подальшого його відбування, або застосування до неї більш м'якого покарання. По-друге, це комплексний міжгалузевий правовий інститут, який, передусім, утворюють ст. 74–87 КК України, однак зміст якого в широкому сенсі не обмежується нормами розділу XII Загальної частини КК України. Під звільненням від покарання та його відбування розуміється сукупність правових норм, відповідно до яких – через можливість досягнення мети покарання без його невідкладного, реального або повного відбування і недоцільність відбування покарання за відсутності об'єктивної можливості досягнення мети покарання – особа, яка визнана судом винуватою у вчиненні злочину та якій було призначено покарання, звільняється від реального його відбування або від подальшого відбування тієї частини покарання, що залишилась, або їй замінюється покарання більш м'яким чи пом'якшується призначене покарання [751, с. 131]. Тут простежується зв'язок інституту звільнення від покарання та його відбування з визнанням особи винуватою у вчиненні конкретного злочину. При цьому вина та її форми прямо впливають на звільнення від відбування покарання (ч. 2 ст. 75, ч. 3 ст. 81, ч. 1 ст. 83 КК України). Отже, вина здійснює прямий вплив на інститут звільнення від покарання та його відбування як форму реалізації кримінальної відповідальності.

Окремим аспектом реалізації кримінальної відповідальності є судимість. Проблемні питання судимості дістали своє відображення у багатьох наукових працях, що зумовило наявність ряду визначень поняття судимості у теорії кримінального права [2; 246; 255; 257; 329; 371; 390; 425; 462; 536; 609; 680; 704; 730; 749; 750; 770; 808; 888; 932; 953; 1083; 1092; 1096]. Так, її розглядають як специфічний правовий наслідок кримінального покарання, що відрізняє його від усіх інших примусових заходів [558, с. 311; 1022, с. 242], невід'ємну ознаку

покарання [378, с. 34], правовий наслідок відбуття покарання за вчинений злочин [556, с. 700; 885, с. 141] тощо.

Судимість також визначається як особливий правовий стан особи, який виникає у зв'язку з постановленням обвинувального вироку і призначенням покарання та спричиняє певні, несприятливі для засудженого, правові наслідки, що виходять за межі покарання [15, с. 297; 897, с. 43; 998, с. 215]. Неоднозначні підходи щодо визначення поняття судимості пояснюються, передусім, тим, що у КК України відсутня його законодавча дефініція. На наш погляд, найбільш вдале визначення поняття судимості передбачене в постанові Пленуму Верховного Суду України (далі по тексту – ПВСУ) № 16 від 26 грудня 2003 р. «Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості», а саме: судимість – це правовий стан особи, який виникає у зв'язку з її засудженням до кримінального покарання і за зазначених у законі умов тягне настання для неї певних негативних наслідків [782, с. 9–11].

Зв'язок вини та інституту судимості полягає в тому, що судимість як одна з форм реалізації кримінальної відповідальності виникає після засудження особи до кримінального покарання, а це передбачає встановлення вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Також форма вини може впливати на можливість зняття судимості (ч. 2 ст. 91 КК України).

Відповідно до КК України, особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності перебуває за межами форм реалізації, власне, кримінальної відповідальності, але має зв'язок з останньою, а відтак і з виною. Проблемним питанням інституту звільнення від кримінальної відповідальності приділяється належна увага в юридичній літературі [68; 204; 321; 330; 346; 439; 441; 556; 595; 662; 703; 828; 861; 931; 952; 1019]. Цей інститут, так само, як і інститут звільнення від покарання та його відбування, покликаний у привілейованій формі впливати на осіб, які вчинили злочини, однак застосування щодо них заходів кримінально-правового впливу з різних причин є недоцільним або навіть шкідливим [321, с. 47]. Розуміння і застосування інституту звільнення від кримінальної

відповідальності ускладнюється відсутністю його чіткої правової регламентації. У ст. 44–49 КК України визначено лише підстави та порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Зв'язок вини із вказаним кримінально-правовим інститутом полягає в тому, що статті 45, 46 КК України передбачають можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності, якщо вона вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості. Це обумовлює те, що форма вини впливає на можливість застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Крім того, при реалізації положень цього інституту в діянні особи має встановлюватися склад злочину, обов'язковою ознакою якого є вина [197, с. 155].

Зазначені вище положення дозволяють визначити співвідношення вини і кримінальної відповідальності як інститутів кримінального права, а також особливості співвідношення вини та інших положень, які утворюють механізм реалізації кримінальної відповідальності і закріплені у КК України. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією зі складових її умови⁹) та підстави кримінальної відповідальності як основоположних інститутів кримінального права України.

2.4. Вина і норми Кримінального кодексу України

Вину як самостійний та фундаментальний інститут кримінального права покладено в основу КК України. Встановлення значення вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину обумовлює необхідність визначення співвідношення вини та інших інститутів і норм Загальної та Особливої частин КК України.

⁹ Такий висновок щодо співвідношення вини і кримінальної відповідальності підтверджується також результатами проведеного анкетування працівників правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Визначення основних аспектів впливу вини на окремі інститути Загальної частини КК України дозволить з'ясувати, в чому конкретно він полягає, як форми та види вини можуть впливати на існування згаданих інститутів, як виявляються у них вольовий та інтелектуальний моменти вини. У кінцевому підсумку це сприятиме підвищенню ефективності застосування на практиці положень Загальної частини КК України.

Норми Особливої частини КК України містять вичерпний перелік складів злочинів, за які особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, а також визначають вид і розмір покарання, яке може бути призначене за їх вчинення. Форму вини у переважній більшості складів злочинів чітко не визначено, що ускладнює їх кваліфікацію, призначення покарання та застосування інших кримінально-правових інститутів.

Враховуючи те, що питанням встановлення зв'язку вини та інститутів і норм Загальної та Особливої частин КК України не приділяється достатня увага і в теорії кримінального права вони системно не висвітлювалися, в межах цього дослідження ми спробуємо вперше комплексно їх розглянути.

Вина і норми Загальної частини КК України

Загальна частина КК України об'єднує норми, що визначають завдання, принципи та основні інститути і категорії кримінального закону. Існує думка про те, що інститути Загальної частини КК України відіграють роль своєрідної кримінально-правової матриці; вони є фундаментальними положеннями, що визначають усю систему кримінального права і структуру його Особливої частини, коло її інститутів і перелік діянь, визнаних злочинами [530]. У цілому, з такою позицією можна погодитися.

Встановлення значення та зв'язку вини з кримінальною відповідальністю та її підставою дозволяє говорити про тісний зв'язок між інститутом вини і проблемами реалізації переважної більшості інститутів Загальної частини КК України, які пов'язані із злочином та покаранням за його вчинення. Із змісту ж ряду положень Загальної частини КК України випливає, що від вини та її форми залежить саме існування деяких кримінально-правових інститутів. Тому

з'ясування окремих аспектів зв'язку вини та інститутів і норм Загальної частини КК України є актуальним і вимагає ґрунтовного дослідження.

У цілому, вина як психологічне явище обумовлює вчинюваний суб'єктом злочин і є відображенням об'єктивних умов, які впливають на особу, самої особи, її соціальної позиції, яка сформувалася під впливом навколишнього середовища. Вина не лише розкриває зв'язок між зовнішньою і внутрішньою сторонами злочинного діяння, а й визначає соціальну природу злочину, перетворюючи його на елемент соціальної реальності [375, с. 43].

Вина прямо впливає на застосування переважної більшості норм та інститутів Загальної частини КК України. До таких норм та інститутів перш за все належать: злочин та його стадії; особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину); співучасть у злочині; рецидив злочинів; обставини, що виключають злочинність діяння; інші заходи кримінально-правового характеру.

Спочатку необхідно звернути увагу на зв'язок вини з визначенням поняття злочину. Незважаючи на те, що інститут злочину є одним з основоположних у кримінальному праві, досліджень щодо вивчення окремих проблемних аспектів цього поняття в науці кримінального права небагато. Певні складові поняття та значення злочину в кримінальному праві вивчали такі вчені, як: Л.П. Брич [115, с. 255–272], Б.С. Галушко [228, с. 591–597], О.О. Дудоров [319, с. 84–102], А.П. Козлов [444, с. 748–751], О.М. Костенко [485, с. 31–39], Л.Н. Кривоченко [511, с. 33–34], Н.Ф. Кузнєцова [546, с. 19–35], Н.А. Мірошніченко [643, с. 47–49], М.І. Панов [731, с. 62–75], А.А. Піонтковський [748], В.В. Сташис [526], В.П. Тихий [926], П.Л. Фріс [1046] та інші. Актуальність питань, пов'язаних з вивченням окремих аспектів інституту злочину в кримінальному праві, обумовлюється тим, що даний інститут включає ряд інших категорій, які визначають його сутність, а також є основою, поряд з кримінальною відповідальністю, самого КК України.

Інститут злочину в цілому та встановлення його наявності на практиці перебувають у прямій залежності від вини – для визначення злочину необхідно встановити факт наявності вини особи у вчиненні такого діяння. Форма і вид вини мають значення для подальшої кваліфікації злочинного діяння. У цьому випадку

вина є фактором, який обумовлює існування злочину в діяннях особи. Отже, можливість практичного застосування положень КК України, які стосуються злочину, залежать від наявності вини.

Незважаючи на те, що поняття злочину регламентоване на нормативному (ч. 1 ст. 11 КК України) рівні, у теорії кримінального права воно визначається неоднаково. Так, залежно від того, чому – соціальній або правовій характеристиці – надається перевага, поняття злочину може визначатися по-різному. Формальне визначення відображає лише юридичну природу злочину як діяння, питання про заборонність якого вже вирішене законодавцем. Матеріальне визначення вирізняє лише соціальну сутність злочину [319, с. 84]. На нашу думку, для більш точного визначення поняття і сутності інституту злочину потрібно поєднувати формальне та матеріальне його розуміння. Саме таке визначення містить ч. 1 ст. 11 КК України, яке в цілому підтримують більшість учених [521, с. 59; 525, с. 42; 526, с. 72; 531, с. 37; 1012, с. 104].

Як зазначає О.О. Дудоров, вказівка у легальній дефініції злочину на винність діяння має на меті підкреслити ту обставину, що чинний КК України ґрунтується на принципі суб'єктивного ставлення у вину і, що діяння, які б тяжкі наслідки воно не спричинило, не може визнаватися злочином [319, с. 92]. У цілому погоджуючись із цим положенням, потрібно зазначити, що вчений ототожнює поняття «вина» і «винуватість» (винність). Таке вживання вказаних термінів пов'язане, на нашу думку, з тим, що у ч. 1 ст. 11 КК України законодавцем злочин визначається як суспільно небезпечне *винне* (курсив мій – *Прим. автора*) діяння. Але це є неточним, оскільки в межах цієї роботи зверталась увага на те, що, по-перше, більш правильним є вживання терміна «винувате» і, по-друге, «винуватий», «винуватість» – це терміни процесуального права, і їх використання для визначення понять матеріального права є небажаним. При визначенні поняття злочину потрібно враховувати положення принципу вини у кримінальному праві та принципу презумпції невинуватості у кримінально-процесуальному праві і використовувати саме кримінально-правові категорії. Таким чином, пропонуємо поняття злочину визначати так: злочином є

передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину за наявності вини. У зв'язку із цим пропонуємо внести відповідні зміни у ч. 1 ст. 11 КК України.

Зв'язок з виною мають положення КК України, які визначають стадії вчинення злочину. Так, до кримінальної відповідальності за готування (ст. 14 КК України) або замах на злочин (ст. 15 КК України) може притягатись особа лише за умисні злочини, причому в ч. 1 ст. 15 наголошується саме на вчиненні діянь з прямим умислом. Актуальність питань, пов'язаних із стадіями злочину, зокрема – готуванням та замахом на його вчинення, обумовлюється тим, що цей інститут з прийняттям КК України у 2001 р. зазнав суттєвих змін. Крім того, у кримінально-правовій науці немає єдиної думки ні щодо визначення поняття «стадії злочину» та його співвідношення з поняттям «види незакінченого злочину», ні щодо поняття готування до злочину та необхідності криміналізації різних його видів [623, с. 4]. Також не встановлено зв'язку даного інституту з окремими елементами складу злочину, зокрема із суб'єктивною його стороною.

У кримінальному праві дослідженню проблемних питань, пов'язаних з поняттям та ознаками стадій вчинення злочину, кримінальною відповідальністю при незакінченому злочині, було присвячено досить багато праць [90; 220; 244; 324; 373; 380; 445; 545; 623; 624; 674; 676; 926].

Як зазначає І.О. Зінченко, згідно з доктриною кримінального права України, стадії вчинення злочину – це визначені етапи підготовки і здійснення умисного злочину, що розрізняються між собою за характером вчинених дій, моментом припинення злочинної діяльності й ступенем реалізації злочинного наміру. Чинному кримінальному праву України відомі три стадії скоєння злочину: 1) готування до злочину; 2) замах на злочин; 3) закінчений злочин [373, с. 241]. Слід зазначити, що у КК України вживаються два терміносполучення, які стосуються одного і того самого інституту – «стадії вчинення злочину» та «незакінчений злочин». Виходячи із змісту чинного КК України, ці терміни вживаються як синоніми.

Ще М.Д. Дурманов підкреслював, що термін «стадії вчинення злочину» нерідко вживається у подвійному значенні: 1) для визначення тих етапів, які проходять закінчені злочини, та 2) для визначення особливостей відповідальності за злочинне діяння залежно від етапу, на якому було припинено вчинення злочину [324, с. 11]. Більшість учених при вивченні окремих аспектів даного інституту вживають термін «стадії вчинення злочину» у значенні «види незакінченого злочину» [523, с. 156; 630, с. 154; 741, с. 169]. Крім того, як зауважує Н.В. Маслак, у науковій літературі поширено їх визначення не лише як «видів незакінченого злочину» чи «стадій вчинення злочину», а і як «ступенів здійснення злочинної волі зовні», «стадій злочину», «стадій попередньої злочинної діяльності», «розпочатого злочину», «припиненого злочину» тощо [623, с. 26]. Використання значної кількості термінів не вносить ясності у розуміння стадій вчинення злочину, а тому, на нашу думку, потрібно виходити із законодавчого їх визначення. При цьому слід визначитися із співвідношенням термінів «стадія злочину» і «незакінчений злочин», оскільки вони можуть використовуватись одночасно, але для позначення різних за своїм змістом і кримінально-правовим значенням явищ [623, с. 30].

На нашу думку, термін «незакінчений злочин» є загальним поняттям для всіх випадків припинення злочинної діяльності, якщо злочин не було доведено до кінця – це може бути готування до злочину, замах на злочин, добровільна відмова при незакінченому злочині. Зокрема, вірно зазначає А.П. Козлов: «Незакінчений злочин – перервана поза волею винуватого або за волею винуватого злочинна діяльність на тій чи іншій стадії її розвитку» [445, с. 192].

Щодо стадій злочину, то стадія розуміється як певний етап у вчиненні злочину і визначається так: «Стадії вчинення умисного злочину – це поступові етапи злочинної діяльності, які різняться між собою характером вчинення дій, їх реалізації та закінчення» [220, с. 261]. У цілому погоджуючись із таким визначенням стадій вчинення злочину, зазначимо, що злочин як будь-яка продовжувана у часі діяльність дійсно проходить декілька етапів, які утворюють його стадії як проміжні завершені складові повного злочинного процесу. Зокрема,

у кримінальному праві виокремлюють ознаки готування та замаху на вчинення злочину: 1) об'єктивні, які характеризуються неповним вчиненням (виконанням) дій, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину, та ненастанням злочинних наслідків; 2) суб'єктивні ознаки, які передбачають умисне вчинення суспільно небезпечного діяння [220, с. 262].

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК України, готуванням до злочину визнається підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Отже, готування до злочину завжди передбачає вчинення певних дій, що створюють умови для заподіяння шкоди об'єкту посягання [373, с. 242]. Виходячи із цього, готування є можливим лише при вчиненні злочину з прямим умислом.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 КК України, замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. На необхідність встановлення прямого умислу при замаху на злочин звертає увагу Верховний Суд України. Зокрема, зазначається, що замах на вбивство може бути вчинено лише з прямим умислом, тобто, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання, але злочин не було доведено до кінця незалежно від волі винного [775, с. 38]. Як підкреслює П.А. Воробей, попередня злочинна діяльність неможлива: 1) у всіх необережних злочинах; 2) у разі перевищення меж необхідної оборони (статті 118, 124 КК України); 3) у разі вчинення злочину у стані фізіологічного афекту (статті 116, 123 КК України) [220, с. 262]. Така позиція в цілому є вірною, оскільки для готування і замаху на злочин необхідно, щоб у суб'єкта злочину виник намір на вчинення умисних злочинних діянь, тобто повинен бути наявний інтелектуально-вольовий момент умислу.

Таким чином, визначаючи зв'язок стадій злочину і вини у кримінальному праві, зауважимо, що для практичного застосування інституту стадій злочину вирішальне значення має не лише факт наявності у діях особи вини, але і форма вини, на чому наголошується у відповідних нормах КК України. На нашу думку, редакція ч. 1 ст. 14 КК України не зовсім точно передає характер вини при готуванні до злочину. Також законодавчі дефініції готування та замаху на злочин не узгоджуються між собою в контексті визначення суб'єктивного елемента злочину. З метою усунення згаданих суперечностей пропонуємо ч. 1 ст. 14 КК України викласти у такій редакції: «1. Готуванням до злочину визнається вчинене з прямим умислом підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше створення умов для вчинення злочину».

При цьому необхідно звернути увагу на зв'язок добровільної відмови при незакінченому злочині з виною особи. Важливість даного інституту обумовлюється тим, що ст. 17 КК України є заохочувальним засобом для боротьби зі злочинністю. Ця норма, поряд з іншими заохочувальними положеннями, має стимулювати поведінку осіб у вигідному для суспільства напрямі – сприяти припиненню злочинного посягання на ранніх стадіях його розвитку.

Однією з основних ознак вказаного інституту є добровільність, тобто з власної волі особа відмовляється від продовження своєї злочинної діяльності для досягнення конкретного злочинного результату. З приводу виокремлення цієї ознаки існують різні точки зору. Як зазначає В.М. Бурдін, «не в усіх випадках припинення злочину свідчить про добру волю особи в буквальному розумінні. Адже навряд чи доброю можна назвати волю особи, яка припинила реалізацію злочинного наміру через страх перед майбутнім покаранням чи помсти з боку потерпілого. Однак сам факт припинення особою злочину при усвідомленій можливості його закінчення є імперативною підставою для звільнення такої особи від кримінальної відповідальності» [121, с. 225]. Отже, тут ідеться не про «добру

волю», а «власну волю» суб'єкта злочину припинити його вчинення, коли усвідомлюється можливість доведення злочину до кінця.

Саме ця ознака вказує на зв'язок інституту добровільної відмови з виною суб'єкта злочину. При добровільній відмові від доведення злочину до кінця особа має усвідомлювати суспільну небезпечність своїх діянь та передбачати настання суспільно небезпечних наслідків – у цьому полягає інтелектуальний момент психічного ставлення особи до своєї поведінки. Але, навіть якщо особа спочатку і бажала вчинити такі діяння та (або) настання суспільно небезпечних наслідків, то у процесі готування чи замаху на злочин вона змінила своє рішення. Виходячи з теорії наявності комплексу сваволі та ілюзій у особи при вчиненні злочину, у випадку відмови з власної волі доводити злочин до кінця відбувається трансформація комплексу сваволі та ілюзій у комплекс волі та свідомості, який упорядкований правовими нормами.

Таким чином, зв'язок добровільної відмови при незакінченому злочині з виною полягає в особливості вольового моменту психічного ставлення особи до своєї поведінки: тоді, як інтелектуальний момент вини особи залишається без змін і полягає в усвідомленні суспільної небезпечності власних діянь та передбаченні настання суспільно небезпечних наслідків, вольовий момент вини змінюється з бажання, на відвернення наслідків, їх небажання. Отже, в межах добровільної відмови при незакінченому злочині суб'єктивний елемент, так би мовити, не спрацьовує, і вина в контексті реалізації вольового моменту відсутня.

Вина також має вплив на визначення суб'єкта злочину. Дослідження питань, пов'язаних з поняттям, ознаками та особливостями притягнення до кримінальної відповідальності суб'єкта злочину, завжди вирізнялося особливою актуальністю в науці кримінального права [30; 49; 62; 69; 119; 209; 218; 223; 225; 377; 403; 438; 488; 581; 599; 606; 637; 671; 721; 722; 726; 729; 809; 843; 844; 907; 916; 1056; 886]. Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність. Усі ознаки, вказані у даному визначенні, є обов'язковими, і відсутність хоча б однієї з них виключає

можливість визнання особи суб'єктом злочину і притягнення її до кримінальної відповідальності. Таким чином, до ознак суб'єкта злочину належать: 1) наявність статусу фізичної особи (фізична особа – це людина як учасник кримінальних правовідносин); 2) досягнення встановленого законом віку кримінальної відповідальності; 3) осудність [726, с. 247]. У цілому, законодавче визначення поняття суб'єкта злочину достатньо повно встановлює основні його ознаки. При цьому необхідно відмітити, що окремі законодавчі акти іноземних держав передбачають можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб [188, с. 142]. У контексті чинного КК України суб'єктом злочину може бути лише фізична особа, оскільки при визнанні юридичної особи суб'єктом злочину порушується ряд принципів кримінального права (наприклад, принцип індивідуалізації покарання, принцип особистої відповідальності). Зазначимо, що однією з основних перешкод, які можуть виникнути при притягненні юридичної особи до кримінальної відповідальності, є встановлення вини такої особи як обов'язкової ознаки складу злочину. На нашу думку, встановити вину у юридичної особи неможливо.

При притягненні особи до кримінальної відповідальності значення має форма вини у вчиненому злочині: за вчинення необережних злочинів особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише при досягненні нею 16-річного віку; можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи з 14-річного віку, згідно з ч. 2 ст. 22 КК України, передбачена лише за умисні злочини.

Ще однією ознакою суб'єкта злочину є осудність. Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України). Осудність у кримінальному праві розуміється як такий стан психіки, коли людина на момент вчинення злочину могла повністю усвідомлювати свої дії і керувати ними [875, с. 108]. Саме з таким станом психіки, за якого у наявності є інтелектуальні та вольові ознаки вини, пов'язується здатність особи нести відповідальність за свої діяння. У стані неосудності особа не може усвідомлювати свої дії та керувати ними (ч. 2 ст. 19

КК України), отже, вини особи при вчиненні злочину немає, оскільки відсутні її інтелектуальний та вольовий моменти, а це виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Таким чином, зв'язок вини і суб'єкта злочину полягає в тому, що саме суб'єкт злочину є носієм вини при вчиненні суспільно небезпечного діяння, а психічне ставлення суб'єкта злочину утворює у випадках, передбачених КК України, вину, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Також цей взаємозв'язок полягає в тому, що притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітньої особи у кожному конкретному випадку залежить від форми вини. Стан осудності особи як одна з ознак суб'єкта злочину визначає, чи може вона усвідомлювати характер своїх дій і повною мірою керувати ними, що впливає і на її вину.

Щодо зв'язку інституту вини і співучасті, то у теорії кримінального права це питання спеціально не розглядалося. При цьому проблеми співучасті вивчалися багатьма вченими [1; 124; 226; 414; 268; 485; 827; 1090]. Зв'язок інституту співучасті і вини обумовлений, перш за все, визначенням змісту поняття співучасті на нормативному рівні. Ст. 26 КК України передбачає, що співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Отже, із суб'єктивної сторони, співучасть у злочині характеризується умисною формою вини [186, с. 17].

О.О. Кваша зазначає, що умисна вина співучасника – це вияв волі та свідомості особи у спільному вчиненні з іншими суб'єктами суспільно небезпечного протиправного діяння, яке спричиняє єдиний злочинний результат. У зміст вини кожного із співучасників входить усвідомлення спільності участі у вчиненні злочину, усвідомлення і відповідне волевиявлення щодо своєї власної ролі у спільно вчинюваному злочині та настанні єдиного злочинного результату [414, с. 11]. Крім того, вченою визначено поняття «ступінь вини співучасника» як інтенсивність вияву волі та свідомості особи у спільному вчиненні діяння, яка характеризується тяжкістю вини і впливає на кваліфікацію злочину, міру

відповідальності та призначення покарання співучаснику. Розподіл ролей обумовлює розподіл вини між співучасниками [414, с. 12].

Розвиваючи позицію вченої, зазначимо, що інтелектуальний та вольовий моменти вини співучасників при простій та складній формах співучасті виявляються не однаково. Це виявляється у суспільній небезпечності як вчинюваного діяння, так і суб'єктів, які беруть участь у вчиненні злочину [194, с. 43]. Так, зокрема, при простій формі співучасті умисел на спільне вчинення злочину виникає раптово (за співучасті без попередньої змови) або незадовго до його вчинення (співучасть за попередньою змовою), а співучасники, як правило, виконують однаковою мірою об'єктивну сторону злочину без розподілу ролей. Інтелектуальний та вольовий моменти вини характеризуються виключно усвідомленням суспільної небезпечності вчинюваного діяння, передбаченням та бажанням настання суспільно небезпечних наслідків. Але злочин, вчинений у разі простої форми співучасті, має більший ступінь вини порівняно із злочином, який вчинюється не у співучасті, що обумовлюється більшою суспільною небезпечністю такого злочину за кількісним показником (вчинення злочину декількома особами значно підвищує вірогідність настання бажаного результату).

Щодо складної форми співучасті, то вона передбачає не лише попередню змову суб'єктів на вчинення злочину, але і розподіл ролей при його вчиненні. Умисел на вчинення злочину тут виникає завчасно, а кожен із співучасників виконує різні діяння, які часто виходять за межі складу вчинюваного злочину. Але спільним у діяннях вказаних осіб є те, що вони об'єднані однаковими інтелектуальним та вольовим моментами умислу на вчинення конкретного злочину. На нашу думку, за складної форми співучасті інтелектуальний та вольовий моменти включають усвідомлення не лише суспільної небезпечності вчинюваного діяння, передбачення та бажання настання суспільно небезпечних наслідків, але і необхідності (потреби) вчинити інші діяння, здатні полегшити вчинення злочину, який охоплюється умислом усіх співучасників, а також бажання вчинити такі діяння. У даному разі ступінь вини тут є більшим порівняно з простою формою співучасті у злочині, оскільки суспільна небезпечність

злочину, вчиненого за складної форми співучасті, та особи, що його вчинює, є значно вищою, що обумовлюється кількісним (декілька співучасників) і якісним (чіткий розподіл ролей між співучасниками) показниками.

Таким чином, визначальною для співучасті є форма вини – вчинення злочину у співучасті можливе лише за умисної форми вини [195, с. 119]. Отже, сама співучасть обумовлюється умисною виною кожного із співучасників. Крім того, форма співучасті впливає на суспільну небезпечність вчинюваного злочину та його суб'єктів, а також визначає ступінь вини особи при вчиненні злочину.

Вирішуючи питання щодо зв'язку вини і рецидиву злочинів, потрібно відзначити, що, незважаючи на високий ступінь суспільної небезпечності рецидивної злочинності та її значне поширення, зокрема, і серед неповнолітніх, поняття рецидиву злочинів є мало дослідженим у теорії кримінального права. При цьому рецидивна злочинність потребує комплексного дослідження задля забезпечення можливості результативного її попередження.

Відповідно до ст. 34 КК України, рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. У цілому, дане визначення не викликає особливих дискусій у кримінальному праві [683, с. 112]. Ми також підтримуємо позицію законодавця щодо визначення поняття рецидиву, оскільки воно містить вичерпний перелік основних ознак даного поняття. Вченими звертається увага на те, що поняття рецидиву пов'язується з повторністю виключно умисних злочинів; вчинення після скоєння умисного злочину одного чи декількох нових необережних або, навпаки, вчинення після одного (чи декількох) необережних злочинів нового умисного злочину рецидиву не утворюють. Подібні випадки складають сукупність злочинів [524, с. 177–178]. Отже, визначальною для рецидиву є форма вини – рецидив злочинів можливий лише за умисної форми вини.

Психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння і наслідків таких діянь є визначальним фактором для інституту обставин, що виключають злочинність діяння. Дослідження сутності та особливостей, характерних ознак та інших окремих аспектів вказаного інституту пов'язані, перш за все, з проблемою

розмежування правомірних і неправомірних вчинків. Відомі ситуації, коли для захисту своїх прав та законних інтересів, відвернення небезпеки та інших негативних наслідків особа вимушена заподіювати шкоду фізичного або майнового характеру. Саме такі ситуації і регулює інститут обставин, що виключають злочинність діяння.

Обставини, що виключають злочинність діяння, передбачені у ст. 36–43 Розділу VIII Загальної частини КК України, але визначення їх поняття відсутнє. Визначаючи сутність та особливості обставин, що виключають злочинність діяння, зазначимо, що відсутність законодавчого визначення поняття вказаного інституту ускладнює його теоретичне визначення і навіть назву. Наприклад, А.А. Піонтковський так формулював назву цих обставин: «Обставини, що виключають суспільну небезпеку дії» [964, с. 45]. А.Н. Трайнін зазначав, що особливості цих випадків (необхідної оборони, крайньої необхідності тощо) полягають у тому, що тут дії особи хоча й мають усі зовнішні риси суспільно небезпечних діянь, але не є соціально небезпечними і тим самим не викликають кримінальної відповідальності [944, с. 468]. У КК України даний інститут визначений як обставини, що виключають злочинність діяння. На нашу думку, вказівка саме на відсутність злочинності вчиненого є більш точним формулюванням, оскільки злочинність діяння (тобто злочин) включає суспільну небезпечність, протиправність та інші кримінально-правові категорії.

Визначаючи поняття обставин, що виключають злочинність діяння, потрібно звернути увагу на його характерні риси. С.Г. Блинська пропонує таке визначення цього інституту: «Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння – це передбачені різними галузями законодавства і зовні подібні зі злочинами суспільно корисні (соціально прийнятні) та правомірні вчинки, скоєні за наявності визначених підстав, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння, отже, і кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду» [92, с. 37].

У цілому, ми підтримуємо позицію щодо відсутності в діяннях, вчинених за обставин, що виключають злочинність діяння, суспільної небезпечності та

протиправності, але вважаємо, що їх відмінність від злочину полягає, перш за все, в характері психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння. Говорити про повну відсутність вини за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, не можна, оскільки тут має місце інтелектуальний та вольовий моменти – особа усвідомлює характер своїх діянь, передбачає настання шкідливих наслідків і повною мірою управляє ними, а також бажає вчинити і діяння, і заподіяти вказані наслідки. Але з усвідомленням того, що цим вона відверне настання більш тяжких наслідків, виконає певний обов'язок або реалізує інший суспільно корисний наслідок, характер інтелектуального і вольового моменту психічного ставлення особи змінюється. Зокрема, це можна визначити так: тоді, як при вчиненні злочину, вина як особливе психічне ставлення особи до своїх діянь та їх наслідків характеризується комплексом сваволі та ілюзій, то за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, психічне ставлення особи до своїх діянь та їх наслідків характеризуватиметься комплексом волі та свідомості, упорядкованим соціальним натуралізмом (природним правом) [486, с. 326–327].

Вина тут трансформується з негативного поняття у позитивне внаслідок особливого психічного ставлення особи саме до своїх діянь та їх наслідків за наявності обставин, що виключають злочинність діяння.¹⁰ У межах такої трансформації пропонуємо використовувати назву «позитивна вина». Під позитивною виною необхідно розуміти особливе психічне ставлення особи, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру діянь та їх наслідків і бажання їх настання спрямоване на досягнення суспільно корисного результату.

Таким чином, обставини, що виключають злочинність діяння, – це зовні подібні зі злочинами суспільно корисні (соціально прийнятні) і правомірні діяння, що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння, а також характеризуються позитивною виною.

Проведене дослідження зв'язку вини з окремими інститутами Загальної частини КК України дозволяє констатувати, що вина як обов'язкова ознака

¹⁰ Висновок про те, що визначення поняття вини передбачене у ст. 23 КК України не охоплює випадки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, підтверджується також результатами проведеного анкетування працівників правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

суб'єктивної сторони складу злочину перебуває в їх основі. Встановлення факту наявності вини у діяннях особи, її форми та виду для переважної більшості інститутів Загальної частини КК України є актуальним і основоположним етапом їх практичної реалізації [154, с. 39].

Вина і норми Особливої частини КК України

Особлива частина КК України – це система норм, що встановлюють, які саме суспільно небезпечні діяння (дія чи бездіяльність) є злочинами та які види покарань і в яких межах можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. На думку В.М. Кудрявцева, неправильним буде вважати, що всі ознаки складу злочину однаково повно визначені у диспозиції певної норми Особливої частини кримінального закону [541, с. 73]. Це стосується і вини при вчиненні конкретного злочину.

Залежність виду та розміру покарання, яке може бути призначене за вчинення конкретного злочину, від форми та виду вини, її змісту та сутності обумовлює необхідність встановлення всіх ознак психічного ставлення особи до вчинюваного діяння та його суспільно небезпечних наслідків – адже це, зрештою, сприятиме правильній і точній кваліфікації вчиненого та постановленню справедливого вироку судом. Тому важливим є вирішення питання щодо визначення вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину в нормах Особливої частини КК України, способи такого визначення, можливі недоліки відсутності прямої вказівки на форму та вид вини у диспозиціях відповідних норм.

Диспозиції норм Особливої частини КК України, які встановлюють відповідальність за конкретні злочини, як правило, найповніше визначають ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Ознаки суб'єктивної сторони у статтях прямо визначаються значно рідше. При цьому існують норми, які лише називають конкретний злочин, але не розкривають зміст жодної з його ознак. Це породжує ряд труднощів при практичному застосуванні положень Особливої частини КК України.

Ознаки складу конкретного злочину не існують поза межами кримінально-правової норми, а отже, і поза межами їх законодавчого визначення. З цього приводу В.М. Кудрявцев зазначає, що ознаки того чи іншого складу злочину не є довільним винаходом. Вони існують об'єктивно, незалежно від нашої свідомості. Диспозиція ж – це результат діяльності людей [541, с. 78]. Склад злочину, який закріплюється в кримінально-правовій нормі є результатом правотворчості законодавця, у якому він відносно повно відображає об'єктивно існуючі ознаки злочину. На нашу думку, хоча ці ознаки і є об'єктивно існуючими, їх включення до диспозиції певної норми має суб'єктивну складову, і це потрібно враховувати при практичному застосуванні окремих статей Особливої частини КК України.

Усе це стосується і суб'єктивної сторони конкретного складу злочину. Тому у випадку, якщо диспозиція статті Особливої частини КК України не містить чіткого визначення ознак суб'єктивної сторони конкретного складу злочину або ці ознаки визначаються лише частково, необхідно враховувати, зокрема, положення Загальної частини КК України.

В Особливій частині КК України суб'єктивна сторона складу злочину може бути визначена кількома шляхами: 1) ознаки суб'єктивної сторони складу злочину можуть визначатися законодавцем прямо, виходячи із самої назви статті (власне злочину), а також впливати з термінів, які ним використовуються у диспозиції кримінально-правової норми (наприклад, ст. 115, 119, 121, 125, 130 КК України); 2) ознаки суб'єктивної сторони складу злочину прямо не передбачені у диспозиції статті, але можуть бути визначені шляхом тлумачення статей або співставлення даного складу злочину із складами, подібними до нього за об'єктивними та, якщо є така можливість, суб'єктивними ознаками (наприклад, якщо вказано мету злочину – ч. 2 ст. 126 КК України, мотив злочину – ч. 2 ст. 129 КК України, виходячи з тлумачення змісту диспозиції – ст. 120 КК України); 3) при застосуванні положень Загальної частини КК України (наприклад, ч. 5 ст. 143 КК України, ч. 2 ст. 144 КК).

Також необхідно враховувати, що ознаки суб'єктивної сторони складу злочину відображають зв'язок свідомості та волі суб'єкта із ознаками об'єкта та

об'єктивної сторони. Тому при аналізі конкретних складів злочинів необхідно точно встановлювати, з якою саме ознакою об'єктивної сторони складу злочину пов'язана та чи інша ознака його суб'єктивної сторони.

Правила застосування загального визначення умислу як форми вини з точки зору об'єктивного підходу були сформульовані Б.С. Нікіфоровим, а саме: а) чітке розмежування об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину; б) з'ясування структури складу злочину та співвідношення його об'єктивних ознак; в) встановлення правильного співвідношення між суб'єктивними та об'єктивними ознаками складу злочину; г) дотримання закону при визначенні характеру суб'єктивного ставлення до різних об'єктивних ознак [706, с. 119–120].

Для визначення суб'єктивної сторони складу конкретного злочину в Особливій частині КК України можуть використовуватися (закріплюватися) ознаки, які її характеризують: форма та вид вини, мета, мотив, сильне душевне хвилювання, завідомість, свідоме поставлення в небезпеку тощо. Крім того, існують терміни, які також визначають вину особи, а саме: «відомі», «знав», «добровільне», «самовільне» тощо.

Правильне і точне визначення вини у нормах Особливої частини КК України є однією з основних умов встановлення у діяннях особи складу злочину. П.С. Дагель та Р.І. Міхеєв зазначають, що при вирішенні кримінальної справи (кримінального провадження – *Прим. автора*) необхідно встановити об'єктивну істину, важливою частиною якої є висновок суду про винуватість суб'єкта, зміст, форму та ступінь вини [286, с. 7].

Найбільш точним способом визначення вини у кожному конкретному складі злочину є пряме передбачення її форми (виду): якщо у диспозиції (назві) статті вживаються слова «умисел» («умисно») або «необережність» («необережно»), а також «самовпевненість», «недбалість». Зокрема, на умисну форму вини вказується у 74 статтях Особливої частини КК України: з них у 63 нормах умисел є ознакою основного складу злочину, а саме: ч. 1 ст. 110, ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 115, ч. 1 ст. 116, ч. 1 ст. 117, ч. 1 ст. 118, ч. 1 ст. 121, ч. 1 ст. 122, ч. 1 ст. 123, ч. 1 ст. 124, ч. 1 ст. 125, ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 127, ч. 1 ст. 145, ч. 1 ст. 158, ч.

1 ст. 159, ч. 1 ст. 161, ч. 1 ст. 170, ч. 1 ст. 171, ч. 1 ст. 175, ч. 1 ст. 176, ч. 1 ст. 177, ч. 1 ст. 188¹, ч. 1 ст. 194, ч. 1 ст. 194¹, ч. 1 ст. 205¹, ч. 1 ст. 209¹, ч. 1 ст. 212, ч. 1 ст. 212¹, ч. 1 ст. 218¹, ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 222¹, ч. 1 ст. 227, ч. 1 ст. 229, ч. 1 ст. 231, ч. 1 ст. 232, ч. 1 ст. 232¹, ч. 1 ст. 238, ч. 1 ст. 252, ч. 1 ст. 270¹, ч. 1 ст. 277, ч. 1 ст. 298¹, ч. 1 ст. 231², ч. 1 ст. 347, ч. 1 ст. 347¹, ч. 1 ст. 352, ч. 1 ст. 357, ч. 1 ст. 360, ч. 1 ст. 363¹, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 364¹, ч. 1 ст. 365, ч. 1 ст. 366¹, ч. 1 ст. 376¹, ч. 1 ст. 378, ч. 1 ст. 382, ч. 1 ст. 389¹, ч. 1 ст. 399, ч. 1 ст. 402, ч. 1 ст. 411, ч. 1 ст. 426, ч. 1 ст. 426¹, ч. 1 ст. 442); у 17 нормах умисел є ознакою кваліфікованого (особливо кваліфікованого) складу злочину (ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 125, ч. 4 ст. 130, ч. 2 ст. 159¹, ч. 2 ст. 175, ч. 5 ст. 212, ч. 2 ст. 298, ч. 2-3 ст. 345, ч. 2-3 ст. 345¹, ч. 2-3 ст. 346, ч. 2-3 ст. 350, ч. 2-3 ст. 377, ч. 4 ст. 382, ч. 2-3 ст. 398, ч. 5 ст. 404, ч. 2 ст. 438).¹¹

У 4 статтях Особливої частини КК України прямо визначається необережна форма вини щодо основного складу злочину шляхом вживання слів «необережний», «з необережності», «через необережність», а саме: ч. 1 ст. 119, ст. 128, ч. 1 ст. 196, ч. 1 ст. 412. Необережну форму вини у виді злочинної недбалості законодавець передбачає у 7 статтях щодо основного складу злочину, а саме: ч. 1 ст. 131, ч. 1 ст. 137, ч. 1 ст. 140, ч. 1 ст. 264, ч. 1 ст. 367, ч. 1 ст. 425, ч. 1 ст. 434 КК України. Однак у зазначених складах злочинів термін «недбалість» характеризує, головним чином, об'єктивну сторону складу злочину. Щодо злочинної самовпевненості, то цей вид необережної форми вини в Особливій частині КК України не згадується.

У кримінальному праві існує думка про те, що на умисел можуть вказувати такі ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, як мотив, мета, завідомість і т. д., хоча деякі з них не виключають і необережності [167, с. 146]. Крім того, у ряді випадків сам опис злочинів може свідчити про форму вини [15, с. 121]. Так, наприклад, крадіжка, розбій, одержання неправомірної вигоди, створення місць розпусти можуть бути вчинені лише умисно. На нашу думку, на умисний

¹¹ У 6 статтях ця ознака вказана і в основному, і в кваліфікованому (особливо кваліфікованому) складі злочину (ст. 115, 121, 125, 175, 212, 382 КК України).

характер злочину можуть вказувати такі способи його вчинення, як погроза, корисливий мотив, використання службового становища. Також про умисел ідеться у випадках, коли має місце вказівка на жорстокість при вчиненні злочину [165, с. 54–56]. Як правило, про умисел свідчить повторне або неодноразове здійснення злочинних дій.

Якщо у нормі Особливої частини КК України не передбачено форму вини і немає жодного з термінів, які б її визначали, тоді відповідний злочин може бути вчинений як умисно, так і з необережності [151, с. 55–56]. При цьому інколи мають місце певні ускладнення при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину, наприклад, якщо йдеться про складну вину, тобто поєднання в межах вчинення одного злочину умислу та необережності. Необхідно наголосити, що невизначення законодавцем складоутворюючих елементів злочину з ознаками, які їх виокремлюють, може призводити до кваліфікаційних помилок [163, с. 165–166].

Часто законодавець з метою конкретизації вини використовує термін «завідомо» («завідоме»). Завідомість як ознака складу злочину передбачена у 30 статтях Особливої частини КК України: у 26 нормах завідомість є ознакою основного складу (ч. 1 ст. 135, ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 151, ч. 1 ст. 159¹, ч. 1 ст. 198, ч. 1 ст. 205¹, ч. 1 ст. 220¹, ч. 1 ст. 220², ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 223¹, ч. 1 ст. 223², ч. 1 ст. 259, ч. 1 ст. 287, ч. 1 ст. 321¹, ч. 1 ст. 325, ч. 1 ст. 351, ч. 1 ст. 351¹, ч. 1 ст. 366, ч. 1 ст. 366¹, ч. 1 ст. 371, ч. 1 ст. 372, ч. 1 ст. 375, ч. 1 ст. 383, ч. 1 ст. 384, ч. 1 ст. 386, ч. 1 ст. 431), у 7 нормах (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 136, ч. 3 ст. 158, ч. 3 ст. 220¹, ч. 4 ст. 321¹, ч. 2, 4 ст. 358, ч. 2 ст. 371) – ознакою кваліфікованого і особливо кваліфікованого складу злочину.¹² При цьому О.В. Стрілець зазначає, що «аналіз правозастосовної практики показав, що при кваліфікації злочинів встановленню ознак завідомості не приділяється належної уваги» [892, с. 96].

Часто в юридичній літературі та судовій практиці завідомість розуміється як достеменна обізнаність, переконаність [689, с. 53]. У цей термін вкладається зміст

¹² У трьох статтях ця ознака міститься в основному та кваліфікованому (особливо кваліфікованому) складі злочину (ст. 220¹, 321¹, 371 КК України), а у ст. 358 КК України – передбачена у кваліфікованому та особливо кваліфікованому складі злочину.

повного усвідомлення факту певного порушення закону (наприклад, завідомо неправдиве показання або завідомо неправдиве повідомлення про злочин).

Для встановлення того, який вплив має завідомість на форму вини і якою є роль цієї ознаки у визначенні суб'єктивної сторони складу злочину, потрібно чітко встановити, яких об'єктивних ознак вона стосується, тобто які фактичні обставини мають бути достеменно відомими суб'єкту для наявності певного злочину, передбаченого Особливою частиною КК України. Таких обставин є досить багато. За́відомість може стосуватися фактичного характеру дій винуватої особи (наприклад, неправдивість розповсюджуваних відомостей), правового значення вчинюваних дій (наприклад, неправосудність вироку, неправомірність дій), настання можливих наслідків, ознак характеристики потерпілої від злочину особи (наприклад, неповнолітній вік, вагітність), властивостей предмета злочину (наприклад, розголошення відомостей, які є за́відомо заборонені для цього) тощо. Враховуючи зазначене, за́відомість належить до характерних ознак саме інтелектуального ставлення суб'єкта до цих обставин [158, с. 6–7].

Питання про форму вини у злочинах, вчинених з ознаками за́відомості, вирішується в кримінально-правовій науці неоднозначно. Так, наприклад, А.С. Горелік вважає, що за́відомість виключає злочинну самовпевненість та недбалість (тобто необережну форму вини) і є можливою лише за умисної форми вини [253, с. 131–132]. При цьому ми вважаємо неточним посилення на те, що за́відомість завжди свідчить лише про прямий умисел у межах реалізації суб'єктивної сторони складу злочину [880, с. 131].

Необхідно зазначити, що хоча у переважній більшості випадків за́відомість свідчить саме про умисну форму вини, можливі й такі ситуації, коли за́відомість виступає ознакою злочину, вчиненого з необережності. Так, психічне ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних діянь може полягати у злочинній самовпевненості (наприклад, ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний, згідно з установленними правилами, надати таку допомогу, якщо йому за́відомо відомо, що це може мати тяжкі наслідки для хворого – ч. 1 ст. 139 КК України). Також за́відомість може бути

ознакою злочину, вчиненого за наявності злочинної недбалості. Наприклад, при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 133 КК України, суб'єкт знає про наявність у себе венеричної хвороби, але може легковажно не передбачати можливості зараження такою хворобою іншої людини. Саме тому завідомість необхідно розглядати не як самостійно існуючу ознаку суб'єктивної сторони, не пов'язуючи її з іншими елементами складу злочину, а лише у зв'язку з ними і обов'язково як ознаку умислу чи необережності при визначенні форм та видів вини.

У статтях Особливої частини КК України використовуються терміни та словосполучення, які визначають злочин як такий, що вчинюється умисно. Наприклад, на умисел при вчиненні злочину може вказувати вживання слів «з метою», оскільки за певної уяви про кінцевий бажаний результат щодо вчинення суспільно небезпечного діяння це означає, що суб'єкт, як правило, усвідомлює не лише суспільну небезпечність діянь, але і настання суспільно небезпечних наслідків. Також це стосується вчинення дій з метою насильницької зміни або повалення конституційного ладу (ст. 109 КК України); катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі (ст. 127 КК України); торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, з метою її експлуатації (ст. 149 КК України).

Умисна форма вини у статтях Особливої частини КК України може визначатись і за допомогою словосполучень «корисливий мотив» або «корислива мета» (наприклад, підміна дитини з корисливих мотивів (ст. 148), використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (ст. 167), розголошення комерційної або банківської таємниці з корисливих мотивів (ст. 232). Оскільки корисливий мотив свідчить про бажання особи отримати в результаті вчинення злочину певну матеріальну вигоду, то такі злочини можуть вчинюватися лише умисно. На нашу думку, вказівка у КК України на вчинення злочину шляхом зловживання владою або службовим становищем також свідчить

про те, що суб'єкт злочину вчинює його умисно (наприклад, ч. 1 ст. 364 КК України).

Також про умисну форму вини може свідчити наявність у диспозиції статті терміна «явно». Такий термін міститься у ст. 296, ч. 3 ст. 342, ст. 365, ст. 426¹ КК України. На нашу думку, цей термін передбачає певну обізнаність особи про вказані у диспозиції обставини.

Так само про умисну форму вини говорить вказівка законодавця на вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією. Наприклад, у ст. 392 КК України передбачений такий злочин, як тероризування в установах виконання покарань засуджених або напад на адміністрацію, а також створення з цією метою організованої групи або активна участь у такій групі, вчинені особами, які відбувають покарання у виді позбавлення чи обмеження волі. Такий висновок ґрунтується на законодавчому визначенні співучасті у злочині (ст. 26 КК України).

Вживання у нормах КК України законодавцем слова «злісне», на нашу думку, також вказує на умисел при вчиненні таких злочинів (зокрема, статті 164, 165, 390, 391 КК України) [187, с. 22]. Наприклад, згідно з приміткою до ст. 164 КК України, під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) або на утримання непрацездатних батьків слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів. Злісність, за своєю юридичною сутністю, означає неодноразове вчинення певних протиправних дій, що в разі їх повторюваності набувають ознак суспільної небезпечності. При цьому така неодноразовість характеризується умисною формою вини. Щодо такої ознаки, як повторність («повторно»), то вона є кваліфікуючою для злочинів, які вчиняються умисно (наприклад, статті 109, 190, 206, 222 КК України).

Також умисна форма вини в межах норм Особливої частини КК України може мати місце у певних випадках.

1. Застосування при вчиненні злочинів таких способів, як обман або зловживання довірою (наприклад, насильницьке або шляхом обману вилучення крові у людини з метою використання її як донора (ч. 1 ст. 144 КК України); грубе порушення угоди про працю службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, а також окремим громадянином або уповноваженою ними особою шляхом обману чи зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою (ч. 1 ст. 173 КК України); шахрайство, тобто заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ч. 1 ст. 190 КК України); заподіяння значної майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, за відсутності ознак шахрайства (ч. 1 ст. 192 КК України).

2. Застосування при вчиненні злочину насильства (фізичного або психічного) та (або) погрози його застосування (наприклад, погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення такої погрози (ч. 1 ст. 129 КК України); зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ч. 1 ст. 152 КК України); задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ч. 1 ст. 153 КК України); примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій (ст. 174 КК України). Про умисний характер злочину може свідчити також перешкоджання законній (професійній) діяльності [179, с. 49; 180, с. 88–89].

3. Вживання законодавцем інших термінів, які, як правило, визначають особливості конструкції об'єктивної сторони складу злочину, зокрема, «жорстокість», «примушування» тощо (наприклад, доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею

поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності (ч. 1 ст. 120 КК України); примушування жінки або чоловіка до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом особою, від якої жінка або чоловік матеріально чи службово залежні (ч. 1 ст. 154 КК України) тощо). На умисну форму вини вказує також наявність ознаки систематичності (наприклад, статті 116, 120, 150¹, 390 КК України).

При реалізації положень Особливої частини КК України певні складності викликає визначення вини у необережних злочинах. Перш за все це стосується злочинів, які пов'язані з порушенням встановлених законом правил. На думку В.В. Лунеева, необережне ставлення суб'єкта до порушення певних правил, що призвело до тяжких або особливо тяжких суспільно небезпечних наслідків, може бути описане у таких самих термінах, як і при умисному вчиненні діянь. На думку вченого, суттєві відмінності тут містяться у співвідношенні мотивації та цілеспрямованості суб'єкта з юридично значущими ознаками, обставинами і наслідками [593, с. 54–55]. При кваліфікації злочинів з необережною формою вини потрібно враховувати вплив на діяння винуватої особи характеру порушення правил, яке було допущене.

Крім прямого визначення необережної форми вини, законодавцем використовуються й інші терміни для її формулювання. Одним з них є «неналежне», що вказує на необережну форму вини. Цей термін вживається у 6 статтях КК України (статті 131, 137, 140, 197, 237, 367). У цих нормах передбачено, що кримінальна відповідальність настає внаслідок недотримання певних обов'язків особами, які повинні це робити в силу своєї професійної належності (наприклад, виконання медичних обов'язків, охоронних, майнових та природоохоронних обов'язків, службових обов'язків). У переважній більшості норм Особливої частини КК України термін «неналежне» визначає сутність недбалості. При цьому у декількох нормах міститься вказівка на несумлінність при виконанні певних обов'язків, що відокремлюється від недбалості (статті 131, 137, 140, 367 КК України). Термін «несумлінний» визначається у тлумачному

словнику української мови як такий, що характеризує особу, яка не ставиться сумлінно, чесно, добросовісно до своїх обов'язків [867, с. 392].

Також у нормах Особливої частини КК України містяться і словосполучення, що обумовлюють необережне ставлення особи до наслідків, які настали. Законодавець вказує на це шляхом визначення умови за допомогою сполучника «якщо». Так, зокрема, використовуються такі терміносполучення:

1) «якщо воно заподіяло» – статті 248 і 249 КК України; «якщо це заподіяло» – статті 222¹, 223¹, 232¹(ч. 1-2), 232², 263, 414, 425, 426 КК України;

2) «якщо воно завдало» – ст. 364 КК України; «якщо це завдало» – статті 176, 177, 218¹, 219, 229, 364¹, 365² КК України;

3) «якщо воно спричинило» – ч. 2 ст. 131, ст. 134, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 140, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 168, ч. 2 ст. 259, ст. 270 (ч. 1-2), ч. 2 ст. 271–276, ч. 2 ст. 326, ч. 2 ст. 328, ч. 2 ст. 329, ч. 2 ст. 360, ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 364¹, ч. 2 ст. 367, ст. 403, ст. 421, ч. 2 ст. 425, ч. 2 ст. 439 КК України; «якщо це спричинило» – статті 136–140, 197, 231, 236, 237, 242, ч. 2 ст. 252, ст. 254, 264, 277, 287, 291, 419, 420 КК України;

4) «якщо воно призвело до» – статті 223², 233 КК України; «якщо це призвело до» – ст. 232¹ (ч. 1-2), 270, ч. 2 ст. 362 КК України.

На нашу думку, такі різні вказівки на ставлення особи при вчиненні необережних злочинів до наслідків потребують певної уніфікації та внесення змін до КК України, а саме:

1) у всіх словосполученнях потрібно однаково вживати або займенник «це», або займенник «воно». В українській філології займенник «воно» є особовим, а «це» – займенник вказівний [1011, с. 173–174]. Тут потрібно зазначити, що «це» – займенник невизначений. Тому, оскільки у кожній із вказаних вище норм ідеться про конкретне діяння, пропонуємо замінити займенник «це» на займенник «воно»;

2) пропонуємо замінити словосполучення «призвело до» на термін «спричинило». У випадку вживання вказаних термінів у диспозиціях норм КК України законодавець вказує на те, що в результаті вчинення діяння настали певні

наслідки – тобто вони були спричинені (наслідок настав повністю), а не лише це діяння призвело до цього (лише призвело до цього, але незрозуміло, що наслідок дійсно настав). Вказана заміна має супроводжуватися відповідними граматичними (узгодження відмінків слів у реченні) змінами у диспозиціях;

3) пропонуємо замінити термін «завдало» на «заподіяло». Оскільки тут ідеться про певну шкоду, законодавець вказує на заподіяння цієї шкоди, а не завдання. Тому фонетично правильним буде вживання саме терміна «заподіяння».

Щодо кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) обставин, то визначення форм і видів вини у відповідних нормах Особливої частини КК України здійснюється законодавцем у такий самий спосіб, як і в основних складах злочинів [151, с. 59], тобто прямо або опосередковано через такі терміни, як «завідомо» (наприклад, ч. 2 ст. 121 КК України), «явно» (наприклад, ч. 2 ст. 342 КК України), «з метою» (наприклад, ч. 2 ст. 375 КК України), «з корисливих мотивів» (наприклад, ч. 2 ст. 383 КК України), «за попередньою змовою» (наприклад, ч. 2 ст. 363¹ КК України), «організованою групою» (наприклад, ч. 3 ст. 176 КК України), «повторно» (наприклад, ч. 2 ст. 127 КК України), «з використанням свого службового становища» (наприклад, ч. 2 ст. 149 КК України), «з погрозою» (наприклад, ч. 2 ст. 154 КК України), «з особливою жорстокістю» (наприклад, п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), «примушування» (наприклад, ч. 2 ст. 142 КК України), «якщо воно (це) заподіяло (спричинило, призвело до)».

Особливістю перелічених термінів, які вказують на форму вини у кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах злочинів, є те, що вони переважно визначають умисну форму вини при їх вчиненні. Стосовно зазначених вище термінів, які визначають необережну форму вини в межах кваліфікованого (особливо кваліфікованого) складу злочину, то це можливо лише при складній вині, яка характеризується тим, що основний склад злочину завжди є умисним.

Отже, встановлення співвідношення інституту вини з іншими інститутами і нормами Загальної та Особливої частин КК України дало можливість визначити вплив вини на практичне застосування окремих норм та інститутів КК України.

Крім того, за результатами даного дослідження було запропоновано внести ряд змін у окремі норми КК України, що сприятиме більш точному та ефективному їх застосуванню.

Висновки до розділу 2

Проведене у даному Розділі дослідження загальних проблем вини у кримінальному праві дозволило зробити ряд важливих висновків.

1. Принцип вини має морально-етичне походження і полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та нормами кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку. Кримінально-правовий принцип вини можна визначити так: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого охоплювались її умислом чи необережністю, та ті суспільно небезпечні наслідки, які настали в результаті такого діяння, щодо яких у визначеному законом порядку була встановлена вина такої особи.

2. Встановлено співвідношення кримінально-правового принципу вини і кримінального процесуального принципу презумпції невинуватості: принцип презумпції невинуватості є лише процесуальною гарантією реалізації принципу вини, оскільки, характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реальне втілення у життя кримінально-правового принципу вини.

3. Уперше визначено, що зв'язок вини і релігії обумовлений принципом соціального натуралізму: вина є протиприродною здатністю людини спрямовувати волю, яка виявляється у формі сваволі, і свідомість, яка виявляється у формі ілюзій, на порушення законів природи (вчинення правопорушення), що з

точки зору релігії є гріхом. Теологічне розуміння вини ґрунтується на релігійному визнанні протиправної поведінки гріховною.

4. Вина з точки зору соціально-психологічного підходу може розумітись як особливе психічне ставлення особи до загальних соціальних цінностей, яке полягає в їх несприйнятті та створенні власної деформованої ціннісної орієнтації. Така ціннісна орієнтація особи породжує прагнення (можливість або бажання) вчинити діяння, яке порушуватиме ціннісні орієнтації суспільства, отже, вважатиметься протиправним, а сама ціннісна орієнтація – антисуспільною. Соціально-психологічне розуміння вини ґрунтується на створенні особою власної ціннісної орієнтації, яка відрізняється від загальних соціальних цінностей і визнається в суспільстві антицінністю.

5. Філософський підхід щодо розкриття поняття вини як усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій обумовлює можливість встановлення зв'язку свободи волі, вини та відповідальності при вчиненні злочину. При цьому основою вини є свідомість, що поєднує фактичне та соціальне розуміння значущості діяння особи. Філософське розуміння вини ґрунтується на особливому прояві свідомості особи, що характеризується як сваволя і, у свою чергу, впливає на прояв свободи волі винуватої особи.

6. У теорії кримінального права пропонуємо вину визначати, як психічне ставлення суб'єкта злочину у формі умислу або необережності до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, у якому об'єктивується її протиправна асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка щодо найважливіших цінностей суспільства. Уперше запропоновано визначення поняття загальної теорії вини, яке виходить за межі юридичного розуміння цього інституту. Загальна теорія вини у кримінальному праві – це сукупність психологічних, філософських, морально-правових, а також теологічних підходів, які використовуються для розуміння вини як кримінально-правового феномену. Відтак, вони мають кримінально-правове та кримінологічне значення. Основними категоріями, які характеризують вину як кримінально-правову категорію, є зміст, форма, обсяг, сутність та ступінь.

7. Уперше в теорії кримінального права визначено поняття структури вини: структура вини – це сукупність встановлених у кримінальному законі інтелектуальних і вольових ознак (свідомості та волі), які визначають зміст вини у конкретному злочині. Вина і винуватість співвідносяться як матеріальний (кримінально-правовий) та процесуальний (кримінальний процесуальний) елементи відповідно. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією із складових її умови) та підстави кримінальної відповідальності як основоположних інститутів кримінального права України.

8. Уперше визначено, що встановлення форми, виду та ступеня вини для більшості інститутів Загальної частини КК України має важливе значення. Запропоновано вживання терміна «позитивна вина» для характеристики обставин, що виключають злочинність діяння та його визначення, а саме: позитивна вина – це особливе психічне ставлення особи, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру діянь та їх наслідків і бажання їх настання спрямоване на досягнення суспільно корисного результату. Сформульовано загальні правила для визначення форми і виду вини в нормах Особливої частини КК України.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ФОРМ ТА ВИДІВ ВИНИ У СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

3.1. Умисна форма вини: основний кримінально-правовий зміст та види

Важливе значення для кваліфікації злочинів, а також призначення справедливого покарання за вчинене діяння має встановлення форми вини. По-перше, форма вини та її законодавче закріплення визначають, так би мовити, межі вчинення злочину. По-друге, виділення у формах вини загальних ознак психічного ставлення особи, що властиве різним злочинам, дозволяє наблизитися до розуміння сутності вини, абстрагуватися від незначних для цієї сутності особливостей. По-третє, визначення форм вини, які містять загальні ознаки всіх умисних та необережних злочинів, дозволяє передбачити ці характеристики у Загальній частині КК України і тим самим розвантажити визначення конкретних складів злочинів у межах Особливої частини КК України.

Внутрішня форма вини полягає в існуванні правових формул умислу та необережності, які утворюються шляхом поєднання елементів структури вини – інтелекту і волі [862, с. 27]. Форма вини залежить від конструкції складу злочину. Вона відображає певний рівень у пізнанні інституту вини: від психологічних ознак окремих видів злочинів до загальних ознак однотипних злочинів.

У більшості досліджень, присвячених проблемним питанням інституту вини, за основу, як правило, бралася саме її внутрішня форма як співвідношення психічних елементів (волі та свідомості), не враховуючи питання про закономірності будови її змісту, систему організації її елементів. Це свідчить про те, що інститут вини був досліджений лише частково, адже не можна розглядати зовнішнє вираження явища без аналізу його внутрішнього змісту.

Форма вини визначається закріпленням у законі співвідношенням психічних елементів (свідомості та волі) вини, тобто різними за інтенсивністю та

визначеністю інтелектуальними і вольовими процесами, що відбуваються в психіці суб'єкта злочину. Вона вказує на спосіб інтелектуальної та вольової взаємодії суб'єкта з обставинами, що становлять юридичну характеристику конкретного виду злочину.

Саме розуміння вини як родового поняття умислу та необережності не є загальним і може визначатися вченими по-різному. Зокрема, існують різні підходи щодо визначення змісту вини та її місця в суб'єктивній стороні складу злочину, що породжує значну кількість визначень змісту умислу та необережності й нові, інколи діаметрально протилежні, концепції. Це значно ускладнює практичне застосування ознак, що характеризують вину як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Крім того, потрібно відзначити і недостатню дослідженість питань складної вини, помилки суб'єкта при вчиненні суспільно небезпечного діяння, а також заподіяння шкоди без вини (казусу).

Вина диференціюється на форми залежно від процесів, що відбуваються у психіці винуватої особи щодо юридично значущих об'єктивних обставин суспільно небезпечного діяння. Однією з форм вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину є умисел. З огляду на особливості формулювання норм Особливої частини КК України, умисел при вчиненні злочинів зустрічається набагато частіше, ніж необережність [361, 362, 363]. Також потрібно враховувати підвищену суспільну небезпечність умисних злочинів, оскільки умисними суспільно небезпечними діяннями свідомо заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони. Крім того, умисний злочин характеризується тим, що порівняно з необережними злочинами тут є висока вірогідність настання бажаних (або таких, що свідомо припускаються) суспільно небезпечних наслідків, оскільки свідоме ставлення до своїх діянь спрямовує останні на досягнення злочинного результату. При кваліфікації злочинів також враховується спрямованість умислу, тобто мобілізація вольових зусиль суб'єкта злочину на вчинення суспільно небезпечного діяння або на заподіяння конкретних суспільно небезпечних наслідків [258, с. 95].

Усе це обумовлює важливість подальшого дослідження умислу як форми вини, основу якої має скласти поглиблений аналіз його психологічного змісту. Деякі вчені, звертаючи увагу на необхідність розробки проблем Загальної частини КК з метою зміцнення законності та посилення охорони прав людини, включали до їх переліку проблему вини, виділивши у ній питання про зміст умислу при передбаченні суспільно небезпечних наслідків, про неконкретизований і альтернативний умисел, про непрямий умисел, що потребують подальшої теоретичної розробки [229, с. 30; 407, с. 28; 419, с. 68–69].

Проблемним аспектам визначення поняття умислу та його ознак у теорії кримінального права були присвячені праці багатьох вчених, зокрема Г.В. Андрусіва, М.І. Бажанова, П.А. Воробєя, О.О. Дудорова, М.Й. Коржанського, В.В. Кузнецова, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, М.І. Хавронюка, Н.В. Чернишова та ін. [55; 521; 220; 240; 266; 320; 398; 549; 661; 674; 684; 1073; 1075]. Переважна більшість авторів вивчала питання умислу в контексті дослідження вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Це стосується і дослідження питань суб'єктивної сторони окремих складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК України. Зокрема, питання умисної форми вини в контексті дослідження суб'єктивної сторони складів конкретних злочинів вивчали: Г.Є. Бершов – при дослідженні втручання у діяльність судових органів [82]; А.В. Бойко – при вивченні насильства щодо працівників правоохоронних органів [96]; С.О. Бочарников – при розгляді окремих аспектів суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 298 КК України [110]; О.К. Василяка – щодо злочинів, передбачених ст. 231, 232 КК України [133]; Ю.А. Дорохіна – при дослідженні суб'єктивної сторони злочинів проти власності [315]; М.В. Ємельянов – при дослідженні шахрайства [345]; О.А. Івахненко – щодо суб'єктивної сторони хуліганських правопорушень [393]; Д.Б. Кастарнов та І.О. Харь – у контексті вивчення особливо жорстокого способу при вчиненні злочину [411; 1055]; О.В. Ларіна – при вивченні суб'єктивної сторони грабежу [569] О.М. Обушенко – щодо суб'єктивної сторони кримінальної погрози [717]; К.М. Огороднік – при вивченні окремих аспектів суб'єктивної сторони ухилення від

сплати податків [719]; І.С. Печук – при дослідженні транспортних злочинів [739]; П.І. Салій – при опрацюванні порушень недоторканості житла [830]; І.В. Семенов – у контексті вивчення питань ухилення від сплати аліментів на утримання дітей [846]; Л.Г. Смілянський – при вивченні суб'єктивної сторони умисного вбивства [876]; Н.В. Уварова – у контексті вивчення окремих злочинів проти життя та здоров'я особи [954]; О.В. Хуторянський – при дослідженні суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 136 КК України [1064].

Види умислу як форми вини визначені у КК України. Згідно зі ст. 24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий. Як впливає із вказаної норми, власне, поняття умисної форми вини (умислу) у ст. 24 КК України відсутнє. Отже, сам умисел визначається законодавцем через визначення його видів. Однак, на нашу думку, кожна категорія та поняття, що вживаються в КК України, повинні мати максимально чіткий і зрозумілий зміст. Крім того, визначення одних категорій через інші, які також потребують окремого визначення, є некоректним, оскільки це не виправдано ускладнює їх розуміння.

Законодавчі дефініції займають помітне місце у кримінальному праві та є одним із засобів законодавчої техніки, що використовується під час побудови тексту кримінального закону України. Водночас законодавчі дефініції – це засіб дефініювання, а також засіб такого прийому законодавчої техніки кримінального закону України, як прийом конкретизації та формалізації [354, с. 128]. Разом з тим, як зазначає З.А. Загинеї, «законодавчі дефініції є одночасно і засобом нормотворчої техніки кримінального закону України, і результатом пізнання дійсності» [354, с. 129]. Саме тому чітке, повне і зрозуміле визначення термінів та понять, які використовуються законодавцем у КК України, є важливим та актуальним.

Для обґрунтування необхідності визначення поняття умисної форми вини звернемося до визначення терміна «дефініція». Так, наприклад, з точки зору логіки, термін «дефініція» ототожнюється з терміном «визначення» і розуміється як логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст поняття [1059, с. 72]. У філософській науці дефініція визначається як логічна операція, яка визначає

зміст поняття за допомогою перерахунку істотних ознак предмета або явища, що позначаються цим поняттям, експлікує значення терміна [508, с. 132]. У довідковій літературі термін дефініція (лат. – definition) визначається так: пояснення, тлумачення, витлумачення, визначення слова, поняття або предмета [938]; коротке визначення якогось поняття [865, с. 164]; речення чи система речень, які визначають зміст поняття [1018, с. 1211]. Таким чином, дефініція – це операція, за допомогою якої розкривається зміст поняття.

Вірно зазначається у науці кримінального права, що законодавчі дефініції повинні бути невід'ємною частиною будь-яких нормативно-правових актів, зокрема і КК України. [354, с. 137]. Разом з тим потрібно погодитися з думкою про те, що «для того, щоб вони слугували правильному розумінню кримінально-правових приписів, необхідно, аби дефініції відповідали певним вимогам, на підставі яких формуються правила нормотворчої техніки, пов'язані з використанням законодавчих дефініцій у тексті КК» [354, с. 138]. Погоджуючись із зазначеним положенням, також необхідно встановити правила, яких потрібно дотримуватися при формулюванні законодавчих понять.

Так, у теорії кримінального права зазначається, що правилами формулювання законодавчих дефініцій кримінально-правових понять є: 1) правило співвіднесеності [1053, с. 99] – дефініції повинні бути співвідносними з тими поняттями, що визначаються, адекватними змісту відповідних термінів чи термінологічних зворотів; 2) правило повноти і стислості – визначення повинні мати чіткий обсяг, тобто бути повними, що надає можливість охопити всі явища відповідного виду та передбачити лише істотні ознаки поняття; 3) правило заборони «ганебного кола» – дефініції не повинні бути сформульовані таким чином, щоб поняття, які визначаються, визначалися через себе; 4) правило відсутності негативних характеристик – поняття, яке визначається, не повинно формулюватися з використанням частки «не»; 5) дефініція поняття, яке визначається в іншому нормативно-правовому акті, що набрав чинності, але не введений в дію, не може використовуватись у тексті КК; 6) неприпустимо одному і тому самому поняттю надавати різного значення у межах КК [354, с. 140].

Таким чином, по-перше, для однозначного розуміння терміна «умисна форма вини» потрібно чітко і повне законодавче визначення його дефініції і, по-друге, визначення, що міститься у ч. 1 ст. 24 КК України, не відповідає правилам формулювання законодавчих дефініцій. Так, зокрема, законодавцем, перш за все, порушено правило заборони «ганебного кола», оскільки поняття умислу пропонується визначати через поняття прямого та непрямого умислу, а також правило повноти, оскільки згадане визначення не містить вказівки на істотні ознаки поняття, що визначається. З метою приведення дефініції терміна «умисна форма вини» у відповідність із правилами формулювання законодавчих дефініцій, а також задля уникнення різного розуміння вказаного терміна, необхідно розробити якісно нове визначення умисної форми вини, яке буде закріплене законодавчо у ст. 24 КК України.

Оскільки поняття умисної форми вини стосовно її видів (прямого та непрямого умислу) є загальним (первинним), то насамперед має бути визначене саме поняття умисної форми вини. Поняття ж прямого та непрямого умислу є похідними, а тому мають ґрунтуватися на самому визначенні умисної форми вини. На нашу думку, поняття «умисна форма вини» та «прямий і непрямий умисел» можна класифікувати «по вертикалі».

У теорії кримінального права традиційно зміст умислу розкривається саме через аналіз його інтелектуальних і вольових ознак. Інтелектуальний момент умислу інколи називається інтенсивністю свідомості [800, с. 31]. Ця інтенсивність при умислі (прямому та непрямому) обумовлюється усвідомленням суспільної небезпечності діяння та передбаченням настання суспільно небезпечних наслідків. Оскільки усвідомлення суспільної небезпечності діяння та передбачення настання у результаті його вчинення суспільно небезпечних наслідків належать до ознак інтелектуального моменту умислу, то вони виникають і формуються у свідомості особи. Отже, особа при умислі діє усвідомлено (як при прямому, так і при непрямому), що є однією з основних його характеристик.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на те, чи бажає особа настання певних суспільно небезпечних наслідків, чи прагне просто вчинити дії, які утворюють об'єктивну сторону конкретного злочинного діяння, вона хоче (свідомо припускає) досягти певного результату. Інакше кажучи, особа при умислі у будь-якому випадку діє цілеспрямовано. Причому цілеспрямованість тут означає не лише досягнення певного результату, а й реалізацію бажання особи на вчинення злочинних діянь.

Отже, умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності.

Умисел поділяється на види залежно від інтенсивності свідомості та цілеспрямованості волі. О.І Рарог вважає, що різним інтелектуальним і вольовим змістом характеризуються не лише форми, але і види вини, оскільки інакше не було б необхідності виділяти окремі різновиди вини в межах однієї і тієї самої форми [800, с. 32].

У цілому підтримуючи точку зору О.І. Рарога, зазначимо, що при прямому і непрямому умислі інтелектуальний момент збігається не повністю, а лише у частині усвідомлення суспільної небезпечності діяння і у загальних рисах передбачення настання суспільно небезпечних наслідків, однак характер такого передбачення може відрізнятися. Так, зокрема, при прямому умислі особа чітко усвідомлює, які діяння вона вчинює, які наслідки мають настати, і бажає цього. Зазначається, що при прямому умислі особа передбачає неминучість настання суспільно небезпечних наслідків: бажання переходить у справді вольовий акт, коли до знання мети приєднується установка на її реалізацію, впевненість у її досягненні і спрямованість на її досягнення відповідними засобами [821, с. 514].

Щодо непрямого умислу, то зміст передбачення у даному випадку полягає в тому, що особа передбачає можливість, а не неминучість настання суспільно небезпечних наслідків. Можливість поділяється на реальну та абстрактну [800, с. 34]. Можна погодитися з тим, що передбачення абстрактної можливості

настання суспільно небезпечних наслідків означає їх передбачення абстрактно (відокремлено) від даного конкретного випадку, тобто усвідомлення їхньої закономірності взагалі для подібних ситуацій; реальною ж можливістю визнається ситуація, у якій конкретні умови викликають конкретне явище [285, с. 132]. Таким чином, відмінність у інтелектуальному моменті прямого та непрямого умислу полягає в тому, що при прямому умислі особа передбачає неминучість настання суспільно небезпечних наслідків, а при непрямому – лише реальну можливість настання таких наслідків.

За ознакою вольового моменту прямий умисел характеризується бажанням настання суспільно небезпечних наслідків, непрямий умисел – свідомим їх припущанням. У ст. 24 КК України ознаки умислу (прямого і непрямого) сформульовані лише стосовно злочинів з матеріальним складом, що обумовлює необхідність її законодавчого уточнення, оскільки Особлива частина КК України містить значну кількість умисних злочинів із формальним складом. Саме до цих злочинів неможливо застосувати положення ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України в межах чинної редакції у повному обсязі, оскільки такі злочини не містять усіх обов'язкових ознак прямого та непрямого умислу. Окремі питання вини у злочинах із формальним складом вивчалися М.Г. Армановим та В.М. Куцом, хоча чітко ознак умисної форми вини у таких злочинах ними виділено не було [43, с. 151–154; 564, с. 36–40]. Тому необхідно вирішити питання щодо встановлення особливостей умислу в злочинах із формальним і матеріальним складами.

У формулюванні другої ознаки інтелектуального моменту умисної форми вини (випереджувальне відображення у вигляді передбачення настання суспільно небезпечних наслідків) ми вбачаємо певну неточність. Така ознака може мати місце лише у злочинах з матеріальним складом. Зазначається, що доведення факту бажання вчинення діяння у злочинах із формальним складом є зайвим [471, с. 61]. При цьому в межах такої законодавчої конструкції злочини з формальним складом залишаються поза ознакою передбачення суб'єктом злочину настання суспільно небезпечних наслідків.

Але при умисному вчиненні злочину з формальним складом неправильним буде сказати, що ознака певного передбачення відсутня взагалі. На нашу думку, при вчиненні таких злочинів суб'єкт передбачає, що, оскільки вчинювані ним діяння є суспільно небезпечними, то вони можуть потягти за собою певні негативні зміни, перш за все, у об'єкті злочинного посягання. Отже, у злочинах із формальним складом встановлення ознаки передбачення ґрунтується на усвідомленні суспільно небезпечного характеру вчинюваних дій і передбаченні, внаслідок їх вчинення, негативних змін у сфері охоронюваних кримінальним законом об'єктів [166, с. 35].

Також формулювання вольового моменту, властивого для злочинів з матеріальним складом «і бажала їх настання», у відношенні до злочинів із формальним складом є некоректним, оскільки формула, яка включає бажання вчинити діяння, як вважається, є умовною і має незначну цінність для реальної правозастосовної практики [471, с. 62]. Деякі вчені зазначають, що оскільки свідомо і добровільно вчинювані діяння завжди бажані для особи, яка їх вчинює, то умисел у злочинах із формальним складом може бути лише прямим [522, с. 163–169]. Тут наголошується, що діяння є невід'ємним від бажання, отже, неможливе без нього [471, с. 61]. Тобто, у злочинах із формальним складом бажання є невід'ємною складовою самого діяння, а тому окремого встановлення не потребує.

Крім того, у межах розгляду питання про ознаки умислу при вчиненні злочинів із формальним складом виникає проблема визначення виду вини у злочинах з усіченим складом. Усіченим вважається такий склад злочину, який є закінченим з моменту здійснення попередньої злочинної діяльності, тобто на стадії готування або замаху на вчинення злочину [167, с. 96]. Такі злочини вважаються різновидом злочинів із формальним складом, оскільки підстава кримінальної відповідальності пов'язується не з настанням суспільно небезпечних наслідків, а з вчиненням певних суспільно небезпечних діянь. До них, наприклад, відносяться погроза вбивством (ст. 129 КК України), розбій (ст. 187 КК України), створення злочинної організації (ст. 255 КК України), бандитизм (ст. 257 КК

України). Ці злочини мають надзвичайно високий ступінь суспільної небезпечності, але з кваліфікацією вказаних діянь згідно зі ст. 24 КК України на практиці можуть виникнути проблеми, оскільки ознаки умисної форми вини для злочинів з усіченим складом (як для різновиду злочинів із формальним складом) не визначені.

Таким чином, при аналізі умислу в злочинах із формальним складом вирішальне значення має вольове ставлення не до наслідків, а до самого діяння (його соціальної характеристики). Зокрема, Б.С. Нікіфоров зазначав, що при вчиненні злочинів із формальним складом ідеться про ставлення винуватої особи не до дії, а до її соціального характеру, або до обставин, що визначають цей характер [705, с. 35]. Однак соціальний, тобто суспільно небезпечний, характер діяння може усвідомлюватись або не усвідомлюватись, але, будучи категорією об'єктивною, він не залежить від волі особи, яка вчинює таке діяння [800, с. 12]. Проте від волі особи залежить бажання, спрямоване на його вчинення: особа, вчинюючи злочин із формальним складом, усвідомлює суспільну небезпечність вчинюваного діяння і бажає його вчинити. Тому вольовий момент умислу в злочинах із формальним складом визначається бажанням, спрямованим на вчинення суспільно небезпечного діяння.

Також відкритим залишається питання про сутність та кількість ознак умислу, які підлягають встановленню залежно від конструкції суб'єктивної сторони конкретного складу злочину. Так, зокрема, виникає питання щодо необхідності включення до ознак інтелектуального моменту умислу усвідомлення особою протиправності вчинюваного діяння [203, с. 188] або виключення такої ознаки як усвідомлення суспільної небезпечності діяння [593, с. 43]. Це обумовлює необхідність визначення сутності кожної з ознак, які входять до змісту умисної форми вини [694, с. 271–272; 849, с. 260; 1068, с. 137].

У теорії кримінального права існує думка про те, що зміст умислу є певним відображенням психікою винуватої особи об'єктивних властивостей вчинюваного суспільно небезпечного діяння [297, с. 27–28], а отже, він визначається сукупністю тих фактичних обставин, об'єктивних обставин злочину, що мають

значення для кваліфікації останнього та індивідуалізації відповідальності, які відображаються свідомістю винуватого, охоплюються його умислом [279, с. 125; 285, с. 83]. Ця думка заслуговує на увагу, оскільки лише врахування усіх без винятку обставин вчинення конкретного злочину дозволить правильно здійснити його кваліфікацію і призначати покарання з дотриманням принципів кримінального права. При цьому необхідно детальніше зупинитися на інтелектуальному та вольовому моментах прямого та непрямого умислу.

Щодо першої інтелектуальної ознаки умисної форми вини, то в теорії кримінального права домінує думка про те, що вона передбачає усвідомлення винуватою особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії чи бездіяльності). З цього приводу О.І. Рарог зазначає, що ознакою інтелектуального елемента прямого умислу є усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння, а також фактичного змісту і соціальних властивостей усіх складових елементів дії чи бездіяльності [803, с. 21].

На думку В.М. Кудрявцева, «всі ознаки складу в умисному злочині мають усвідомлюватися винуватим» [539, с. 179]. Конструкція умисних складів злочинів передбачає як діяння, так і наслідки, а тому винувата особа має усвідомлювати характер своїх діянь та наслідки, які настануть. Інші вчені, підтримуючи цю позицію, зазначають, що за умисної форми вини обставини, які характеризують діяння, наслідки, особливості потерпілого або впливають на об'єкт злочину, можуть інкримінуватися винуватій особі лише в тому випадку, якщо вона їх усвідомлювала [251, с. 9].

Також зазначається, що особливі ознаки, які характеризують об'єкт або об'єктивну сторону складу злочину, обов'язково відображаються у свідомості особи, яка діє умисно, лише в тому випадку, якщо вони описані законодавцем у відповідній нормі КК [805, с. 21–22]. М.Г. Угрехелідзе зауважував, що потрібно включити у кримінальне законодавство правило, згідно з яким кваліфікуюча обставина умисного злочину (крім тих, що стосуються наслідків) може інкримінуватися лише тоді, коли суб'єкт завідомо знав про її наявність. Учений пояснює це тим, що, оскільки усвідомлення суспільної небезпечності діяння є

необхідним елементом умислу, для цього потрібно усвідомлення всіх тих фактичних обставин, які в основних складах злочинів утворюють суспільну небезпечність, а у кваліфікованих – її підвищують [1008, с. 94].

Щодо необхідності врахування всіх обставин вчинення злочину, в тому числі й кваліфікуючих, зазначимо таке. Умисел у загальному розумінні являє собою відображення у психіці людини найважливіших фактичних і соціальних властивостей злочинного діяння. Оскільки ж головною соціальною ознакою такого діяння, що визначає його матеріальний зміст, є суспільна небезпечність, то до змісту умислу, насамперед, входить усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння [169, с. 187]. З огляду на законодавче визначення видів умислу, йдеться лише про усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваної дії або бездіяльності та не згадується про усвідомлення фактичного змісту діяння. Але тут варто погодитися з тим, що «суспільна небезпечність – це не якийсь самостійний елемент діяння, що перебуває поза його фактичними ознаками, а властивість діяння в цілому, утворена всіма його об'єктивними ознаками. Тому усвідомлення суспільної небезпеки зводиться до усвідомлення соціальних властивостей фактичних ознак діяння» [285, с. 85]. Отже, предметом усвідомлення як елемента умислу є всі ті фактичні обставини, які утворюють суспільно небезпечне діяння.

Вважається, що суспільно небезпечним може бути лише таке діяння, яке за своїми об'єктивними та фактичними властивостями здатне заподіяти шкоду певним об'єктам, які охороняються кримінальним законом [167, с. 94–107; 522, с. 118–124; 530]. Урахування об'єкта при визначенні суспільної небезпечності злочину є необхідним, оскільки він є обов'язковим елементом складу злочину, а тому за умови його відсутності не можна говорити про злочин узагалі. Саме тому об'єктивна спрямованість діяння при умислі на певний об'єкт злочину є одним з критеріїв суспільної небезпечності вчинюваного діяння, який обов'язково має охоплюватися свідомістю особи, яка вчинює умисний злочин. Хоча існують і протилежні позиції. Зокрема, зазначається, що при умислі об'єкт злочину може і не охоплюватися свідомістю винуватого [300, с. 8]. Необхідно зауважити, що

суб'єкт злочину, усвідомлюючи, на який об'єкт спрямована його злочинна діяльність, водночас може не знати, на який юридично значущий об'єкт посягає. При цьому суб'єкт злочину повинен розуміти, що посягає на певні блага (цінності), які утворюють родовий об'єкт (наприклад, якщо особа дає завідомо неправдиві показання, вона розуміє, що вчинює злочин проти правосуддя, але не усвідомлює, що безпосередньо посягає на відносини у сфері отримання достовірних доказів). Тому при вчиненні умисного злочину суб'єкт охоплює своїм умислом характер об'єкта посягання, розуміє, на сферу яких відносин посягає, і у загальних рисах усвідомлює безпосередній об'єкт вчинюваного злочину.

Також на рівень усвідомлення особою суспільної небезпечності вчинюваного діяння впливає і розуміння нею соціальної значущості інших фактичних обставин діяння, які в теорії кримінального права називаються факультативними ознаками об'єктивної сторони складу злочину (наприклад, місце, час, спосіб, засіб, знаряддя, обстановка вчинення злочину). Інколи психічне ставлення суб'єкта до таких обставин не охоплюється інтелектуальним моментом умислу [285, с. 23–24]. Проте О.І. Рарог визначає, що усвідомлення цих обставин є необхідним компонентом умислу і повністю охоплюється формулюванням «усвідомлювала суспільно небезпечний характер діяння» [800, с. 12–13]. При цьому необхідно зазначити, що тут ідеться про випадки, коли суб'єкт злочину повинен усвідомлювати ці ознаки об'єктивної сторони складу злочину, оскільки вони змінюють соціальну значущість таких діянь і у випадках, передбачених КК України, справляють визначальний вплив на суспільну небезпечність конкретного злочину. Таким чином, факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину, які включені як обов'язкові до складу конкретного злочинного діяння, є обов'язковим предметом усвідомлення при умислі.

Неоднозначністю також характеризується проблема усвідомлення протиправності при умислі. Деякі вчені підкреслюють, що ознакою умислу має бути усвідомлення протиправності діяння з причини виключно позитивістського підходу до проблеми умисної форми вини і називають основою умислу саме

кримінальну протиправність [215, с. 26–27; 429, с. 408; 600, с. 90–95; 694, с. 294; 832, с. 87; 849, с. 219, 260; 896, с. 11; 901, с. 13, 22; 1069, с. 8]. Інші ж вважають недоцільним включати до змісту умислу усвідомлення протиправності діяння [112, с. 72; 282, с. 14; 298, с. 216–217; 617, с. 109; 1020, с. 226]. Також висловлюється думка про те, що усвідомлення протиправності ототожнюється з усвідомленням суспільної небезпечності вчинюваного діяння [748, с. 352–357; 1091, с. 6]. Усвідомлення протиправності діяння може включатися в ознаку усвідомлення при умислі, коли у кримінально-правовій нормі прямо вказується на таку ознаку злочину, як усвідомлення незаконності діяння (наприклад, незаконна порубка лісу, що передбачено у ст. 246 КК України).

У деяких випадках особа, яка вчинює певне діяння, не вважає, що воно є суспільно небезпечним, хоча і є караним згідно з нормами КК України. Наприклад, у більшості випадків, якщо особа створює місце розпусти (ст. 302 КК України), вона, як правило, знає, що такі дії заборонені кримінальним законодавством, але не вбачає у цьому ніякої суспільної небезпечності. При цьому, на думку С.В. Складова, при визначенні форм вини варто замінити усвідомлення особою суспільної небезпечності на усвідомлення того, що її діяння порушують певні правила поведінки [863, с. 20]. М.С. Позднов, визначаючи сутність суспільної небезпечності, підкреслює, що у кримінально-правовому сенсі прийнято визначати суспільну небезпечність як комплекс суспільних відносин, які охороняють певну множинність об'єктів, як правило, вказаних у назвах відповідних розділів КК [765].

Усвідомлення суб'єктом злочину суспільної небезпечності свого діяння має об'єктивну та суб'єктивну ознаки. Об'єктивна ознака – це девіантна поведінка, яка без додаткових умов створює реальну загрозу чи заподіює шкоду об'єкту злочину, а суб'єктивна ознака полягає в тому, що у свідомості особи відображаються всі фактори і обставини, які характеризують діяння як таке, що відхиляється від загального стандарту [471, с. 65]. Відсутність однієї з цих ознак виключає можливість усвідомлення особою суспільної небезпечності своїх діянь.

Отже, інтелектуальний момент умисної форми вини включає усвідомлення особою суспільної небезпечності вчинюваного діяння (хоча б у загальних рисах), його шкідливості для інших людей, суспільства та держави [258, с. 83]. Особливе значення усвідомлення особою суспільної небезпечності має при кваліфікації злочинів із формальним складом, оскільки це єдина можлива складова умислу, яка включає в себе розуміння особою факту відхилення її поведінки від нормальної, прийнятої у даному суспільстві [471, с. 65].

Таким чином, усвідомлення суспільної небезпечності – важлива і необхідна ознака умислу (прямого та непрямого). Предметом такого усвідомлення є не суспільна небезпечність у загальному її розумінні, а характеристика об'єкта злочину (хоча б у загальних рисах) та ознак об'єктивної сторони, які утворюють об'єктивний зміст конкретного злочинного діяння. Усвідомлення протиправності діяння може включатись у ознаку усвідомлення при умислі, але обов'язковою вона не є (за винятком випадків, прямо передбачених у нормах КК України). Усвідомлення ознак, які характеризують самого суб'єкта злочину, не може бути віднесене до ознак усвідомлення при умислі.

Виходячи з перелічених вище ознак, інтелектуальний момент умисної форми вини може включати, поряд з усвідомленням суспільної небезпечності діяння, певне психічне ставлення до суспільно небезпечних наслідків такого діяння. Власне, ще одну інтелектуальну ознаку утворює передбачення настання суспільно небезпечних наслідків діяння. При цьому потребують визначення психологічна сутність передбачення в межах умисної форми вини та його предмет. Також необхідно з'ясувати, чи вірною є позиція законодавця щодо збігу ознаки передбачення суспільно небезпечних наслідків для прямого і непрямого умислу.

Передбачення суспільно небезпечних наслідків – це уявлення про факти, які матимуть місце в майбутньому, а усвідомлення суспільної небезпеки діяння – це уявлення про властивості вчинюваного у дійсності діяння [285, с. 89]. Усвідомлення і передбачення – це дві категорії, які характеризують інтелектуальний момент психічного ставлення при умислі. Усвідомлення – це

відображення у психіці людини реальних фактів та обставин, що мають місце у даний час, а передбачення – це продукт випереджувальної діяльності людського інтелекту, тобто відбиття тих подій, які відбудуться (повинні або можуть відбутися) в майбутньому [800, с. 17]. Передбачення у кримінальному праві – це і є діяльність інтелекту на випередження, що спрямована в майбутнє та пов'язана з настанням суспільно небезпечних наслідків.

Виходячи із законодавчого формулювання ознаки передбачення, воно повинно стосуватися не передбачення взагалі, а передбачення суспільно небезпечних наслідків конкретно вчинюваного з умисною формою вини злочинного діяння [198, с. 74]. Тому предметом передбачення при умислі є суспільно небезпечні наслідки. Хоча ця точка зору є не єдиною. Наприклад, існує думка про те, що передбачення входить до змісту умислу як складова частина передбачення настання фактичних наслідків [285, с. 89]. Передбачення як ознака інтелектуального моменту умислу пов'язане (в контексті ст. 24 КК України) з настанням суспільно небезпечних наслідків, а не з окремими складовими цих наслідків чи іншими елементами складу злочину.

Можна погодитися з тим, що «точність передбачення прямо залежить від особистісних якостей особи, яка щось передбачає, від її аналітичних здібностей, рівня інтуїції, стану психіки, інших психологічних та фізіологічних характеристик. Навіть якщо розглядати передбачення як прогнозування причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою правопорушника і можливими негативними наслідками, то і у цьому випадку воно носить виключно вірогідний характер, оскільки жодна особа не може з точністю передбачити, які наслідки матиме діяння (існують непередбачувані і непереборні фактори, раптова зміна обстановки тощо)» [380, с. 21–22].

Ознака передбачення настання суспільно небезпечних наслідків за умисної форми вини має певні особливості при прямому та непрямому умислі. При прямому умислі особа передбачає можливість і обов'язковість (неминучість) настання суспільно небезпечних наслідків; при непрямому умислі особа

передбачає лише можливість їх настання [471, с. 67]. Розкриємо детальніше вказані особливості передбачення настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочинне діяння вважається умисним лише за умови, що винувата особа передбачає настання суспільно небезпечних наслідків саме в результаті вчинюваного нею діяння. Йдеться про певний рівень усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між вчинюваним суспільно небезпечним діянням і настанням суспільно небезпечних наслідків, хоча, як зазначають деякі вчені, у свідомості суб'єкта відбивається лише загальний характер причинного зв'язку між діянням і наслідком, а не всі деталі причинно-наслідкового ланцюга [800, с. 20]. Передбачення суспільно небезпечних наслідків може проявлятися по-різному – у деяких випадках суб'єкт усвідомлює їх чітко, а в інших – менш конкретно [522, с. 164, 165]. У зв'язку із цим можна виокремити такі ступені передбачення настання суспільно небезпечних наслідків, як: 1) необхідний і єдино можливий результат злочинного діяння (неминучість) і 2) можливий більшою або меншою мірою результат злочину (можливість).

Є ряд випадків, коли наслідки вчинюваного діяння відображаються у психіці суб'єкта злочину як неминучі. Якщо з об'єктивної сторони особа вчинює злочинні діяння, то кожне з них є кроком на шляху до досягнення поставленої мети. У сукупності вони з властивою їм внутрішньою закономірністю призводять до результату, і можна констатувати, що із суб'єктивної сторони особа подумки впевнена у настанні конкретних наслідків, які відповідають внутрішньому плану її діянь [471, с. 68]. Об'єктивно і суб'єктивно спрямований на заподіяння суспільно небезпечної шкоди, утворений на інформації про шляхи заподіяння такої шкоди, скоригований зворотнім зв'язком, умисний злочин вносить у зовнішнє середовище такі зміни, зв'язки і відношення між предметами та явищами, які неминуче або з високою вірогідністю викликають заподіяння певної шкоди [266, с. 98–99]. «Якщо йдеться про неминучість (точніше – розумову впевненість) настання суспільно небезпечних наслідків, то вона є продовженням конкретного усвідомлення і продуманості дії чи бездіяльності» [471, с. 68].

Отже, якщо особа ставить перед собою мету, яку вона прагне досягти у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння, усвідомлює шлях досягнення цієї мети, тобто знає, які діяння повинна для цього вчинити, розуміє і усвідомлює всі обставини, які супроводжують вчинення умисного злочину, ця особа має можливість передбачити настання певних суспільно небезпечних наслідків.

Зазначається, що при прямому умислі особа спрямовує всі свої зусилля при вчиненні злочину на досягнення конкретного, бажаного, а тому й найбільш вірогідного у даному випадку результату, що, у свою чергу, включає чітке уявлення про причинно-наслідковий зв'язок між вчиненими суспільно небезпечними діяннями і результатом [167, с. 134; 804, с. 30]. У цьому випадку суб'єкт злочину впевнений у неминучості настання певних наслідків, і тут найбільш чітко виявляється випереджувальне відображення.

Якщо при прямому умислі особа повинна передбачати настання конкретних суспільно небезпечних наслідків, то при непрямому умислі передбачення суб'єкта злочину включає декілька альтернативних наслідків і декілька можливих варіантів розвитку причинно-наслідкового зв'язку в загальних рисах. Саме діяння при непрямому умислі характеризується тим, що деталі наслідків та можливого розвитку подій конкретно не плануються, відсутня чітка спрямованість дій, яка характеризує прямий умисел [471, с. 69]. Як правило, при непрямому умислі передбачення суспільно небезпечних наслідків пов'язується з усвідомленням того, що особа вчинює суспільно небезпечне діяння, наслідки якого вона повинна передбачати хоча б у загальних рисах.

Щодо особливостей передбачення випадкових наслідків, то суб'єкт може усвідомлювати, що наслідки не настануть (або настануть) через збіг випадкових обставин. При цьому винувата особа так само передбачає реальну можливість настання (ненастання) суспільно небезпечних наслідків. Таким чином, передбачення випадкових наслідків поглинається передбаченням реально можливих наслідків. Якщо передбачення настання випадкових наслідків виходить за межі передбачення настання реально можливих наслідків, то ця ознака не може характеризувати умисну форму вини.

Отже, при умисному вчиненні злочину винувата особа передбачає настання суспільно небезпечного наслідку, який поширюється на конкретне вчинюване нею діяння, суб'єктивно визначаючи ступінь такого передбачення. Умисна форма вини у виді прямого чи непрямого умислу може бути наявною лише в разі усвідомлення неминучості та обов'язковості або реальної можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Тому характерною ознакою передбачення настання суспільно небезпечних наслідків є його ступінь, що може мати значення для інкримінування особі того чи іншого виду умисної форми вини.

Таким чином, встановлення ознаки передбачення настання суспільно небезпечних наслідків при кваліфікації умисного злочину з матеріальним складом є обов'язковим, незалежно від того, був умисел прямим чи непрямым. Передбачення настання суспільно небезпечних наслідків при умисній формі вини охоплює суспільно небезпечні наслідки, які можуть настати у конкретній ситуації, та характер причинно-наслідкового зв'язку (хоча б у загальних рисах) між вчинюваними суб'єктом дією (бездіяльністю) та цими наслідками.

Переходячи до аналізу вольової ознаки умислу, зауважимо, що вона чітко визначена у КК України – це бажання (при прямому умислі) або свідоме припущання (при непрямому умислі) настання суспільно небезпечних наслідків (ч. 2 і 3 ст. 24). Незважаючи на очевидність обов'язковості вказаних вольових ознак при умисній формі вини, деякі вчені висловлюють й іншу точку зору. Так, зазначається, що умисел вимагає лише передбачення неминучості або ймовірності настання суспільно небезпечних наслідків, а наявність бажання або свідомого припущання цих наслідків узагалі не належить до характеристики цієї форми вини [1061, с. 34, 40]. Ми не можемо погодитися з цією точкою зору, оскільки це виключає наявність в умисній формі вини вольового моменту, що, у свою чергу, позбавляє її конкретного юридичного змісту [193, с. 44–45].

Дослідження окремих аспектів бажання при прямому умислі потрібно почати з визначення особливостей процесу формування цього прояву волі у суб'єкта злочину, визначивши його механізм. У цілому, це питання було лише

частково досліджене в теорії кримінального права [449, с. 32–33; 904, с. 593–594; 1068, с. 130].

Щодо, власне, механізму формування бажання, то він складається з таких етапів: 1) виникнення певної потреби; 2) перетворення її в спонукання до дії; 3) постановка мети, досягнення якої має задовольнити потребу, що виникла, або стати засобом її задоволення; 4) бажання досягти поставленої мети [627, с. 251]. Отже, бажання – це певний процес, який проходить у своєму розвитку кілька стадій – від усвідомлення певної потреби до волі, яка спрямована на досягнення певної мети. Саме тому в теорії кримінального права бажання розуміється як «прагнення заподіяти наслідок» [285, с. 99].

У психології бажання характеризується подібним чином. Так, зокрема, зазначається, що бажання – це прагнення, воно спрямоване на певний предмет; зародження бажання завжди означає виникнення і постановку мети; бажання – це цілеспрямоване прагнення [821, с. 513]. Щодо поняття наміру, яке застосовується в теорії кримінального права для характеристики спрямованості умислу поряд з поняттям «бажання», то воно визначається як «зафіксована рішенням спрямованість на здійснення мети» [821, с. 518].

Також потрібно зауважити, що бажання як прагнення досягти певного результату у психіці особи набуває різних психологічних відтінків. Наприклад, бажаними можуть бути не лише ті наслідки, що приносять винуватому внутрішнє задоволення (викликають у нього почуття задоволення), але й ті, які при внутрішньо негативному емоційному ставленні до них суб'єкта злочину уявляються потрібними або неминучими на шляху до задоволення потреби, яка стала спонукою до вчинення злочинного діяння. Наслідок, на який спрямоване бажання особи, або повністю задовольняє спонукання суб'єкта злочину, які визначаються його основною потребою, або є потрібним чи неминучим етапом для задоволення потреби, що стала спонукою злочинної діяльності.

Саме бажання як вольова ознака і пов'язує вину особи як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину з такими факультативними її ознаками, як мотив і мета. Існує думка, що стосовно певного обраного особою

об'єкта посягання інколи можна говорити не лише про наявність бажання, а й про ступінь бажання, оскільки у людини в переважній більшості випадків відбувається конфлікт (конкуренція) бажань [1179, с. 89–94]. Вважається, що наслідки є бажаними, якщо вони для винуватого є: а) кінцевою метою дій, б) необхідним засобом досягнення кінцевої мети або в) певним етапом досягнення кінцевої мети [281, с. 85; 285, с. 99–100; 705, с. 33].

Таким чином, якщо особа спрямовує свою волю на вчинення діянь, які усвідомлено для неї спричинять суспільно небезпечні наслідки, то недоречно говорити про небажання таких наслідків. У цих випадках вчинені діяння та неминучі похідні наслідки утворюють єдину суспільно небезпечну структуру, складові частини якої нерозривно пов'язані між собою. Тут бажання поширюється не лише на наслідки, у яких реалізується мета винуватої особи або які є засобом чи окремих етапом реалізації кінцевої мети, але й на наслідки, що є небажаними, але неминучим супутнім елементом бажаних дій.

У цьому відношенні потрібно визнати справедливим зауваження, що усвідомлені неминучі похідні, але непотрібні суб'єкту злочину наслідки не стають бажаними, не перетворюються ні на мету дії, ні на засіб досягнення мети [277, с. 197]. Вказані наслідки, дійсно, не перетворюються ні на мету, ні на засіб її досягнення, вони, тим більше, не стають бажаними. Але як неминуча супутня обставина єдиної суспільно небезпечної ситуації, вони із самого початку є бажаними в силу діалектики взаємної обумовленості свідомості та волі [800, с. 23].

Таким чином, бажання як елемент умислу полягає у прагненні настання певних наслідків, які можуть виступати в одній з таких якостей: 1) кінцевої мети, 2) проміжного етапу, 3) засобу досягнення мети.

Вольовий момент вини не можна зводити лише до особливостей ставлення суб'єкта злочину до наслідку, оскільки в такому випадку саме діяння втратило б вольовий характер [282, с. 10]. Дійсно, при умислі не лише наслідки, але взагалі всі юридично значущі обставини і властивості суспільно небезпечного діяння мають охоплюватися свідомістю та волею як елементами психічного ставлення

особи до злочину. У цьому відношенні не обов'язково, щоб у суб'єкта злочину було чітко сформульоване бажання щодо кожного вказаного елемента діяння, оскільки найчастіше вольове ставлення до цих елементів буває неоднорідним. Але типовим буде бажання щодо всієї сукупності юридично значущих елементів, оскільки вони утворюють бажаний для суб'єкта злочин. Тому форма та вид вини визначаються вольовим ставленням не до кожного з цих елементів окремо, а до основного елемента діяння, в якому найбільшою мірою концентрується соціальна шкідливість злочину [1111, с. 21–27]. На нашу думку, таким визначальним елементом у злочинах із формальним складом є дія (бездіяльність), а у злочинах з матеріальним складом є суспільно небезпечний наслідок, оскільки в ньому матеріалізується шкода, заподіювана об'єкту, і реалізується потреба суб'єкта.

Таким чином, вольовою ознакою прямого умислу є бажання, яке визначається як певний процес, що проходить у своєму розвитку кілька стадій – від усвідомлення потреби до волі, спрямованої на досягнення певної мети (настання злочинного результату). При прямому умислі наслідок являє собою мету діяльності суб'єкта, яка впливає з мотиву злочину та визначається цим мотивом. Наслідок, на який спрямоване бажання особи, або повністю задовольняє мотив суб'єкта злочину, або є потрібним чи неминучим етапом для задоволення потреби, що стала спонукальним чинником злочинної діяльності. Бажання як елемент умислу полягає в прагненні настання певних наслідків, які можуть визначатись як кінцева мета злочинної діяльності, проміжний етап або засіб досягнення мети. Якщо при настанні бажаного результату неминучим або реально можливим є настання похідних наслідків, то таке поєднання бажаних і похідних наслідків також визначається як прямий умисел, при якому похідні наслідки охоплюються бажанням винуватої особи. Визначальним елементом у злочинах з матеріальним складом є суспільно небезпечний наслідок, оскільки в ньому матеріалізується шкода, що заподіюється об'єкту, і реалізується потреба суб'єкта.

При дослідженні свідомого припущання як вираження вольового моменту при непрямому (евентуальному) умислі потрібно звернути увагу на його сутність і предмет. Зазначається, що свідоме припущання – це ознака не вольова, а

інтелектуальна. Так, зокрема, Б.С. Нікіфоров визначав ознаки свідомого припущання з точки зору знання особи про певний характер діяння, що охоплюються поняттям інтелектуального елемента умислу [705, с. 32]. Потрібно зауважити, що відносити свідоме припущання до інтелектуальної ознаки не можна. Це пояснюється тим, що свідоме припущання – це не певний розумовий процес, за якого особа усвідомлює декілька варіантів розвитку подій, у тому числі й варіант, пов'язаний з настанням суспільно небезпечного результату; свідоме припущання – це вольове припущення, за якого винувата особа своїми діями утворює певний ланцюг подій і при цьому свідомо, тобто умисно, припускає об'єктивний розвиток викликаних нею подій і настання суспільно небезпечних наслідків. Тому свідоме припущання необхідно відносити до вольової ознаки непрямого умислу, саме у припущанні певного об'єктивного розвитку подій полягає зміст волі.

Вольова ознака умислу, яка полягає у свідомому припущанні, означає, що суб'єкт злочину позитивно ставиться до настання суспільно небезпечних наслідків. У кримінальному праві зустрічаються випадки ототожнення свідомого припущання настання наслідків з активним небажанням (бажанням ненастання) наслідків [601, с. 109], або з пасивною позицією щодо настання наслідків (пасивна воля) [879, с. 158]. Активне бажання ненастання наслідків передбачає, що особа вчинює певні діяння для того, щоб наслідки не настали, а це суперечить самому змісту умислу. Деякі вчені зазначають, що суспільно небезпечний наслідок при непрямому умислі – це ціна, яку винувата особа готова заплатити за досягнення бажаної мети, якої вона прагне досягти шляхом заподіяння шкоди суспільству [285, с. 101–102]. Отже, свідоме припущання не може розумітись як активне небажання настання суспільно небезпечних наслідків.

Необхідно розмежувати поняття «небажання» та словосполучення «не бажала». Небажання – це активний вольовий процес, пов'язаний з негативним ставленням до небажаних наслідків («не бажати» – означає відсутність прагнень щось здійснити [791, с. 19], не мати прагнення отримати що-небудь чи хотіти [868, с. 87]).

Таким чином, свідоме припущання при непрямому умислі – це активний вияв волі, пов'язаний з позитивним вольовим ставленням особи до суспільно небезпечних наслідків, поєднаний з відсутністю бажання щодо їх настання. Позитивне ставлення до настання наслідків зближує бажання із свідомим припущанням і робить їх різновидами вольового змісту однієї і тієї самої форми вини. Похідні наслідки при непрямому умислі пов'язані з діянням суб'єкта і свідомо припускаються ним. У даному випадку особа може свідомо припускати або реальну можливість, або неминучість настання таких наслідків.

Отже, свідоме припущання – це вияв волі, за якого винувата особа своїми діями створює певний ланцюг подій і при цьому свідомо, тобто умисно, припускає об'єктивний розвиток викликаних нею подій і настання суспільно небезпечних наслідків. Свідоме припущання – це активний психічний процес, що виявляється у позитивному, схвальному ставленні винуватої особи до настання суспільно небезпечних наслідків. Предметом свідомого припущання можуть бути лише похідні наслідки, тому вчинення з непрямым умислом властиве лише злочинам з матеріальним складом.

Можна погодитися з тим, що розкривати зміст умислу, при якому в основу вольового моменту покладене ставлення до соціального характеру діяння, – означає зробити це всупереч законодавчому опису цієї форми вини, де до ознак вольового моменту умислу включено лише суспільно небезпечні наслідки, а суспільно небезпечний характер діяння віднесено до інтелектуального моменту [800, с. 25]. Заперечувати фактичну можливість умисного вчинення злочинів із формальним складом (з прямим умислом) не можна, оскільки це значно звузить можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб за вчинення таких злочинів. У злочинах із формальним складом умисел характеризується усвідомленням суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння (інтелектуальний момент) та бажанням його вчинити (вольовий момент). Це, у свою чергу, обумовлює необхідність внесення відповідних змін у ст. 24 КК України.

У межах дослідження умисної форми вини проблемним є питання класифікації видів умислу. Класифікація видів умислу не вичерпується поділом умислу на прямий та непрямий залежно від особливостей змісту його інтелектуального та вольового моментів. Існують такі підстави класифікації, як характер змісту, спрямованість умислу та ступінь усвідомлення [800, с. 35–42].

За характером змісту, як правило, виокремлюють три види умислу: визначений, невизначений і альтернативний. Інколи називають два види умислу – визначений та невизначений, а в межах визначеного мають місце два підвиди – простий і альтернативний [800, с. 40]. Визначений умисел характеризується наявністю конкретного уявлення про якісні та кількісні ознаки обов'язкових об'єктивних обставин вчинюваного злочину [800, с. 40]. Саме таке уявлення обумовлює наявність чітко визначеного інтелектуально-вольового ставлення до кожної з цих обставин. При невизначеному умислі у суб'єкта є лише загальне інтелектуальне уявлення про об'єктивні обставини вчинюваного діяння. Виокремлення в межах визначеного умислу простого і альтернативного підвидів обумовлено тим, що при вчиненні злочинів особа може передбачати неминучість чи можливість настання одного або декількох конкретно визначених наслідків [800, с. 41]: у першому випадку умисел буде простим визначеним, а у другому – альтернативним визначеним. На нашу думку, альтернативний підвид умислу можна виокремлювати у самостійний його вид, оскільки за ознаками ставлення особи до наслідків як об'єктивної обставини конкретного злочину його не можна характеризувати як визначений. За умови виокремлення альтернативного умислу в окремий його вид, визначений вид умислу завжди буде простим.

Наступним критерієм класифікації умислу є характер його спрямованості. Відповідно до цієї класифікації, умисел поділяють на загальний та спеціальний [282, с. 18; 429, с. 343; 901, с. 50]. Виокремлення загального та спеціального умислу обумовлюється не властивістю особливого виду умислу, а метою злочинного діяння. Загальний умисел характеризується наявністю мети, яка визначена суб'єктом у межах конкретного складу злочину [694, с. 299]. Спеціальний умисел, на відміну від загального, передбачає наявність спеціальної

мети, що полягає в прагненні досягти злочинного результату, що перебуває за межами складу відповідного злочину [522, с. 168–170]. Отже, ця класифікація обумовлюється особливостями законодавчого опису окремих ознак складу злочину.

Враховуючи той факт, що ступінь усвідомлення при умислі обумовлюється лише інтелектуальним моментом, який полягає в усвідомленні суспільно небезпечного характеру діяння, він залежить від того, наскільки суб'єктом злочину усвідомлюються основні ознаки злочинного діяння. Такими ознаками можуть бути лише найбільш суттєві об'єктивні обставини злочину, що визначають або змінюють його кваліфікацію (наприклад, об'єкт, предмет, наслідки, інші факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину, які в конкретному злочині набувають якостей обов'язкових). Так, особа при вчиненні злочину може усвідомлювати всі об'єктивні обставини злочину, але бувають випадки, коли суб'єкт злочину усвідомлює обставини вчинюваного діяння лише частково. Наприклад, при вчиненні злочину проти приватної власності особи суб'єкт може не усвідомлювати того факту, чи буде це крадіжка, чи грабіж, тобто не усвідомлює спосіб вчинення злочину і навіть може ставитися до цього байдуже. Проте вказана обставина має вирішальне значення для кваліфікації вчиненого злочину. Отже, умисел за ступенем усвідомлення можна поділити на абсолютний та відносний. Практичне значення такого поділу умислу підтверджується також результатами проведеного анкетування працівників правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Умисел також поділяється з урахуванням моменту його виникнення на: 1) заздалегідь обдуманий та 2) такий, що виник раптово [258, с. 96]. У межах останнього виду виокремлюються такі підвиди, як простий та афектований. Дана класифікація ґрунтується на часовій ознаці, яка залежить від співвідношення моменту виникнення бажання (наміру) вчинити суспільно небезпечне діяння і моменту початку втілення такого наміру в життя, тобто фактичного початку вчинення суспільно небезпечних діянь, які мають призвести до бажаного результату.

У межах заздалегідь обдуманого умислу спонукання на вчинення злочину (виникнення потреби, утворення мотиву, формування мети і спрямованості волі) виникає здебільшого задовго до початку вчинення злочину. У випадку наявності умислу, який виник раптово, передбачається, що таке спонукання виникло фактично одразу перед вчиненням злочину.

Також зазначається, що заздалегідь обдуманий умисел матиме місце тоді, коли намір вчинити злочин виник у особи без провокуючого впливу конкретної життєвої ситуації і був втілений нею у життя через більш-менш значний проміжок часу після його виникнення [806, с. 5]. Про заздалегідь обдуманий умисел можуть свідчити такі ознаки вчинення злочинів, як тривалість у часі (довготривалість) або систематичність вчинення певних дій, які в кінцевому підсумку утворюють єдиний злочин, передбачений КК України. Також такими можуть бути злочини, які потребують ретельного планування (наприклад, створення або утримування місця розпусти – ст. 302 КК України, створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань – ст. 260 КК України). Крім того, причина збільшення проміжку часу, починаючи з моменту виникнення умислу до вчинення злочину, може полягати і в певних особистісних факторах, які взагалі не мають значення для кваліфікації (наприклад, це можуть бути роздуми про допустимість і доцільність своїх дій, певні коливання [258, с. 98]). При цьому заздалегідь обдуманий умисел не завжди свідчить про підвищену суспільну небезпечність діяння, оскільки сам по собі момент вчинення злочину не може вплинути на ступінь суспільної небезпечності злочину або його суб'єкта. Тут потрібно звернути увагу на те, що значення мають спонукальні (супутні) моменти, які вплинули на рішення вчинити злочин не відразу.

О.І. Рарог визначає умисел, який виник раптово, як намір на вчинення злочину, що виникає під провокуючим впливом конкретної життєвої ситуації і реалізується негайно або через незначний проміжок часу після виникнення [806, с. 5–6]. Потрібно також зазначити, що умисел, який виник раптово, буде вважатися простим, якщо він виник у суб'єкта, який перебував у звичайному психічному стані [800, с. 36]. Щодо афектованого умислу, то, крім моменту

виникнення, його характеризує психологічний механізм вчинення злочину. Приводом для виникнення афектованого умислу є протиправні або аморальні дії потерпілого щодо винуватої особи або його близьких чи родичів [800, с. 36].

Таким чином, інші види умислу, крім тих, які передбачені в КК України, можуть бути класифіковані за різними критеріями, а саме: 1) за характером змісту умисел поділяється на визначений, невизначений та альтернативний; 2) за характером спрямованості умисел поділяється на загальний і спеціальний; 3) за ступенем усвідомлення умисел поділяється на абсолютний та відносний; 4) за моментом виникнення умисел поділяється на заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово (простий і афектований).

Поділ умислу на види дозволяє детальніше проаналізувати психологічний механізм злочину, точніше індивідуалізувати психічне ставлення винуватої особи до вчинюваного діяння та його наслідків, визначити ступінь прояву антисуспільних установок, поглядів та звичок, а також правильно кваліфікувати злочин.

Важливим аспектом вивчення умисної форми вини є дослідження цього питання з урахуванням іноземного досвіду [109, с. 150]. Більшість іноземних кримінальних кодексів містять відповідні норми, що визначають основні ознаки умисної форми вини та її видів. Однак кримінальні кодекси деяких держав не передбачають положення про умисну форму вини [973; 974; 1203; 975; 1198; 978; 1137; 1216; 1171; 956; 1219; 992; 1167; 1204; 1001; 1152; 1003].

Аналогічно до КК України, умисна форма вини та її види визначаються у КК Азербайджанської Республіки (ст. 25) [972], КК Киргизької Республіки (ст. 23) [980], КК КНР (ст. 14) [979], КК Республіки Білорусь (ст. 22) [985], Кримінальному кодексі Республіки Болгарія (далі по тексту – КК Республіки Болгарія) (ч. 2 ст. 11) [986]. Ст. 17 КК Республіки Молдова передбачає всі обов'язкові ознаки прямого умислу, але не містить визначення непрямого умислу [989]. Ст. 9 КК Грузії [976], ст. 20 КК Республіки Казахстан [987], ст. 28 КК Республіки Таджикистан [993], ст. 27 Кримінального кодексу Республіки Туркменістан (далі по тексту – КК Республіки Туркменістан) [996] містять

подібні до вказаних вище визначень умислу та його видів, при цьому зазначається, що при прямому умислі особа передбачає неминучість настання суспільно небезпечних наслідків. КК Латвійської Республіки (ст. 9) [981], Кримінального кодексу Республіки Албанія (ст. 15) [1166], КК Республіки Сан-Марино (ст. 31) [991] не передбачають ознаки усвідомлення суспільної небезпечності діяння серед тих, які характеризують умисну форму вини. Згідно з ч. 1 § 9 КК Республіки Польща, визначення умисної форми вини не містить ознак інтелектуального моменту (усвідомлення суспільної небезпечності діяння і передбачення суспільно небезпечних наслідків) [990]. У ст. 20 Закону про кримінальне право Ізраїлю передбачено, що злочинний умисел – це усвідомлення характеру діяння, наявності обставин і можливості заподіяння наслідків діяння та мета заподіяти такі наслідки [359]. Ст. 35 Кримінального кодексу Боснії та Герцеговини [1164], ст. 13 КК Республіки Македонія [510] не містить такої ознаки умислу, як передбачення настання суспільно небезпечних наслідків.

Деякі іноземні кримінальні кодекси містять норми, які не визначають ознаки умисної форми вини, а передбачають, що кримінально караною є лише умисна дія (наприклад, § 19 КК Данії [977], ст. 14 Кримінального кодексу Республіки Корея (далі по тексту – КК Республіки Корея) [988], ст. 59 КК Таїланду [995], § 15 КК ФРН [999], ст. 121-3 КК Франції [1000], ст. 38 Кримінального кодексу Японії (далі по тексту – КК Японії) [1007]). У ст. 18 КК Швейцарії передбачено, що умисно здійснює злочин чи проступок той, хто вчинює злочинне діяння з проявом свідомості та волі [1002]. КК Франції окремо передбачає ступені умисної форми вини: передумисність і спеціальний умисел [155, с. 141].

Також у кримінальних кодексах іноземних держав інколи містяться норми, які визначають умисел для злочинів як з матеріальним, так і з формальним складом. Зокрема, у ст. 15 КК Литовської Республіки передбачено, що: злочин чи кримінальний проступок визнаються умисними, якщо вони вчинені з прямим чи непрямым умислом (ч. 1); злочин чи кримінальний проступок визнаються вчиненими із прямим умислом, якщо: при їх вчиненні особа усвідомлювала небезпечний характер свого злочинного діяння і бажала так діяти (п. 1 ч. 2); при їх

вчиненні особа усвідомлювала небезпечний характер свого злочинного діяння, передбачала можливість настання наслідків у результаті її дії чи бездіяльності, передбачених цим Кодексом, і бажала їх настання (п. 2 ч. 2) [982]. Подібним чином визначений прямий умисел і в § 5 КК Австрії [971], ст. 8 КК Естонської Республіки [1006], ст. 29 КК Республіки Вірменія [984], ч. 1 ст. 21 КК Республіки Узбекистан [994].

Окремо необхідно звернути увагу на визначення видів умисної форми вини у кримінальному законодавстві країн англо-американської правової сім'ї. Ці визначення принципово відрізняються від тих, які містять кримінальні кодекси держав континентальної правової сім'ї (до якої належить і Україна). Зокрема, ст. 5.2 розділу 5 КК Австралії, передбачає таке положення: особа має умисел на вчинення діяння, якщо він чи вона припускають здійснити дану поведінку (ч. 1); особа має умисел відносно будь-якої обставини, якщо він чи вона припускають, що існує така обставина чи буде існувати (ч. 2); особа має умисел стосовно будь-якого результату, якщо він чи вона припускають можливість викликати цей результат або знають, що він настане при звичайному розвитку подій (ч. 3). У ст. 5.3 розділу 5 КК Австралії закріплено таке положення: «Особа має злочинне усвідомлення про обставини чи результат, якщо він чи вона знають, що обставини чи результати існують або будуть існувати при звичайному розвитку подій» [1163]. Подібні положення щодо умислу передбачені у відповідних нормах Зразкового Кримінального кодексу США (п. а) і п. б) ст. 2.02 «Загальні вимоги винуватості» [781] та окремих штатів США (наприклад, ч. 1-2 § 5.05 «Винуватість; визначення винуватих психічних станів» Кримінального кодексу штату Нью-Йорк США (далі по тексту – КК штату Нью-Йорк США) [1004], ч. «а» і ч. «б» ст. 6.03 «Визначення винуватих психічних станів» Кримінального кодексу штату Техас США [1005]).

Таким чином, щодо відображення умисної форми вини у кримінальних кодексах іноземних держав можна назвати чотири основних підходи: 1) умисел та його ознаки передбачені на нормативному рівні; 2) у кримінальному законодавстві передбачено лише прямий умисел; 3) у законодавстві

закріплюються окремі ознаки умисної форми вини; 4) кримінальне законодавство не визначає ознак умисної форми вини, а передбачає, що кримінально караною є лише умисна дія.

3.2. Необережна форма вини: основний кримінально-правовий зміст та види

Проблеми необережної форми вини довгий час досліджувалися лише фрагментарно. Хоча питанням необережної форми вини було присвячено багато наукових праць, її основні проблемні аспекти залишаються недостатньо дослідженими. Про це свідчить наявність порівняно невеликої кількості сучасних спеціальних досліджень цієї проблематики.

Так, С.І. Нежурбіда зазначає, що «протягом багатьох років кримінологічні дослідження необережної злочинності та її профілактики відставали від досліджень аналогічних питань, які стосуються боротьби з умисною злочинністю. В 60-х роках навіть говорилося про «незначне» кримінологічне значення злочинів, що вчиняються з необережності. Це, однак, неправильно ні для тих років, ні, тим більше, для сучасного періоду» [692, с. 4]. Необережна форма вини та її види вивчаються також у контексті аналізу юридичних складів окремих злочинів, а деякі її аспекти розглядаються при дослідженні складної вини у кримінальному праві. Так, С.А. Кузьмин констатує сам факт існування необережної форми вини при дослідженні вини в межах можливих шляхів удосконалення законодавства щодо відповідальності за злочини, вчинені у співучасті [550, с. 194]. Деякі вчені звертають увагу на наявність такої форми вини, як необережність, досліджуючи проблемні питання окремих складів злочинів: О.Д. Гринь – при встановленні значення окремих елементів складу злочину із змішаною протиправністю у процесі їх кваліфікації [267, с. 226]; Н.В. Довгань-Бочкова, аналізуючи спірні питання стосовно фізичного насильства як способу вчинення злочину [307, с. 130]; О.І. Габро, при аналізі суб'єктивної сторони складу злочину в межах завідомо неправдивого показання [222, с. 121–

122]; Д.Б. Кастарнов, досліджуючи вплив суб'єктивних ознак на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження [411, с. 51–52]; Н.В. Уварова – у контексті суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [954, с. 396]; А.В. Малярєнко – при встановленні юридичного складу дисциплінарного правопорушення судді [610, с. 64]; В.В. Стеблюк – при аналізі кримінальних правопорушень у сфері професійної діяльності медичних працівників [887, с. 45]; С.С. Пастушенко – у контексті характеристики складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 140 [735, с. 298]; Г.Є. Бершов – при аналізі форм і змісту вини при здійсненні втручання у діяльність судових органів (ст. 376 КК України) [82, с. 252–254]; В.А. Козак – при дослідженні кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом [440, с. 158]. Потрібно також назвати праці, у яких вивчаються окремі аспекти необережної форми вини, зокрема, дослідження щодо порівняння форм вини за кримінальним законодавством України і Республіки Білорусь [109, с. 147–150]; щодо встановлення співвідношення фактичної помилки і необережності [9, с. 179–182; 709, с. 295–298].

Проблемність питань про необережну форму вини пов'язана з тим, що часто досить складно взагалі встановити наявність вини у злочинах, вчинених з необережності. Власне, у необережній формі вини мають місце психологічні, соціально-політичні, етичні та юридичні моменти [1085, с. 12]. Інколи як аргумент щодо небезпечності та значної поширеності злочинів, вчинених з необережності, у кримінально-правовій науці наводиться високий рівень їх латентності [692, с. 3]. На думку В.Є. Квашиса, настання наслідків необережних злочинів, на відміну від багатьох умисних злочинів, дозволяє достатньо чітко зафіксувати ці злочини і встановити винуватих осіб [416, с. 42]. Злочини, вчинені з необережності, як правило, пов'язані із заподіянням реальної шкоди, яка передбачена у КК України.

Поряд з тим не можна недооцінювати суспільну небезпечність і поширеність злочинів, вчинених з необережною формою вини. Так, зокрема,

велика кількість необережних злочинів вчинюється у сфері екологічної безпеки, безпеки руху та експлуатації транспорту, охорони прав громадян, господарських відносин, безпеки виробництва, охорони майна тощо. Цими злочинами заподіюється значна шкода об'єктам кримінально-правової охорони у вказаних вище сферах. У загальній структурі необережної злочинності переважають транспортні злочини, які становлять у середньому 70–75%, приблизно 10–15% припадає на злочинні порушення правил охорони майна, 5–7% – на порушення правил охорони праці та техніки безпеки, 2–4% – на необережні злочини проти особи [14, с. 278–281].

В юридичній літературі зазначається, що з часом збільшуються матеріальні, фізичні та моральні збитки, які заподіюються необережними злочинами [692, с. 4]. Висловлюється думка, що розміри збитків від необережних злочинів відповідають розмірам збитків від умисних злочинів [800, с. 54].

Стосовно того, що кількість необережних злочинів порівняно з умисними є досить невеликою, пов'язана, на нашу думку, не стільки з тим, що у реальному житті їх вчинюється значно менше, скільки з недосконалістю законодавчої конструкції складів необережних злочинів. Зокрема, вони сконструйовані як злочини з матеріальним складом, тому за необережне вчинення злочинів із формальним складом кримінальна відповідальність, як правило, не настає. При цьому зазначається, що специфічні конструкції необережних злочинів, спрямовані на наслідки, які використовуються законодавцем для їх визначення, мають ряд прогалин, які вимушена заповнювати теорія кримінального права [471, с. 127].

КК України містить положення про необережну форму вини, але визначення, власне, необережності у ньому немає. Тут має місце схожа проблема, визначена нами при дослідженні умисної форми вини: визначення терміна «необережність» у ч. 1 ст. 25 КК України не відповідає окремим правилам законодавчого формулювання дефініцій. Так, зокрема, законодавцем порушено: 1) правило заборони «ганебного кола», оскільки поняття необережності пропонується визначати через поняття злочинної самовпевненості та злочинної недбалості; 2) правило повноти формулювання, оскільки не передбачено

визначення самої необережності, яке б містило перелік основних ознак, що визначають необережну форму вини. Все це обумовлює необхідність розробки якісно нового визначення поняття необережної форми вини та його закріплення на законодавчому рівні. Поняття злочинної самовпевненості та злочинної недбалості мають ґрунтуватися на понятті необережної форми вини і узгоджуватися з ним.

На думку деяких вчених, найнебезпечнішими проявами необережної форми вини є вчинення злочину в результаті свідомого порушення правил безпеки [81, с. 14–26; 258, с. 102]. При необережному злочині діяння суб'єкта, як правило, спрямоване не на досягнення (свідоме припущання) суспільно небезпечного наслідку. Проте суспільна небезпечність виявляється, власне, у вчиненні конкретної дії чи бездіяльності, які мають прояв у безвідповідальній поведінці суб'єкта злочину і можуть полягати в грубому і свідомому порушенні правил безпеки [258, с. 102].

Для визначення поняття необережної форми вини потрібно враховувати, що, відповідно до визначень злочинної самовпевненості та злочинної недбалості, закріплених у ст. 25 КК України, необережні злочини, як правило, кваліфікуються за наслідками вчинених дії (бездіяльності). З огляду на конструкцію норм Особливої частини КК України, які визначають склади окремих злочинів, обов'язковими ознаками, що враховуються при кваліфікації, можуть бути, крім наслідків, ще й способи їх вчинення та галузь діяльності суб'єкта злочину. Відповідно до цього, більшість складів злочинів, які передбачають або припускають необережну форму вини, побудовані як злочини з матеріальним складом.

У кримінальному праві висловлюється думка про те, що необережні злочини мають кваліфікуватися лише за результатами, які настали внаслідок їх вчинення [968, с. 187; 564, с. 36]. Однак чимало криміналістів вважають, що такий підхід є звуженим і значно обмежує коло кримінально караних діянь, вчинених з необережності [264, с. 168–177; 568, с. 4–20; 1093, с. 88–94]. Зокрема, на користь цього наводяться такі аргументи: підвищення безпеки необережних злочинів в

умовах науково-технічного прогресу; недостатній превентивний вплив кримінальної відповідальності, встановленої залежно від настання наслідків (які суб'єкт або не передбачає, або яким розраховує запобігти); необхідність встановлення загальних підстав відповідальності за умисний і необережний злочини (за вчинення суспільно небезпечної дії, а не за настання наслідку); багато в чому випадковий характер необережно заподіяних наслідків; необхідність встановлення відповідальності залежно від усвідомлення і контролю діяльності, що передувала заподіянню шкоди тощо [692, с. 34–35].

На нашу думку, злочини з формальним складом також можуть бути вчинені за наявності необережної форми вини. Але у відповідних нормах КК України вказівка на ставлення суб'єкта злочину до вчинюваної дії (бездіяльності) при необережних злочинах відсутня. [692, с. 27] З метою узгодження визначення необережності, умислу та загального визначення вини, удосконалення практичного застосування норм про відповідальність за злочини, вчинені з необережності, законодавче визначення необережної форми вини має включати характеристику ставлення винуватої особи до дії (бездіяльності). Таке ставлення має ґрунтуватися на обов'язку і можливості суб'єкта злочину усвідомлювати суспільно небезпечний характер вчинюваного діяння.

Виходячи з необхідності узгодження загального визначення вини та умисної її форми, які пропонуються у даній роботі, ми вважаємо, що необережна форма вини може визначатись, як психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення.

У кримінальному праві зазначається, що самовпевненість – досить складний психологічний процес, який виходить за межі самої думки, що все обійдеться благополучно [580, с. 34; 1069, с. 8]. Саме з цієї причини поняття самовпевненості не було визначене однозначно, що породжувало сумніви щодо виділення злочинної самовпевненості в окремий вид необережної форми вини [567, с. 262; 580, с. 34; 1069, с. 8]. Однак переважна більшість учених вважають, що злочинна

самовпевненість має особливі ознаки інтелектуального та вольового моментів психічного ставлення суб'єкта до вчинюваного злочину, що дозволяє виділити її в окремий вид необережної форми вини.

Аналізуючи ознаки злочинної самовпевненості, у літературі зазначається, що її інтелектуальна складова включає «усвідомлення потенційної суспільної небезпечності вчинюваного діяння і передбачення абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків» [258, с. 103]. У цілому, інтелектуальна ознака злочинної самовпевненості робить її схожою з непрямым умислом, а рівні передбачення при злочинній самовпевненості та непрямому умислі майже однакові. Тому враховувати лише інтелектуальну ознаку злочинної самовпевненості при встановленні складу конкретного злочину, вчиненого з необережності, недостатньо.

Слід зауважити, що законодавець не включає до переліку ознак злочинної самовпевненості психічне ставлення до вчинюваної дії (бездіяльності) у вигляді усвідомлення характеру останньої. Інтелектуальний момент обмежується лише передбаченням настання суспільно небезпечних наслідків. Така позиція законодавця дає підстави деяким вченим вважати, що при злочинній самовпевненості у суб'єкта відсутнє усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваної дії (бездіяльності); ознакою злочинної самовпевненості є не позитивне усвідомлення суспільної небезпечності дії (бездіяльності), а обов'язок і можливість такого усвідомлення [57, с. 6; 276, с. 120]. Однак суб'єкт злочину, передбачаючи настання суспільно небезпечних наслідків, не може не усвідомлювати і сам характер дії (бездіяльності). Позицію стосовно того, що усвідомлення суспільної небезпечності дії (бездіяльності) входить до змісту злочинної самовпевненості і вказана ознака повинна виводитися з передбачення особливих наслідків вчинюваного діяння, підтримують деякі вчені [298, с. 217; 357, с. 79].

Необхідно відмітити, що навіть за наявності тісного зв'язку між ознаками інтелектуального моменту злочинної самовпевненості, ототожнювати усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваної дії (бездіяльності) та

передбачення настання суспільно небезпечних її наслідків не можна. Це пояснюється тим, що особа при злочинній самовпевненості може і не передбачати настання таких наслідків у конкретному випадку вчинення злочину, але передбачає настання типових наслідків для таких дій (бездіяльності), у зв'язку з чим усвідомлює саму їх потенційну небезпечність. При цьому говорити про відсутність певного психічного ставлення суб'єкта до вчинюваної дії (бездіяльності) при злочинній самовпевненості не варто. Психічне ставлення до дії (бездіяльності) виявляється через ставлення до наслідків – передбачення можливості їх настання; передбачаючи можливість настання суспільно небезпечних наслідків, суб'єкт опосередковано усвідомлює суспільну небезпечність і вчинюваної дії (бездіяльності). Отже, усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваної дії (бездіяльності) має встановлюватися і при злочинній самовпевненості, що є першою ознакою її інтелектуального моменту. При цьому вказівка на таке усвідомлення має бути передбачена в КК України.

Виходячи із законодавчого визначення злочинної самовпевненості, ознакою її інтелектуального моменту є передбачення суб'єктом можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Дана інтелектуальна ознака злочинної самовпевненості деякими авторами визначається через вольовий момент. Так, зазначається, що основу предметного змісту самовпевненості становить передбачення винуватим абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності [471, с. 128].

Передбачення суб'єктом злочину абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків унаслідок вчинення певного діяння є схожим порівняно з передбаченням настання суспільно небезпечних наслідків при непрямому умислі. Деякі вчені підкреслюють, що за фактичним змістом поняття передбачення, що вживається законодавцем при описі умислу, принципово відрізняється від цього самого поняття, використаного ним при описі злочинної самовпевненості; ця відмінність полягає в самому характері передбачення [690, с. 220].

У цілому передбачення – це певний розумовий процес, заснований на реальних і цілком конкретних фактах (життєвому досвіді в минулому), і абстрактним, тобто відірваним від певної життєвої ситуації, він бути не може [695, с. 308; 466, с. 76; 800, с. 57]. Але абстрактність при визначенні ознаки передбачення настання наслідків при злочинній самовпевненості, на нашу думку, не відірвана від життєвої ситуації, а стосується того, що особа не відображає у своїй свідомості конкретних неминучих або можливих наслідків, а лише те, що певні наслідки можуть настати (мислить не конкретно). На особливому – абстрактному – характері передбачуваних можливих наслідків при злочинній самовпевненості наголошує і переважна більшість вчених, зазначаючи, що у визначенні поняття злочинної самовпевненості йдеться про передбачення абстрактної можливості настання наслідків, оскільки розрахунок на запобігання наслідкам означає небажання їх настання [849, с. 269; 602, с. 21]. М.С. Таганцев зазначає, що при самовпевненості винувата особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків у абстрактній формі, але не передбачає характерної для умислу можливості їх настання у конкретній формі [901, с. 9].

Основна відмінність в ознаках інтелектуального моменту злочинної самовпевненості та непрямого умислу полягає в тому, що при самовпевненості особа усвідомлює (уявляє) наявність факторів, обставин, які можуть у даному конкретному випадку запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків, тоді як при непрямому умислі такий розрахунок у суб'єкта відсутній. При усвідомленні наявності факторів, сил та обставин, які можуть відвернути настання суспільно небезпечних наслідків при злочинній самовпевненості, у свідомості особи: 1) відбивається інформація про наявність таких факторів, сил або обставин (це можуть бути дії інших осіб, вплив природних сил, властивості певних предметів, особисті якості суб'єкта, обстановка тощо), причому така наявність повинна бути реальною; 2) здійснюється поверхова оцінка факторів, сил та обставин, які, на переконання суб'єкта, зможуть запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків – при цьому припускається помилка в оцінці таких факторів, сил та обставин [265, с. 100; 285, с. 136], що, у свою чергу, тягне за

собою помилковий висновок про можливість ненастання наслідків у конкретному випадку вчинення суспільно небезпечних дії (бездіяльності) [800, с. 59]. Тому врахування такої ознаки інтелектуального моменту злочинної самовпевненості, як наявність розрахунку на ненастання суспільно небезпечних наслідків завдяки реально існуючим факторам, силам чи обставинам, дозволяє відмежувати злочинну самовпевненість від непрямого умислу.

Щодо можливості передбачення причинно-наслідкового зв'язку суб'єктом при злочинній самовпевненості, то не можна погодитися з думкою, що цей зв'язок у такому випадку особою передбачається в загальному вигляді [265, с. 101–102; 285, с. 131]. Оскільки особа при злочинній самовпевненості розраховує на те, що наслідки не настануть, вона не може і сприймати свої діяння як причину, яка породжує їх. У даному випадку в особи відсутнє усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між вчинюваним діянням та суспільно небезпечними наслідками, які можуть настати в результаті його вчинення.

Отже, інтелектуальний момент злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини включає три основні ознаки: усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного діяння як фактора, що може породжувати суспільно небезпечні наслідки; передбачення суб'єктом злочину абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків; усвідомлення реальної наявності факторів, сил та обставин, які можуть, з точки зору суб'єкта злочину, запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків.

Вольовою ознакою злочинної самовпевненості є легковажний розрахунок суб'єкта злочину на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Ця ознака також відрізняє злочинну самовпевненість від непрямого умислу. На думку деяких вчених, передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків «нейтралізується» впевненістю суб'єкта у їх ненастанні [285, с. 129–130; 471, с. 130], оскільки особа вважає, що має достатньо для цього підстав. Такий розрахунок вона може зробити в силу певних вмінь та навичок. Наприклад, якщо вона вчинює певні суспільно небезпечні діяння, які порушують безпеку виробництва, то може легковажно вважати, що її кваліфікації вистачить для

відвернення небезпеки. Також, як підкреслюють деякі вчені, особа може мати певний розрахунок на об'єктивні фактори, які виключають можливість настання суспільно небезпечних наслідків, і навіть бути впевненою у них [686, с. 70; 458, с. 81]. При цьому інколи зазначається, що передбачення винуватою особою при злочинній самовпевненості можливості настання суспільно небезпечних наслідків у певній конкретній обстановці поєднується з ризиком результатів і, відповідно, із свідомим їх припущанням, що стирає межу між самовпевненістю і непрямим умислом [265, с. 102]. Дійсно, при легковажному розрахунку відвернути суспільно небезпечний наслідок суб'єкт злочину усвідомлює вірогідність його настання, але сподівається за рахунок певних факторів на його відвернення. При непрямому ж умислі особа не бажає, а свідомо припускає настання суспільно небезпечних наслідків, не маючи при цьому жодного розрахунку на їх відвернення.

Щодо сутності легковажного розрахунку на відвернення суспільно небезпечних наслідків, то її можна визначити так: суб'єкт злочину свідомо обирає суспільно небезпечну дію (бездіяльність) і бажає усунути її негативний вплив і не допустити настання суспільно небезпечних наслідків, спираючись при цьому на реально існуючі фактори, сили чи обставини. Отже, розрахунок у даному випадку наділений абсолютно визначеними змістом та підставою. При цьому потрібно враховувати, що термін «розраховувала на» як ознаку вольового моменту злочинної самовпевненості не можна вживати відокремлено від іншої не менш важливої ознаки – легковажності особи при такому розрахунку. Ця ознака обумовлюється помилкою в ознаці інтелектуального моменту психічного ставлення суб'єкта до вчинюваної дії (бездіяльності). Така помилка випливає з поверховості оцінки можливості впливу наявних факторів, сил та обставин на те, щоб суспільно небезпечні наслідки не настали. Зазначається, що обставинами, які характеризують, власне, ознаку легковажності при злочинній самовпевненості, є: 1) особисті якості, такі як знання, вміння (певні професійні навички, набуті особою завдяки займанню певної посади або здобуттю відповідної освіти); 2) імовірні (можливі) дії інших осіб, механізмів, які мають відношення до сфери, у якій вчинюється суспільно

небезпечне діяння; 3) фізичні або хімічні закони; 4) обстановка, у якій вчинюється дія (бездіяльність) [471, с. 130]. При цьому розрахунок суб'єкта злочину на усунення суспільно небезпечних наслідків має бути не випадковим, а здійсненим за таких умов, які об'єктивно можуть і дійсно протидіють настанню злочинного результату [471, с. 130–131].

У кримінально-правовій літературі зустрічаються декілька підходів до формулювання ознаки вольового моменту злочинної самовпевненості. Наприклад, інколи вживаються такі словосполучення, як «розраховувала усунути» або «сподівалася на усунення» [258, с. 103]. Однак такі формулювання є неточними, так би мовити «скороченими», і не передають повного змісту вольової ознаки злочинної самовпевненості. Так, у формулюванні «розраховувала усунути» не враховано таку обов'язкову ознаку злочинної самовпевненості, як легковажність при розрахунку усунути суспільно небезпечні наслідки, хоча легковажність тут має вирішальне значення. У формулюванні «сподівалася на усунення» неточним є визначення самого вольового ставлення суб'єкта злочину щодо можливості настання суспільно небезпечних наслідків, а саме те, що особа «сподівається». Сподівання – це неповна надія на відвернення наслідків [787, с. 229; 1122, с. 384], однак при злочинній самовпевненості йдеться про розрахунок – свого роду впевненість у своїх власних силах чи у інших об'єктивних факторах, які сприятимуть ненастанню таких наслідків. О.І. Рарог та В.А. Нерсисян зазначають, що при розкритті вольового моменту злочинної самовпевненості потрібно орієнтуватися не на можливість особи усунути суспільно небезпечні наслідки, а на її впевненість у їх усуненні [807, с. 20].

Окремим питанням є проблема так званого «моменту вини» при злочинній самовпевненості. М.С. Грінберг наголошує, що свідоме перенесення правоохоронюваного блага в умови, у яких стає сумнівною здатність цього блага неушкоджено існувати в майбутньому, свідоме поставлення важливих державних, суспільних та особистих інтересів громадян у залежність від випадку, обставин, над якими суб'єкт не може зберегти повного і всеосяжного контролю, – таким є реальний зміст розглянутого виду вини, що визначає його підвищену суспільну

небезпечність [265, с. 100]. Тому «момент вини» при злочинній самовпевненості полягає не у передбаченні суспільно небезпечних наслідків, а у легковажному характері розрахунку на їхнє відвернення [285, с. 130].

Сутність помилки при легковажному розрахунку в межах злочинної самовпевненості полягає в тому, що особа зневажливо ставиться до індивідуальних, суспільних та державних інтересів, які охороняються кримінальним правом, а тому не прагне об'єктивно (реально) оцінити всі можливі варіанти наслідків свого діяння та всі фактори, сили та обставини, на які вона розраховує для уникнення настання суспільно небезпечних наслідків. Це утворює інтелектуальну сторону легковажного розрахунку при злочинній самовпевненості. Вольова сторона при легковажному розрахунку характеризується тим, що результатом вольового акту суб'єкта, який діє без урахування можливості заподіяння шкоди, є фактичне настання суспільно небезпечних наслідків. Тим, що суб'єкт обирає вольовим актом потенційно небезпечний для інших осіб, суспільства або держави спосіб поведінки і легковажно розраховує на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння, він ставить під загрозу об'єкти кримінально-правової охорони. Отже, легковажний характер розрахунку на запобігання суспільно небезпечним наслідкам полягає в неправильній оцінці здатності таких обставин, на які розраховує суб'єкт, запобігти цим наслідкам. «Момент вини» при злочинній самовпевненості полягає в легковажному ставленні до оцінки протидіючих факторів (інтелектуальний момент) та у легковажному характері розрахунку на запобігання суспільно небезпечним наслідкам (вольовий момент).

Легковажний розрахунок суб'єкта при злочинній самовпевненості на запобігання настанню суспільно небезпечних наслідків, має інтелектуальний та вольовий моменти і створює у нього впевненість у ненастанні цих наслідків. Лише за таких обставин можна говорити, що суб'єкт їх не припускає. Особа має повністю враховувати всі варіанти розвитку подій і якомога правильніше оцінювати обставини і властивості факторів, сил та обставин, на які вона

легковажно розраховує, і мати можливість це зробити. При цьому вважається, що особа не передбачає, що ці обставини можуть і не запобігти наслідкам.

Таким чином, до характерних ознак необережної форми вини у виді злочинної самовпевненості можна віднести: усвідомлення суб'єктом злочину суспільної небезпечності вчинюваних діянь; передбачення суб'єктом злочину абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків, які для нього є небажаними; впевненість суб'єкта злочину в тому, що є реальна можливість уникнути настання таких наслідків; легковажний розрахунок суб'єкта злочину на відвернення суспільно небезпечних наслідків.

Другим видом необережної форми вини, відповідно до ч. 3 ст. 25 КК України, є злочинна недбалість. Як зазначають деякі вчені, недбалість перебуває в основі значної кількості злочинів, що вчинюються на виробництві, транспорті та у побуті, які потягли за собою суспільно небезпечні наслідки, і виявляється у нехтуванні правилами безпеки [258, с. 104]. Складність при визначенні соціальної сутності злочинної недбалості полягає в тому, що її не можна пояснити ні «вадою волі», ні «вадою свідомості» [694, с. 367]. Тому завданням кримінально-правової науки є обґрунтування можливості настання кримінальної відповідальності за злочини, вчинені зі злочинною недбалістю [276, с. 109, 114–115; 417, с. 4–6; 602, с. 13; 1008, с. 5–6].

Зазначається, що характер шкоди, яка заподіюється при вчиненні злочинів за наявності злочинної недбалості, визначається сферою діяльності суб'єкта, використовуваними ним засобами та знаряддями, ситуацією, у якій вчинюється дія (бездіяльність), іншими об'єктивними факторами і обставинами, які можуть бути в кожному конкретному випадку випадковими для суб'єкта злочину [276, с. 8–9]. Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 25 КК України, законодавець визначив дві необхідні ознаки злочинної недбалості: 1) при вчиненні суспільно небезпечної дії (бездіяльності) особа не передбачала настання суспільно небезпечних наслідків і 2) особа повинна була і могла їх передбачити. Законодавча конструкція злочинної недбалості зводить питання усвідомлення при вчиненні злочину до того, що особа не усвідомлює не лише настання суспільно небезпечних наслідків, але і суспільно

небезпечного характеру своїх дій (бездіяльності) [471, с. 140]. Як зазначає С.І. Нежурбіда, безпосередньо у законі при описанні у такий спосіб даного виду необережності не вказується на характер ставлення особи до самої дії (бездіяльності), а що стосується ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків, то законодавець згадує лише про об'єктивний критерій вини – обов'язок винуватої особи передбачити ці наслідки [692, с. 48].

Виходячи із зазначеного, ознаки злочинної недбалості так само обумовлюються волею та свідомістю особи. При визначенні цих ознак потрібно враховувати, що тут має місце особливе психічне ставлення суб'єкта до вчинюваної дії (бездіяльності). Як зауважує В.Г. Макашвілі, можливість передбачення особою наслідків своєї діяльності не є ні порожньою абстракцією, ні результатом нашого суб'єктивного уявлення [285, с. 144; 602, с. 92]. З цим можна погодитись, оскільки неусвідомлення характеру дії (бездіяльності) та непередбачення особою результату своєї діяльності за умови наявності обов'язку та можливості такого усвідомлення і передбачення є конкретним результатом чітко визначеного психічного процесу. Саме тому вважається, що у поняття злочинної недбалості як одного з видів необережної форми вини входять воля і свідомість суб'єкта, які утворюють психологічний зміст злочинної недбалості [627, с. 275].

Інтелектуальний момент злочинної недбалості характеризується позитивною та негативною ознаками. Негативну ознаку злочинної недбалості можна уявити, як: непередбачення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків; відсутність усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваної дії (бездіяльності); відсутність передбачення настання злочинних наслідків [173, с. 93]. Зазначимо, що в законодавчому визначенні злочинної недбалості, так само, як і злочинної самовпевненості, немає вказівки на наявність або відсутність у особи усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваної дії (бездіяльності), однак вбачається, що таке усвідомлення перебуває у психологічній сутності видів необережної форми вини. Крім того, відсутність у особи усвідомлення суспільної небезпечності дії (бездіяльності) є однією з ознак,

яка дозволяє відмежувати злочинну недбалість від прямого та непрямого умислу і від злочинної самовпевненості.

Позитивна ознака інтелектуального моменту злочинної недбалості полягає в тому, що суб'єкт повинен був і міг передбачити настання фактичних наслідків свого суспільно небезпечного діяння. Щодо цієї ознаки злочинної недбалості І.С. Іванов зауважує: якщо особа не усвідомлює суспільної небезпечності своєї дії (бездіяльності), не передбачає суспільно небезпечних наслідків, то лише за умови необхідної уважності та обачності повинна була і могла це зробити. Тут має місце потенційне психічне ставлення [380, с. 18–22]. Одні автори зазначають, що це відповідає загальному розумінню вини [142, с. 131], а інші говорять про те, що потенційна здатність не означає, власне, прояву цієї здатності [1061, с. 82]. На думку В.І. Ткаченка, злочинна недбалість не пов'язана з психічними процесами. Сутністю недбалості є невиконання обов'язків передбачити наслідки діяльності. Даний обов'язок має бути зафіксований у правових нормах [936, с. 61].

Вольовий момент злочинної недбалості чітко не визначений у ч. 3 ст. 25 КК України. У даному випадку вольовий момент перебуває поза межами нормативного визначення даного виду необережної форми вини, але є невід'ємною частиною психічного ставлення суб'єкта до вчинюваної дії (бездіяльності) [150, с. 119]. Вважається, що вольовий момент злочинної недбалості включає: а) вольове рішення про вибір способу поведінки, який визначається як суспільно небезпечний; б) вольовий характер вчинюваної суб'єктом дії (бездіяльності); в) відсутність вольових актів діяльності, спрямованих на запобігання суспільно небезпечним наслідкам [800, с. 66]. З огляду на це, вольовий момент злочинної недбалості обумовлюється самим характером інтелектуального моменту, який полягає в тому, що суб'єкт не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків. У даному випадку формується нейтральна спрямованість волі суб'єкта.

Таким чином, можна зазначити, що вольовий момент злочинної недбалості прямо не пов'язаний із суспільно небезпечними наслідками, що настали в результаті вчиненої дії (бездіяльності), оскільки ці наслідки не є «продуктом» волі

винуватої особи. Відповідальність тут настає не за, власне, непередбачення настання суспільно небезпечних наслідків, а визначається тим, чи повинен був і чи міг суб'єкт передбачити їх настання, що в комплексі утворює особливе психічне ставлення особи до вчинюваної дії (бездіяльності) та її наслідку. Крім того, потрібно враховувати, що особа при злочинній недбалості не лише не передбачає настання таких наслідків, але і не усвідомлює суспільної небезпечності своїх дій (бездіяльності).

У кримінальному праві виділяють об'єктивний та суб'єктивний критерії інтелектуально-вольового моменту злочинної недбалості: необхідність (об'єктивний критерій) і можливість (суб'єктивний критерій) передбачення настання суспільно небезпечних наслідків. Також інколи зазначається, що об'єктивний критерій повинен мати суб'єктивну форму свого існування: його не можна ототожнювати із самими нормами законодавства, оскільки з одного лише факту їх існування не можна визначити обов'язок особи дотримуватися їх. Для цього потрібен суб'єктивний критерій – певне психічне ставлення до таких правил [258, с. 111].

Щодо необхідності («повинна була») як об'єктивного критерію деякі вчені зазначають, що він полягає в тому, що можливість передбачення настання суспільно небезпечних наслідків має місце тоді, коли за даних обставин ці наслідки могла передбачати будь-яка інша людина [400, с. 148]. Такий підхід, на наш погляд, є неточним, оскільки злочинна недбалість пов'язується з порушенням певних правил обережності (обачності), при цьому об'єктивний критерій злочинної недбалості повинен ґрунтуватися на нормах (вимогах) окремих спеціальних законів, спеціальних правилах, професійних, службових або інших обов'язках саме суб'єкта злочину. Об'єктивний критерій злочинної недбалості має складну структуру: по-перше, це правила поведінки, зафіксовані у нормативних документах (законах, інструкціях тощо) – «об'єктивна реальність»; по-друге, це правила співжиття, тобто формально не закріплені правила поведінки, які входять до структури громадської свідомості; по-третє, це норми і правила поведінки, які окремо відображаються особами в конкретній ситуації

вчинення злочину [258, с. 112]. Таким чином, можна погодитися з тим, що об'єктивний критерій інтелектуально-вольового моменту злочинної недбалості полягає в обов'язку особи передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків при недотриманні обов'язкових для цієї особи правил обережності (обачності) [692, с. 65].

Зазначимо, що сама наявність певного обов'язку передбачати настання суспільно небезпечних наслідків не є достатньою підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності; «об'єктивний критерій у загальній формі визначає межі протиправного і непротиправного, з урахуванням чого і може бути поставлене питання про відповідальність за необережне діяння. Питання ж про вину особи безпосередньо вирішується шляхом застосування суб'єктивного критерію. Тому слід визнати, що при встановленні вини особи у виді злочинної недбалості, у відповідності з її сутністю, вирішальна роль належить саме суб'єктивному критерію» [692, с. 65–66]. Таким чином, за наявності об'єктивного обов'язку передбачити наслідки, необхідно встановити, що особа реально мала можливість у даному конкретному випадку передбачити їх настання, але ця можливість суб'єктом не була реалізована і наслідків уникнути не вдалося.

Однією з важливих ознак суб'єктивного критерію злочинної недбалості є те, що суб'єкт злочину мав реальну можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків [805, с. 20–21]. Реальна можливість – це наявність низки необхідних умов для реалізації (втілення у життя, дійсність) певного явища [167, с. 143]. Відсутність передбачення як психічне ставлення може мати місце лише тоді, коли можливість передбачення є реальною, тобто коли в основі такої можливості лежать певні фактори, які можуть бути розцінені як умови реалізації передбачення [807, с. 20]. Тому, щоб встановити конкретний зміст психічного ставлення суб'єкта щодо суспільно небезпечних наслідків його дії (бездіяльності) при злочинній недбалості, необхідно з'ясувати, чи заповнює він вакуум, який утворюється, коли передбачення відсутнє. Крім того, не можна заперечувати вольовий характер дії (бездіяльності), вчинюваної при злочинній недбалості.

Суб'єктивний критерій інтелектуально-вольового моменту злочинної недбалості – це індивідуальна здатність суб'єкта, яка у конкретній ситуації і з урахуванням його індивідуальних суб'єктивних якостей створює реальну можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Об'єктивний та суб'єктивний критерії інтелектуально-вольового моменту злочинної недбалості є основоположними при характеристиці даного виду необережної форми вини. Завдяки їх визначенню стають очевидними можливість і практична необхідність існування злочинної недбалості. Об'єктивний і суб'єктивний критерії вольового моменту злочинної недбалості узгоджуються як з теорією випереджувального відображення, так і з філософською концепцією реальної можливості особи реагувати на таке випереджувальне відображення. А фактична відсутність передбачення при реальній її можливості робить злочинну недбалість обґрунтованою з точки зору принципу вини у кримінальному праві. Отже, для злочинної недбалості необхідним є поєднання об'єктивного («повинна була») та суб'єктивного («могла») критеріїв, які пов'язані між собою, але водночас мають самостійне значення.

При визначенні злочинної недбалості необхідно звернути увагу на проблему «моменту вини». Так, А.Ф. Зелінський зазначає, що винуватий не лише той, хто умисно вчинив злочин, а і той, хто не мобілізував свої знання і волю, діяв за першим покликом, адже цей перший поклик – його власний, що відображає його особистість [366, с. 69]. В.А. Нерсисян підкреслює, що для обґрунтування відповідальності й покарання за необережні злочини важливе значення мають такі соціально-психологічні витоки необережної поведінки, як безпечність, нехтування правилами безпеки, недостатність вольових зусиль тощо. В основу цих понять покладено принцип значущості для винуватої особи суспільних інтересів [697, с. 110–113]. Така поведінка (чи установка) називається соціальною апатією. Інколи зазначається, що змістова установка, визначена як соціальна апатія, обумовлює мотивацію (суб'єктивні детермінації) злочинно-недбалої поведінки і є психічним утворенням, яке об'єднує навколо себе та синтезує у відносно стійку структуру ряд більш приватних утворень [249, с. 51–52]. Також

існує думка, що про осуд вольового акту можна говорити не лише тоді, коли особа свідомо приймає рішення, але й тоді, коли вона через неухважність не приймає правильного рішення [602, с. 92].

Кожна з наведених позицій, по суті, є вірною і характеризує «момент вини» виходячи з ознак інтелектуального або вольового моментів. Оскільки злочинна недбалість є видом необережної форми вини, то так само, як і інші види умислу та необережності, вона є психічним ставленням суб'єкта до злочину, що утворюється інтелектуальним та вольовим моментами, які тісно пов'язані між собою. Тому «момент вини» має одночасно визначатися з позиції осуду як свідомості, так і волі винуватої особи. При злочинній недбалості осуд свідомості полягає в тому, що винувата особа дає неправильну соціальну оцінку своїй дії (бездіяльності) і ситуації, у якій вона вчинюється, за умови наявності необхідності та реальної можливості дати правильну оцінку; осуд волі полягає в тому, що, з одного боку, особа обрала потенційно соціально небезпечний спосіб вчинення дії (бездіяльності), а з іншого – не вжила необхідних заходів, спрямованих на запобігання наслідкам [800, с. 70]. Тому інтелектуальний та вольовий моменти злочинної недбалості взаємопов'язані і взаємообумовлені, а осуду в даному випадку заслуговує злочин у цілому, психічне ставлення до якого не відповідає нормам поведінки і обов'язкам, покладеним на суб'єкта. «Момент вини» при злочинній недбалості полягає в невиконанні особою покладених на неї обов'язків дотримуватися певних правил обережності (обачності) і передбачати настання суспільно небезпечних наслідків за наявності реальної можливості їх виконання та передбачення.

Таким чином, злочинна недбалість як вид необережної форми вини характеризується особливим психічним ставленням суб'єкта злочину до певних соціальних цінностей, обов'язків, прав, правил і установок, що так чи інакше, як правило, закріплені у правових нормах, яке може виявлятися у вигляді недотримання правил обережності (обачності, безпеки). Інтелектуальний момент злочинної недбалості характеризується позитивною та негативною ознаками. Негативна ознака злочинної недбалості, яка визначається як непередбачення

особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків, включає відсутність усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного діяння та відсутність передбачення суспільно небезпечних наслідків. Позитивна ознака інтелектуального моменту злочинної недбалості полягає в тому, що суб'єкт повинен був і міг передбачити настання фактичних наслідків своєї суспільно небезпечної дії (бездіяльності). Вольовий момент злочинної недбалості перебуває за межами нормативного визначення даного виду необережної форми вини, але він є невід'ємною частиною психічного ставлення суб'єкта до вчинюваної дії (бездіяльності). При злочинній недбалості вольовий момент характеризується негативним ставленням суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків діяння і обумовлюється певною «вадою свідомості», яка формує нейтральну спрямованість волі суб'єкта.

Щодо можливості вчинення злочинів із формальним складом з необережною формою вини, то, виходячи із визначення ознак інтелектуального та вольового моментів злочинної самовпевненості та злочинної недбалості, можна зазначити наступне.

Злочинна самовпевненість характеризується тим, що особа, вчинюючи злочин, усвідомлює і суспільно небезпечний характер дії (бездіяльності), і настання суспільно небезпечних наслідків, але завдяки впевненості у наявності деяких факторів, сил або обставин сподівається на те, що ці наслідки не настануть. Тобто, цей вид необережної форми вини має таку обов'язкову ознаку, як негативне ставлення суб'єкта до наслідків вчинюваної дії (бездіяльності). Але, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер вчинюваної дії (бездіяльності), особа не може завдяки наявності певних факторів, сил або обставин розраховувати припинити її вчинення. Це не відповідає законам логіки, оскільки, якщо особа не хоче вчинювати дію (бездіяльність), вона просто припиняє це робити: особа не може одночасно бажати вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і негативно ставитися до їх вчинення. Отже, вчинення злочинів із формальним складом щодо злочинної самовпевненості виключається.

Якщо взяти до уваги особливість визначення злочинів із формальним складом, то злочинна недбалість у них має обмежуватися неусвідомленням суспільної небезпечності вчинюваної дії (бездіяльності) за наявності обов'язку і реальної можливості такого усвідомлення. Отже, вчинення злочинів із формальним складом зі злочинною недбалістю є можливим. Але тут може виникнути питання про суспільну небезпечність таких діянь без настання суспільно небезпечних наслідків. На нашу думку, в даному разі потрібно враховувати те, які правила обережності (обачності, безпеки) порушуються: адже суспільна небезпечність дії (бездіяльності) при порушенні правил пожежної безпеки у побуті відрізняється від суспільної небезпечності порушення таких правил на атомній електростанції. Тому питання притягнення особи до кримінальної відповідальності при вчиненні злочинів із формальним складом у межах злочинної недбалості має вирішуватися з огляду на характер порушуваних правил обережності (обачності, безпеки). Таким чином, вчинення злочинів із формальним складом при злочинній недбалості може мати місце.

У контексті дослідження необережної форми вини слід зазначити, що класифікація видів необережності в теорії кримінального права не обмежується законодавчим передбаченням злочинної самовпевненості і злочинної недбалості. Зокрема, є такі її види, які, маючи загальні ознаки необережної форми вини, не відповідають повною мірою ознакам злочинної самовпевненості та злочинної недбалості [285, с. 154–156].

Наприклад, С.В. Склярів пропонує крім злочинної недбалості передбачити також необачність. При злочинній недбалості особа не усвідомлює, що її дії (бездіяльність) порушують правила поведінки, а при необачності вона усвідомлює, що нехтує запобіжними заходами при вчиненні правомірних діянь. При цьому особа не усвідомлює і не передбачає саму можливість настання суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити [863, с. 47]. З такими положеннями погодитися не можна, оскільки сам термін «недбалість» включає і необачність. Нехтування запобіжними заходами є, на наш погляд, одним із проявів недбалості.

У кримінальному праві виокремлюють також правову необережність, вольову недбалість, злочинне невігластво (необізнаність) [282, с. 21–22; 287, с. 103–107; 426, с. 28].

Правова необережність – це усвідомлення всіх фактичних ознак вчинюваного діяння (дії, бездіяльності, наслідку, причинного зв'язку тощо), поєднане з нерозумінням без поважних причин його суспільно небезпечного характеру [800, с. 74]. Потрібно зазначити, що «правова необережність» може мати місце тоді, коли виникають обставини, які були помилково оцінені суб'єктом злочину як такі, що виключають злочинність діяння.

Під вольовою недбалістю розуміють випадки, коли суб'єкт, що опинився в небезпечній ситуації і повинен приймати правильне рішення для запобігання суспільно небезпечним наслідкам, не знаходить або не може реалізувати його, незважаючи на обов'язок і суб'єктивну можливість знайти правильне рішення і не допустити наслідків [692, с. 32]. П.С. Дагель запропонував виділяти два підвиди вольової недбалості: 1) випадки, коли небезпечна ситуація створюється з вини суб'єкта в результаті порушення ним правил обережності – винувата особа при цьому або передбачає можливість створення такої ситуації та розраховує за допомогою певних чинників уникнути настання шкідливих наслідків, або не передбачає можливості виникнення ситуації, яка може потягти небезпечні наслідки, хоча повинна була і могла це передбачити; 2) випадки, коли небезпечна ситуація виникає не з вини суб'єкта, але останній був зобов'язаний і міг запобігти настанню шкідливих наслідків [285, с. 153]. На нашу думку, вольова недбалість може, залежно від конструкції інтелектуально-вольових моментів у кожній конкретній ситуації, кваліфікуватися або як злочинна самовпевненість, або як злочинна недбалість.

Ще одним видом необережності, який має місце у теорії кримінального права, є злочинне невігластво. На існування такого виду необережної форми вини звертає увагу М.Д. Шаргородський, досліджуючи злочини у сфері охорони здоров'я. Вчений зазначає, що «людина в сучасному світі має відповідати за те, що вона бере на себе відповідальність за діяльність і за дії, з наслідками яких вона

впоратися не в змозі» [1093, с. 91]. Сутність злочинного невігластва полягає в тому, що заподіюються суспільно небезпечні наслідки, настання яких суб'єкт не передбачав і внаслідок своєї необізнаності не міг передбачити, оскільки він вирішив здійснити дію, що вимагає спеціальних знань, яких цей суб'єкт не має [285, с. 155]. Момент вини у даному випадку вбачається в тому, що нездатність передбачити суспільно небезпечні наслідки обумовлюється невинуватим характером невігластва суб'єкта. С.І. Нежурбіда зазначає, що при злочинній необізнаності особа не усвідомлює, але має можливість усвідомлювати суспільну небезпеку своєї поведінки, зобов'язана утриматися від вчинення дії (бездіяльності) і мала можливість усвідомити свою невідповідність до неї. У даному випадку відмінність між злочинним невіглаством та злочинною самовпевненістю і злочинною недбалістю є досить умовною.

З одного боку, злочинне невігластво збігається зі злочинною самовпевненістю в тому, що особа усвідомлює загальну небезпечність своєї діяльності, хоча конкретний характер такої небезпечності суб'єкт може і не усвідомлювати. Але при цьому особа не розраховує на наявність певних обставин, що здатні запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків. У випадку, якщо свідомістю особи охоплюється лише небезпечність узагалі при відсутності спеціальних знань, то це означає відсутність передбачення настання суспільно небезпечних наслідків, що є характерною особливістю злочинної недбалості [800, с. 76]. Щодо вольового моменту злочинного невігластва, то тут суб'єкт розраховує на те, що якимось чином впорається сам із своїми обов'язками, а не на інші об'єктивні обставини.

У загальному розумінні сутності злочинного невігластва можна зазначити, що наявність вини у діяннях суб'єкта злочину визначається існуючою у особи можливістю порівняти вимоги, які ставляться до відповідного виду діяльності, з власними знаннями та досвідом. Відсутність же можливості передбачити наслідки своїх дій (бездіяльності) компенсується усвідомленням або можливістю усвідомлювати загальну суспільну небезпечність вчинюваних дій (бездіяльності) і

власну непередготовленість до їх вчинення. Тому злочинне невігластво не являє собою окремого самостійного виду необережної форми вини.

Таким чином, правова необережність, вольова недбалість та злочинне невігластво не є самостійними видами необережної форми вини і можуть розглядатись у контексті злочинної самовпевненості або злочинної недбалості залежно від поєднання ознак інтелектуального та вольового моментів психічного ставлення особи до вчинюваного злочину.

Визначення необережної форми вини та її видів є характерним і для іноземного кримінального законодавства, у якому, як правило, передбачено, що це найменш тяжкий вид вини, який включає мінімум психологічної ознаки. Однак у деяких державах на законодавчому рівні необережну форму вини не передбачено (наприклад, у кримінальному законодавстві Албанії, Алжиру, Аргентини, Нідерландів, Іспанії, Угорщини, Швеції, ряду штатів США та інших держав) [973; 974; 975; 978; 992; 1003; 1001; 1137; 1140; 1149; 1152; 1153; 1154; 1167; 1171; 1174; 1182; 1183; 1185; 1186; 1193; 1198; 1219; 1203; 1214; 1215; 1216; 1217].

У ст. 26 КК Азербайджанської Республіки передбачено, що злочином, вчиненим з необережності, визнається суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене із злочинної самовпевненості або злочинної недбалості (ч. 1); «злочин вважається вчиненим із злочинної самовпевненості, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх діянь (дії чи бездіяльності), але без достатніх для цього підстав розраховувала на відвернення цих наслідків (ч. 2); злочин визнається вчиненим із злочинної недбалості, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків своїх діянь (дії чи бездіяльності), хоча за необхідної уважності та обачності повинна була і могла передбачити ці наслідки» [972]. Майже аналогічно визначається необережна форма вини та її види, зокрема, у ст. 16 Кримінального кодексу Албанії, ст. 24 КК Киргизької Республіки, ст. 10 КК Латвійської Республіки, ст. 16 Кримінального кодексу Литовської Республіки, ст. 23 КК Республіки Білорусь, ч. 3 ст. 11 КК Республіки Болгарія, ст. 30 КК

Республіки Вірменія, ст. 15 КК КНР, ст. 21 КК Республіки Казахстан, ст. 32 КК Республіки Сан-Марино, ст. 29 КК Республіки Таджикистан, ч. 4 ст. 59 КК Таїланду, ст. 28 КК Туркменістану.

У кримінальному законодавстві деяких іноземних держав передбачено таку ознаку необережної форми вини, як ставлення особи до суспільно небезпечних діянь у вигляді усвідомлення (не усвідомлення) шкідливого (суспільно небезпечного) їх характеру. Так, КК Грузії містить ст. 10 «Злочин, вчинений з необережності», у якій зазначено, що злочином, вчиненим з необережності, визнається діяння, вчинене із самовпевненості чи недбалості (ч. 1); діяння вчинено із самовпевненості, якщо особа усвідомлювала заборонене нормою передбачливості діяння, передбачала можливість настання протиправних наслідків, але безпідставно сподівалася на усунення цих наслідків (ч. 2); діяння вчинено з недбалості, якщо особа не усвідомлювала забороненого нормою передбачливості діяння, не передбачала можливості настання протиправних наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити [976]. Подібні визначення містяться у § 6 КК Австрії, ст. 9 КК Естонської Республіки, ст. 18 КК Республіки Молдова, ч. 2 ст. 9 КК Республіки Польща, ст. 22 КК Республіки Узбекистан, ч. 3 ст. 18 КК Швейцарії.

У кримінальних кодексах окремих іноземних держав можемо зустріти вказівку на можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів з необережності, при цьому ознаки окремих видів цієї форми вини не визначаються (наприклад, § 19 КК Данії [977], § 40 Кримінального кодексу Норвегії [956], ст. 14 КК Республіки Корея [988], § 15 КК ФРН [999], ч. 2 ст. 121-3 КК Франції [1000], ст. 38 КК Японії [1007]).

Певні особливості має визначення необережної форми вини та її видів у кримінальному праві країн англо-американської правової сім'ї. Так, ст. 5.4 «Необережність» КК Австралії передбачає, що «особа виявляє необережність стосовно будь-якої обставини, якщо (а) він чи вона усвідомлюють істотний ризик того, що дана обставина існує чи існуватиме, і (б) з урахуванням відомих йому чи їй обставин такий ризик є невиправданим (ч. 1); особа виявляє необережність

стосовно будь-якого результату, якщо (а) він чи вона усвідомлюють істотний ризик того, що даний результат настане, і (б) з урахуванням відомих йому чи їй обставин такий ризик є не виправданим (ч. 2); питання про те, чи є ризик не виправданим, є питанням факту (ч. 3); якщо необережність є елементом вини стосовно фізичного елемента злочину, то доказ наявності умислу, злочинного знання чи необережності розглядається як доказ існування елемента вини (ч. 4)». У ст. 5.5 «Недбалість» КК Австралії зазначено, що «особа виявляє недбалість стосовно фізичного елемента злочину, якщо його чи її поведінка включає (а) таке істотне відхилення від стандарту обережності, якого дотримувалася розумна людина у даних обставинах, і (б) високим є ризик того, що даний фізичний елемент злочину існує або існуватиме, у результаті чого така поведінка заслуговує на кримінальне покарання як злочин». Тут спостерігається певна аналогія з відповідними положеннями кримінального права Англії, у межах якого виділяються необережність (нерозважливість) та недбалість [147, с. 168–169], а також нормами Зразкового КК США (наприклад, п. с) «необережність» та п. d) «недбалість» ст. 2.02 «Загальні вимоги винуватості» [781]) та окремих штатів (наприклад, ч. 3-4 § 5.05 «Винуватість; визначення винуватих психічних станів» КК штату Нью-Йорк США [1004], п. 3-4 ч. b) § 302 Кримінального кодексу штату Пенсильванія США [1199], ч. «с» та ч. «d» ст. 6.03 «Визначення винуватих психічних станів» Кримінального кодексу штату Техас США [1005]).

Таким чином, можна назвати три основних підходи до визначення необережної форми вини у кримінальному законодавстві іноземних держав: 1) визначаються поняття і види необережної форми вини та їх ознаки; 2) передбачено норми, які лише констатують можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені з необережною формою вини, але не визначено її види та ознаки; 3) визначення поняття та видів необережної форми вини не передбачено.

Отже, вирішення проблем, пов'язаних з визначанням поняття необережної форми вини, встановленням її змісту, видів та ознак, що було здійснено у даному підрозділі, сприятиме підвищенню ефективності боротьби з необережною

злочинністю і ефективнішому застосуванню норм КК України, які встановлюють відповідальність за злочини, вчинені з необережності.

Грунтуючись на результатах дослідження, пропонуємо ст. 25 «Необережність та її види» КК України викласти в новій редакції, а саме:

«Ст. 25. Необережність та її види

1. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення.

2. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

3. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваної дії (бездіяльності), передбачала абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), була впевнена у наявності реальної можливості уникнути настання таких наслідків і легковажно розраховувала на їх відвернення.

4. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваної дії (бездіяльності), не передбачала можливості настання її суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була та могла це усвідомлювати і передбачити.

Злочини, які є закінченими з моменту вчинення особою передбачених відповідною нормою цього Кодексу дії (бездіяльності), вважаються вчиненими зі злочинною недбалістю, якщо особа не усвідомлювала суспільну небезпечність діяння, хоча повинна була і могла це усвідомлювати» [197, с. 459].

3.3. Проблеми складної вини у кримінальному праві України

Умисел та необережність як форми вини не можуть охопити всю різноманітність психічного ставлення особи до злочину, оскільки психіка людини є дуже багатогранною. Деякі вчені зазначають, що саме з цієї причини у теорії

кримінального права вже тривалий час точаться дискусії з приводу існування більш складних конструкцій вини, що не обмежуються умислом та необережністю [444, с. 647–648]. Також зазначається, що у КК України містяться склади злочинів, суб'єктивна сторона яких не вписується в законодавче формулювання умислу та необережності [503, с. 97]. Внаслідок відсутності норми, яка б визначала правові наслідки складної вини, це питання залишається на розсуд правозастосовних органів [310, с. 255].

При цьому складна вина, хоча і не передбачена у КК України, не виключається законодавцем, оскільки Особлива частина КК України містить склади злочинів, побудованих на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. У кримінальному законодавстві, таким чином, робиться непряма вказівка на складну вину, коли підкреслюється неоднорідність психічного ставлення суб'єкта злочину до діяння та його наслідків.

Про складну вину згадується і в постановах ПВСУ. Наприклад, постанова ПВСУ від 4 червня 2010 року № 7 «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» містить вказівку на те, що у випадках, коли стаття чи частина статті Особливої частини КК України передбачає заподіяння відповідним діянням загибелі людини чи інших тяжких (особливо тяжких) наслідків, заподіяння таких наслідків через необережність охоплюється цією статтею або частиною статті і не потребує окремої (додаткової) кваліфікації за іншими статтями Особливої частини КК України [310, с. 255]. Ця кримінально-правова ситуація акцентує увагу на характерних ознаках складної вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину.

Про потребу виокремлювати складну вину як поєднання умислу та необережності в межах одного складу злочину свідчать і офіційні статистичні дані. Так, наприклад, згідно із КК України, поєднання умислу та необережності у межах основного складу злочину є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони переважної більшості злочинів проти довкілля. Згідно із судовою статистикою, представленою судами першої інстанції про розгляд матеріалів кримінальних

проваджень, злочини проти довкілля, відповідальність за які передбачена ст. 236–254 КК України, є досить поширеними: у 2013 р. до судів першої інстанції надійшло 1254 провадження по вказаних злочинах, з яких було розглянуто 1158 і постановлено вироків 1002 [361]; у 2014 р. – 1114 проваджень по вказаних злочинах, з яких було розглянуто 1091 і постановлено вироків 857 [362]; у 2015 р. – 937 проваджень по вказаних злочинах, з яких було розглянуто 929 і постановлено вироків 762 [363]. Це стосується й інших злочинів із складною виною, передбачених у КК України. Тому дослідження проблемних аспектів складної вини у теорії кримінального права є актуальним.

Саме поняття складної (її називають ще подвійною [591, с. 53] або змішаною [502, с. 97; 1119, с. 627–628]) вини у кримінально-правовій науці є не новим. Зокрема, у XIX та XX ст. питання складної вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину вивчали такі вчені, як: В.І. Борисов, Я.М. Брайнін, Л.Є. Владимиров, П.С. Дагель, В.Ф. Кириченко, М.Й. Коржанський, А.О. Пінаєв, М.С. Таганцев, І.Г. Філановський та інші [105; 114; 209; 473; 512; 742; 906; 1031]. У сучасний період проблема складної вини також не залишилася поза увагою вчених-криміналістів. Так, окремі питання складної вини вивчають М.І. Бажанов, П.А. Воробей, Т.Ю. Доманова, О.О. Житний, Г.С. Крайник, М.І. Панов, В.Я. Тацій, В.М. Федитник, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк Є.В. Шевченко та інші вчені [55; 104; 219; 306; 310; 347; 476; 520; 733; 949; 1024; 1099; 1104]. Комплексно ж ця проблема не досліджувалася.

Ідея, яка знаходиться в основі концепції складної вини, з'явилася ще у XIX ст. Вважається, що першим, хто звернув увагу на властивість злочинної дії крім бажаного викликати ще й супутні наслідки, які заподіюють ту чи іншу шкоду, що не є умислом, був А. Фейєрбах. Таке поєднання умислу та необережності в одному злочині він запропонував називати необережністю, яка детермінована злим умислом [1025, с. 56, 57]. Також про необхідність диференціації та практичні ускладнення при встановленні умислу на вчинення діяння, обтяженого додатковими непередбачуваними наслідками, що виходять за межі умислу,

звертали увагу у своїх дослідженнях М.С. Таганцев [902, с. 627] і А.А. Піонтковський [748, с. 111].

Саме такі випадки наявності двох форм психічного ставлення особи до своїх діянь та їх наслідків у окремих складах вчинюваних злочинів сприяли виникненню концепції складної вини у кримінальному праві. Однак визначення складної вини не передбачено на законодавчому рівні. Це породжує не лише розбіжності у розумінні сутності складної вини, але і використання різної термінології для позначення поєднання умислу та необережності в одному складі злочину.

Г.С. Крайник підкреслює, що в науці кримінального права розроблено декілька визначень такої вини [502, с. 99–100]. У кримінальному праві її пропонують називати «змішаною» виною (наприклад, А.А. Музика [1119, с. 627–628], В.І. Борисов [104, с. 157–162], М.В. Журавель [349, с. 154]), «подвійною» виною (наприклад, Е.М. Зінченко [372, с. 67], А.В. Куликов [551, с. 5, 6]), «складною» виною (наприклад, В.М. Федитник [1024, с. 62], З.Г. Корчева [481, с. 203–204]), виною з двома формами [949, с. 203], або «роздвоєною» формою вини (наприклад, В.О. Ширяєв [1104, с. 162–167]).

Є.В. Шевченко пропонує розрізняти таку ускладнену конструкцію суб'єктивної сторони складу злочину не за змістом інтелектуального та вольового моментів, а за ознакою певного «підпорядкування». «Класична категорія «змішана форма вини» повинна використовуватись як родове поняття, що показує ускладненість суб'єктивної сторони деліктів певного виду. За такого розуміння правові категорії «змішана вина», «подвійна», «складна» та «комбінована» форми вини співвідноситимуться відповідно як родові і видові поняття. Запропонований підхід дозволить усунути суперечності щодо їх розуміння та розмежування, оскільки, з одного боку, він засвідчує однакову юридичну природу зазначеного явища (ускладненість суб'єктивної сторони окремих злочинів), а з іншого – демонструє видові відмінності (специфіку), які можуть мати місце при встановленні виду вини в конкретному злочині» [1098, с. 112].

На наш погляд, вживання терміна «подвійна форма вини» є невірним, оскільки може наштовхнути на думку про подвійний злочин і, як наслідок, подвійну відповідальність, що є неприпустимим. Щодо терміна «змішана форма вини» ми вважаємо його неприйнятним, оскільки в разі наявності поєднання умислу та необережності в одному злочині нічого не змішується: обидва види психічного ставлення – і до діяння, і до наслідків – існують окремо, але стосуються одного злочинного діяння.

Ми поділяємо думку тих вчених, які зазначають, що такий вид вини потрібно називати саме складною виною. У теорії кримінального права є поняття складного злочину, який характеризується наявністю: а) двох і більше безпосередніх об'єктів; б) двох форм вини; в) двох або більше дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину. До числа складних належать також склади злочинів, об'єктивна сторона яких характеризується різними способами вчинення злочину або настанням різних наслідків [522, с. 95–97]. По-перше, злочини, у яких передбачене різне психічне ставлення до прямих і похідних наслідків вчиненого діяння, є різновидом складного складу злочину. І, по-друге, у таких складах злочинів не існує іншої назви – вони не називаються ні подвійними злочинами, ні змішаними злочинами, тому такі назви не можуть мати місце у відношенні до особливого виду вини, яка характеризується умислом і необережністю в межах одного суспільно небезпечного діяння.

Для чіткішого обґрунтування вживання терміна «складна вина» також потрібно звернутися до тлумачення термінів «складний», «змішаний», «подвійний» у словниковій літературі.

Щодо терміна «змішаний», то він визначається так: 1) який складається з чого-небудь різного, різнорідного; 2) позбавлений звичайного порядку, безладно розташований; перемішаний, переплутаний [146, с. 476]. Вочевидь, цей термін не може бути застосований для визначення вини, яка побудована на поєднанні умисної та необережної форм: ці дві форми вини тут не перемішані і не розташовані безладно, а також не є різнорідними поняттями, оскільки утворюють у поєднанні більш складну юридичну конструкцію.

Відносно терміна «подвійний», то він розуміється так: 1) який складається з двох однорідних або подібних частин, предметів; 2) який проявляється у двох видах; 3) який має в собі різні, часто суперечливі якості; 4) збільшений удвічі; подвоєний [146, с. 1016]. Цей термін також не може бути застосований для визначення неоднорідності психічного ставлення суб'єкта до діяння і до наслідків, оскільки умисна та необережна форми вини не є подібними частинами, але і не містять у собі суперечливих якостей. Тим більше, вина при вказаній неоднорідності виявляється в окремих її формах.

Існують такі визначення терміна «складний»: 1) який складається з кількох частин, елементів і т. ін.; 2) який відзначається взаємопов'язаністю певних частин; 3) який становить сукупність багатьох взаємозв'язаних явищ, ознак, відношень, процесів тощо; 4) складний для розуміння, вирішення, здійснення [146, с. 1340]. Стосовно характеристики особливостей суб'єктивного ставлення до діянь та наслідків суб'єкта, найбільш точним є визначення терміна «складний» як «сукупності багатьох взаємозв'язаних явищ, ознак, відношень, процесів».

Таким чином, ми вважаємо, що така особлива юридична конструкція вини у кримінальному праві та законодавстві має називатися саме «складна вина». При цьому виникає питання про встановлення передумов існування такої вини та ознак об'єктивної сторони відповідних складів злочинів, особливостей спрямованості мети винуватої особи, системності компонентів складної вини та інших характерних її ознак.

На даному етапі розвитку науки кримінального права питання складної вини, як правило, розглядаються у контексті дослідження суб'єктивної сторони складів окремих злочинів. Зокрема, З.Г. Корчева зазначає, що злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил (безпеки руху, проведення будівельних робіт тощо), в усіх випадках учиняються зі складною формою вини, що стає ще очевиднішим в умовах науково-технічного прогресу [481, с. 203]. Так само і О.В. Тавлуй підкреслює, що в разі настання «тяжких наслідків», передбачених ч. 2 ст. 169 КК України, має місце подвійна (змішана) форма вини, яка характеризується

умисним ставленням особи до діяння і необережністю до наслідків у формі злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості [900, с. 114].

На наявність складної вини при злочинному порушенні правил несення прикордонної служби звертає увагу Ю.Б. Курилюк: форма вини при кваліфікації цього злочину в переважній більшості випадків має комплексний характер і повинна включати не менш як два самостійних елементи: 1) психічне ставлення особи до порушення правил несення прикордонної служби; 2) психічне ставлення особи до заподіяння тяжких наслідків. Ставлення особи до безпосереднього порушення правил несення прикордонної служби, тобто до самої дії (бездіяльності), може виражатися в умисній формі, а до тяжких наслідків – в умисній або необережній формах вини. При цьому необережність має місце у виді злочинної самовпевненості [552, с. 215].

Досліджуючи окремі проблеми визначення вини при зловживанні владою або службовим становищем, В.Г. Хашев зазначає, що концепція «подвійної» вини для характеристики суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем є цілком прийнятною, оскільки дозволяє детальніше конкретизувати спрямованість умислу винуватої особи в кожному окремому випадку, серед різноманітних проявів цього злочину та спрощує процес доведення винуватості службових осіб у ході його розслідування [1057, с. 448]. Про змішану форму вини говорить і Л.К. Карпенко. Вивчаючи суб'єктивну сторону незаконного розголошення лікарської таємниці, вчений вважає, що у разі умисного ставлення до діяння у вигляді «розголошення» та необережного – у виді злочинної недбалості або злочинної самовпевненості, до «тяжких наслідків», має місце змішана (подвійна) форма вини [405, с. 82]. У контексті вивчення проблем суб'єктивної сторони складу злочину «залишення в небезпеці» про складну вину говорять В.В. Бабаніна та О.В. Микитчик. При залишенні в небезпеці вина особи виражається у формі умислу до вчинюваного діяння та необережності (злочинної недбалості або злочинної самовпевненості) до заподіяних наслідків [50, с. 29]. А.В. Бойко також згадує про змішану (подвійну) вину, досліджуючи непрямий умисел при вчиненні насильства щодо працівника правоохоронного органу [96, с. 634].

Визначаючи суб'єктивні ознаки незаконних дій з комерційно цінною інформацією з обмеженим доступом, О.К. Василяка зазначає, що у статтях 231, 232 КК України є два суспільно небезпечних наслідки (первинний – шкода встановленому порядку здійснення господарської діяльності в частині забезпечення охорони комерційно цінної інформації від недобросовісної конкуренції з боку суб'єктів господарювання і похідний – істотна шкода потерпілому, суб'єкту господарської діяльності), психічне ставлення до яких у винуватого є різним. До заподіяння шкоди встановленому порядку здійснення господарської діяльності він ставиться умисно, а до настання істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності – необережно [133, с. 641]. І.С. Печук також згадує про складну вину при визначенні суб'єктивної сторони порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України) [739, с. 257]. М.П. Ігнатенко зазначає, що, незважаючи на існування досить великої кількості злочинів, які законодавець характеризує поєднанням умислу та необережності, у кримінальному законодавстві України визначено лише дві форми вини – умисел та необережність [395, с. 280]. Є.В. Шевченко опосередковано також приділяв увагу розумінню складної вини, досліджуючи особливі прийоми законодавчої техніки при побудові складів злочинів із похідними наслідками в історичному контексті [1100, с. 301–310].

Необхідно також зазначити, що існування такого особливого психічного ставлення суб'єкта до своїх діянь та до їх наслідків підтримують не всі вчені. Зокрема, Б.С. Волков [215, с. 41], Г.Л. Крігер [515, с. 4], Н.Ф. Кузнецова [543, с. 91–96], В.В. Лунєєв [594, с. 30], О.Я. Светлов [842, с. 65–66] заперечують можливість існування складної вини, наголошуючи, що не може бути різного суб'єктивного ставлення до дії та злочинного результату: якщо особа передбачає суспільно небезпечний характер своїх дій – це означає, що вона передбачає і ті шкідливі наслідки, до яких це діяння може призвести, а злочинне діяння характеризується тим, що ще до його вчинення суб'єкт у ідеальній формі уявляє його значення та результат [545, с. 139]. Подібної позиції дотримується і В.В. Лук'янов [591, с. 53–54]. Однак такий підхід є дещо однобоким, оскільки не

враховує можливість існування ситуації, за якої особа усвідомлює і бажає настання одного наслідку та не передбачає наслідків, які можуть бути похідними від тих, що вже настали, або іншими, більш віддаленими у часі. У свою чергу, Г.Л. Крігер зазначає, що форми вини за наявності прямих і похідних більш тяжких наслідків не змішуються, а встановлюються самостійно, тому ніякої «змішаної» форми вини не може бути [515, с. 6]. А.В. Куликов передбачає, що необхідності у виділенні складної вини немає, зазначаючи при цьому, що: по-перше, ступінь суспільної небезпечності будь-якого злочину визначається, передусім, не виною особи, яка його вчинила, хоча це також важливий показник, а значущістю тих суспільних відносин, на які здійснено посягання, і розміром шкоди, яка була внаслідок цього заподіяна. По-друге, вина та її форми самі по собі, у відриві від матеріального носія, яким є злочинне діяння, взагалі не мають суспільної небезпечності: суспільна небезпечність – це характеристика вчиненого в цілому, визначена з урахуванням усіх об'єктивних та суб'єктивних його ознак, причому поняття суспільної небезпечності у кримінальному законі не використовується інакше, ніж у зв'язку із злочином. По-третє, умисел і необережність – універсальні поняття кримінального права, зміст яких закріплено у кримінальному законі [551, с. 11–12]. Але з такою позицією вчених погодитися не можна – навіть у законодавчу формулу деяких складів злочинів включено різні варіанти психічного ставлення суб'єкта злочину до дій (бездіяльності) та до їх наслідків у межах одного злочину.

У доктрині кримінального права відсутнє універсальне визначення складної вини, однак є ряд визначень, які містять певні особливості та відрізняються між собою. Наприклад, можна зустріти таке визначення: подвійною формою вини є певне взаємовідношення (поєднання) елементів свідомості та волі особи, яка вчинює злочин, що характеризує її психічне ставлення до діяння, яке потягло заподіяння бажаних чи таких, які свідомо припускалися, наслідків, поряд з наслідками, яких особа розраховувала уникнути або не передбачала їх настання, за можливості та обов'язку їх передбачити. У цілому, основне діяння при настанні непередбачуваних кваліфікованих наслідків змінює характер і ступінь суспільної

небезпечності й набуває іншого змісту. При цьому зміст вини відрізняється від законодавчого визначення умислу, але і не охоплюється визначенням необережності [1105, с. 17]. У цьому визначенні унеможлиблюється просте поєднання умислу і необережності в одному діянні, а пропонується складніша взаємодія елементів волі та свідомості особи при вчиненні складного злочину [258, с. 123].

А.О. Пінаєв підкреслює, що, крім умислу та необережності, існують подвійна та змішана форми вини. Вчений не ототожнює їх, не вживає як аналогічні поняття, а розмежовує і розглядає як самостійні. Подвійна форма вини має місце у тих випадках, коли у межах одного складу злочину одночасно містяться як всі ознаки, притаманні умисній формі вини, так і всі ознаки, притаманні необережності [742, с. 16]. Змішана форма вини має місце тоді, коли у межах одного складу злочину одночасно містяться деякі ознаки, притаманні умисній формі вини, і всі ознаки, притаманні необережності [742, с. 27]. При цьому неконкретизованим є посилання А.О. Пінаєва щодо «деяких ознак умисної форми вини», оскільки є ряд чітко визначених обов'язкових ознак умисної форми вини, і за умови відсутності хоча б однієї з них вважається, що умисної форми вини немає. Дві групи злочинів із складною виною виокремлює В.І. Борисов: 1) злочини, в яких діяння, що являє собою порушення певних правил безпеки, само по собі, при відмежуванні від наслідків, є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, і лише настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних із діянням, робить все вчинене злочином; 2) злочини, в яких умисне діяння заподіює два різних наслідки: перший (найближчий) є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, другий (віддалений) – кваліфікуючою ознакою [522, с. 180].

О.О. Бахуринська зазначає, що «складна вина має місце у таких чотирьох випадках: 1) психічне ставлення до діяння характеризується прямим умислом, а до наслідків – необережністю. В цілому ці злочини слід визнавати умисними; 2) психічне ставлення до діяння характеризується прямим умислом, а до наслідків – умислом або необережністю; такі злочини потрібно відносити теж до умисних; 3)

психічне ставлення до діяння характеризується умислом або необережністю, а до наслідків – необережністю; такі злочини слід визнавати необережними; 4) психічне ставлення до діяння характеризується прямим умислом, а до наслідків – прямим або непрямым умислом. Такі злочини потрібно визнавати умисними» [73, с. 88–89].

Отже, переважна більшість вчених, припускаючи наявність складної вини, не виходять за межі умислу та необережності як форм вини [502, с. 99]. Дійсно, при складній вині психічне ставлення особи до діяння та до його наслідків і не повинно виходити за межі умисної та необережної форм вини – воно лише об'єднує їх у межах єдиного психічного процесу при вчиненні одного злочину.

Існує і так зване «широке» розуміння складної вини, де допускається можливість встановлення вини не лише щодо дії (бездіяльності) та його наслідків, а й щодо інших обов'язкових чи кваліфікуючих ознак складу злочину [1024, с. 64]. Такої точки зору дотримується В.Ф. Кириченко, який зазначає, що змішані форми вини можливі не лише при різному психічному ставленні до дії чи бездіяльності, з одного боку, і до наслідків – з іншого, а у деяких складах злочинів ознаки настільки складні та багатогранні, що допускають різне психічне ставлення до них [427, с. 14].

У літературі можна зустріти положення про те, що широке розуміння «змішаної форми вини» штучно розриває об'єктивну сторону матеріального складу злочину, оскільки окремо встановлюється вина щодо дії (бездіяльності), наслідків та інших ознак складу злочину. Також неправильно говорити про умисел щодо дії (бездіяльності) або необережність щодо наслідків, оскільки умисел та необережність, як кримінально-правові категорії, характеризують злочин загалом. Є.О. Фролов та А.І. Свінкін зауважують, що, якщо кримінальна поведінка складається з дії та її наслідку (матеріальний склад злочину), то вини потрібно встановлювати залежно від психічного ставлення особи до вчинюваного діяння в цілому, а не до однієї лише його частини [1048, с. 7–8].

Наведені вище позиції вчених щодо визначення поняття складної вини показали, що дана категорія має специфічний зміст і являє собою складний синтез

умислу та необережності. При цьому сутність складної вини також розуміється по-різному.

П.С. Дагель і Д.П. Котов визначають змішану форму вини, як «проміжне положення» поряд з умислом та необережністю, оскільки при змішаній формі вини ставлення суб'єкта до інтересів суспільства, що порушуються злочином, містить ознаки, спільні і з умислом, і з необережністю: свідомо вчиняючи суспільно небезпечне діяння, усвідомлюючи його суспільну небезпечність, суб'єкт прямо протиставляє свою поведінку інтересам суспільства, водночас до тих суспільних інтересів, які безпосередньо порушуються наслідками цього діяння, суб'єкт ставиться недостатньо уважно. У цьому і виявляється проміжне положення змішаної (складної) форми вини [285, с. 161].

Точка зору вчених про особливий характер «подвійної (складної, змішаної) форми вини» отримала досить критичну оцінку в кримінально-правовій науці. Зокрема, О.І. Рарог зазначає, що будь-яка спроба охарактеризувати це явище як певну самостійну форму вини, яка нібито займає проміжне положення між умислом і необережністю, є необґрунтованою. Вчений вважає, що поєднання двох форм вини, жодна з яких не втрачає свого самостійного значення, є можливим лише у кваліфікованих складах злочинів і обумовлене специфікою об'єктивної сторони таких складів злочинів; при цьому умисел виявляється у посяганні на основний об'єкт, що і визначає умисний характер злочину в цілому, а необережним може бути лише ставлення до кваліфікуючих наслідків [805, с. 23–24].

На нашу думку, вважати складну вину «проміжною» формою вини між умислом та необережністю невірно. Це підтверджується етимологією слова «проміжний», а саме: 1) який заповнює проміжок, простір або є проміжком між чимось – основний; 2) розміщений, розташований у проміжку між чимось основним, головним або як додаток до нього – другорядний; 3) який виникає або перебуває між двома або кількома явищами, періодами тощо – перехідний [146, с. 1169]. Жодне із цих визначень не може стосуватися складної вини, оскільки вона не заповнює проміжок між умислом та необережністю, не є їх додатком і,

звичайно, не є чимось перехідним між умислом та необережністю. Складна вина – це поєднання в межах одного складу злочину умисної та необережної форм вини.

Інколи висловлюється думка про те, що у злочинах у сфері службової діяльності саме порушення службовою особою своїх обов'язків може вчинятись, як правило, лише умисно, а її ставлення до наслідків може виявлятися у формі необережності. Я.А. Естрін називає такі злочини «умисно-необережним ставленням до служби» і вважає, що вони не можуть бути визнані умисними [1118, с. 46–48]. Подібної позиції дотримується і В.Ф. Кириченко, зазначаючи, що психічне ставлення до використання службовою особою свого службового становища на шкоду інтересам служби визначається законом як умисне, а психічне ставлення до суспільно небезпечних наслідків у законі не визначене, тому вважається, що останнє може бути як умисним, так і необережним [427, с. 13–14]. Свідоме вчинення дій визнається умисним, а психічне ставлення до наслідків – необережним [1105, с. 18]. М.Д. Шаргородський наголошує, що складною формою вини є поєднання в одному складі двох її різних форм, одна з яких характеризує психічне ставлення до безпосереднього, а друга – до іншого результату злочину [557, с. 436]. Подібної точки зору дотримується Г.С. Крайник, підкреслюючи: «Коли йдеться про змішану форму вини, мається на увазі «змішана» з умислом необережність. Змішана форма вини виникає у разі різного психічного ставлення суб'єкта злочину до суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків одного злочину [503, с. 113]. А.В. Куликов пише про те, що, будучи зведеними у складний злочин, вони (форми вини – *Прим. автора*) не втрачають своєї якісної визначеності, тому можна говорити, що ставленням до основного складу є умисел, а ставленням до наслідків – необережність [551, с. 13]. Не заперечує такий підхід і В.Ф. Дьомін, який зазначає: «Вина завжди єдина і виступає у формі умислу або необережності. Але бувають ситуації, передбачені окремими статтями КК, коли настання наслідків обтяжує вчинене і являє собою кваліфікований вид даного злочину. При цьому, якщо основний склад злочину характеризується виною умисною, то ставлення до тяжких наслідків, передбачених кваліфікованим складом даного злочину,

характеризується необережністю. У цьому випадку ми говоримо про злочини з двома формами вини» [302, с. 3].

Такий підхід до проблеми складної вини, на нашу думку, є дещо неточним. Виходячи із запропонованих вченими варіантів кваліфікації таких злочинів, один і той самий склад злочину, за умови збігу всіх елементів, не може в одних випадках кваліфікуватись як умисний, а в інших – як необережний. Хоча, власне, сутність складної вини, яка визначається формулою «свідоме вчинення дій визнається умисним, а психічне ставлення до наслідків – необережним» є прийнятною.

О.Я. Светлов зазначає, що прихильники змішаної форми вини не розрізняють поняття, які дуже близькі, але не є ідентичними – поняття свідомості (психічного усвідомлення своїх дій, їх фактичної сторони) та поняття умислу (виключно правове поняття, яке включає в себе усвідомлення суспільної небезпечності діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання чи свідоме припущання їх настання). «Особа може свідомо вчинити ті чи інші діяння, які не охоплюватимуться поняттям умислу в його правовому значенні» [842, с. 65–66].

У цьому відношенні заслуговує на увагу позиція В.О. Ширяєва, який зазначає, що, коли спостерігається неоднорідність психічного ставлення до діяння і до наслідку чи до різних наслідків, що виникли у результаті настання одного злочинного наслідку, потрібно говорити про змішану (складну) форму вини, яка характеризує все суспільно небезпечне діяння, а не про «змішування» різних форм вини у відношенні до різних елементів складу злочину. Вчений вважає, що в даному разі при кваліфікації злочинів потрібно встановлювати різне психічне ставлення особи до основного складу злочину і до похідних від нього суспільно небезпечних наслідків, причому психічне ставлення в основному складі злочину виражається у формі умислу, а у кваліфікованому – у формі необережності [1105, с. 17–19]. Сутність складної вини зводиться до встановлення різного ставлення в межах єдиного психічного процесу до прямих (часто бажаних) і непередбачуваних додаткових злочинних наслідків, які утворюють один злочин.

Можна зустріти положення про те, що реальну підставу для існування змішаної (складної) форми вини закладено у своєрідній конструкції окремих складів злочинів. Ця своєрідність полягає в тому, що законодавець в одному складі злочину юридично поєднує два самостійних злочини, один з яких є умисним, а інший – необережним, причому обидва можуть існувати самостійно, але в поєднанні утворюють якісно новий злочин із специфічним суб'єктивним змістом [263, с. 47]. М.Й. Коржанський, який також підтримує точку зору щодо існування складної вини, зазначає, що подвійна (змішана) форма вини має місце лише там, де є два види якісно відмінних за характером і ступенем суспільної небезпечності злочинних наслідків одних і тих самих дій винуватої особи та її різне психічне ставлення до кожного з цих наслідків [476, с. 91].

Складна вина можлива у тих випадках, коли умисно вчинений основний злочин викликає додаткові наслідки, ставлення винуватого до яких характеризується необережністю і за заподіяння яких передбачено суворіші вид та розмір покарання. При дослідженні злочинів із складною виною першорядне значення має саме складний склад злочину з ознаками двох і більше наслідків. Таких складів злочинів у Особливій частині КК України налічується 76, а саме: ч. 3 ст. 110, ч. 2 ст. 114¹, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 134, ч. 3 ст. 135, ч. 3 ст. 136, ч. 2 ст. 137, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 194¹, ч. 2 ст. 150¹, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 3 ст. 161, ч. 2 ст. 169, ст. 196, ст. 236, ст. 237, ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 3 ст. 239¹, ч. 4 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 252, ч. 2 ст. 253, ч. 3 ст. 258, ч. 3 ст. 258⁵, ч. 5 ст. 260, ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265¹, ч. 2 ст. 267, ч. 4 ст. 267¹, ч. 2 ст. 269, ч. 2 ст. 270, ч. 3 ст. 270¹, ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275, ч. 3 ст. 276, ч. 3 ст. 277, ч. 3 ст. 278, ч. 3 ст. 279, ч. 3 ст. 280, ч. 3 ст. 281, ч. 2 ст. 282, ч. 2 ст. 283, ч. 3 ст. 286, ст. 287, ст. 288, ст. 291¹, ч. 3 ст. 292, ч. 2 ст. 294, ч. 4 ст. 303, ч. 3 ст. 321¹, ч. 3 ст. 321², ч. 2 ст. 325, ч. 2 ст. 326, ч. 2 ст. 327, ч. 2 ст. 328, ч. 2 ст. 329, ч. 2 ст. 330, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 347¹, ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 412, ч. 2, 3 ст. 414, ч. 2 ст. 415, ст. 417, ч. 2 ст. 439, ч. 2 ст. 446. При цьому прояви складної вини не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах

Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). На цю обставину звертали увагу також працівники правозастосовних органів при проведенні анкетування (Додатки Д, Е, Ж).

У переважній більшості вказаних норм КК України закріплено кваліфіковані склади злочинів. Така кваліфікуюча ознака охоплює більш тяжкі наслідки порівняно з тими, які передбачені основними складами відповідних злочинів. При цьому деякі вчені дійшли висновку, що злочини з подвійною формою вини утворені виключно складами з матеріальною конструкцією, а об'єктивна сторона таких злочинів ускладнюється за рахунок суспільно небезпечних наслідків [258, с. 129–130].

Також звертається увага на те, що злочини із складною виною ускладнені з точки зору структури складу не лише суспільно небезпечними наслідками, а і їх множинним характером. В.І. Ткаченко вважає, що саме ця обставина дозволяє відмежовувати злочини з ускладненими наслідками з відповідною їм подвійною формою вини (складною виною – *Прим. автора*) від складних злочинів з множинним об'єктом посягання [936, с. 62–63].

Проте таке зосередження уваги в межах складної вини лише на наслідках є неточним. Це обумовлюється тим, що для злочинів, які вчинюються із складною виною, характерним є не лише наявність суспільно небезпечних наслідків, але і ускладнена структура об'єкта, причому шкода заподіюється основному і хоча б одному з можливих додаткових чи факультативних об'єктів [258, с. 130].

Об'єктивну сторону складів злочинів ускладнено також причинно-наслідковим зв'язком. Розвиток причинно-наслідкового зв'язку в злочинах із складною виною викликає настання похідного наслідку (як додаткового). Такий причинно-наслідковий зв'язок складається з декількох етапів, які можуть бути продовжені у часі.

Отже, причинно-наслідковий зв'язок між діяннями і «віддаленими» наслідками опосередковується наслідками, наближеними до діяння у часі. Ці найближчі наслідки стають сполучною ланкою між ознаками об'єктивної сторони

складу злочину і одночасно посилюють розвиток причинно-наслідкового зв'язку. При цьому суспільно небезпечні наслідки, які максимально наближені в часі до вчиненого суспільно небезпечного діяння і охоплюються умислом винуватої особи, є особливою ланкою, яка пов'язує діяння і суспільно небезпечні наслідки, які віддалені у часі і не охоплюються умислом такої особи (однак вони не можуть бути випадковими). Такі суспільно небезпечні наслідки надають причинно-наслідковому зв'язку нового поштовху. Враховуючи зазначене, у злочинах із складною виною може мати місце особливий характер причинно-наслідкового зв'язку.

Ураховуючи викладене, відмітимо, що складна вина є можливою у складах злочинів, які мають такі ознаки: 1) у складних злочинах, які характеризуються ускладненою структурою суспільно небезпечної дії (бездіяльності), як правило, множинністю суспільно небезпечних наслідків і неоднорідністю причинно-наслідкового зв'язку; 2) мають підвищений ступінь суспільної небезпечності, що обумовлюється настанням похідних більш тяжких наслідків; 3) як правило, є кваліфікованими або особливо кваліфікованими у відношенні до основного складу злочину; 4) злочин із складною виною може бути лише закінченим.

Таким чином, складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, яке характеризується умислом (прямим або непрямым) щодо суспільно небезпечної дії (бездіяльності) у межах основного складу злочину та необережністю у виді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості щодо похідних наслідків, передбачених, як правило, у кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складі злочину.

На нашу думку, у Розділ V Загальної частини КК України необхідно включити норму, яка б визначала поняття складної вини, оскільки: по-перше, це сприятиме дотриманню принципу вини при застосуванні відповідних норм КК України і виключатиме можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи за відсутності суб'єктивного зв'язку між вчиненою дією (бездіяльністю) та її наслідками; по-друге, це дозволить уникнути помилок при кваліфікації

злочинів; по-третє, сприятиме призначенню справедливого покарання; по-четверте, дозволить відмежувати злочини із складною виною від інших злочинів, що характеризуються ускладненим юридичним складом (зокрема, від складних злочинів).

Також необхідно зазначити, що питання про складну вину вирішується у кримінальному законодавстві деяких іноземних держав [310, с. 253]. Підкреслимо, що не всі іноземні кримінальні кодекси містять норму, яка регламентує поняття та ознаки складної вини (наприклад, кримінальні кодекси Австралії, Азербайджанської Республіки, Алжиру, Аргентини, Бельгії, Закону про кримінальне право Ізраїлю, Іспанії, Канади, Киргизької Республіки, Китайської Народної Республіки, Марокко, Мексики, Республіки Польща, Республіки Словенія, Турецької Республіки, Фінляндії, Франції, Зразкового кодексу США та інших держав) [359; 752; 781; 972; 978; 979; 980; 983; 997; 1150; 1155; 1163; 1164; 1168; 1171; 1177; 1201; 1213].

Щодо держав, кримінальні кодекси яких передбачають норму, що регламентує складну вину, то тут можна виділити держави, серед яких більшість країн пострадянського простору, країни Європи, Латинської Америки. Так, лише у кримінальному законодавстві країн пострадянського простору міститься вказівка (у переважній більшості у назві) на складний характер вини. Крім того, подібним є і зміст відповідних норм кримінальних кодексів цих держав. Наприклад, КК Республіки Вірменія містить ст. 32 «Відповідальність за злочини з двома формами вини». У цій нормі зазначається: «Якщо закон передбачає суворішу відповідальність за умисний злочин, який потягнув тяжкі наслідки з необережності, особа несе відповідальність за такі наслідки лише у випадку, якщо вона передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але без достатніх для того підстав самовпевнено розраховувала, що вони будуть відвернуті, або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), хоча у даній обстановці повинна була і могла їх передбачити» [984]. Подібні визначення містяться у ст. 22 «Відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені з двома формами

вини» КК Республіки Казахстан [987], ст. 19 «Злочин, вчинений з двома формами вини» КК Республіки Молдова [989].

Дещо відрізняються за формулюваннями сутності та ознак складної вини відповідні норми кримінальних кодексів Республіки Білорусь, Республіки Узбекистан, Республіки Туркменістан. Зокрема, відповідно до ст. 25 «Поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину (складна вина)» КК Республіки Білорусь, «складна вина характеризується умисним вчиненням злочину і необережністю у відношенні до наслідків, які настали у результаті цього злочину, з якими закон пов'язує підвищену кримінальну відповідальність. У цілому такий злочин визнається вчиненим умисно» [985]. У ст. 23 «Злочин із складною виною» КК Республіки Узбекистан зазначено, що «якщо у результаті умисного вчинення злочину особа заподіює інші суспільно небезпечні наслідки з необережності, з якими закон пов'язує підвищену відповідальність, такий злочин визнається вчиненим умисно» [994]. Ст. 29 «Відповідальність за злочин, вчинений при поєднанні умислу і необережності (подвійна форма вини)» КК Республіки Туркменістан містить визначення, подібні до тих, які передбачені у ст. 25 КК Республіки Білорусь (ч. 1 ст. 29 КК Республіки Туркменістан) та ст. 32 КК Республіки Вірменія (ч. 2 ст. 29 КК Республіки Туркменістан [996]). На наш погляд, найбільш точним і таким, що закріплює основні ознаки складної вини, є положення ст. 25 КК Республіки Білорусь, оскільки воно чітко вказує на психічне ставлення особи до діяння та до його наслідку, а також на підвищену кримінальну відповідальність за такі злочини. Крім того, правильно називається і сама категорія – «складна вина». При цьому неоднорідність суб'єктивного ставлення до дії (бездіяльності) та її наслідків визначається саме через поєднання умислу та необережності як форм вини у межах одного складу злочину. Також визначається, що настання відповідних похідних наслідків підвищує суспільну небезпечність діяння. Це окреслює основні ознаки складної вини.

Кримінальне законодавство Австрії, Бразилії, Греції, Грузії, Данії, Республіки Болгарія, Республіки Македонія, Республіки Польща, Республіки Сан-Марино, Федеративної Республіки Німеччина містять норми, що закріплюють

принципово інші положення, які одночасно вказують на складну вину. Так, зокрема, у ч. 1 ст. 11 КК Грузії «Відповідальність за умисний злочин, що кваліфікується за супутніми наслідками» зазначається: «Якщо кримінальним законом передбачається підвищення покарання з приводу настання супутнього наслідку, який не охоплювався умислом винуватого, таке підвищення можливе у випадках, коли особа заподіяла ці наслідки з необережності. Такий злочин визнається умисним» [976]. Дещо по-іншому сформульовано поняття складної вини у КК Республіки Болгарія (ч. 5 ст. 11), а саме: «Якщо закон визначає діяння як більш тяжкий злочин внаслідок настання додаткових суспільно небезпечних наслідків і якщо у вказаному випадку не потрібен умисел щодо цих наслідків, особа несе відповідальність за більш тяжкий злочин, якщо щодо цих наслідків вона діяла необережно» [986]. Подібним чином закріплено посилення кримінальної відповідальності внаслідок настання більш тяжкого наслідку у § 7 КК Австрії [971], ст. 19 Кримінального кодексу Бразилії [1203], ст. 29 Кримінального кодексу Греції [1178], § 20 КК Данії [977], ст. 15 КК Республіки Македонія [510], § 19 КК ФРН [999]. У § 3 ст. 9 КК Республіки Польща зазначається, що «винуватий несе більш сувору відповідальність, яку закон ставить у залежність від певного наслідку забороненого діяння, якщо цей наслідок він передбачав чи міг передбачити» [990]. Згідно з КК Республіки Сан-Марино (ч. 3 ст. 31), «особа, яка діє, несе відповідальність за наслідки, що обтяжують злочин, не передбачені і не бажані нею» [991]. Виходячи з особливостей зазначених норм, вказівка на неоднорідне ставлення до дії (бездіяльності) і наслідків визначається, перш за все, через особливості об'єктивних ознак (більш тяжкі наслідки). Такий підхід, на нашу думку, є не зовсім точним, оскільки ускладнений характер суб'єктивної сторони повинен визначатися саме через суб'єктивні ознаки.

Таким чином, у кримінальному законодавстві іноземних держав можна назвати три основних підходи щодо регламентації поняття та ознак складної вини: 1) відсутність вказівки на ускладнений характер вини і на підвищений ступінь суспільної небезпечності злочинів з похідними наслідками; 2) наявність норм, які передбачають складну вину з точки зору суб'єктивного ставлення:

неоднорідність такого ставлення до дії (бездіяльності) та її наслідків визначається через поєднання умислу та необережності як форм вини у межах одного складу злочину, при цьому настання похідних наслідків підвищує кримінальну відповідальність; 3) наявність норм, які регламентують ускладнений характер неоднорідного ставлення до діяння і до наслідків через особливості об'єктивних ознак.

Отже, кримінальна відповідальність за злочини, вчинені за наявності складної вини, хоча і передбачена в окремих нормах Особливої частини КК України, але спеціальна норма, яка визначала б поняття та ознаки складної вини, відсутня, що є певною прогалиною. З огляду на це і ґрунтуючись на результатах дослідження, проведеного у даному підрозділі, пропонуємо включити до Загальної частини КК України ст. 25¹ «Складна вина» у такій редакції:

«Стаття 25¹. Складна вина

Складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину, яке характеризується умисним вчиненням суспільно небезпечної дії (бездіяльності) і необережністю щодо наслідків, які в результаті цього настали, з якими закон пов'язує підвищену кримінальну відповідальність. У цілому такий злочин визнається вчиненим умисно».

3.4. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та її кримінально-правове значення

У кримінальному праві зазначається, що, «впливаючи на зміст вини, помилка особи може змінювати її форму та ступінь, а отже, кваліфікацію вчиненого діяння». Врахування не лише істинних, а й помилкових уявлень особи є запорукою правильної кваліфікації вчиненого і реалізації принципу диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання [455, с. 3].

І хоча проблема помилки суб'єкта злочину не є виключно кримінально-правовою, а може бути предметом дослідження інших галузей науки (психології, філософії), наразі нашу увагу буде акцентовано саме на кримінально-правовому її

розумінні. Зокрема, потребують вирішення проблеми визначення поняття та сутності помилки, її видів, значення кожного з них для суб'єктивного інкримінування, а також проблема законодавчої регламентації поняття та ознак помилки у нормах КК України.

Юридична оцінка помилки особи при вчиненні нею суспільно небезпечного діяння привертає до себе увагу криміналістів. Так, окремі аспекти проблеми помилки розглядають А.В. Айдинян, З.Г. Алієв, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, Ю.А. Вапсва, П.А. Воробей, П.С. Дагель, О.О. Дудоров, В.Ф. Кириченко, О.Д. Комаров, М.Б. Фаткулліна В.А. Якушин та інші вчені [10; 22; 55; 71; 129; 200; 278; 426; 453; 454; 456; 497; 1023; 1130]. Цю проблему вивчають й іноземні дослідники [1212]. На сучасному етапі розвитку кримінального права питання помилки здебільшого розглядаються в контексті вивчення інших інститутів кримінального права. Наприклад, М.О. Сергатий та М.А. Лавренко вивчали питання помилки при дослідженні питань щодо розширення кола обставин, що виключають злочинність діяння [847, с. 144–147]; І.І. Давидович – питання помилки для потерпілого та її кримінально-правове значення [274, с. 306–315]; Д.С. Птащенко – у контексті розгляду особливостей нормативної регламентації уявної оборони у кримінальному праві [795, с. 348–350].

На думку Ю.А. Вапсви, помилка має вплив на притягнення особи до кримінальної відповідальності та призначення покарання, а отже, і на забезпечення її статусу як громадянина правової держави [129, с. 3]. Важко не погодитися з тим, що помилка є тією обставиною, яка може впливати на зміст вини суб'єкта, усунути інкримінування обтяжуючих обставин, стати підґрунтям визнання вчиненого діяння замахом на злочин. Водночас помилка, впливаючи на зміст вини, може змінювати її форму та ступінь, що у кінцевому підсумку змінює і кваліфікацію вчиненого діяння [455, с. 3–4]. Також можуть мати місце випадки, коли помилка не впливає на відповідальність суб'єкта, а отже, і на суб'єктивне інкримінування.

В.А. Якушин зауважує, що помилка особи при вчиненні нею злочину впливає на зміст, форму, ступінь та обсяг вини. Через це вона визначає межі

суб'єктивного інкримінування при розгляді кожної кримінальної справи (кримінального провадження – *Прим. автора*), а також кваліфікацію вчиненого, застосування багатьох інститутів кримінального права, межі кримінальної відповідальності та покарання [1133, с. 3].

Щодо значення помилки для суб'єктивного інкримінування, то воно виявляється не лише під час практичного застосування тієї чи іншої норми Загальної та Особливої частин КК України щодо конкретного злочинного діяння. Передусім потрібно мати на увазі, що помилкове ставлення до будь-чого є проявом свідомості особи. Так, зокрема, помилка визначається як неправильна думка, хибне уявлення про когось, щось або некоректність результату якихось дій; помилятися – це неправильно думати, викривляючи істину, допускати неправильність у передбаченнях, переплутувати що-небудь із чимось однорідним або подібним [146, с. 1041; 870, с. 118–119]. Таким чином, сама помилкова думка, помилкове уявлення про будь-що спочатку формується у свідомості людини.

Чинний КК України не містить норми, яка б регламентувала застосування положень про помилку при притягненні особи до кримінальної відповідальності та призначенні їй покарання, хоча проблема помилки у кримінальному праві досліджується вже значний час і деякі вчені небезпідставно пропонують закріпити у вітчизняному кримінальному законодавстві норму, яка б передбачала поняття, суттєві ознаки помилки та вирішувала питання кримінальної відповідальності й покарання за таких обставин [129, с. 4]. Це сприятиме підвищенню рівня якості застосування кримінального закону та позитивно впливатиме на кваліфікацію вчинених діянь.

Проблема становлення і розвитку вчення про помилку особи у кримінальному праві сягає своїм корінням часів стародавніх Греції та Риму, хоча на той час вона розглядалася здебільшого в межах цивільного права. При цьому питанню помилки особи при вчиненні нею протиправних діянь належної уваги не приділялося аж до середини XIX ст., коли вчені того часу поставили собі за мету розробити і законодавчо закріпити положення про порядок притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка помилялась у тій чи іншій ознаці

злочину [129, с. 12–13]. У кінці XIX – на початку XX ст. у науці кримінального права фундаментальні дослідження питань помилки у кримінальному праві були проведені О.Ф. Кістяківським [429], П.П. Пусторослевим [237], Н.Д. Сергієвським [849], В.Д. Спасовичем [1021], М.С. Таганцевим [904], А.Н. Трайніним [944]. Висловлювалася думка щодо неможливості інкримінування діяння, яке було вчинене в результаті випадкової помилки або обману [429, с. 413]. Тоді ж було вироблене правило визначення фактичної помилки, а саме: кримінальна відповідальність залежить від спрямованості умислу [129, с. 17]. Поряд з цим розвивалося вчення про юридичну помилку [129, с. 45].

Необхідно зазначити, що помилка у кримінальному праві – більш широке поняття, ніж помилка особи щодо фактичних або юридичних обставин вчинюваного діяння. Так, наприклад, у межах теорії кваліфікації злочинів спеціально вивчаються питання помилок правозастосувача як суб'єкта кваліфікації [22, с. 3]. При цьому в межах даної праці досліджується помилка, якої припускається особа, що вчинює суспільно небезпечне діяння.

У кримінальному праві немає єдиного підходу до визначення поняття помилки [22, с. 15]. До того ж вчені, які пропонують дефініцію помилки, часто при визначенні того чи іншого її виду відходять від запропонованого загального поняття [958, с. 70]. У цілому, щодо визначення помилки можна назвати три основних підходи: 1) помилка суб'єкта злочину є помилкою стосовно об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, які характеризують це діяння як злочин [241, с. 20]; 2) помилка ототожнюється з неправильним уявленням щодо фактичних та юридичних ознак вчиненого [470, с. 105–106]; 3) помилка – це невірна оцінка особою власної поведінки [557, с. 449] або неправильне уявлення особи про властивості вчиненого нею діяння та його наслідки [285, с. 210; 426, с. 16; 1008, с. 46]. При цьому можна зустріти положення про те, що прихильники першого підходу визначення поняття помилки розкривають через термін «неправильне уявлення» або «хибне уявлення»; друга позиція полягає в ототожненні помилки з неправильною оцінкою; третій підхід – у розкритті змісту помилки через термін «омана» [455, с. 52–53]. Зазначені підходи до визначення

помилки не відображають у повному обсязі сутності та характерних її ознак. Тому, перш ніж перейти до аналізу окремих видів помилки у кримінальному праві, потрібно вирішити проблему визначення поняття помилки як кримінально-правової категорії.

Так, В.Ф. Кириченко під помилкою у кримінальному праві розуміє неправильне уявлення особи стосовно суспільної небезпечності вчиненого нею діяння і тих обставин, які є важливими, оскільки вони виступають елементами відповідного складу злочину [426, с. 13]. Т.В. Кондрашова вважає, що помилка суб'єкта – це помилка особи стосовно характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого нею діяння та його протиправності [967, с. 63]. Існує також позиція, згідно з якою помилка розуміється як невірне знання, здобуте під впливом помилки особи про фактичні чи юридичні обставини вчиненого нею діяння [522, с. 105]. Отже, у даному разі помилка особи у кримінальному праві визначається як неправильна оцінка [519, с. 55–56], неправильне уявлення [573, с. 33–34], помилкове розуміння фактичних та юридичних ознак чи властивостей вчиненого діяння та його наслідків [285, с. 210]. По суті, ці визначення є неточними, оскільки тут не простежується зв'язок помилки з виною як обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Будь-яка помилка, передусім, є певним психічним ставленням особи до діяння. Тому першою ознакою помилки можна вважати особливе психічне ставлення суб'єкта до свого діяння, що впливає на вину або визначає її відсутність. Другою ознакою помилки є хибність у інтелектуальному (особа не здатна правильно усвідомлювати свою поведінку і передбачати її наслідки, або хоча і здатна усвідомлювати свою поведінку, але не здатна передбачити наслідки, або особа передбачає інші наслідки, які об'єктивно не можуть настати [22, с. 30]) та (або) вольовому (неправильне спрямування розумових та фізичних зусиль на досягнення поставленої мети [22, с. 31]) моментах. Отже, йдеться про особливий інтелектуальний та (або) вольовий моменти. Третьою ознакою є, власне, помилка як неправильна розумова діяльність, пов'язана з вчиненням злочину – неправильна інтерпретація або неправильна оцінка суб'єктом злочину положень

кримінального закону, об'єктивних ознак складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння [22, с. 31].

При цьому вважаємо за необхідне дещо уточнити останню ознаку, оскільки особа неправильно оцінює не об'єктивні ознаки складу злочину, а об'єктивні обставини свого власного діяння, які можуть відноситися до складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння. Також не зовсім правильною є вказівка на неправильну оцінку суб'єктом положень кримінального закону при помилці, оскільки у деяких випадках при вчиненні суспільно небезпечного діяння особа не знає достеменно положень кримінального законодавства – вона може бути впевнена лише в тому, які діяння вона наразі вчинює. Видається, що особа при помилці неправильно оцінює не положення кримінального закону, а те, чи є вчинюване діяння протиправним або правомірним, тобто суб'єкт злочину помиляється щодо протиправності діяння.

Отже, ознаками помилки є: 1) особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння; 2) неправильна оцінка суб'єктом протиправності діяння; 3) неправильна оцінка суб'єктом об'єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України.

Враховуючи сутність та ознаки помилки, пропонуємо таке визначення помилки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння: «Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, що можуть стосуватися складу злочину або обставин, які виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України».

Важливим питанням є класифікація помилки особи при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Така класифікація здійснюється за різними критеріями. Наприклад, А.А. Кочетков зазначає, що помилки існують стосовно суспільної небезпечності діяння та обставин, які є елементами складу злочину, а також може бути помилка у праві [497, с. 5–6]. Власну класифікацію помилок також наводять

П.П. Пусторослев [798, с. 344–366], М.Д. Сергеевський [848, с. 299], М.С. Таганцев [902, с. 255] та інші вчені.

Більш розгорнуту класифікацію помилок запропонував П.С. Дагель: 1) за причинами і умовами виникнення – вибачальна і невибачальна помилка; 2) за характером – помилкове уявлення про наявність ознак, які фактично відсутні, і помилкове уявлення про відсутність ознак, які фактично є у наявності; 3) за значенням – істотна та неістотна помилка; 4) за предметом – юридична та фактична помилка; 5) за правовими наслідками – винувата помилка і помилка, що виключає злочинність діяння [285, с. 210–213].

Л.М. Кривоченко вважає, що підставою для класифікації помилок у кримінальному праві є обставини, які неправильно сприймаються суб'єктом: юридична помилка, якщо невірне уявлення стосується юридичних властивостей, правової характеристики вчиненого; фактична помилка, якщо вона стосується фактичних об'єктивних ознак вчиненого [526, с. 176–178]. Подібною є класифікація, запропонована В.А. Якушиним, який називає такі види помилок: 1) помилку стосовно характеру і ступеня суспільної небезпечності вчинюваного діяння та його наслідків; 2) помилку стосовно протиправності вчинюваних діянь [1130, с. 49].

Більшість учених дотримуються традиційної класифікації помилок, за якою виділяють юридичні та фактичні помилки [455, с. 56]. При цьому відмінність полягає у видах фактичних та юридичних помилок. Наприклад, З.Г. Алієв, у цілому підтримуючи класифікацію помилок на юридичні та фактичні, виокремлює також помилки, що мають правозастосовне значення, і помилки, які не мають правозастосовного значення [22, с. 37]. А.В. Айдинян [10, с. 6], Ю.А. Вапсва [129, с. 105], О.Д. Комаров [455, с. 56–57] також підтримують точку зору щодо класифікації помилок саме на юридичні та фактичні.

Вважається, що одне з правил, які діють при систематизації явищ і об'єктів, передбачає, що класифікація повинна охоплювати всю досліджувану сукупність явищ. Причому винятків з цього бути не може, оскільки в такому разі класифікація буде неповною [129, с. 104]. З огляду на зазначене вище, на нашу

думку, найбільш точною є класифікація помилок на юридичні та фактичні. Така класифікація є прийнятною, оскільки вона відображає сутність даного кримінально-правового положення і її можна застосувати для кожного випадку помилки особи, яка вчинює суспільно небезпечне діяння. У кінцевому підсумку види помилок, які мають кримінально-правове значення, стосуються або протиправності (правомірності) діяння, або фактичних обставин злочину (об'єктивних обставин та обставин, що виключають злочинність діяння) [1223, с. 8021]. Саме за допомогою цієї класифікації стає можливим визначення впливу тієї чи іншої помилки на кримінальну відповідальність і покарання [129, с. 108].

У межах наведеної класифікації можна виокремити такі різновиди помилок: 1) до юридичних помилок відносяться помилки щодо злочинності діяння, помилки щодо кваліфікації діяння, помилки щодо можливого покарання; 2) до фактичних – помилки щодо об'єктивних обставин злочину (окремо можна назвати помилку щодо об'єкта злочину та помилку щодо об'єктивної сторони складу злочину, які, у свою чергу, також можна поділити на підвиди) та помилки щодо обставин, які виключають злочинність діяння.

У світлі останніх досліджень щодо окремих положень суб'єктивної сторони складу злочину питання кваліфікації при юридичній помилці переходять із теоретичної сфери у практичну [156, с. 42]. В.В. Лунесєв під юридичною помилкою розуміє неправильну оцінку суб'єктом кримінально-правової сутності вчинюваного [957, с. 226]. На думку Л.Д. Гаухмана, юридична помилка – це неправильне розуміння особою оцінки вчиненого з позицій кримінального закону [232, с. 169–170]. Дещо ширше поняття юридичної помилки пропонує Ю.О. Красіков: юридична помилка – це неправильне уявлення особи про злочинність чи незлочинність вчинюваного нею діяння, його кваліфікацію, про вид і розмір покарання, передбачені за це діяння [459, с. 41]. Ю.А. Вапсва вважає, що юридична помилка – це неправильне уявлення особи щодо юридичного характеру суспільно небезпечного діяння та його наслідків [129, с. 112].

Виходячи із загального поняття та ознак помилки у кримінальному праві, а також враховуючи різновиди юридичних помилок, вважаємо, що юридичну

помилку можна визначити, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, яке має хибність у інтелектуальному та (або) вольовому моменті й полягає у неправильній оцінці протиправності діяння, кримінально-правової кваліфікації і можливого покарання.

При помилці особи щодо, власне, злочинності діяння (вдаваний злочин) вона оцінює його як злочин, хоча кримінальне законодавство не відносить таке діяння до злочинного [22, с. 52]. Тут вчинене діяння не є злочинним з різних причин: або через декриміналізацію, або через те, що дане діяння взагалі не передбачене в кримінальному законі. Дійсно, у таких випадках діяння не заподіює шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, оскільки воно не має такої ознаки, як протиправність [526, с. 176], навіть якщо це обумовлене прогалиною у законодавстві.

Таким чином, характерними ознаками помилки щодо злочинності діяння (вдаваного злочину) є те, що особа неправильно оцінює юридичні обставини вчинюваного діяння, помиляючись у його протиправності; кримінальний закон або не містить норми, яка передбачалась особою, або містить норму, яка передбачає окремі умови, за яких діяння не є суспільно небезпечним. При цьому діяння є протиправним лише у свідомості самого суб'єкта, що виключає кримінальну відповідальність [129, с. 115]. Оскільки у кримінальному праві діє принцип, відповідно до якого немає злочину без вказівки на те у КК України, діяння особи, яке не визнається законодавцем злочином, не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Помилка щодо незлочинності діяння полягає в тому, що особа вважає, що вчинюване нею діяння не є злочином і не передбачене чинним КК України, тоді як таке діяння є злочином. У цьому випадку діє принцип-презумпція – незнання закону не звільняє від відповідальності. У теорії кримінального права щодо даної презумпції зазначається: 1) ця презумпція неспростовна; 2) ця презумпція може спростовуватись, оскільки це питання факту, яке вирішується в кожному конкретному випадку залежно від обставин провадження [894, с. 14–15; 921, с. 35].

Конституцією України (ч. 2 ст. 68) передбачається, що «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». На думку С.Д. Шапченка, її нормативний зміст залишає «відкритими» ряд питань, зокрема: а) про яку юридичну відповідальність ідеться – так звану позитивну чи традиційну ретроспективну? б) який правовий зміст має формулювання «...не звільняє...»? Відповідь на перше запитання, зазначає вчений, можливо, не є однозначною. Однак очевидним є те, що словосполучення «юридична відповідальність» у кількох інших статтях розділу II Конституції України (зокрема, у ст. 60, 61) вживається в значенні «ретроспективна юридична відповідальність» [1089, с. 14]. Якщо поширювати саме це значення на зміст ч. 2 ст. 68 Конституції України, то відповідь на друге запитання може мати два варіанти: 1) незнання законів не може бути підставою (однією із складових підстави) звільнення від юридичної відповідальності особи, яка вчинила правопорушення; 2) незнання законів не може виключати юридичну відповідальність особи, оскільки воно не впливає на склад правопорушення, зокрема, не свідчить про відсутність вини. Отже, зміст ч. 2 ст. 68 Конституції України, як мінімум, не повною мірою відповідає принципу правової визначеності [1089, с. 14]. Крім того, зазначає С.Д. Шапченко, жодний з наведених вище варіантів розуміння формулювання «...не звільняє...» не може розглядатись як прийнятний з позицій принципів гуманізму, справедливості та верховенства права. Так, при звільненні від юридичної, у тому числі кримінальної, відповідальності, яке носить так званий диспозитивний характер (є правом, а не обов'язком суду чи іншого органу), цілком припустимою видається можливість урахувати незнання особою відповідного закону як обставину, що впливає на позитивне рішення про звільнення в межах дискреційних повноважень суду чи іншого органу [1089, с. 14].

Презумпція знання закону може не повною мірою відповідати дійсності, але без неї у правовій державі застосування закону було б ускладненим – дана презумпція є необхідною і впливає з основних засад взаємовідносин громадянина і держави. Презумпція знання закону означає можливість узнати

закон, тобто практичну реалізацію даної можливості. При цьому помилка в незлочинності діяння може впливати на форму вини та призначення покарання.

Наступним видом юридичної помилки є помилка суб'єкта щодо кримінально-правової кваліфікації діяння. Така помилка має місце тоді, коли особа, яка вчинює злочин, дає правову оцінку своїм діям, однак ця неофіційна кваліфікація не збігається з офіційною. Цей вид помилки не впливає на форму вини і кримінальну відповідальність. Для суб'єктивного інкримінування така помилка матиме значення лише при встановленні обсягу вини і призначенні покарання. Подібним чином вирішується питання і про юридичну помилку щодо можливого покарання.

Фактична помилка має особливий кримінально-правовий зміст і впливає на вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності [455, с. 58–59]. Питання фактичної помилки у кримінально-правовій літературі також вирішуються неоднозначно. А.А. Кочетков визначає фактичну помилку як таке, що не відповідає об'єктивній реальності психічне ставлення особи до фактичних обставин вчинюваного нею значущого для кримінального права діяння [497, с. 11]. На думку Ю.О. Красікова, фактична помилка – це неправильне уявлення, помилка особи стосовно фактичних обставин вчиненого, його об'єктивних ознак [459, с. 41]. О.І. Рарог характеризує фактичну помилку як помилку особи стосовно фактичних обставин, які є об'єктивними ознаками даного злочину і визначають характер злочину та ступінь суспільної небезпечності [801, с. 173]. Також існує думка про те, що фактична помилка – це неправильна оцінка особою фактичних обставин, які є об'єктивними ознаками діяння, обов'язковими ознаками складу злочину [559, с. 276].

Хоча всі ці визначення певною мірою є прийнятними, однак у більшості з них не передбачено вказівку саме на характер ставлення особи – психологічний (за винятком визначення А.А. Кочеткова).

Деякі вчені пропонують уточнити назву фактичної помилки [426, с. 38; 801, с. 171] і навіть відмовитися від виділення саме такого виду помилки. Зокрема, В.А. Якушин запропонував замість фактичної помилки виокремлювати

помилку стосовно характеру і ступеня суспільної небезпечності діяння та його наслідків [1133, с. 18]. Однак такий підхід є некоректним, оскільки значно звужує саму категорію фактичної помилки. Наприклад, помилка щодо предмета посягання, а також певною мірою щодо особи потерпілого, не охоплюється поняттям «характер (ступінь) суспільної небезпечності діяння». При цьому фактична помилка включає весь обсяг можливих помилок щодо об'єктивних властивостей вчиненого діяння.

Інші вчені зазначають, що фактична помилка – це психічне ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків, які мають у інтелектуальному та (або) вольовому моменті ваду, обумовлену помилкою щодо об'єктивних властивостей, які належать до елементів складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння [22, с. 84]. Досить спірним є визначення фактичної помилки, запропоноване А.В. Айдинян, яка пропонує визначати поняття фактичної помилки у кримінальному праві як неправильну оцінку особою під час вчинення діяння, яким завдається шкода об'єкту кримінально-правової охорони, фактичних обставин об'єктивного характеру, що мають кримінально-правове значення [10, с. 5]. Автор не уточнює визначення формулювання «фактичні обставини об'єктивного характеру» і як вони співвідносяться з обставинами об'єктивної сторони складу злочину. На думку О.Д. Комарова, «під фактичною помилкою у кримінальному праві слід розуміти оману особи в об'єктивних ознаках злочину, що визначають характер і ступінь його суспільної небезпечності, в наявності обставин, що виключають злочинність діяння, та в об'єктивних і суб'єктивних ознаках злочину, вчиненого у співучасті» [452, с. 144–145]. Зазначені у даному визначенні положення зводяться до помилкового оцінювання об'єктивних обставин суспільно небезпечного діяння. Включення ж до обставин, які охоплюються фактичною помилкою, суб'єктивних ознак злочину, вчиненого у співучасті, є спірним.

Фактична помилка – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що має хибність у інтелектуальному та (або) вольовому моменті та полягає в неправильній оцінці об'єктивних обставин вчинюваного діяння, які

можуть стосуватися складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Оскільки йдеться про помилкову оцінку об'єктивних обставин діяння, це означає що особа усвідомлює ці обставини (наприклад, об'єкт злочину, наслідки вчиненого, наявність обтяжуючих обставин тощо), хоча і неправильно, і бажає спрямувати свої зусилля на вчинення таких діянь або на досягнення певного результату. «Помилка в об'єктивних ознаках складу злочину має юридичне значення лише за умови умисного вчинення особою суспільно небезпечного діяння. Якщо ж саме діяння стало наслідком необережності особи, то неправильне усвідомлення особою певних об'єктивних ознак вчиненого не має значення і оцінюється за правилами, встановленими для необережного заподіяння шкоди» [455, с. 61]. Отже, фактична помилка матиме значення для суб'єктивного інкримінування у злочинах, вчинених з умисною формою вини. При визначеному умислі особа повинна мати чітке уявлення про всі об'єктивні обставини вчинюваного діяння, які мають значення для суб'єктивного інкримінування, чого не відбувається при невизначеному умислі. Якщо умисел є неконкретизованим (невизначеним), то у свідомості особи недостатньо чітко відображені ті чи інші об'єктивні обставини вчиненого, а тому й помилка в них, як правило, неможлива [455, с. 62].

Водночас фактична помилка може впливати на форму вини, яка інкримінується суб'єкту. Залежно від того, які об'єктивні обставини були оцінені суб'єктом помилково, злочин може бути визнаний таким, що вчинений необережно або з непрямым умислом.

У свою чергу, фактична помилка щодо певної об'єктивної обставини (або декількох обставин) може впливати на ступінь вини суб'єкта злочину. Як зазначає А.В. Айдинян, «поєднання кількох характеристик в одній фактичній помилці може впливати на її кримінально-правові наслідки по-різному: в одних випадках воно може справляти так званий кумулятивний ефект – коли правовий наслідок помилки залежить саме від поєднання відповідних її характеристик (наприклад, позитивна вибачальна фактична помилка у ситуації уявної оборони); в інших випадках для визначення правового наслідку пріоритетним має визнаватись одна

з характеристик фактичної помилки (наприклад, негативна фактична помилка щодо обставини, яка обтяжує покарання)» [10, с. 6]. Ступінь вини є елементом оціночного характеру, який визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпечність особи винуватого та залежить від об'єктивних обставин і характеру злочину, особливостей психічного ставлення особи до цього діяння тощо [7, с. 226]. Таким чином, наявність одного чи декількох видів фактичних помилок як особливого психічного ставлення суб'єкта злочину до діяння в одному складі злочину може зменшити або збільшити ступінь вини.

У кримінальному праві звертається увага на те, що фактична помилка може за певних умов виступати як обставина, що виключає суспільну небезпечність діяння [470, с. 105–106], як заподіяння шкоди без вини (казус) [34, с. 146–147], як підстава кваліфікації діяння у якості посягання на злочини або підстава неінкримінування кваліфікуючих обставин [241, с. 74], як обставина, що впливає на кваліфікацію діянь співучасників (ексцес виконавця), а також така помилка суб'єкта може не вплинути на кримінально-правову оцінку діяння [1133, с. 52–53]. При цьому А.Н. Трайнін зазначав, що питання про помилку у факті має правове значення лише тоді, коли помилка стосується факту, що утворює елемент складу злочину. Помилка у обставинах, що перебуває за межами складу злочину, не має кримінально-правового значення [941, с. 301]. Також О.Д. Комаров зазначає, що фактична помилка є тим фактором, який має істотно впливати на вид та розмір покарання, що обирається судом [453, с. 453].

Потрібно також зазначити, що положення про помилку особи при вчиненні суспільно небезпечного діяння необхідно враховувати при індивідуалізації покарання [497, с. 13]. Йдеться про такі види фактичної помилки, які впливають на юридичну оцінку посягання на вчинення злочину, яке за ступенем суспільної небезпечності фактично не відрізняється від закінченого злочину [22, с. 85]. Тому врахування певних фактичних помилок при призначенні покарання є важливим у правозастосовній практиці.

Таким чином, фактична помилка впливає на форму, вид і ступінь вини, оскільки визначає саме психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно

небезпечного діяння залежно від ступеня усвідомлення його об'єктивних обставин.

Фактичні помилки бувають декількох видів. Так, В.В. Лунєєв виокремлює такі види фактичної помилки, як помилки в об'єкті, предметі, особі потерпілого та в об'єктивній стороні злочину (помилка в оцінці дії та помилка в оцінці суспільно небезпечних наслідків) [961, с. 242–243]. П. С. Матишевський зазначав, що видами фактичної помилки є: 1) помилка щодо об'єкта злочину; 2) помилка щодо дії або інших фактичних обставин, що належать до об'єктивної сторони складу злочину; 3) помилка в причинному зв'язку; 4) помилка щодо кваліфікуючих ознак складу злочину [630, с. 151–152]. О.І. Рарог зазначає, що існують такі різновиди фактичної помилки, а саме: 1) у суспільній небезпечності вчинюваного діяння; 2) в об'єкті посягання; 3) у злочинних наслідках; 4) у розвитку причинного зв'язку; 5) в обставинах, що обтяжують відповідальність [804, с. 90]. В.А. Якушин пропонує таку класифікацію видів фактичної помилки: 1) помилка в об'єкті; 2) помилка в предметі; 3) помилка в особі потерпілого; 4) помилка у способі та засобах вчинення злочину; 5) помилка у кваліфікуючих обставинах і характері наслідків вчиненого діяння; 6) помилка в пом'якшуючих і обтяжливих обставинах; 7) помилка в причинному зв'язку [1130, с. 54]. Також зазначається, що видами фактичної помилки є: 1) помилка в об'єкті; 2) помилка у кваліфікуючих ознаках; 3) помилка в предметі та особі потерпілого; 4) помилка в характері діяння; 5) помилка в наслідках та розвитку причинного зв'язку, 6) помилка в мотиві; 7) помилка в ознаках обставин, що виключають злочинність діяння, у відхиленні дії та непридатний замах [129, с. 119]. Остання класифікація, на наш погляд, найбільш повно враховує можливі юридично значущі різновиди фактичної помилки, але виділення деяких її різновидів є неточним, зокрема, це стосується помилки у мотиві (це характеристика суб'єктивної сторони складу злочину), а також у кваліфікуючих ознаках (помилка щодо певних об'єктивних обставин може бути однаковою як для основного, так і для кваліфікованого складів злочину). Свої варіанти класифікації видів фактичних помилок також

пропонують Т. І. Безрукова [75, с. 139–140], Л.М. Кривоченко [526, с. 176–178], М.Б. Фаткулліна [1023, с. 31].

Можна виділити такі види фактичної помилки: 1) помилка щодо обставин об'єкта злочину; 2) помилка щодо обставин об'єктивної сторони складу злочину; 3) помилка щодо обставин, які виключають злочинність діяння. Ці види міститимуть усі можливі варіанти фактичної помилки щодо окремих обставин (обов'язкових та факультативних) об'єкта та об'єктивної сторони як елементів складу злочину. Крім того, саме така класифікація не обмежує виділення помилок залежно від предмета неправильної оцінки у межах кожного із зазначених видів.

Фактична помилка щодо об'єкта як елемента складу злочину може включати такі підвиди, як помилку щодо, власне, об'єкта злочину, помилку щодо предмета злочину, помилку щодо особи потерпілого. Фактична помилка щодо об'єктивної сторони складу злочину включатиме такі підвиди, як помилка щодо суспільної небезпечності дії (бездіяльності), помилка щодо суспільно небезпечних наслідків, помилка щодо причинно-наслідкового зв'язку, помилка щодо інших факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину. Підвиди фактичної помилки щодо обставин, що виключають злочинність діяння, обумовлюються видами таких обставин, передбачених у КК України.

Фактична помилка в об'єкті злочину вивчається багатьма вченими [129; 455; 1023; 1130]. При цьому зазначається, що «фактичною помилкою в об'єкті злочину є помилка особи стосовно тих суспільних відносин, на які посягає конкретне вчинене нею суспільно небезпечне діяння» [455, с. 79].

У кримінальному праві можна виділити декілька підходів щодо визначення видів помилки в об'єкті злочину. Так, В.Ф. Кириченко називає такі види даної помилки: 1) посягання на інші суспільні відносини, ніж ті, на заподіяння шкоди яким було спрямовано умисел винуватого; 2) одночасне посягання крім об'єкта, який охоплювався умислом винуватого, ще й на об'єкт, заподіяння шкоди якому не охоплювалося свідомістю винуватого; 3) посягання лише на один об'єкт, а не на два і більше, заподіяти шкоду яким бажав винуватий; 4) посягання на непридатний об'єкт [426, с. 41–47]. В.А. Якушин виокремлює два види помилки в

об'єкті злочину: 1) посягання на інші суспільні відносини, ніж ті, на заподіяння шкоди яким було спрямовано умисел винуватого та посягання на непридатний об'єкт (якісний показник); 2) посягання на декілька об'єктів, а не на один, і посягання на один об'єкт, а не на декілька (кількісний показник). Крім того, вчений називає помилку щодо основного та додаткового об'єктів [1130, с. 58–60, 70]. Також помилки в об'єкті злочину класифікують і інші вчені [22, с. 88–92; 1023, с. 84–86, 90–92].

Найбільш ґрунтовною, на наш погляд, є класифікація помилки в об'єкті, на наступні підвиди, а саме: 1) залежно від змісту всі випадки помилки в об'єкті поділяються на помилки в: а) тотожності об'єкта; б) його якісних та в) кількісних характеристиках; 2) за рівнем об'єкта злочину помилка в: а) родовому об'єкті; б) безпосередньому об'єкті; 3) за значенням, яке законодавець надає безпосередньому об'єкту при конструюванні складу злочину, помилка в об'єкті може поділятися на помилку в: а) основному безпосередньому об'єкті; б) додатковому обов'язковому об'єкті; в) додатковому факультативному об'єкті; 4) залежно від зв'язку з помилкою в предметі чи особі потерпілого слід виокремлювати помилку, що пов'язана з неправильним уявленням щодо: а) предмета злочину; б) особи потерпілого; в) не пов'язана з ними [454, с. 32].

З огляду на зазначене вище, пропонуємо виділити два види помилки в об'єкті злочину: 1) помилку щодо якісних характеристик об'єкта злочину; 2) помилку щодо кількісних характеристик об'єкта злочину.

Помилкою в якісних характеристиках об'єкта злочину можна вважати заподіяння внаслідок помилки шкоди не тим об'єктам кримінально-правової охорони, на які було спрямовано умисел, – ідеться про розрив між об'єктом і суб'єктивною стороною складу злочину [455, с. 81]. І.З. Геллер називає такі випадки невідповідністю волі та об'єкта дії [237, с. 28].

При заподіянні шкоди не тому об'єкту, на який було спрямовано умисел, реальна шкода заподіюється іншому об'єкту, який також охороняється кримінальним законом. Існує думка про те, що за наявності помилки в тотожності об'єкта відповідальність настає за замах на заподіяння шкоди об'єкту волі, тобто

тим об'єктам кримінально-правової охорони, на порушення яких було спрямовано умисел винуватого [455, с. 82, 84]. У даному разі треба враховувати, що фактичний наслідок заподіюється за наявності умисної форми вини особи. Отже, якщо помилка в якісних характеристиках об'єкта злочину стосується обов'язкового елемента складу злочину, що впливає на його кваліфікацію, дії винуватої особи необхідно кваліфікувати як замах на той злочин, на який було спрямовано умисел винуватої особи, і за сукупністю як фактичне умисне заподіяння шкоди тому об'єкту кримінально-правової охорони, якому безпосередньо заподіяна шкода внаслідок вчинення злочину. При помилці в тотожному об'єкті, що не впливає на кваліфікацію злочину, дії особи кваліфікуються за спрямованістю умислу.

Також до першої групи можна віднести випадки помилки у посяганні на непридатний або відсутній об'єкт (наприклад, якщо особа має намір на розголошення державної таємниці, але їй невідомо, що дана інформація вже такою не є і доступна для загального ознайомлення). Тут питання про кримінальну відповідальність вирішуватиметься на підставі того, чи мало б місце реальне заподіяння шкоди охоронюваному об'єкту, якби він відповідав уявленню винуватої особи [455, с. 85]. При цьому дії особи мають кваліфікуватись як закінчений замах на вчинення злочину, який охоплювався її умислом (на це звертається увага і у постанові ПВСУ від 26 квітня 2002 р. № 3 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами»).

Що стосується протилежного випадку, коли особа не усвідомлювала того, що вчинює посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, умисел відсутній (наприклад, особа вважає, що ввозить на територію України звичайні відходи, натомість вони виявляються небезпечними), а діяння можуть бути інкриміновані особі у випадку, якщо за необережне заподіяння шкоди такому об'єкту кримінально-правової охорони передбачено відповідальність за КК України і відповідні ознаки необережної форми вини встановлені в діянні особи.

У кримінальному праві також виділяється помилка щодо предмета злочину, яку часто ототожнюють із помилкою в об'єкті злочину [22, с. 99], при цьому зазначається, що виділяти її в окремий різновид недоцільно [455, с. 95]. Однак така позиція є неточною. Питання предмета злочину в кримінальному праві досліджується багатьма вченими [732, с. 72; 911, с. 47]. Переважна більшість з них визнають предмет злочину факультативною ознакою об'єкта, зазначаючи, що предмет злочину пов'язаний з об'єктом та існує поряд з ним [526, с. 100]. Предмет злочину – це речі матеріального світу, з певними якостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину [911, с. 47]. Але, незважаючи на факультативність, є ряд злочинів, які є предметними, і предмет злочину в них є обов'язковою ознакою об'єкта. Помилка у предметі злочину є окремим різновидом фактичної помилки.

Помилка щодо особи потерпілого характеризується помилкою у зовнішніх чи внутрішніх якостях такої особи. Вона має місце, в основному, при вчиненні злочинів проти особи і полягає у заподіянні шкоди не тій особі, на яку відбувалося посягання [22, с. 105]. Факультативною ознакою об'єкта складу злочину є потерпіла особа, що характеризує людину, з приводу якої вчиняється злочин та (або) якій злочином заподіюється шкода (чи створюється загроза її заподіяння) [660, с. 82]. «Помилка в потерпілому має кримінально-правове значення лише в тих випадках, коли з певними якостями такого потерпілого закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діянні складу конкретного злочину» [455, с. 96]. Помилка у потерпілому може впливати на кваліфікацію лише у тому випадку, якщо вона не породжує помилку в об'єкті злочину [1023, с. 99].

Тут потрібно звернути увагу на проблему, пов'язану з відмежуванням помилки у потерпілій особі з однорідними ознаками від випадків відхилення дії (*aberratio actus*) [426, с. 68; 526, с. 180–181; 557, с. 457]. У кримінальному праві деякі вчені відносять випадки відхилення дії до різновидів фактичної помилки, інші – вважають відхилення дії лише ситуацією, зовні схожою з помилкою. Можна погодитися з тим, що «при відхиленні дії помилка особи відсутня. Особа

усвідомлює, на заподіяння шкоди кому саме вона спрямовує своє посягання, правильно оцінює розвиток причинного зв'язку між своїм діянням та його суспільно небезпечними наслідками, але в силу незалежних від неї причин діяння відхиляється і цей наслідок не настає» [455, с. 99].

Стосовно помилки особи щодо ознак об'єктивної сторони складу злочину необхідно зазначити, що її різновидом є помилка в суспільній небезпечності діяння [22, с. 120; 688, с. 251; 801, с. 173]. У кримінальному праві інколи визнається помилкою в суспільній небезпечності діяння помилка в об'єкті злочину (наприклад, коли особа вчинює посягання на непридатний об'єкт [526, с. 179]). На нашу думку, до цього різновиду фактичної помилки слід відносити випадки помилки в певних фактичних обставинах, які призводять до того, що особа не усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння.

Так, помилка в суспільно небезпечних наслідках може бути лише у злочинах з матеріальним складом. Вона полягає в тому, що особа неправильно оцінює ступінь шкоди, яка у реальності не збігається з тією, що охоплювалася свідомістю винуватого. При цьому чітко усвідомлюється характер об'єктів, яким заподіюється шкода [497, с. 111].

Наступний вид фактичної помилки щодо ознак об'єктивної сторони складу злочину – помилка у причинно-наслідковому зв'язку. У кримінальному праві висловлюється думка про те, що є лише один вид кримінально значущої помилки у причинно-наслідковому зв'язку, коли особа вважає, що злочинний наслідок вже настав і вчиняє подальші дії з іншою метою, і саме від цих дій він настає. Така ситуація в класичній школі кримінального права дістала назву загальний умисел (з нім. *dolus generalis*) [455, с. 114]. У даному випадку умислом особи охоплюється саме настання фактичного наслідку, і цей наслідок у реальності має місце. Тому остаточна кваліфікація діяння особи має включати існуючий наслідок, а сам злочин інкримінуватись особі як умисний закінчений.

Видом фактичної помилки також є помилка в інших факультативних ознаках об'єктивної сторони складу злочину (спосіб, засіб (знаряддя), місце, час та обстановка вчинення злочину). Щодо помилки у вказаних факультативних

ознаках об'єктивної сторони складу злочину, то вона можлива лише у тих злочинах, де ці обставини визначено законодавцем.

На особливу увагу заслуговує проблема помилки в обставинах, що виключають злочинність діяння. Ця проблема є найменш дослідженою у теорії кримінального права. Наявність таких помилок підтверджується нормативним їх визначенням, зокрема, у ст. 37 КК України «Уявна оборона».

Помилка в обставинах, що виключають злочинність діяння, вивчалась З.Г. Алієвим [22], С.М. Будзинським [120], Ю.А. Вапсвою [129], О.Д. Комаровим [455], В.А. Ніконовим [707], М.С. Таганцевим [1015] та іншими вченими [126; 736; 1084; 1129]. Вважається, що при помилці в обставинах, що виключають злочинність діяння, особа неправильно інтерпретує або неправильно оцінює не лише реальність ситуації, але і соціальну корисність чи соціальну нейтральність своєї поведінки або необхідність застосування заходів для усунення настання суспільно небезпечних наслідків [22, с. 142]. У кримінально-правовій літературі також пропонується узагальнюючий термін, який відображає саму специфіку розглядуваної помилки, – «уявна обставина, що виключає злочинність діяння» [707, с. 178–179]. Однак таке формулювання не охоплює випадки, коли помилка у вказаних обставинах не виключає злочинності діяння і тягне за собою настання кримінальної відповідальності (наприклад, при перевищенні меж конкретної обставини, що виключає злочинність діяння).

Помилка в обставинах, що виключають злочинність діяння, – це помилка особи: а) у наявності правової чи фактичної підстави; б) в об'єкті вчинків, що виключають злочинність діяння (у тому числі і в особі, якій заподіюється шкода); в) в інших умовах правомірності заподіяння шкоди за наявності таких обставин [455, с. 133].

Враховуючи вказані вище ознаки, помилку в обставинах, що виключають злочинність діяння, можна визначити як особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка умов правомірності заподіяння шкоди за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 37 КК України, уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Виходячи із цього, зазначається, що уявна оборона – це не обставина, що виключає злочинність діяння, а певні факти об'єктивної дійсності, які неправильно сприймаються особою [455, с. 133]. Такої думки дотримуються більшість вчених [31, с. 282; 66, с. 157; 872, с. 92; 795, с. 350]. У цьому відношенні вважається, що помилка у необхідній обороні не вичерпується помилкою щодо суспільно небезпечного діяння (уявною обороною), а включає в себе також існуючу в умовах реального посягання помилку в особі того, хто посягає (помилкове заподіяння шкоди третім особам), та в оцінці небезпечності посягання (помилкове перевищення меж необхідної оборони) [691, с. 99].

Ю.В. Баулін пропонує виокремлювати такі види фактичної помилки у необхідній обороні: 1) у наявності суспільно небезпечного посягання (у правовій підставі необхідної оборони); 2) у необхідності заподіяння потерпілому шкоди (у фактичній підставі); 3) у своєчасності захисту; 4) в особі того, хто посягає; 5) в оцінці характеру і небезпеки посягання; 6) в оцінці обстановки захисту [66, с. 256–257]. Деякі вчені пропонують виокремлювати два види такої помилки: 1) випадки неправильного уявлення про правову підставу необхідної оборони; 2) випадки помилки в оцінці характеру і небезпеки посягання (як реального, так і уявного), в обстановці захисту та межах допустимої шкоди, що заподіюється тому, хто посягає [455, с. 135].

У кримінальному праві є певні правила кваліфікації за наявності такої помилки: по-перше, потрібно спочатку визначити, який вид помилки мав місце [66, с. 201; 323, с. 30–31; 748, с. 435; 930, с. 44]; по-друге, встановити, чи була така помилка вибачальною чи невибачальною [1147, с. 75]. За наявності вибачальної помилки, зазвичай, вина особи відсутня, а кримінальна відповідальність виключається, якщо особа не перевищила меж заподіяння шкоди. У разі невибачальної помилки особа може бути притягнута до кримінальної

відповідальності за діяння, вчинене з необережності, якщо закон передбачає можливість притягнення до відповідальності за заподіяння необережної шкоди [455, с. 136]. Так, дійсно вибачальна помилка полягає в тому, що особа не усвідомлює і не може усвідомлювати помилки в наявності підстави для правомірного заподіяння шкоди при уявній обороні за допомогою певних дій [66, с. 201]. При невибачальній помилці особа повинна і може усвідомлювати те, що в реальності не було підстав для необхідної оборони. Сутність невибачальної помилки полягає в тому, що об'єктивні й суб'єктивні обставини справи в обстановці, що склалася, не давали особі достатніх підстав для того, щоб «помилятися» щодо реальності суспільно небезпечного посягання [531, с. 149].

У цілому, в разі вибачальної помилки в необхідній обороні має місце вчинення діяння та заподіяння шкоди без вини (казус), оскільки особа у такому випадку не усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій, не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків і не має можливості такого усвідомлення і передбачення. При цьому вважається, що казус можливий лише за умови відсутності перевищення меж необхідної оборони [691, с. 100]. При встановленні меж уявної оборони та їх перевищенні застосовуються правила, аналогічні щодо перевищення меж необхідної оборони.

При невибачальній помилці особа хоча й не усвідомлює суспільну небезпечність власної поведінки і не передбачає її наслідків, але має реальну можливість такого усвідомлення і передбачення [455, с. 137]. У цьому разі особа підлягає кримінальній відповідальності, і їй інкримінується необережне заподіяння шкоди за умови встановлення відповідальності у КК України за вчинення такого злочину з необережності.

У кримінальному праві звертається увага на випадки, коли має місце одночасно і невибачальна помилка у необхідній обороні, і перевищення меж уявної оборони [796, с. 57]. Особа, яка не усвідомлювала, але могла усвідомити помилковість свого припущення, та при цьому перевищила межі необхідної оборони, які дозволяються в умовах відповідного реального посягання, підлягає кримінальній відповідальності за умисне заподіяння шкоди на загальних

підставах [455, с. 144–145]. Це положення заслуговує на увагу, оскільки особа заподіює шкоду при уявній обороні умисно, перевищує межі такої оборони, причому має можливість реально оцінити обстановку і уникнути такої помилки.

Цікавим є виділення помилки в необхідній обороні «зворотного виду»: така помилка може мати місце тоді, коли суб'єкт, захищаючись від посягання, мав умисел на перевищення меж такої оборони, на заподіяння тому, хто посягає, невідповідної характеру посягання та обстановці захисту шкоди, а насправді заподіяна шкода була якраз допустимою та достатньою [455, с. 145]. На думку деяких вчених, у цьому випадку кваліфікація діянь повинна здійснюватися відповідно до спрямованості умислу винуватої особи, тобто як замах на вчинення злочину, що охоплювався умислом суб'єкта [107, с. 146, 158; 355, с. 203–205; 677, с. 42]. Однак, на нашу думку, фактично правомірне заподіяння шкоди в умовах необхідної оборони, якщо особа недооцінила власні зусилля в конкретній ситуації вчинення злочину, виключає її кримінальну відповідальність.

Таким чином, загальними правилами кваліфікації помилок при необхідній (уявній) обороні є: 1) при вибачальній помилці в обставині, що виключає злочинність діяння, кримінальна відповідальність виключається; 2) при невибачальній помилці в обставині, що виключає злочинність діяння, особі інкримінується заподіяння шкоди з необережності; 3) при невибачальній помилці в обставині, що виключає злочинність діяння, і одночасному перевищенні заходів, правомірних у такій обстановці, особа підлягає кримінальній відповідальності за умисне заподіяння шкоди; 4) при помилці в обставині, що виключає злочинність діяння зворотного виду, кримінальна відповідальність виключається.

У цілому вважається, що загальні правила кваліфікації діянь особи при помилці в необхідній (уявній) обороні можуть бути застосовані і щодо помилок в інших обставинах, які виключають злочинність діяння [456]. Але все ж таки у встановленні цих правил є певні особливості.

Так, зокрема, багато в чому подібними до помилки у необхідній обороні є випадки помилки при затриманні злочинця. Наприклад, вчені виокремлюють такі подібні різновиди помилки при затриманні злочинця: 1) особа допускає помилку в

юридичних підставах затримання і дії потерпілого неправильно сприймає за злочинні; особа помиляється в особі затримуваного; особа помиляється в якостях затримуваного, який вчиняє суспільно небезпечне діяння, коли він, будучи малолітнім, неосудним чи невинуватим, помилково сприймається за суб'єкта злочину [934, с. 20]; 2) особа помиляється у фактичних підставах затримання злочинця [22, с. 154; 66, с. 56–57].

Кваліфікація вчиненого особою діяння за умови помилки при затриманні злочинця також визначається характером помилки: чи є вона вибачальною, чи ні. Вибачальна помилка обумовлює неможливість усвідомлення особою наявності помилки у власних діях і виключає злочинність діяння. За невибачального характеру помилки застосовуються правила, як до помилки в необхідній обороні.

Щодо помилки в підставах крайньої необхідності зазначається, що вона може полягати в неправильній інтерпретації чи неправильній оцінці або самої небезпечності заподіяння шкоди, або тих меж, у яких захисна діяльність може вважатися суспільно корисною [3, с. 160]. При цьому підстава крайньої необхідності має подвійний характер: правовим її елементом є наявність (реальність) [814, с. 242] загрози охоронюваним законом правам та інтересам людини, суспільним інтересам чи інтересам держави, а фактичним – неможливість усунути цю небезпеку іншими засобами, ніж заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони [531, с. 155–157].

Виходячи із самої сутності крайньої необхідності як обставини, що виключає злочинність діяння, виокремлюють такі види спрямованості помилок у підставах крайньої необхідності: у правовій підставі крайньої необхідності – наявність небезпеки (уявна крайня необхідність); у фактичній підставі – можливість відвернення небезпеки в даній обстановці іншими засобами та можливість відвернення такої небезпеки шляхом незаподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам. Правильною є думка про те, що всі випадки помилки у підставах крайньої необхідності так само можуть оцінюватися з точки зору їх вибачального чи невибачального характеру [455, с. 151–152]. У разі вибачальної помилки кримінальна відповідальність виключається, невибачальний

характер помилки обумовлює застосування правил щодо помилки в необхідній обороні.

Окремі аспекти помилки при психічному примусі досліджувалися З.Г. Алієвим [22, с. 162], М.М. Паше-Озерським [736, с. 158] та іншими вченими. Щодо психічного примусу як обставини, яка виключає злочинність діяння, зазначається: якщо особа побоювалася реалізації загрози, хоча в дійсності для цього не було підстав, то необхідно перевірити, чи могла вона усвідомлювати помилковість своїх побоювань, чи ні. За негативної відповіді виникає стан уявного примусу, і оцінка дій особи має відбуватися за загальними правилами стосовно фактичної помилки. У цілому ми вважаємо, що кваліфікація при помилці у психічному примусі має здійснюватися залежно від вибачального чи невибачального характеру такої помилки. При цьому щодо фізичного примусу зазначається, що його ознакою є дійсність, тобто те, що він має місце в об'єктивній реальності, а не у свідомості людини, а це означає, що уявного фізичного примусу бути не може [455, с. 153].

Так само має відбуватись і кваліфікація діяння в разі помилки у виправданості ризику. Зокрема, М.В. Анчукова висловлює думку про те, що під час вчинення ризикованого діяння особа може помилково спрямувати свої дії на об'єкт, не властивий даному ризикованому вчинку (помилка в об'єкті), і така помилка має оцінюватися за правилами, які встановлені для кваліфікації інших обставин, що виключають злочинність діяння [41, с. 110].

Стосовно можливої помилки в законності наказу або розпорядження, то, на думку деяких вчених, якщо винувата особа не може усвідомлювати фактичні обставини, які роблять її діяння, передбачене в наказі або розпорядженні, суспільно небезпечним, ідеться не про помилку в наказі або розпорядженні, а про помилку особи в оцінці свого діяння як суспільно небезпечного [455, с. 155].

Щодо регламентації помилки та її видів у кримінальному законодавстві іноземних держав слід зазначити, що кримінальні кодекси деяких іноземних держав прямо не передбачають відповідної норми (наприклад, кримінальні кодекси Аргентини, Бельгії, Бразилії, Нідерландів, Канади, Латвійської

Республіки, Литовської Республіки, Марокко, Монгольської Народної Республіки, Норвегії, Республіки Білорусь, Таїланду, Фінляндії, Швеції, штату Вірджинія США та інших держав).

Однак в деяких державах передбачено норми, які регламентують положення про помилку. Незважаючи на те, що питання помилки більшою мірою належить до тих, які визначають суб'єктивну сторону злочинного діяння, у іноземних кримінальних кодексах ці положення передбачено в різних розділах, зокрема, у розділах про вину (наприклад, КК штату Нью-Йорк США, КК ФРН), або серед обставин, що виключають злочинність діяння (наприклад, КК Японії).

Кримінальні кодекси іноземних держав, які передбачають наявність помилки, як правило, містять положення про юридичну та (або) фактичну помилку. Так, норму лише про юридичну помилку містять КК Грузії (ст. 36) [976], КК Франції (ст. 122-3) [1000], КК Японії (ч. 3 ст. 38) [1007]. Фактична помилка регламентується ст. 23 Кримінального кодексу Куби [1197], ст. 14 КК Республіки Болгарія [986] та ст. 47 Кримінального кодексу Італії [1198]. Але у переважній більшості держав кримінальне законодавство містить норми як про юридичну, так і про фактичну помилку, зокрема: Австралії [1163] (розділ 9, ст. 9.1–9.5), Австрії (§§ 8, 9) [971], Боснії і Герцеговини [1164] (ст. 37, 38), Греції [1178] (ст. 30, 31), Іспанії [978] (ст. 14), Республіки Корея [988] (ст. 15, 16), Республіки Польща [990] (ст. 28–30), Республіки Сан-Марино [991] (ст. 34–38), Республіки Румунія [1168] (ст. 30), ФРН [999] (§ 16, 17, 35), Угорщини [1167] (§ 24), Швейцарії [1002] (ст. 19, 20), § 13–204 (В) штату Аризона США [1140], § 441 штату Делавер США [1214], § 501.070 штату Кентуккі США [1186], § 15.20 штату Нью-Йорк США [1004], § 304 штату Пенсильванія США [1199] і ст. 2.04, 2.05 Зразкового кодексу США [781].

Щодо визначення помилки у кримінальному законодавстві іноземних держав, необхідно зазначити, що, наприклад, ст. 36 КК Грузії передбачає, що «особа, якій не відомо, що вчинюване нею діяння є забороненим, не карається лише в тому випадку, коли помилка була вибачальною. Помилка є вибачальною, якщо особі в обстановці, яка склалася, не було і не могло бути відомо, що вона

вчинила заборонене діяння. Коли помилка не є вибачальною, особа може бути притягнута до відповідальності лише через необережність, якщо вчинення цього діяння з необережності є караним за цим Кодексом» [976]. Аналогічно визначається юридична помилка у § 9 КК Австрії. У ст. 14 КК Іспанії зазначається, що непереборна помилка стосовно протиправності діяння, яке утворює кримінальне правопорушення, виключає кримінальну відповідальність особи. Якщо помилка була переборною, то застосовується покарання на 1 чи 2 ступеня нижче передбаченого законом [978]. У ст. 30 Кримінального кодексу Румунії закріплено, що ніхто не може бути звільнений від відповідальності з посиланням на незнання або помилкове тлумачення кримінального закону [1168]. КК Угорщини (§ 24) передбачає, що не підлягає покаранню особа, що вчинила діяння у зв'язку з помилковим уявленням, тобто діяння не є небезпечним для суспільства, якщо для такого уявлення вона мала обґрунтовану причину [1167].

У кримінальному законодавстві Республіки Польща (§ 1 ст. 28) [990], США (ст. 2.04 Зразкового кодексу) [781], штату Пенсильванія США (§ 304) [1199] зазначається, що не вважається злочином діяння, яке було вчинено особою при незнанні фактів щодо злочинності самого діяння. Ст. 122-3 КК Франції передбачає, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка може довести, що в результаті помилки у праві, уникнути якої вона не могла, вважала, що може вчинити це діяння законно [1000].

Таким чином, юридична помилка за кримінальним законодавством іноземних держав – це помилка у праві або, як її ще називають, помилка у забороні, в межах якої за загальним правилом: 1) особа не підлягає кримінальній відповідальності лише в тому випадку, якщо помилка була вибачальною; 2) якщо помилка є невибачальною, особа може бути притягнута до відповідальності за необережне вчинення злочину. Якщо особа підлягає кримінальній відповідальності за наявності помилки, то покарання суб'єкта має призначатися ближче до мінімальної межі санкції статті кримінального закону [181, с. 280–281].

Кримінальні кодекси іноземних держав містять також положення, що стосуються фактичної помилки. Так, КК ФРН (§ 16) передбачає: «Хто при

вчиненні злочину не знає обставин, які стосуються складу діяння, передбаченого законом, той діє неумисно. Хто при вчиненні злочину помилково передбачає існування обставин, які утворюють склад діяння, передбаченого більш м'яким законом, той може бути засуджений за умисне вчинення злочину лише на підставі більш м'якого закону» [999].

Також положення щодо фактичної помилки містять § 8 КК Австрії, ст. 47 Кримінального кодексу Італії, ст. 14 КК Іспанії, ст. 14 КК Республіки Болгарія, ст. 24 КК Республіки Польща, ст. 135 Кримінального кодексу Румунії, § 24 Кримінального кодексу Угорщини, ст. 19 КК Швейцарії [1002]. Зокрема, у КК Республіки Польща (ст. 24) закріплене таке положення: «Не вчинює злочин той, хто здійснює діяння під впливом помилки стосовно обставин, які утворюють ознаки забороненого діяння, за винятком випадків, коли йдеться про необережність, менш тяжкий злочин, а сама помилка є результатом легковажності чи недбалості». КК Республіки Болгарія (ст. 14) стосовно фактичної помилки передбачає, що незнання фактичних обставин, які стосуються складу злочину, виключає умисел щодо цього злочину. Це положення застосовується до діяння, вчиненого з необережності, якщо лише саме незнання фактичних обставин не утворює необережності [986]. У ст. 23 Кримінального кодексу Куби зазначається: «Виключається кримінальна відповідальність того, хто вчинює заборонену дію під впливом помилки, що стосується одного з конструктивних елементів зазначеної дії. Коли внаслідок помилки шкода заподіюється особі, що не є тією особою, стосовно якої була спрямована дія, властивості особистості потерпілого від помилки не можуть бути покладені в основу посилення покарання» [1197]. Позитивним моментом кримінального законодавства Куби є передбачення особливого виду фактичної помилки – помилки в особі потерпілого [181, с. 281].

Таким чином, проведені дослідження помилки у кримінальному праві, її ознак та видів обумовлює необхідність урахування при кваліфікації злочинів помилки щодо юридичних ознак та фактичних обставин вчинюваного діяння. На підставі аналізу іноземного кримінального законодавства в частині нормативної

регламентації помилки та її видів, пропонуємо для визначення юридичної та фактичної помилки у КК України врахувати відповідні законодавчі положення.

З огляду на це, пропонуємо у Розділ V Загальної частини КК України включити ст. 25² «Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння» і викласти її у такій редакції:

«Стаття 25². Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння

1. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, що можуть стосуватися складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння, передбачених цим Кодексом.

2. Ніхто не може бути звільнений від кримінальної відповідальності з посиланням на незнання або помилкове розуміння закону про кримінальну відповідальність. При помилці у протиправності діяння особа може бути притягнута до відповідальності за необережне вчинення злочину, якщо вчинення такого злочину з необережності є караним за цим Кодексом.

3. Незнання фактичних обставин, які стосуються складу злочину, виключає умисел щодо цього злочину. Це положення застосовується до діяння, що вчинене з необережності, якщо лише саме незнання фактичних обставин не утворює необережності» [197, с. 460–461].

3.5. Випадок (казус) та його кримінально-правове значення

Реалізація принципу вини передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи лише за заподіяння шкоди за наявності вини. Відповідно, вчинення діяння без вини не тягне за собою негативного наслідку у вигляді застосування заходів кримінально-правового впливу, навіть якщо таке діяння має суспільно небезпечний характер. Притягнення до кримінальної відповідальності і застосування до особи покарання за діяння, суспільну небезпечність якого вона не повинна була і не могла усвідомлювати та

передбачати, може призвести до об'єктивного інкримінування, тобто до можливості притягнення до кримінальної відповідальності без вини.

Для визнання суспільно небезпечного діяння таким, що було вчинене без вини, потрібна наявність ряду ознак, які дозволяють відмежувати вчинення діяння та заподіяння шкоди без вини від необережної форми вини та непрямого умислу. Тому з метою забезпечення реалізації принципу вини у кримінальному праві особливого значення набуває проблема визначення ознак вчинення суспільно небезпечного діяння та заподіяння шкоди без вини та їх аналіз, що у кінцевому підсумку слугуватиме прийняттю справедливих рішень у конкретних кримінальних провадженнях.

Незважаючи на важливість урахування особливого психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, яке характеризується відсутністю вини, норму, яка б закріплювала ознаки, що обумовлюють відсутність вини особи, у КК України не передбачено. Визначення такої норми у КК України сприятиме посиленню уваги практичних працівників правоохоронних та судових органів до встановлення вини суб'єкта, суб'єктивної сторони складу злочину в цілому та їх зв'язку з об'єктивними обставинами кожного конкретного злочину.

Необхідно зазначити, що вивчення питань про поняття, ознаки та юридичні наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння за відсутності вини у кримінальному праві майже не проводилось. Як правильно зауважує А.С. Адамян, кримінально-правова доктрина акцентується на дослідженні вини, залишаючи поза увагою питання випадку [6, с. 110].

У теорії кримінального права можна зустріти різні терміни для визначення вчинення суспільно небезпечного діяння за відсутності вини. Так, Л.А. Арчібасова та І.В. Теслицький використовують такий термін, як «невинувате заподіяння шкоди» [45, с. 3; 919, с. 4]. На нашу думку, вживати цей термін у кримінальному праві є не зовсім коректним, оскільки термін «винуватість» і похідні від нього (наприклад, «невинуватість», «невинувате») є кримінальними процесуальними поняттями, які небажано застосовувати в контексті визначення категорій матеріального кримінального права.

Інколи трапляється підміна поняття казусу поняттям «нешасний випадок». Однак вважається, що поняття «нешасний випадок» – це буденне (побутове) поняття, а не юридичне [45, с. 31]. Тому підміна кримінально-правового поняття «казус» вказаним вище поняттям буде неправильною.

Переважна більшість авторів використовують поняття «казус» і «випадок», ототожнюючи їх. У цілому така позиція є правильною, оскільки казус у етимологічному контексті ототожнюється з випадком, на що звертається увага у довідкових виданнях [865, с. 244; 869, с. 72]. На нашу думку, точнішим буде вживати саме термін «казус», а не «випадок». Справа в тому, що термін «казус» походить від латинського слова «casus», що буквально перекладається як «випадок» [865, с. 227] і є загальновживаним та зрозумілим у переважній більшості країн Європи (як у кримінально-правовому значенні, так і у загальнотеоретичному). В умовах глобалізації та євроінтеграції у всіх сферах суспільного життя та його регулювання така уніфікація термінів лише прискорюватиме вказаний процес у сфері кримінального права і сприятиме точнішому розумінню сутності даної категорії. Це позитивно впливатиме на приведення КК України у відповідність з міжнародно-правовими стандартами.

Як правило, питання казусу (випадку) розглядаються фрагментарно при вивченні або необережності як форми вини, або помилки особи, яка вчинює суспільно небезпечне діяння. Потрібно зазначити, що окремі аспекти казусу в кримінальному праві вивчали такі вітчизняні та іноземні вчені, як: А.С. Адамян, Л.А. Арчібасова, В.К. Бабаєв, М.І. Бажанов, В.О. Глушков, В.К. Грищук, П.С. Дагель, О.М. Костенко, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, І.М. Погрібний, А.В. Савченко, І.В. Теслицький, К.Ф. Тихонов та інші [6; 45; 47; 55; 60; 144; 244; 269; 285; 474; 492; 670; 723; 763; 828; 919; 929].

На думку І.М. Погрібного, «науковцями не приділено належної уваги теоретичним засадам кримінально-правового регулювання казусу, в тому числі відсутній систематизований погляд на сучасні особливості його кваліфікації суб'єктами професійного й казуального тлумачення, до яких зараховуємо слідчих та суддів» [763, с. 180]. З метою чіткішого розмежування казусу і злочину,

визначення поняття казусу як кримінально-правової категорії, його видів та співвідношення з елементами складу злочину та обставинами, що виключають злочинність діяння, потрібно сформулювати ознаки і відобразити форми казусу, з'ясувати їх значення для кваліфікації при заподіянні шкоди без вини.

М.Д. Шаргородський зазначав, що, виходячи із загальних принципів кримінального права, суб'єкт відповідає не за результат дії, а за вину [1094, с. 384–385]. Також в юридичній літературі наголошується, що «неможливо забезпечити законність, не дотримуючись принципу відповідальності за вину» [420, с. 109]. Це означає, що якими б не були наслідки вчиненого діяння, особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо не встановлено, що вона вчинила його за наявності вини, тобто умисно або з необережності. Всі випадки, які виходять за межі умислу та необережності, не можуть тягнути за собою настання кримінальної відповідальності [45, с. 14].

Отже, навіть за відсутності норми у КК України про казус, об'єктивне інкримінування вважається неприпустимим саме з огляду на необхідність дотримання принципу вини у кримінальному праві. Відсутність вказаної норми у КК України значно ускладнює процес кваліфікації діяння, при вчиненні якого суспільно небезпечні наслідки настали без вини особи. При цьому може мати місце не лише порушення принципу вини, якщо особа все-таки притягнута до кримінальної відповідальності, але і ряду інших принципів кримінального права (наприклад, справедливості), що обумовлюється їх тісним взаємозв'язком [140, с. 47].

Відповідальність особи за свої вчинки має ґрунтуватися не лише на тих суспільно небезпечних наслідках, які вона заподіяла, але і на тому, що ці діяння пройшли попередньо через її волю та свідомість [140, с. 48]. Тому за відсутності психічного ставлення особи до своїх діянь та їх наслідків, що характеризується неможливістю усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного діяння чи відсутністю обов'язку та можливості передбачення настання шкідливих наслідків, не виникає підстав для покарання, з огляду на що кримінальна відповідальність суб'єкта виключається [45, с. 17]. Положення про те, що випадкове заподіяння

шкоди виключає кримінальну відповідальність, зустрічається починаючи із стародавніх часів. Так, у праві Стародавнього Риму існувало положення: «Nullum crimen est in causa» (лат.) – випадковість посягання виключає злочин [258, с. 26].

Тут також слід підкреслити, що неналежна дослідженість інституту казусу в кримінальному праві створює додаткові умови для довільного маніпулювання кримінально-правовими засобами, у тому числі в інтересах осіб, схильних до різного роду зловживань, корупції, незаконного збагачення і отримання неправомірної вигоди.

Поняття казусу визначається у словниках. Зокрема, зазначається, що «випадок у кримінальному праві є таким збігом обставин, за якого особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати якостей вчинюваного чи не передбачала і не могла передбачити його наслідків» [1097, с. 27]. Випадок – це настання непередбаченої події та її непередбачений заздалегідь збіг з іншими подіями. У тлумачному словнику В. Даля визначення випадку (казусу) застосовується для відображення понять непередбачуваності, раптовості, ненавмисності і т. д. [290, с. 226]. Інші довідкові видання також визначають поняття випадку (казусу) як подію, що настає поза вольовими діями суб'єкта і тому не може бути передбаченою за певних умов. Казусом є також випадкова дія особи, яка має зовнішні ознаки проступку (злочину), але позбавлена елемента вини і тому не тягне юридичної відповідальності. Від казусу слід відрізняти поняття непереборної сили [1121, с. 127]; казус у праві – це подія, яка не залежить від волі особи і тому не може бути передбачена за даних умов [101, с. 218].

На думку Ю.В. Бауліна, казус у загальному розумінні кримінального права – обставина, що виключає окремий елемент складу злочину – вину [67, с. 4]. Деякі вчені вважають, що випадок (казус), на відміну від вини, необхідно вважати не психічним ставленням особи до вчинюваного (його не існує), а особливим психічним станом особи, яка діє (не діє) у тій чи іншій обстановці, що виключає суспільну небезпечність вчиненого нею [690, с. 225]. Випадкове заподіяння шкоди являє собою самотійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків [690, с. 15].

Також зазначається, що при невинуватому заподіянні шкоди відсутнє будь-яке психічне ставлення до вчиненого. Це виявляється у факті неусвідомлення особою суспільно небезпечного характеру вчинюваних дій (бездіяльності), непередбачення суспільно небезпечного результату свого діяння, небажання його настання. У зв'язку із цим говориться про незадіяння свідомості й волі суб'єкта при вчинюваній ним дії (бездіяльності) або щодо наслідків, які настали [45, с. 20]. С.А. Тарарухін, зазначає, що про казус може йтися тоді, коли діяння особи призвело до шкідливих наслідків, але ця особа не передбачала і з огляду на конкретні умови у цій ситуації не повинна була і не могла передбачати, що вони настануть [906, с 51–53].

Щодо можливості відображення психічного ставлення особи до певних обставин при казусі необхідно враховувати, що поняття «психічне» означає постійний процес взаємодії суб'єкта, який володіє свідомістю та волею, з об'єктами своєї життєдіяльності [821, с. 142]. Цей процес залежить, на наш погляд, від багатьох суб'єктивних (особливості психічного стану індивіда та його світосприйняття, його психологічних особливостей, рівня моральності, якостей виховання тощо) та об'єктивних (вплив навколишнього середовища, загальний рівень культури у суспільстві, особливості соціально-економічного та політичного розвитку суспільства тощо) факторів. Щодо розуміння поняття «ставлення», то, з точки зору філософії, – це момент зв'язку багатьох видів існуючого, що мають суб'єктивну чи об'єктивну, абстрактну чи конкретну форми [508, с. 325]. У цілому ставлення особи – це своєрідна оцінка ситуації, яка виникла. Тому кожен вчинок особи обумовлений її свідомістю та волею, а основним тут є питання того, на що спроектоване психічне ставлення суб'єкта при казусі.

З метою точнішого визначення поняття казусу в кримінальному праві потрібно встановити ознаки, на основі яких діяння особи визначатиметься як казус і не потягне за собою кримінальної відповідальності.

Виділяються чотири ознаки казусу, за яких особа: 1) не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій

(бездіяльності); 2) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була їх передбачати; 3) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і не могла їх передбачати; 4) передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла їм запобігти через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психічним перенавантаженням [559, с. 23]. Очевидно, що сутність цих ознак полягає в таких інтелектуальних проявах, як неусвідомлення, непередбачення характеру своїх дій (бездіяльності) та (або) наслідків, а також у особливому психофізіологічному стані особи. Схожі ознаки називають також П.С. Дагель і Д.П. Котов [285, с. 208–209].

На думку Є.В. Благова, заподіяння шкоди за відсутності вини цікаве кримінальному праву не саме по собі: воно має значення лише у зв'язку із вчиненням при цьому діянь, які підпадають під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК [89, с. 78]. Дійсно, поза межами норм КК України казус не має кримінально-правового значення.

А.Н. Трайнін звертає увагу на те, що несвідома поведінка (діяльність) особи, згідно з положеннями кримінального права, виключає притягнення її до кримінальної відповідальності [943, с. 6]. Особа в даному разі не усвідомлює, що її діяння порушують права інших осіб або заподіюють певну шкоду. Вважається, що при неусвідомленні особа не контролює своєї взаємодії з реальністю, об'єктивною дійсністю, а з суб'єктивної точки зору не усвідомлює фактичного змісту свого діяння і не проектує його шкідливість у власній свідомості. Ми вважаємо, що таке розуміння неусвідомлення є неточним, оскільки особа, як правило, не усвідомлює не саму дію (бездіяльність) та (або) її наслідки, а їх характер, тобто суспільну небезпечність. Наприклад, особа працює далекобійником і займається ввезенням сировини з інших держав до України. Її було затримано на митному кордоні України, оскільки працівниками митної служби було виявлено, що сировина є радіоактивно небезпечною, але за умови відсутності спеціальних приладів особа не мала змоги це з'ясувати. Таким чином,

тут особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати, що вчинює суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 268 КК України, а тому вона не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вказаний злочин з причини відсутності вини.

Сутність непередбачення при казусі полягає в тому, що суб'єкт не прогнозує розвиток ситуації, у нього не виникає моделі, картини можливих наслідків своєї поведінки. Особа не передбачає навіть вірогідності настання шкідливих наслідків, тобто не відображає у свідомості тих подій, які відбудуться, повинні або можуть відбутись у майбутньому, а отже, і причинно-наслідкового зв'язку між своєю дією (бездіяльністю) і наслідками [45, с. 26–27].

У цілому, неусвідомлення і непередбачення при казусі утворюють у своїй єдності його інтелектуальну ознаку. Ця інтелектуальна ознака обумовлена певними об'єктивними (випадковими) обставинами, які не залежать від волі особи, оскільки «заважають» (не дозволяють) їй усвідомити характер дії (бездіяльності) та її наслідків.

При особливому психофізіологічному стані інтелектуальна ознака психічного ставлення особи характеризується усвідомленням суспільної небезпечності діяння і передбаченням настання суспільно небезпечних наслідків. Але відсутність вини при цьому пояснюється тим, що особа не може жодним чином вплинути на екстремальні умови та (або) емоційні перенавантаження з метою відвернення настання суспільно небезпечних наслідків. Ця інтелектуальна ознака при казусі обумовлюється суб'єктивними обставинами, при цьому перешкодою для відвернення настання суспільно небезпечних наслідків є особливий стан психіки та (або) фізіології особи, яка вчинює суспільно небезпечні діяння.

Щодо вольової ознаки психічного ставлення особи до дії (бездіяльності) та її наслідків при казусі, то вона не виокремлюється вченими серед необхідних ознак встановлення відсутності вини при випадковому заподіянні шкоди. Однак це не означає, що вольова ознака тут взагалі відсутня, оскільки «воля має місце практично у всіх людських вчинках: і свідомих, і несвідомих» [139, с. 43]. При

казусі така вольова ознака спрямована не на суспільно небезпечну дію (бездіяльність) та її наслідки, а на вчинення звичайних правомірних (на переконання особи) дій (бездіяльності), але які випадково чи за певних об'єктивних обставин потягли за собою суспільно небезпечні наслідки [45, с. 28].

При особливому психофізіологічному стані особи, коли вона не могла запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків, вольова ознака виражена саме у такій неможливості і не є проявом злочинної волі. Тобто, особа бажає здійснити всі дії для відвернення заподіяння суспільно небезпечних наслідків, але не має такої можливості або з причин екстремальних умов, або внаслідок емоційного перенавантаження.

Враховуючи наведені вище положення, казус у кримінальному праві – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була та не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була та не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням.

Вважається, що казус можливий лише у злочинах з матеріальним складом. З огляду на це деякі вчені пропонують виключити з визначення казусу вказівку на неусвідомлення суспільної небезпечності діянь, залишаючи лише вказівку на непередбачення суспільно небезпечних наслідків. Це пояснюється тим, що саме діяння (дія чи бездіяльність), взате у відриві від наслідків, як правило, не має кримінально-правового значення, а непередбачення, за логікою, обумовлює і неусвідомлення обставин заподіяння шкоди [45, с. 27]. С.В. Векленко зазначає, що випадок виключає вказівку на неусвідомлення, а має місце лише непередбачення [143, с. 32]. Виключення з поняття казусу терміна

«неусвідомлення суспільної небезпечності діяння» унеможлиблює наявність випадку в злочинах із формальним складом, підкреслюючи можливість існування у межах казусу лише злочинів з матеріальним складом. А.Н. Ільхамов зауважує, що «невинувате заподіяння може мати місце, коли особою лише формально порушено певні правила обережності, але вона одночасно застосувала всі засоби для усунення абстрактно можливих наслідків, а вони настали в результаті необережності інших осіб» [389, с. 25].

На нашу думку, казус може мати місце у злочинах із формальним складом. Як приклад змодельуємо такий випадок. Дві особи (Особа 1 та Особа 2) летіли разом у літаку і, сидячи на сусідніх місцях, познайомилися. В аеропорту перед проходженням митного контролю Особа 1 попросила Особу 2 допомогти потримати невеличку торбинку, оскільки в руках було багато речей. При проходженні митного контролю було виявлено, що у цій торбинці знаходилися порнографічні предмети (лазерні диски), ввезення яких на територію України є кримінально караним діянням (ст. 301 КК України) незалежно від того, чи настали в результаті цього суспільно небезпечні наслідки. Особа 2 не усвідомлювала при цьому, що вчинює суспільно небезпечне діяння. Отже, казус може мати місце при вчиненні злочинів як з матеріальним, так і з формальним складом.

Ознаки казусу можна умовно поділити на два різновиди. Перший різновид дістав назву об'єктивного казусу, який має місце в тих випадках, коли існують об'єктивні, такі, що не залежать від волі особи, фактори, які законодавець називає «обставинами провадження», в силу яких особа, яка заподіяла шкоду, не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не могла та не повинна була передбачати настання суспільно небезпечних наслідків [140, с. 178]. Відповідно, другий різновид називають суб'єктивним казусом, під яким розуміють ситуацію, коли особа, яка заподіяла шкоду, не могла запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків у екстремальних умовах чи при нервово-психічних перенавантаженнях, можливість настання яких вона передбачала [676, с. 102].

Отже, казус може мати прояв у таких двох основних формах: 1) об'єктивний казус – особа не усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) та (або) не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків, не повинна була і не могла їх передбачати (форма, обумовлена об'єктивними факторами); 2) суб'єктивний казус – вчинення суспільно небезпечної дії (бездіяльності) і заподіяння шкоди особою, яка перебувала в особливому психофізіологічному стані, що не відповідає об'єктивним екстремальним умовам, або нервово-психічним перенавантаженням (форма, обумовлена суб'єктивними факторами).

Перш ніж перейти до аналізу кожної з визначених нами форм казусу, потрібно зупинитися на особливостях обумовленості врахування психофізіологічного стану в кримінальному праві, зокрема, у випадках заподіяння суспільно небезпечних наслідків без вини.

Будь-яка діяльність людей, хоча і підпорядковується, перш за все, соціальним та суспільно-історичним закономірностям, завжди має певний психологічний аспект. Саме тому в кримінальному праві дедалі частіше вказується на психофізіологічні якості людини, яка заподіяла шкоду охоронюваним кримінальним законом об'єктам, і значення таких якостей для кваліфікації вчиненого діяння та його можливих наслідків. Це пояснюється розвитком вчень щодо співвідношення моралі та психології з юридичними науками, зокрема кримінальним правом. Також це певною мірою пов'язано з ратифікацією Україною ряду міжнародно-правових актів, у яких містяться вказівки на необхідність урахування психофізіологічних особливостей людини, наприклад, «Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод» [343], «Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» [342].

Говорячи про значення психофізіологічного стану в кримінальному праві, ми, насамперед, маємо на увазі морально-правову обумовленість урахування його при кваліфікації конкретних діянь. Мораль є одним із основних способів регуляції поведінки людини і виявляється у всіх сферах життєдіяльності суспільства [701, с. 51–52]. Причому мораль, як відомо, – більш давній, ніж право, інструмент

регулювання суспільних відносин: основні норми моралі сформувалися задовго до появи права у його сучасному розумінні. Норми моралі спершу виникали з причин розумної необхідності. Специфічною характеристикою права є те, що право – це єдність моралі і державної волі [919, с. 19]. Тому право певною мірою відображає окремі моральні вимоги, ставлячи їх під свій захист. Право і мораль змінюються відповідно до потреб суспільства, хоча мораль робить це дещо швидше.

Розкриваючи зміст поняття «психофізіологічні якості», необхідно зазначити, що категорія «якість» визначається як сукупність істотних ознак, властивостей, особливостей, що відрізняють предмет чи явище від інших і надають йому визначеності [1034, с. 575; 919, с. 25]. Слово «психофізіологія» не визначається ні в загальній довідковій, ні в юридичній, ні в навчальній літературі з кримінального права. Хоча визначення даного поняття є необхідним, оскільки його розуміння дозволить чітко встановити наявність особливого психофізіологічного стану, який виключає наявність вини особи. Для того, щоб дати чітке визначення цього терміна у кримінальному праві, потрібно звернутися до спеціальної літератури.

Узагалі під психофізіологією розуміється навчальна дисципліна, яка виникла на стику психології та фізіології, предметом вивчення якої є фізіологічні основи психічної діяльності та поведінки людини [622, с. 3]. При цьому необхідно визначити специфіку психофізіології, що обумовлює використання даного поняття у кримінальному праві.

Найбільш близькою до психофізіології є нейропсихологія – галузь психологічної науки, що перебуває на стику декількох дисциплін (психології, медицини, фізіології) і спрямована на вивчення мозкових механізмів вищих психічних функцій у зв'язку з локальними ураженнями головного мозку [622, с. 6]. З часом у цій галузі значно збільшилося коло досліджень – зокрема, вивчається вікова нейропсихологія, психологія індивідуальних відмінностей тощо. Хоча об'єкт і методи цих двох наук є схожими, але нейропсихологію більше цікавлять конкретні механізми хімічних і фізичних процесів, що відбуваються у мозку під

час надходження інформації, її розпізнавання та оцінки, а психофізіологія поряд із цим вивчає загальні аспекти співвідношення психічних і нервових процесів у конкретному організмі [622, с. 11].

Також близькою до психофізіології є фізіологічна психологія. Відмінність між ними полягає в предметі: предметом психофізіології є складна поведінка, у контексті якої вивчаються фізіологічні процеси. Фізіологічна психологія спрямована на вивчення приватних фізіологічних механізмів [1065, с. 12]. На думку деяких вчених, на відміну від фізіологічної психології, де предметом дослідження є вивчення окремих фізіологічних функцій, предметом психофізіології є поведінка людини [498, с. 21]. Причому така поведінка вивчається у відношенні до кожної конкретної ситуації, у якій людина опинилася, тобто психофізіологія вивчає фізіологію цілісних форм психічної діяльності [1200, с. 27–29]. При цьому психофізіологічні якості – це сукупність ознак, властивостей та особливостей психічної діяльності людини у межах її фізіологічних процесів [919, с. 30]. З огляду на це, помилковим є зведення психофізіологічних якостей до рівня інтелектуального розвитку, вольових якостей, фізичного стану, здоров'я тощо [919, с. 31].

Постає питання щодо визначення необхідності врахування психофізіологічних якостей особи при оцінці того чи іншого діяння. У кримінальному законодавстві деяких іноземних держав використовується термін «середня розумна людина» [1145, с. 183–184]. Однак урахування «середніх» психофізіологічних показників не може повною мірою розкривати зміст психофізіологічних якостей особи, оскільки серед людей у принципі не може бути «середньої» особистості, а отже, і «середніх» психофізіологічних якостей. Наприклад, така психофізіологічна якість, як можливість бачити у сутінках, у кожної людини обумовлюється не лише певними «середніми» показниками, а й особистісними характеристиками, зокрема віком, загальним станом нервової системи, станом здоров'я. Те саме стосується і швидкості реакції як психофізіологічної якості. Крім того, кожна психофізіологічна якість – це певна збірна характеристика, яка об'єднує різні етапи, елементи особливостей психічної

діяльності особи [97, с. 100–101]. Так, наприклад, час реакції складається з таких елементів, як час надходження сенсорної інформації, час впізнання стимулу, час аналізу стимулу, час вибору відповіді, час організації моторної частини відповіді. На них більшою чи меншою мірою впливають такі фактори, як чіткість стимулу, вік, інтелектуальні здібності особи, загальний стан центральної нервової системи, рівень розвитку рухових функцій [338]. Ці елементи можуть збільшуватися або зменшуватися, а збій у роботі якогось із них призводить до того, що час реакції може значно відхилитися від загальновизнаного «середнього» показника.

Урахування психофізіологічних якостей при кваліфікації діянь особи відповідає меті кримінально-правової політики держави. Її результатом має бути впевненість кожної людини, з одного боку, у недоторканності її прав, свобод і законних інтересів, їх надійній охороні державою, з іншого – що жоден злочинець не залишиться без покарання і одночасно ніхто не буде притягнутий до кримінальної відповідальності без вини. Кримінально-правова політика визначає завдання кримінального права і більшою мірою втілюється у них [919, с. 37–38]. Неврахування психофізіологічних якостей конкретної людини може призвести до випадків об'єктивного інкримінування, що є неприпустимим.

Таким чином, введення в кримінальне право поняття психофізіологічних якостей особи та його врахування при кваліфікації діянь є необхідними і ґрунтується, перш за все, на реалізації принципів та норм міжнародного права. Також потрібно зазначити, що кримінально-правове значення у межах предмета вивчення психофізіології має характеристика психофізіологічних якостей (як у цілому, так і окремо взятого її елемента), які були використані при заподіянні шкоди, що не відповідає вимогам конкретної ситуації [162, с. 139].

При аналізі об'єктивного казусу, як правило, вживаються терміни «невинувате вчинення діяння», «вчинення діяння без вини» і подібні. Стосовно формулювання «вчинення діяння без вини» зазначається, що воно вживається у розумінні і вчинення діяння (дії або бездіяльності), і настання наслідків [45, с. 81]. Це було б припустимим у випадку, якщо вважати правильною позицію щодо неможливості казусу при вчиненні діянь стосовно злочинів із формальним

складом. Однак казус можливий і при вчиненні таких злочинів. Отже, при визначенні казусу бажано уточнити відповідні формулювання у такій редакції: «Вчинення суспільно небезпечної дії (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків за відсутності вини».

Поєднання інтелектуальних ознак психічного ставлення особи до суспільно небезпечної дії (бездіяльності) та суспільно небезпечних наслідків при об'єктивному казусі може характеризуватись: 1) особливим психічним ставленням, за якого особа не усвідомлює і не може усвідомлювати суспільно небезпечного характеру вчинюваної дії (бездіяльності); 2) особливим психічним ставленням, за якого особа, що заподіяла суспільно небезпечні наслідки, не передбачала і не повинна була та не могла передбачати можливість їх настання.

Другою формою казусу є суб'єктивний казус, який характеризується тим, що особа, яка вчинила діяння, хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психічним перенавантаженням. При цьому можна виділити три різновиди казусу за ознакою особливого психофізіологічного стану особи: 1) особа, хоча й передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але не могла запобігти їх настанню через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов; 2) особа, хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але не могла запобігти їх настанню через невідповідність своїх психофізіологічних якостей нервово-психічним перенавантаженням; 3) особа, хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але не могла запобігти їх настанню через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов і нервово-психічним перенавантаженням. Психофізіологічні особливості мають значення за наявності певних факторів, що існують об'єктивно і не залежать від окремої особи. Вирішальне значення при казусі може мати як увесь комплекс психофізіологічних якостей особистості, так і окремо взяті їх складові.

Обов'язковою умовою для визнання казусу за психофізіологічною підставою є наявність екстремальних умов та (або) нервово-психічних перенавантажень. Заподіяння шкоди, таким чином, визнається вчиненим без вини не у зв'язку з певними вадами інтелектуального та (або) волевого ставлення особи до своїх дій (бездіяльності) та їх наслідків, а внаслідок об'єктивної неможливості запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків, можливість настання яких особою усвідомлюється [1211, с. 171].

Оскільки психофізіологічні якості особи мають значення для встановлення казусу, якщо вони пов'язані з екстремальними умовами та (або) нервово-психічними перенавантаженнями, необхідно визначити зміст термінів «екстремальні умови» та «нервово-психічні перенавантаження». При визначенні обставин, які характеризуються наявністю екстремальних умов та нервово-психічних перенавантажень, вживається досить велика кількість нетотожних термінів: «критичні ситуації», «особливі умови», «надзвичайні обставини», «надзвичайні ситуації», «специфічні умови» тощо. Така різноманітність термінології пояснюється не лише і не стільки недостатньою науковою розробкою даної проблематики, різними методами дослідження одних і тих самих явищ та об'єктів, скільки тим, що поняття обстановки, яка може мати місце у результаті екстраординарних подій, не закріплене на законодавчому рівні [840, с. 5].

Поняття «екстремальні умови» не є суто юридичним. У сучасних словниках поняття «умова» визначається як обставина, від якої щось залежить; вимога, яка ставиться однією із сторін, які домовляються; усна чи письмова згода про щось, домовленість; правила, встановлені у будь-якій галузі життя, діяльності; обстановка, у якій відбувається щось; вимога, з якої потрібно виходити [720, с. 839; 871, с. 441–442]. Видається, що у кримінально-правовому розумінні поняття «умова» – це обстановка, у якій щось відбувається. Слово «екстремальний» походить від латинського «extremum» – у перекладі означає «вкрай» (крайній), той, що виходить за межі звичайного; надзвичайний за складністю, небезпечністю [16, с. 561; 332; 457, с. 1263].

Під екстремальною умовою у філології розуміється будь-яка надзвичайна обстановка, у якій щось відбувається (у випадку такого розуміння, з точки зору кримінального права, відбувається заподіяння шкоди) [919, с. 93]. О.І. Сахно зазначає, що термін «екстремальний» характеризує в поєднанні з терміном «умови» крайню, порогову за складністю обстановку. Екстремальні умови не лише характеризують незвичність обстановки, але і підкреслюють її винятково складний стан, що являє собою реальну загрозу основним об'єктам безпеки [840, с. 6]. На думку О.І. Рарога, екстремальні умови – це ситуація, яка неочікувано виникла або змінилася, до якої особа не готова, і за своїми психофізіологічними якостями нездатна прийняти адекватне рішення і знайти спосіб запобігти шкідливим наслідкам, наприклад, в обстановці стихійного лиха або надзвичайної ситуації [800, с. 136]. На думку І.М. Тяжкової, екстремальні – це такі умови, які виходять за межі звичайних, або таке ускладнення обстановки, яке вимагає особливої уваги і негайного реагування з боку особи [559, с. 342].

У психології під екстремальними умовами прийнято розуміти ситуації, які ставлять перед людиною вимоги, що виходять за межі функціонального діапазону її можливостей. Усвідомлення негативних факторів у разі екстремальних умов може викликати значне напруження [858, с. 23].

Зазначимо, що екстремальні умови поділяють на ті, які викликані діяльністю людей, і ті, які мають природний характер. З огляду на причини виникнення екстремальних умов, виокремлюють три групи таких факторів (явищ): 1) явища, пов'язані з дією стихійних сил природи (землетруси, повені, засухи, лісові пожежі, зсуви, смерчі тощо), а також явища біологічного характеру. Такі явища, як правило, складно спрогнозувати, вони охоплюють великий простір, завдають значних матеріальних збитків, становлять реальну небезпеку для життя людей і є факторами, які дезорганізують психологічний стан особи; 2) явища соціального характеру, пов'язані з поведінкою людей (окремих громадян або групи осіб), визначальною умовою яких є протиправність поведінки, порушення громадського порядку, громадської безпеки тощо (наприклад, масові заворушення, терористичні акти, групові порушення громадського порядку,

захоплення заручників, сутички з релігійних причин, масові втечі з місць позбавлення волі, нестандартні ситуації у звичайних умовах); 3) явища, обумовлені причинами технічного характеру, що є відносно новим видом екстремальних умов (наприклад, аварії на транспорті, на хімічних та інших екологічно шкідливих виробництвах, в енергосистемах, екологічні катастрофи) [301, с. 7–8].

Глобалізація суспільного життя потребує характеристики всіх аспектів суб'єктивного елемента злочину. При визначенні екстремальних умов, у межах яких може бути вчинене суспільно небезпечне посягання, необхідно враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас. Вказані психологічні прийоми викликають у особи особливий психічний стан, який при вчиненні нею суспільно небезпечного діяння подібний до казусу, але ним не є, оскільки стан волі та свідомості особи при казусі і під впливом вказаних факторів неоднаковий. Для з'ясування характеру впливу на свідомість і волю особи гіпнозу, магії та психології мас потрібно визначити сутність цих чинників.

Гіпноз визначається як тимчасовий стан свідомості (особливий, змінений стан свідомості), що характеризується різким фокусуванням уваги й високою схильністю до навіювання, що пов'язано зі зміною функцій індивідуального контролю та самосвідомості [457, с. 277–278]. Існує також визначення і протиправного гіпнозу, як умисного неправомірного приведення людини у нездатний для опору стан поза її волею шляхом інформаційного впливу на психіку [845, с. 210]. Сутність гіпнозу полягає в тому, що цей стан настає внаслідок спеціального впливу гіпнотизера чи цілеспрямованого самонавіювання. У більш загальному значенні, гіпноз – це медико-соціальне поняття про комплекс методик цілеспрямованого словесно-звукового впливу на психіку людини через загальмовану певним способом свідомість, що призводить до несвідомого виконання різних команд і реакцій особою, яка при цьому перебуває в штучно викликаному стані загальмованості організму – дрімоти або псевдосну [84, с. 48–49, 51].

Вважається, що стан волі та свідомості особи під впливом гіпнозу – це постстресова реакція організму на зовнішній психічний подразник. Як зазначається у спеціальних джерелах, у відповідь на гіпногенний стрес запускаються природні адаптаційні механізми, чим і обумовлені такі гіпнотичні феномени, як аналгезія (зниження або повна втрата чутливості до болю), анестезія (повна втрата чутливості у зв'язку з відновлюваною блокадою функції чутливих нервів), амнезія (часткова або загальна нездатність пригадувати віддалені або недавні події – у період кількох годин, днів, а інколи років [24; 247, с. 20; 787, с. 19]) та інші.

Гіпноз поділяється на види за глибиною впливу на волю та свідомість особи. Зазначається, що глибокий гіпноз – це рівень, що дозволяє суб'єкту функціонувати адекватно і безпосередньо на несвідомому рівні без задіяння свідомого розуму. На рівні легкого гіпнозу має місце взаємодія свідомого розуміння і очікувань з певним ступенем вольової участі. Таким чином, під впливом глибокого гіпнозу особа повністю втрачає можливість свідомо-вольового контролю над своїми діями (діяння, вчинені у такому стані, у тому числі й злочинні, обумовлені підсвідомістю, яка може скеровуватися волею та свідомістю особи-гіпнотизера, тобто має місце опосередковане вчинення злочину), а під впливом легкого гіпнозу – лише частково.

Щодо магії (лат. *magia*, з грец. *μαγεία* — «чаклунство», «чарівництво», «ілюзія»), то вона визначається, як: сукупність прийомів і обрядів, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на явища природи, тварин або людину [428, с. 425–434]; різноманітні ритуали, спрямовані на використання таємних потойбічних, надприродних сил для досягнення людських цілей; найдавніша форма організації колективної діяльності та комунікації; форма ранніх релігійних вірувань; перший тип спеціалізованої творчої діяльності [1035, с. 332]. Найбільш відомим дослідником магії вважається Дж. Фрезер [1042].

Магія традиційно поділяється на три основних різновиди: 1) симпатичну, що базується на вірі в те, що подібні об'єкти взаємопов'язані на надприродному

рівні; 2) теургію – віру у спроможність спілкуватися, маніпулювати надприродними істотами; 3) психургію – людина переконана у спроможності силою свого «духу» впливати на волю інших людей. За безпосередньою метою магія буває промисловою, любовною (приворотна, відворотна), шкідливою («чорна» магія), лікувальною («біла» магія) тощо. За ступенем безпосередності фізичного контакту з об'єктом впливу магію поділяють на контактну і дистанційну (вербальну, візуальну, через середовище – аква-, піро-, аеро-, герба-, літомагію тощо) [589, с. 367–381]. Виходячи з цього, кримінально-правове значення може мати саме психургія (магія, пов'язана з безпосереднім впливом мага-чаклуна на волю інших людей) у вигляді шкідливої («чорної») магії. Вчинення суспільно небезпечних діянь під впливом магії характеризується тим, що власна воля та свідомість особи-суб'єкта блокуються волею та свідомістю особи-мага за допомогою певних прийомів та засобів, а діяння, таким чином, обумовлюються свідомо-вольовим моментом суб'єктивної сторони останнього. За таких умов ми також можемо говорити про опосередковане вчинення суспільно небезпечного діяння.

Найбільш цікавим і одночасно складним для розуміння явищем є психологія мас, оскільки тут ідеться про вплив на волю та свідомість не однієї особи, а певної групи людей. Психологія мас (психологія натовпу) – це особливості поведінки і мислення значної групи людей, що мають спільність поглядів і почуттів [695, с. 335]. Психологія мас конкретизується у цілій системі ознак, серед яких найбільш істотними є такі: 1) психологічний натовп – це не скупчення людей в одному місці, а людська сукупність, що володіє спільною психологічною складовою; 2) індивід існує усвідомлено, а група людей, натовп – несвідомо, оскільки свідомість індивідуальна; 3) натовпи консервативні, незважаючи на їх революційний спосіб дії, – для них, як і для всіх, хто перебуває в стані гіпнозу, минуле є набагато більш значущим, ніж сьогодення; 4) значні групи людей, натовпи потребують підтримки «вождя», який їх полонить своїм гіпнотизуючим авторитетом, а не доводами розуму і не підпорядкуванням силі. Пропаганда та комунікація мають ірраціональну основу. Завдяки цьому долаються перешкоди, які стоять на шляху

до дії. Оскільки в більшості випадків наші дії є наслідком переконань, то критичний розум і відсутність переконаності заважають діяти. Такі перешкоди можна подолати за допомогою гіпнотичного, пропагандистського навіювання, а тому пропаганда, адресована натовпу, повинна використовувати енергетику і образну мову алегорій з простими і наказовими формулюваннями; 5) з метою управління натовпом (партією, класом, нацією і т. п.) особа-керівник має спиратися на певну вищу ідею, яку впроваджують і укорінюють у свідомості людей, у результаті чого вона перетворюється на колективні образи та дії [695, с. 336].

Психологія має тісно пов'язана з гіпнозом, який поширює свою дію на волю та свідомість певної групи людей [792]. Тому вчинення будь-яких діянь, у тому числі й злочинних, відповідними групами осіб може обумовлюватися волею та свідомістю особи-лідера, а власна воля та свідомість таких осіб блокуються.

Отже, вчинення під впливом таких психічних прийомів, як гіпноз, магія чи психологія має, діянь (у тому числі й суспільно небезпечних, відповідальність за які передбачена у нормах КК України) характеризується тим, що свідомість та воля виконавця, які визначають суб'єктивну сторону діяння, блокуються волею та свідомістю особи-гіпнотизера (мага, лідера) та спрямовуються останньою. У даному разі, на нашу думку, мають місце своєрідні, опосередковані інтелектуальний та вольовий моменти суб'єктивної сторони вчинюваного діяння. Тобто, особа-виконавець злочинного діяння опосередковано усвідомлює суспільно небезпечний характер власних діянь та (або) їх наслідків і бажає їх вчинення та (або) настання лише завдяки волі та свідомості особи, що створює психологічний вплив, якому особа-виконавець нездатна чинити опір. На необхідність врахування в практичній діяльності впливу на свідомість особи особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології має звертати увагу також працівники правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Суб'єктивна сторона злочинних діянь, учинених під впливом гіпнозу, магії та психології має, обумовлюється опосередкованою виною. На нашу думку, опосередкована вина – це особливий психічний стан виконавця злочину, за якого

усвідомлення суспільно небезпечного характеру діянь та (або) їх наслідків і бажання їх вчинення та (або) настання обумовлюються виявленням волі та свідомості особи, що створює психологічний вплив, якому виконавець нездатний чинити опір [160, с. 31–32]. Наявність опосередкованої вини при вчиненні суспільно небезпечного діяння виключає кримінальну відповідальність безпосереднього виконавця злочину. Оскільки наявність опосередкованої вини впливатиме на кваліфікацію злочину, під час досудового розслідування та призначення покарання правозастосовні органи мають встановлювати наявність або відсутність впливу таких чинників, як гіпноз, магія та психологія мас на психіку особи, яка вчинила злочин.

Вивчення окремих аспектів екстремальних умов дозволяє констатувати, що вони, як правило, виникають раптово, стрімко розвиваються і не завжди, особливо на початкових стадіях, піддаються контролю [810, с. 127]. Психологи відносять до основних стресових ситуацій і факторів такі обставини: необхідність прискореної обробки інформації; усвідомлення загрози; ізоляцію; відсутність контролю за подіями (неможливість запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків) [45, с. 88].

Таким чином, екстремальні умови характеризуються не лише непередбачуваними моментами у небезпечних ситуаціях, але і особливими станами особи, які виникають в силу властивих кожній людині психологічних характеристик.

На думку Л.А. Арчібасової, екстремальні умови – це сукупність факторів, що викликаються явищами природного, технічного чи соціального характеру, які раптово порушують нормальні умови життя населення, громадську безпеку і правопорядок, супроводжуються складно передбачуваними наслідками [45, с. 202–203]. Це визначення враховує розуміння екстремальних умов з точки зору психології та визначає їх соціальне та юридичне значення з точки зору суспільної небезпечності.

На думку деяких вчених, при визначенні екстремальних умов потрібно також враховувати, що серед осіб залежно від їх особливих психічних та

психологічних характеристик існують певні групи ризику. Так, М.П. Клейменов виокремлює групу ситуаційного ризику, до якої входять особи, що потрапляють в екстремальну ситуацію, у якій вони приймають неправильне рішення, яке може призвести до кримінально-правових наслідків [430, с. 10]. Учений називає дві підгрупи таких осіб: розгублені – суб'єкти, які не втратили контроль над собою, здатні нормально мислити, але водночас не змогли знайти правильний вихід із ситуації, що склалася; стресові – суб'єкти, які перебувають у стані надзвичайно сильного впливу ситуації на них. При цьому особи, які потрапляють під вплив ситуації, позбавлені можливості прогнозувати вірогідність настання небезпечних наслідків [430, с. 10].

Потрібно зазначити, що термін «нервово-психічні перенавантаження» запозичений теорією кримінального права з психологічної науки, тому для точного визначення даного поняття як юридичної категорії необхідно виходити з його психологічного змісту. Можливо, саме з причин його психологічного походження поняття «нервово-психічні перенавантаження» в окремих дослідженнях, які стосуються суб'єктивної сторони складу злочину, не зустрічається. Лише деякі вчені зробили спробу дати визначення вказаного поняття у межах кримінального права.

Так, І.М. Тяжкова зауважує, що нервово-психічні перенавантаження – це особливий стан організму людини, наприклад, при перевтомі, стресовому стані, викликаному гострою реакцією, що пригнічує інтелект та волю, на поведінку інших осіб. Особливий нервово-психічний стан може виникнути і при виконанні професійних функцій, у побуті тощо [559, с. 342]. Інші вчені не пропонують конкретного визначення поняття нервово-психічних перенавантажень, а обмежуються перерахуванням деяких їх видів. Зокрема, О.І. Рарог відносить до нервово-психічних перенавантажень втому, фізичне та психічне перенапруження в результаті тяжкої праці, тривалої безперервної інтелектуальної діяльності [800, с. 136]. Отже, зазначені вчені визначають нервово-психічне перенавантаження як особливий стан організму людини, що перебуває під впливом певних зовнішніх факторів.

На нашу думку, визначення сутності нервово-психічного перенавантаження саме як стану організму людини є правильним, оскільки тут ідеться про певний психофізіологічний стан, за якого зміни у психіці або фізіологічному стані взаємно впливають одна на одну, а тому обмежувати це поняття лише станом психіки буде неточним. Психіка та фізіологія є складовими і невід'ємними частинами організму людини, а тому внаслідок нервово-психічних перенавантажень особливим є стан організму в цілому.

Нервово-психічні перенавантаження необхідно розглядати у взаємозв'язку з дезорганізацією свідомості та волі [744, с. 26–28]. В.В. Аврамцев звертає увагу на те, що нервово-психічні перенавантаження нерідко призводять до розвитку стійких станів психічної напруженості, емоційної нестійкості, виявлення невротичних реакцій, психосоматичних невротичних розладів і різноманітних психічних захворювань на цій основі [4, с. 14]. При цьому виділяються конкретні стани, які визначають наявність нервово-психічних перенавантажень і їх характерні ознаки, а саме: 1) психологічна дезадаптація (відсутність вольових зусиль, загальмованість, апатія, втрата контролю над ситуацією, розгубленість, хаотичні дії); 2) психологічний шок (загальмованість реакцій, розгубленість, зниження уваги); 3) гостра психічна або фізична втома (погіршення уваги, мислення, пам'яті, послаблення рішучості, погіршення точності й координації рухів); 4) психічна чи фізична перевтома (посилення ознак втоми, виражена тривожність, головний біль, запаморочення, прояви особливостей вегетативно-судинної системи). Крім того, причинами нервово-психічних перенавантажень можуть також бути фізичні хвороби, що передували або ще були в наявності при вчиненні діяння, стан вагітності у жінок тощо [45, с. 93; 872, с. 13–15].

Очевидно, що, як правило, саме експертиза встановлює наявність невідповідності психофізіологічних якостей особи вимогам екстремальних умов та (або) нервово-психічним перенавантаженням. При цьому має бути вирішене питання щодо осудності особи.

Отже, особа не підлягає кримінальній відповідальності за психофізіологічною підставою за наявності однієї з двох умов, а саме: при

невідповідності психофізіологічних якостей особи вимогам екстремальних ситуацій; при невідповідності психофізіологічних якостей особи нервово-психічним перенавантаженням. Також необхідно зазначити, що є підстави говорити про наявність біологічного та юридичного критеріїв при визнанні заподіяння шкоди без вини за психофізіологічною підставою. Біологічний критерій виявляється у невідповідності психофізіологічних якостей особи вимогам екстремальних умов та (або) нервово-психічним перенавантаженням, не пов'язаним із психічним захворюванням. Юридичний критерій виявляється в інтелектуальній ознаці – передбаченні особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, та у вольовій ознаці – нездатності особи керувати своїм діянням.

У кримінальному праві казус пропонується класифікувати за такими критеріями: 1) за поведінкою суб'єкта казусу та способами правомірної взаємодії з охоронюваним КК України об'єктом; 2) за суб'єктом казусу, його віковими, статевими, професійними, діловими ознаками, у тому числі деліктоздатністю й осудністю, а також поєднання в одній особі такої, що діє без вини, та потерпілої; 3) за негативними наслідками казусу – матеріальними (майновими, фізичними), моральними, нещасними випадками у разі наявності декількох потерпілих; 4) за ексцесом вини і ступенем виходу за межі усвідомлення вчиненого [763, с. 184].

Класифікація казусу за передбаченими вище ознаками, на нашу думку, має загальнопізнавальне значення і, в цілому, лише частково впливає на кримінально-правову оцінку діяння. Зокрема, поведінка суб'єкта, його діяння завжди повинні бути спрямовані на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, оскільки за відсутності об'єкта складу злочину питання про вини не ставиться; казус може бути наслідком діянь будь-якого суб'єкта злочину (якщо особа не є суб'єктом злочину, то питання про вини ставитися не повинно); розмір заподіяної шкоди не впливає на визнання дії (бездіяльності) та наслідку такими, що вчинені (заподіяні) без вини; ексцес вини не виключає останню. Тому практичне значення матиме класифікація казусу на види, яка ґрунтується на формах казусу та обставинах, які ці форми утворюють. Отже, виділення видів казусу обумовлене його формами і

залежить від об'єктивних та суб'єктивних ознак казусу в кожній конкретній ситуації.

Видами об'єктивного казусу є дія (бездіяльність), за наявності якої: особа не усвідомлює, не повинна та не може усвідомлювати її суспільну небезпечність; особа не передбачає, не повинна та не може передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків як результату своєї дії (бездіяльності); особа не усвідомлює, не повинна та не має можливості усвідомлювати суспільно небезпечного характеру своєї дії (бездіяльності) і не передбачає, не повинна та не має можливості передбачати настання суспільно небезпечних наслідків.

Видами суб'єктивного казусу є: неможливість особи запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків з причин невідповідності її психофізіологічних якостей екстремальним умовам; неможливість особи запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків з причин невідповідності її психофізіологічних якостей нервово-психічним перенавантаженням; неможливість особи запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків з причин невідповідності її психофізіологічних якостей екстремальним умовам та нервово-психічним перенавантаженням.

При визначенні казусу необхідно звернути увагу на значення вини потерпілого при заподіянні йому шкоди. За загальним правилом, заподіяння шкоди суб'єктом злочину за наявності вини потерпілого може розглядатись як обставина, що пом'якшує покарання або взагалі виключає вину. Це відбувається на підставі того, що особа не може і не має виходити при визначенні власних вчинків з можливості неправомірної поведінки інших осіб. Більше того, громадяни, як правило, мають право розраховувати на виконання іншими особами своїх обов'язків.

Таким чином, дослідження основних аспектів казусу як кримінально-правової категорії дає підстави говорити про її надзвичайну важливість. Крім теоретичних розробок, необхідним також є і законодавче закріплення самого поняття казусу в КК України, що сприятиме точнішій кваліфікації діянь, що мають ознаки злочину [1224, с. 10250–10251].

Необхідно підкреслити, що поняття та ознаки казусу не завжди визначаються у кримінальному законодавстві іноземних держав. Прикладом таких законодавчих актів можуть бути, зокрема, кримінальні кодекси Австралії, Австрії, Алжиру, Аргентини, Боснії і Герцеговини, Греції, Грузії, Данії, Естонської Республіки, Закону про кримінальне право Ізраїлю, Італії, Нігерії, Парагваю, Республіки Мальта, Республіки Сан-Марино, Турецької Республіки, Угорщини, Федеративної Республіки Німеччина, Франції, Швеції, ряду штатів США [971; 973; 976; 1137; 977; 991; 997; 1003; 1006; 1140; 1163; 1164; 1004; 1005; 1150; 1154; 1157; 1178; 1196; 1198]. Однак окремі ознаки казусу (випадку) інколи можуть бути передбачені в межах норм, які стосуються помилки (наприклад, ст. 2.04 «Незнання чи помилка» Зразкового КК США [781]).

У кримінальному законодавстві Республіки Вірменія (ст. 31) [984], Республіки Казахстан (ст. 23) [987], Туркменістану (ст. 30) [996] передбачено положення про об'єктивний та суб'єктивний казус. При цьому зауважується, що діяння визнається вчиненим невинувато, якщо особа, яка його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпечності своїх дій (бездіяльності) або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була та не могла їх передбачати; діяння визначається також вчиненим невинувато, якщо особа, яка його вчинила, хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла їм запобігти через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням.

У більшості інших кримінальних кодексів іноземних держав, які передбачають визначення казусу (випадку), передбачається наявність лише об'єктивного казусу. Так, зокрема, у ст. 26 КК Республіки Білорусь [985] наголошується, що діяння визнається вчиненим невинувато, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була або не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії або бездіяльності або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за

обставинами справи не повинна була або не могла їх передбачати. Подібні визначення казусу (випадку) містяться у ст. 25 КК Киргизької Республіки [980], ч. 2 ст. 10 КК Латвійської Республіки [981], ст. 28 Кримінального кодексу Монгольської Народної Республіки [1165], ст. 32 Кримінального кодексу Народної Демократичної Республіки Ємен [1202], ст. 15 КК Республіки Болгарія [986], ст. 20 КК Республіки Молдова [989], ст. 31 КК Республіки Таджикистан [993], ст. 24 КК Республіки Узбекистан [994].

Дещо загально і неконкретизовано визначається казус у ст. 18 Кримінального кодексу Пуерто-Ріко, оскільки у нормі не розкриваються ознаки випадкового заподіяння шкоди, а зазначається, що особа не може нести відповідальність за заподіяні наслідки при належному виконанні закону, якщо вони настали у результаті нещасного випадку без будь-якого умислу або необережності [1156].

Згідно зі ст. 16 КК КНР, крім неможливості передбачити шкідливі наслідки, обставиною, за якої діяння не визнається злочинним, є і непереборна сила [979]. На непереборну силу як обставину, за якої діяння визнається вчиненим без вини, вказується і у ст. 28 Кримінального кодексу Малі [1189] та у ст. 50 Кримінального кодексу Сенегалу [1210].

Отже, можна виокремити три основних підходи щодо регламентації казусу в кримінальному законодавстві іноземних держав: 1) нормативне визначення казусу відсутнє; 2) на законодавчому рівні передбачено поняття та ознаки казусу; 3) казус визначається в межах інших кримінально-правових понять. На нашу думку, визначення поняття та ознак казусу на нормативному рівні потрібно, оскільки це дозволить окреслити ознаки вчинення суспільно небезпечного діяння без вини і уникнути об'єктивного інкримінування.

Таким чином, дослідження питань казусу спрямоване на підвищення ефективності кваліфікації суспільно небезпечних діянь за відсутності вини. Висновки, які були зроблені в даному дослідженні, доводять необхідність чіткішого визначення поняття казусу з позицій доктрини кримінального права та його законодавчого закріплення [162, с. 141]. На необхідність передбачити

поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні звернули увагу також працівники правозастосовних органів при проведенні анкетування (Додатки Д, Е, Ж).

Пропонуємо доповнити Розділ V Загальної частини КК України ст. 25³ у такій редакції:

«Стаття 25³. Заподіяння шкоди без вини (казус)

1. Діяння визнається вчиненим без вини, якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була та не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була та не могла їх передбачати.

2. Діяння також визнається вчиненим без вини, якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням».

Висновки до розділу 3

1. Умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності. Зміст умислу визначається поєднанням інтелектуального та вольового моментів. Поділ умислу на види здійснюється на основі інтенсивності свідомості й спрямованості волі. У злочинах із формальним складом умисел характеризується усвідомленням суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння (інтелектуальний момент) та бажанням його вчинити (вольовий момент). Отже, у злочинах із формальним складом може мати місце лише прямий умисел. Теоретична класифікація видів умислу здійснюється за такими критеріями: 1) за характером змісту умисел поділяється на визначений, невизначений та

альтернативний; 2) за характером спрямованості умисел поділяється на загальний і спеціальний; 3) за моментом виникнення умисел поділяється на заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово. Вперше запропоновано класифікувати умисел за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний.

Кримінальне законодавство іноземних держав містить такі основні підходи щодо визначення умисної форми вини: 1) умисел та його ознаки передбачено на нормативному рівні; 2) у кримінальному законодавстві передбачено лише прямий умисел; 3) у законодавстві закріплюються окремі ознаки умисної форми вини; 4) кримінальне законодавство не визначає ознак умисної форми вини, а передбачає, що кримінально караною є лише умисна дія.

2. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення. Інтелектуальний момент злочинної самовпевненості передбачає наявність розрахунку на ненастання суспільно небезпечних наслідків завдяки реально існуючим факторам, силам чи обставинам, що дозволяє відмежувати на практиці злочинну самовпевненість від непрямого умислу. Вольовий момент злочинної самовпевненості характеризується легковажним розрахунком суб'єкта злочину на відвернення суспільно небезпечних наслідків. Злочинна недбалість як вид необережної форми вини характеризується особливим психічним ставленням суб'єкта злочину до певних соціальних цінностей, обов'язків, прав, правил і установок, що так чи інакше, як правило, закріплені у правових нормах, яке може виявлятися у вигляді недотримання правил обережності (обачності, безпеки).

Можна назвати три основних підходи щодо визначення необережної форми вини у кримінальному законодавстві іноземних держав: 1) визначаються поняття і види необережної форми вини та їх ознаки; 2) передбачені норми, які лише констатують можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені з необережною формою вини, але не визначають її види та ознаки; 3) визначення поняття та видів необережної форми вини не передбачене.

3. Складна вина хоча і не передбачена у КК України, однак не виключається законодавцем, оскільки Особлива частина КК України містить склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. Складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, яке характеризується умислом (прямим або непрямим) щодо суспільно небезпечної дії (бездіяльності) в межах основного складу злочину та необережністю у виді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості щодо похідних наслідків, які передбачені, як правило, у кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складі злочину.

У кримінальному законодавстві іноземних держав мають місце три основних підходи щодо регламентації поняття та ознак складної вини: 1) відсутність вказівки на ускладнений характер вини і підвищений ступінь суспільної небезпечності злочинів з похідними наслідками; 2) наявність норм, які передбачають складну вину з точки зору суб'єктивного ставлення: неоднорідність такого ставлення до дії (бездіяльності) та її наслідків визначається через поєднання умислу та необережності як форм вини в межах одного складу злочину, при цьому настання похідних наслідків підвищує кримінальну відповідальність; 3) наявність норм, які регламентують ускладнений характер неоднорідного ставлення до діяння і до наслідків через особливості об'єктивних ознак.

4. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Найбільш точним є поділ помилок на юридичні та фактичні.

Кримінальне законодавство іноземних держав щодо регламентації помилки та її видів передбачає такі підходи: 1) на законодавчому рівні передбачено положення лише про юридичну помилку; 2) на законодавчому рівні передбачено положення лише про фактичну помилку; 3) на законодавчому рівні передбачено

норми про юридичну та фактичну помилки; 4) у межах законодавчих актів положення про помилку не передбачені.

5. Казус у кримінальному праві – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була та не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була та не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням.

6. Уперше встановлено, що при вирішенні питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас. Суб'єктивна сторона злочинних діянь, вчинених під впливом гіпнозу, магії та психології мас, обумовлюється опосередкованою виною (особливий психічний стан виконавця злочину, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру дій (бездіяльності) та (або) їх наслідків і бажання їх вчинення та (або) настання, обумовлені виявленням волі та свідомості особи, що створює психологічний вплив, якому виконавець нездатний чинити опір).

РОЗДІЛ 4.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ОЗНАК СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

4.1. Кримінально-правова характеристика мотиву злочину

Досліджуючи проблемні питання суб'єктивної сторони складу злочину, потрібно звернути увагу на те, що вина не завжди вичерпує її зміст. Суб'єктивна сторона складу злочину, крім вини, може включати і факультативні ознаки, а саме: мету, мотив та емоційний стан. Загальновідомо, що ці ознаки, залежно від конструкції конкретного складу злочину, можуть бути обов'язковими або факультативними.

Варто зазначити, що таку ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, як емоційний стан, виокремлюють не всі вчені [771]. Це пов'язано з тим, що в теорії кримінального права відсутня єдина позиція щодо того, чи є емоційний стан особи ознакою суб'єкта чи суб'єктивної сторони складу злочину. Зазначається, що з емоційним станом пов'язується можливість особи усвідомлювати як свої дії та керувати ними (тобто осудність як ознака суб'єкта злочину), так і суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачення наслідків та вольове ставлення до них (а отже, наявність вини) [1012, с. 121]. На нашу думку, емоційний стан особи більшою мірою є ознакою, яка характеризує саме суб'єктивну сторону складу конкретного злочину, оскільки у передбачених законом випадках саме емоційний стан визначає інтелектуально-вольове ставлення до вчинюваного діяння та його наслідків.

Мотив, мета та емоційний стан особи є самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони складу злочину, при цьому, як зазначають деякі вчені, вони взаємозалежні, взаємопов'язані між собою і лише у своїй єдності можуть дати повне уявлення про спрямованість поведінки особи [522, с. 183]. Кожне діяння осудної особи, у тому числі й злочинне, є вмотивованим, спрямоване на досягнення певної мети і має емоційне забарвлення. Але тут

потрібно зауважити, що кримінально-правове значення мають лише ті мотив, мета та емоційний стан особи, які впливають на суспільну небезпечність злочинного діяння.

Правильно зазначається, що ознаки, які утворюють суб'єктивну сторону складу злочину, в реальній дійсності являють собою єдине ціле у кожному конкретному випадку вчинення злочину [771]. Це стосується також мотиву, мети та емоційного стану. Однак, на нашу думку, доцільнішим є вивчення окремих аспектів кожного з указаних понять самостійно. Це дозволить глибше пізнати їх зміст і сутність, а також окреслити їх роль і значення для встановлення суб'єктивної сторони складу злочину.

Однією з факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину є мотив. Встановлення мотивів злочину під час його кваліфікації та розгляду кримінального провадження у суді часто недооцінюється, що призводить до помилок і порушення ряду принципів кримінального права. Адже не дарма мотив, з точки зору філософської, психологічної, соціальної та інших наук, розглядається саме як спонук, рушійна сила будь-якого акту поведінки особи, у тому числі й злочинної [787, с. 219–220]. Крім того, потрібно враховувати, що у ч. 1 ст. 91 КПК України мотив визначається як ознака, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні, що свідчить про вагоме значення мотиву злочинної поведінки у кожному випадку вчинення суспільно небезпечного діяння. Також і окремі норми КК України містять вказівку на мотив злочину як ознаку суб'єктивної сторони складів злочинів, у яких дана ознака набуває статусу обов'язкової [191, с. 464]. Саме тому визначення природи, поняття та сутності мотиву злочину вирізняється особливою актуальністю.

Потрібно зазначити, що у процесі розвитку науки кримінального права вивчалася злочинна поведінка особи та її мотивація. Так, власні підходи до розуміння злочинної мотивації запропонували Ч. Ломброзо [587], З. Фрейд [1043], Г. Тард [909]. Дещо пізніше власні теорії виробили Е. Феррі та Р. Мертон [639; 1027], на думку яких, в основі злочинних потягів перебувають незадоволені потреби [322, с. 33]. Також проблемні аспекти мотиву злочину досліджували такі

вчені, як: Ю.А. Антонян, Н.А. Барановський, О.С. Бурлева, Д.В. Вєтров, Б.С. Волков, Б.А. Вікторов, П.С. Дагель, І.М. Даньшин, У.С. Джекебаєв, О.І. Думанська, А.Ф. Зелінський, К.Є. Ігошев, В.В. Лунеєв, О.А. Мартиненко, А.Г. Мустафазаде, А.В. Наумов, Ю.В. Орлов, О.М. Подільчак, О.І. Рарог, А.В. Савченко, О.В. Соколова, С.В. Склярів, А.П. Тузов, І.Г. Філановський, Б.В. Харазішвілі та інші вчені [39; 38; 106; 202; 212; 215; 275; 285; 295; 299; 304; 355; 406; 493; 537; 635; 685; 721; 737; 804; 853; 951; 1020; 1079; 1132]. Крім того, окремі питання мотиву та мотивації злочинної поведінки досліджували у галузі психологічної науки, зокрема, такі вчені, як: Є.П. Ільїн [388], В.І. Ковальов [436], А.Х. Маслоу [626], Дж.А. Міллер [1194], К.К. Платонов [754], С.Л. Рубінштейн [821], Д.Н. Узнадзе [1010].

Але, незважаючи на таку досить велику кількість досліджень, багато питань щодо цієї проблеми залишилися невирішеними, а окремі з них мають дискусійний характер. Зокрема, не вирішено питання про співвідношення понять мотиву поведінки і мотиву злочину; не вироблено однозначних критеріїв класифікації мотивів злочину; немає чітких критеріїв для визначення юридично значущих мотивів злочину. До того ж не всі мотиви отримали належну оцінку з позицій теорії кримінального права. Також відсутнє і універсальне визначення поняття мотиву злочину.

Перш за все потрібно з'ясувати природу мотиву злочину. Зауважимо, що цьому питанню були присвячені дослідження не лише юристів, але і психологів та філософів. І, хоча кожна з наук ставила перед собою різні завдання при з'ясуванні причини асоціальної поведінки, всі вони передбачали те, що вирішення даної проблеми має не лише теоретичне, але і практичне значення. Існує три основні концепції щодо визначення природи мотивації суспільно небезпечної поведінки, у межах яких розглядалися причини злочинності в цілому і мотивація кримінальної поведінки зокрема, а саме: антропологічна (біологічна); психологічна; соціологічна (соціально-психологічна) [322, с. 13].

Антропологічна концепція виникла наприкінці XVIII ст. і набула розвитку у XIX ст. Представники даної школи вважали, що русійну силу поведінки особи

закладено в її внутрішній психофізіологічній природі: доводилося, що спрямованість поведінки кожної особи є вродженою, генетично обумовленою її темпераментом, біологічними потребами [898]. Такої позиції дотримувалися Ф. Галль, Д. Дріль, Ч. Ломброзо [587], І. Лафатер [570] та інші.

На нашу думку, найбільш повно дана концепція представлена у працях Ч. Ломброзо. Вчений зауважував, що зовнішність злочинця має яскраво виражені відхилення від норми, на основі чого ним була вироблена система антропометричних ознак, яка, на думку вченого, дозволяла не лише відмежовувати злочинця від звичайної людини, але і встановлювати за сукупністю зовнішніх ознак тип злочинця (вбивця, гвалтівник, шахрай тощо) [587, с. 137, 139]. Найбільш відомою є концепція Ч. Ломброзо про спадковість: він висловлював ідею про вроджений, спадковий характер злочинця і вважав, що в основі його мотивації перебувають виключно біологічні імпульси, які доходять до нас від далеких біологічних родичів [587, с. 125]. Але слід зазначити, що концепцію Ч. Ломброзо про спадковість, генетичну обумовленість злочинного характеру поведінки більшість учених не сприйняли. При цьому наголошувалося, що якби причини злочинності обумовлювалися лише спадковістю, то злочинність уже було б подолано шляхом встановлення контролю над усіма, хто має таку генетичну схильність.

Е. Феррі визначав комплекс факторів, які мотивують поведінку, що не відповідає загальноприйнятій у суспільстві нормі, зазначаючи, що мотивація будь-якої поведінки, у тому числі й злочинної, обумовлюється єдністю антропологічного, фізичного і соціального факторів. Учений вважав, що: антропологічні фактори – це біологічна, органічна будова індивіда (певні аномалії та відхилення від норми), будова його психіки (особливості волі та свідомості); фізичні фактори – це фактичне середовище проживання (клімат, температура, природне середовище); соціальні фактори – це соціальна організація суспільства (устрій, економіка, мораль, погляди, законодавство) [1027, с. 134–135]. Крім того, серед соціальних факторів визначальну роль автор відводив соціалізації [1027, с. 278].

Наступна концепція щодо природи мотивів злочину – психологічна – виникла наприкінці XIX ст. Представниками даного напрямку є А. Адлер та З. Фрейд. Так, зокрема, З. Фрейд, досліджуючи механізм і підстави злочинної поведінки особи, дійшов висновку, що у витоках її злочинної поведінки перебувають інстинкт агресії (руйнування), який є основою поведінки окремих осіб. Саме цей інстинкт і виявляється, як правило, у злочинних діяннях [1049, с. 22–23]. Отже, злочинна поведінка, з цієї точки зору, пояснювалася певними внутрішніми психологічними процесами людини.

Внутрішні механізми поведінки особи досліджувалися також Д. Доллардом і Н. Міллером, які також були прихильниками психологічної концепції і дотримувалися теорії З. Фрейда. Зокрема, на думку вчених, асоціальні вчинки, у тому числі й злочинні, обумовлюються саме агресивним станом особи [364, с. 36–37]. Вчені зазначали, що агресія може виникати не лише на основі природного інстинкту самозбереження, але і в результаті фрустрації. Послідовником З. Фрейда був А. Адлер, який наголошував, що в основі психологічної концепції мотивів злочину є комплекс неповноцінності – особлива форма світовідчуття і поведінки окремих осіб, яка є результатом перебільшеного відчуття неповноцінності [8, с. 153]. Особливість цього комплексу полягає в тому, що комплекс неповноцінності переходить у комплекс переваги, який і пояснює злочинну поведінку. Такий перехід одного комплексу в інший характерний саме для осіб зі злочинними схильностями [8, с. 155–156].

У межах цієї концепції щодо розуміння природи злочинної мотивації потрібно згадати такий напрям, як біхевіоризм, засновником якого вважається Дж. Уотсон [1017]. На думку біхевіористів (від англ. behavior – поведінка), поведінка людини обумовлена виключно стимулами зовнішнього середовища: тобто поведінка людини зводиться лише до чітко визначених реакцій на спонуки зовнішнього середовища [322, с. 25]. Однак поведінку людини як складну цілеспрямовану діяльність не можна пояснити лише з позицій її реакції на навколишню об'єктивну реальність (середовище). Зовнішні стимули мають ураховуватися при визначенні природи мотивації злочинної діяльності.

Третя концепція – соціологічна – виникла і набула розвитку у ХХ ст. Сутність цієї теорії полягає в тому, що дослідження мотивації поведінки взагалі і злочинної, зокрема, не обмежуються лише біологічними чи психологічними механізмами, їх співвідносять із соціальними факторами злочинної мотивації особи, віддаючи перевагу останнім [322, с. 25]. Прихильниками соціологічного напряму були А. Кетле [421], Г. Тард [909], Е. Фромм [1049; 1050]. Зокрема, А. Кетле та Г. Тард вбачали основну причину злочинної поведінки у зовнішніх обставинах, соціальних факторах і умовах життя людей [322, с. 26].

На думку Е. Фромма, насильство детермінується зовнішніми обставинами та внутрішніми установками (спрямованістю особистості) [1050, с. 20]. Вчений зазначає, що кожна конкретна форма насильства виявляється як результат установок, спрямованості конкретної особистості, а сама спрямованість є наслідком соціалізації цієї особистості, певних, нерідко складних життєвих обставин цієї людини. Витоки і мотиви злочинної поведінки детермінуються єдністю соціального і особистісного (індивідуального): злочинність породжується не самою особою і не самими зовнішніми обставинами, а їх взаємодією [1050, с. 20]. Отже, при визначенні природи мотиву злочинної поведінки у межах соціологічної теорії беруться до уваги одночасно і особистісний (індивідуальний) фактор, і соціальний. Е. Фромм зазначав, що в індивідуальному факторі визначальну роль відіграють установки, спрямованість особистості та її ціннісні орієнтації, які залежать від «передвизначеного» соціального походження, виховання, навколишнього середовища, рівня освіти, віку, фізичних якостей і такої обставини, як спадковість; у соціальному факторі важливими є соціальні умови життя конкретної особи і задоволення її потреб [322, с. 27–28]. У даному разі мотивація кримінальної поведінки обумовлюється: 1) біологічними особливостями особи, які закладені в її людській природі і впливають на формування системи потреб, схильностей та прагнень; 2) соціальними особливостями життєдіяльності особи, які виявляються в орієнтаціях, цінностях, психологічних установках [322, с. 28].

Слід зазначити, що дані концепції піддавалися критиці. Так, зокрема, І.С. Ной вважає, що соціальне середовище не впливає на особу, яка народилася з певною програмною поведінкою, – людина не може стати злочинцем, якщо це не закладено на генетичному рівні [713, с. 107]. Деякі автори вважають, що біологічний фактор є необхідною, але недостатньою умовою суспільно небезпечної поведінки суб'єкта. М.О. Стручков та Н.П. Бочков узагалі відкидали роль біологічного фактора в мотивації злочинної поведінки [111, с. 53; 895, с. 115]; А. Маслоу вважав, що кожна людина має власну сутнісну природу, певну обумовленість психологічної структури потреби, а можливості й тенденції розвитку людини певною мірою детерміновані генетично (на рівні спадковості) [626, с. 354]. Але при цьому він водночас заперечує доцільність виключно біологічного підходу до визначення природи мотиву злочинної поведінки.

Взагалі, виходячи із сутності кожної із зазначених вище концепцій природи мотиву злочинної поведінки, можна сказати, що всі вони зводяться до визнання основним одного або декількох факторів у формуванні злочинної поведінки. Можна погодитися з тим, що систему потягів, які визначають характер поведінки людини, потрібно розглядати в комплексі, об'єднуючи всі названі фактори (біологічний, психологічний та соціальний). Лише їх поєднання і встановлення між ними певного балансу, який є індивідуальним для кожної особи, і породжують поведінку певного характеру [322, с. 32]. Тому для визначення природи мотивації злочинної поведінки необхідно встановити психологічну основу сил (рушійних факторів), які спонукають до здійснення певних діянь і визначають спрямованість тих чи інших вчинків людини з точки зору біологічних, психологічних та соціальних чинників. Тому ми вважаємо, що правильною є думка стосовно доцільності розгляду природи злочинної мотивації у межах біопсихосоціальної концепції.

З позиції вказаної концепції злочинної мотивації потрібно також визначати сутність та ознаки мотиву злочину як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. При визначенні поняття мотиву злочину необхідно враховувати, що воно має бути максимально зрозумілим і практично обумовленим, оскільки

інтелектуальні та вольові внутрішні психічні процеси діяльності особи не підлягають візуальному спостереженню. Правильне встановлення суб'єктивної сторони складу злочину неможливе без вивчення і розкриття мотивів злочину, оскільки без цього неможливо скласти належне уявлення про характер процесу, який відбувається у свідомості суб'єкта в момент вчинення злочину [663, с. 13].

Поняття, які характеризують спонукання особи до вчинення злочину, мають вузьке юридичне розуміння [593, с. 7]: для кримінального права значення мають, в основному, діяння, а психічні процеси, які їх супроводжують, мають значення лише в тому випадку, коли вони об'єктивуються в реальній дійсності. Деякі вчені зазначають, що у реальній дійсності ніяких мотивів не існує – їх не можна спостерігати безпосередньо, і тому вони не можуть уявлятися як факти дійсності; вони можуть бути лише умовними допоміжними конструкціями нашого мислення [379, с. 65].

Сам термін «мотив» походить від лат. «mover», що означає «рух», або грец. «mover», що означає «те, що рухає» [242, с. 99]. Він вживається для визначення кола різних чинників, які впливають на будь-яку діяльність, тобто викликають її [376, с. 13]. У психологічній науці часто відбувається підміна поняття мотиву причинами і підставами явища, метою та ідеалами, емоціями і прагненнями, потребами і бажаннями, світоглядом та інтересами тощо [578, с. 101]. У цілому, в психології мотив людської діяльності визначається як потреба, мета, намір, властивість особистості, емоційний стан людини.

Як зазначає у своєму дослідженні А.В. Савченко, іноземна (західна) психологічна думка висвітлює питання мотиву в межах найрізноманітніших теорій і концепцій, представлених багатьма психологічними школами і напрямками [826, с. 9]. Щодо розуміння сутності мотиву діяльності (поведінки), то деякі вчені ототожнюють його з потягом [1175, с. 296], інстинктом [1192, с. 277]; рухом («драйвом») [1181, с. 338]. Також зустрічається визначення мотиву поведінки через такі психологічні категорії, як «потреба у досягненні» [1191, с. 351], «потреба у самоактуалізації» [1190, с. 207].

Західна психологічна наука не містить поняття мотиву поведінки (діяльності) в загальноприйнятому для нас розумінні [386, с. 57]. З мотивом злочину часто пов'язується реалізація сексуальних потягів, потреб, бажань [1187, с. 83–92].

Диспозиційний напрям у психології представляє Г. Олпорт, який вважає, що не існує загальної для всіх схеми мотивів, оскільки вони унікально функціонують у житті кожної людини. Вчений це пояснює тим, що кожна людина є унікальною і вирізняється певними індивідуальними рисами (диспозиціями) – характеристиками, які обумовлюють і спрямовують її поведінку [1139, с. 220].

Щодо гуманістичної теорії у психології, то її представник К. Роджерс зауважує, що мотив являє собою властиву організму тенденцію до розвитку всіх своїх здібностей задля збереження та розвитку особистості [1206, с. 196].

Щодо гештальтпсихології, то у цьому напрямі психології так само відсутнє визначення, власне, поняття мотиву діяльності – лише зазначається, що жоден мотив не є основним, а кожен вчинок має багато причин [1220, с. 244].

У більшості західних теорій та концепцій мотиви розглядаються шляхом біологізації їх сутності, нехтування впливу соціальних детермінант і застосування ідеалістичних і метафізичних методів досліджень [1159, с. 7]. Усе це в підсумку не дозволяє підійти до вирішення проблеми мотиву людської поведінки та діяльності.

Досить поширеним у психології вважається визначення мотиву як чинника, що спонукає людину до діяльності, відображаючись у її свідомості й спрямовуючи її на задоволення певної потреби [312, с. 296]. Також у ряді джерел наголошується, що мотив – це конкретизована потреба, яка виявляється в тих чи інших предметах [341, с. 153]. Подібним є визначення поняття мотиву як внутрішнього спонукання, що формується під впливом потреб та інтересів людини [886, с. 173]. Такі визначення є близькими, оскільки у них мотив розцінюється як чинник, що спонукає людину до діяльності для задоволення певної потреби.

В юридичній психології мотив визначається як усвідомлене прагнення до діяльності для задоволення потреб, інтересів та інших прагнень [423, с. 158]; свідоме спонукання до досягнення мети, усвідомлена особистісна необхідність [952, с. 169]. Ці визначення мотиву містять вказівку на його характерні ознаки, а саме: усвідомленість, спонукання до діяльності для задоволення потреб, досягнення мети. При цьому не можна не враховувати існування неусвідомлених елементів мотивації, які виявляються в інстинктивних реакціях самозахисту, збереження цілісності організму тощо [764, с. 52]. Також деякі вчені визначають мотив злочину як особистісне самовиправдання конкретної злочинної мети, особистісний зміст акту поведінки [650, с. 187]. Осудна особа завжди усвідомлює мету власної діяльності й засоби, які вона використовує для її досягнення, а тому повинна відповідати за прийняті рішення, вибір мотиву своєї діяльності та за саму діяльність, а також за результати цього процесу.

Незважаючи на те, що мотив поведінки людини є більшою мірою психологічною категорією, одночасно він є і міждисциплінарним поняттям. Це обумовлено тим, що мотив дає найповніше уявлення про людину, яка визнається винуватою у вчиненні злочину. У кримінальному праві висловлюється думка, що з'ясування вини на 20–30% залежить від визначення інтелектуального моменту і на 70–80% – від мотиваційно-вольового [663, с. 15]. Психологічна сутність злочину, на основі якої у особи формується внутрішнє ставлення до своїх діянь та їх наслідків, полягає, передусім, у мотивації, тобто в тому, заради чого особа вчинює суспільно небезпечне діяння [658, с. 3].

Проблему визначення мотиву злочину як самостійної категорії пов'язано з тим, що деякі вчені вважають неможливим використовувати у кримінальному праві психологічне поняття мотиву [906, с. 41]. Дійсно, використовувати виключно психологічне визначення поняття мотиву поведінки у кримінальному праві буде некоректним, оскільки тут потрібно встановити особливості мотиву саме злочинної поведінки, а не мотиву взагалі. Хоча деякі вчені все-таки зазначають, що при характеристиці злочинних діянь необхідно використовувати

поняття мотиву правомірної поведінки [1079, с. 23], оскільки введення кримінально-правового визначення мотиву є ненауковим [1054, с. 27].

А.Г. Мустафаде звертає увагу на те, що між психологічним і кримінально-правовим поняттями мотиву немає принципових відмінностей, оскільки кримінально-правова доктрина ніколи не займалася створенням власного, відмінного від психологічного, поняття мотиву [664, с. 15]. Тому є можливим взяти такі психологічні визначення за основу, оскільки злочинна поведінка є складовою частиною поведінки людини взагалі, визначивши характерні особливості мотиву суспільно небезпечної діяльності особи. На це звертають увагу й інші вчені [214, с. 57]. Поняття мотиву злочину в кримінальному праві необхідно визначати, враховуючи особливості цієї категорії як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину.

Для того, щоб повно визначити поняття мотиву злочину, потрібно встановити характерні риси мотиву злочинної поведінки, які відображають специфіку саме такої діяльності: перебуваючи під юрисдикцією кримінального права, мотиви набувають дещо іншого значення, яке обумовлюється їх особливою роллю у встановленні наявності складу відповідного злочину та його кваліфікації. При цьому потрібно враховувати і загальні психологічні характеристики мотиву поведінки людини в цілому.

У якості мотивів можуть виступати: 1) почуття [685, с. 83–89]; 2) стимули до певної поведінки [113, с. 231]; 3) потяги, прагнення, бажання, інтереси [592, с. 47]; 4) психічні стани людини [304, с. 40–41; 355, с. 72]; 5) емоції [906, с. 10]. Можна погодитися з тим, що в даному разі відбувається підміна поняття мотиву вказаними вище категоріями, що унеможлиблює його самостійність [663, с. 18]. Дійсно, вказані вище категорії існують незалежно одна від одної, і визначати кожна з них за допомогою іншої є недоцільним і порушує принципи побудови визначення понять [175, с. 35–36].

На думку Б.С. Волкова, мотив – це те, що, відображаючись у свідомості людини, спонукає її вчинити злочин [215, с. 62]. У такому визначенні мотиву бракує певної конкретизації: з визначення незрозуміло, які характерні особливості

притаманні мотиву злочину, що перебуває в його основі, чим він є за своєю сутністю. Л.Д. Гаухман зазначав, що мотив злочину – це спонукальний стимул, джерело активності людини [232, с. 166]. Але таке визначення не показує специфіки мотиву саме злочинного діяння, оскільки є занадто абстрактним і майже ідентичним психологічному визначенню мотиву поведінки.

Також інколи звертається увага на те, що основною характеристикою мотиву є усвідомлені спонукання [821, с. 542]. Зокрема, зазначається, що мотив злочину є усвідомлене і оціночне спонукання, яке сприймається особою як ідеальна підстава для виправдання своєї злочинної поведінки [493, с. 11].

Підкреслимо, що поняття мотиву злочину є предметом дослідження не лише науки кримінального права, але і кримінальної процесуальної та кримінологічної наук. Стосовно кримінального процесу, то тут не дається конкретного визначення мотиву злочинної поведінки; наголошується лише на тому, що мотив існує в кожному злочині. Саме тому однією з вимог кримінального процесу є те, що мотив злочину необхідно доводити у кожному розслідуваному злочині (при цьому неважливо, вчиненому шляхом дії чи бездіяльності, умисно чи необережно) [562, с. 231].

Визначення мотиву злочину дається також у кримінології. Зокрема, наголошується, що мотивом злочину є спонукання, яке сформувалося під впливом соціального середовища, особистісних якостей, а також життєвого досвіду особи, і яке є внутрішньою, безпосередньою причиною її конкретної злочинної діяльності та виражає ставлення особи до того, на що спрямовано цю діяльність [620, с. 14]. Таке визначення аналогічно до кримінально-правової науки характеризує мотив злочину через спонукання. Натомість інше кримінологічне визначення мотиву злочину, під яким розуміється активний стан людської психіки, що породжує поведінку [368, с. 47], на нашу думку, перебуває поза межами юридичної науки, оскільки тут визначаються лише загальні психологічні категорії.

В основі формування мотиву поведінки людини перебуває та чи інша її потреба (або їх сукупність), тобто джерелом будь-якої активності людини є

потреби [316, с. 211–219]. У кримінальному праві набула поширення така класифікація потреб людини: 1) індивідуально-органічні (потреби в харчуванні, одязі, житлі, безпеці та інших первинних умовах життєдіяльності); 2) родові (сексуальні потреби, батьківській інстинкт, турбота про сім'ю, потреби в спілкуванні з родичами); 3) потреби в пізнанні та активності (когнітивно-психологічні); 4) «соціабельні» потреби в престижі, співчутті, самовираженні, справедливості [657, с. 162].

На думку деяких вчених, формуванню мотиву злочину передують деформовані, викривлені потреби особистості, неадекватна ієрархізація актуалізованих потреб [764, с. 58]. Таким чином, потреба особистості має вирішальне значення для формування мотивів поведінки особи [1222, с. 4749].

Потрібно також звернути увагу на те, чим відрізняються мотиви злочину від злочинних мотивів. На думку О.М. Подільчак, відмінність цих двох категорій полягає в тому, що мотиви злочину мають місце у ланцюгу інших елементів злочинної діяльності та її наслідків [764, с. 62]. На нашу думку, точніше відмінність між мотивом злочину і злочинним мотивом характеризує те, що поняття злочинного мотиву пов'язане з не схвалюваними мораллю та соціумом потребами і відповідними їм спонуканнями [243, с. 208]. Такі потреби необов'язково можуть у кінцевому підсумку призвести до вчинення протиправного суспільно небезпечного діяння – людина може їх задовольнити цілком законним способом, хоча, можливо, і неприйнятним для суспільства. А от мотиви, які призводять до вчинення злочину, можуть бути цілком законними і перебувати у площині морально прийнятних категорій: забезпечення сім'ї, допомога рідним або близьким тощо. Тому правильним є вживання словосполучення «мотив злочину», а не «злочинний мотив», який є рушійною силою для вчинення злочину.

Отже, серед вчених у галузі кримінального права, кримінального процесуального права та кримінології відсутня єдність думок щодо визначення поняття мотиву злочину та його характерних особливостей. Вказані кримінально-правові, кримінальні процесуальні та кримінологічні визначення мотиву злочину

свідчать про те, що вони не повною мірою враховують мотиваційний аспект поведінки людини. У них відсутня вказівка саме на суб'єктивну рушійну силу, яка обумовлює реалізацію мотиву, оскільки суб'єкт вчинює злочин, як правило, для задоволення своїх потреб і власних прагнень (бажань). При цьому поняття мотиву злочину повинне включати всі ознаки, властиві даній дефініції, а саме: свідомий і вольовий характер, вирішальний вплив потреб людини на задоволення її бажань, відповідність мотивів поставленій меті, суспільно небезпечний характер мотивованої таким чином діяльності й настання у її результаті кримінальної відповідальності.

Таким чином, мотив злочину можна визначити як свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, що має суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність [172, с. 17]. На наш погляд, таке визначення дозволить краще дослідити глибину змістового аспекту мотиву злочину, що сприятиме його правильній кваліфікації і дотриманню принципів кримінального права.

Причинами злочинної поведінки людини можуть бути не лише незлочинні або злочинні мотиви – в окремих випадках людина вчинює злочин заради самого злочину (наприклад, хуліганство) [663, с. 27]. Це може виявлятися і при здійсненні злочинів, які вчинюються через потребу довести комусь свою значущість, авторитет, самоутвердитися тощо. Але назвати ці злочини немотивованими не можна, оскільки така поведінка мотивується певними потребами особи.

У чинному КК України, визначаючи мотив як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, законодавець використовує різні термінологічні конструкції. Так, зокрема, у нормах КК України вживаються такі терміни:

1) «з ... мотивів/у» (ч. 3 ст. 110², п. 6, 7, 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129, ч. 2 ст. 146, ст. 148, ст. 172, ст. 218¹, ст. 219, ст. 232, ч. 2 ст. 258⁵, ч. 1, 3 ст. 296, ч. 2 ст. 297, ст. 299, ч. 2 ст. 317, ст. 319, ч.

2 ст. 330, ч. 3 ст. 332, ст. 357, ч. 1 ст. 364, ч. 3 ст. 371, ч. 2 ст. 375, ч. 2 ст. 383, ч. 2 ст. 384, ч. 1 ст. 423, ч. 3 ст. 431);

2) «з помсти» (ст. 386);

Крім того, у деяких нормах Особливої частини КК України взагалі не вказується мотив і відсутня будь-яка інша вказівка на його обов'язкову наявність як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, але він чітко простежується, виходячи із змісту відповідної норми. Наприклад, ст. 127 КК України, у якій зазначено: «... з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється ...», що свідчить, на наш погляд, про наявність мотиву помсти; злочини, передбачені ст. 178 «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків», ст. 179 «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь» і ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» КК України, також можуть вчинюватися переважно з мотивів релігійної нетерпимості, хоча при цьому особа може керуватися і хуліганським мотивом або іншими спонуканнями; злочини проти власності, передбачені ст. 185–191 КК України, вчинюються з корисливих мотивів, які можуть поєднуватися з іншими спонуканнями.

Визнаючи факультативність мотиву, вчені обґрунтовують свою позицію тим, що у диспозиціях більшості статей кримінального закону немає вказівки на мотиви, відповідно, вони не мають значення для кваліфікації, а тому не є обов'язковими. Тим часом використання психологічних знань у регулюванні кримінально-правової боротьби зі злочинністю на законодавчому і правозастосовному рівнях – об'єктивна соціальна потреба [663, с. 28]. Більше того, як уже зазначалося вище, відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України, у кримінальному провадженні підлягають доведенню, зокрема, мотив і мета вчиненого кримінального правопорушення.

Деякі вчені вважають, що мотиви злочинної поведінки існують і повинні встановлюватися не лише в умисних, але і у необережних злочинах [276, с. 60]. Адже необережний злочин також є вольовою поведінкою особи, яка має свої мотиви і мету. При цьому наголошується, що усвідомлені прагнення не

вичерпують усіх факторів, які детермінують злочинну поведінку: незважаючи на те, що неусвідомлених мотивів суспільно небезпечної поведінки бути не може, ступінь такої усвідомленості у кожному конкретному випадку вчинення суспільно небезпечного діяння є індивідуальною [663, с. 22]. Деякі автори, зокрема Д.В. Ветров, вважають, що необережний злочин також є проявом людської волі, яка є цілеспрямованою, тобто мотив при вчиненні необережних злочинів так само має місце, і його необхідно встановлювати [202, с. 11].

Зазначимо, що, хоча мотиви необережних злочинів і не спрямовані безпосередньо на вчинення злочину або на досягнення суспільно небезпечних наслідків, які настають у результаті вчинення цих злочинів, вони містять елементи негативного ставлення особи до вимог закону, норм, правил поведінки у зв'язку з певними професійними обов'язками або правилами співжиття у суспільстві (правила безпеки на виробництві, хімічних підприємствах, правила поводження з вибуховими або легкозаймистими речовинами тощо). Мотиви при вчиненні необережних злочинів набувають форму спонукань до порушення певних правил поведінки або невиконання певних діянь, які особа могла і зобов'язана була виконати в силу своїх професійних, службових чи інших обов'язків. Таким чином, мотиви суспільно небезпечного діяння, які призвели до вчинення злочину з необережності і є мотивами необережного злочину.

Мотиви на рівні законодавства поділяють на юридично значущі при кваліфікації та інші, які набувають значення під час подальшої реалізації норм кримінального законодавства (при реалізації норм Загальної частини КК України щодо призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, умовно-дострокового звільнення тощо). За такого підходу до розуміння значення мотиву як психологічно-правової категорії дана ознака суб'єктивної сторони складу злочину має значення для всіх злочинів без винятку. При цьому психологічний аспект мотиву злочину характеризує зміст умислу, який утворюється від злочинного або незлочинного мотиву, або необережності, яка утворюється, як правило, від загального мотиву. В умисних злочинах мотив є детермінантою суспільно небезпечної поведінки і є юридично значущим, а у

злочинах, вчинених з необережності, мотив, з юридичної точки зору, є загальним. Але у будь-якому випадку мотив наповнює суб'єктивну сторону будь-якого злочину, може впливати на кваліфікацію (в умисних злочинах), а також є ознакою, яка враховується при призначенні та виконанні покарання, застосуванні таких інститутів, як звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування.

Також мотив злочину і у самому складі злочину може мати різне значення. Зокрема, є мотив, що визнається обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони основного складу злочину, за відсутності якого злочин кваліфікуватиметься за іншою нормою або взагалі втрачатиме свою суспільну небезпечність (наприклад, ст. 148 КК України). В інших злочинах мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, який утворює кваліфікований (наприклад, ч. 2 ст. 146 КК України) чи особливо кваліфікований (наприклад, ч. 3 ст. 110² КК України) склад. Крім того, мотив може утворювати і склад привілейованого злочину (наприклад, ст. 118 КК України). Також, з огляду на норми Загальної частини КК України, він може обумовлювати наявність обставин, які обтяжують або пом'якшують покарання.

Таким чином, кримінально-правове значення мотиву як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину полягає в його впливі на кваліфікацію злочину (основного, кваліфікованого, особливо кваліфікованого чи привілейованого); призначення покарання та його відбування; можливість звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання (його відбування). Також мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину має і кримінологічне значення: він може сприяти прогнозуванню поведінки засудженого в період відбування покарання, після звільнення від відбування покарання до моменту погашення або зняття судимості. Мотив злочину дозволяє чітко відмежувати один склад злочину від іншого. Зокрема, корисливий мотив визнається ознакою, яка відмежовує вимагання від протидії законній господарській діяльності (ст. 206 КК України) та від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України) [783].

Деякі вчені вважають, що мотив (так само, як і мету) злочину можна включити до поняття вини [857, с. 39]. Однак між виною та іншими ознаками суб'єктивної сторони складу злочину існує тісний взаємозв'язок, який не виключає самотійного юридичного значення кожної окремої ознаки [804, с. 61]. Тому мотив, поряд із виною, входить до суб'єктивної сторони складу злочину як самотійна суб'єктивна ознака.

Мотиви, які обтяжують покарання, визначено у ч. 1 ст. 67 КК України. До них законодавцем віднесене вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату. Перелік обставин, що обтяжують покарання, є вичерпним. Мотиви, які пом'якшують покарання, у ст. 66 КК України не визначено. Відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України, під час судового розгляду кримінального провадження суд має право визнати будь-яку обставину такою, що пом'якшує покарання, у тому числі й мотив злочину. Але визнання такої обставини має бути обґрунтованим у самому вирокі [635, с. 81]. У випадку, якщо мотив злочину як обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання, закріплений як ознака суб'єктивної сторони складу конкретного злочину, то він не може повторно враховуватися при призначенні покарання.

Незважаючи на роль, яку відіграє мотив злочину при кваліфікації суспільно небезпечних діянь, у правозастосовній практиці його значення недооцінюється. У п. 2 ч. 3 ст. 374 «Зміст вироку» КПК України зазначається, що в разі визнання особи винуватою у мотивувальній частині вироку зазначаються формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення. Вважається, що у диспозиціях складів злочинів, при описі яких законодавець не вказав мотиву злочину, останній має значення лише як обставина, що впливає на призначення покарання [962, с. 141].

У теорії кримінального права запропоновано декілька варіантів класифікації мотивів злочину. Зокрема, С.А. Тарарухін вважає, що мотиви злочину потрібно поділяти на три групи: 1) мотиви особистісного характеру, які включають мотиви, що породжуються різноманітними потребами та інтересами предметного

характеру, і мотиви, що викликаються емоційними переживаннями і станом, який не має предметного характеру; 2) мотиви, які не мають особистісного сенсу і не пов'язані із задоволенням власних потреб та інтересів винуватого; 3) ситуаційні мотиви, які викликаються, передусім, протиправною поведінкою потерпілого, яка має ворожий характер [906, с. 22–24].

П.С. Дагель називає три групи мотивів злочину: 1) суспільно небезпечні, до яких належать антидержавні (спрямовані проти будь-якої держави, нації, релігії) і особисті ниці мотиви (корисливість, хуліганські спонукання, помста, ревності, жорстокість, заздрощі, статеві потяги тощо); 2) суспільно нейтральні, до яких належать мотиви, позбавлені ницого змісту (співчуття, родинні почуття, сором, захопленість, образа тощо); 3) суспільно корисні, до яких належать неправильно сприйняті інтереси держави, організації та інших осіб, а також мотиви, пов'язані з обставинами, що виключають злочинність діяння [275, с. 265–271]. Однак, на думку О.І. Рарога, суспільно корисних мотивів злочину в дійсності бути не може: суспільно корисними можуть бути лише ті переконання, якими особа керується у своєму прагненні досягти суспільно корисного або суспільно нейтрального результату. Але якщо для досягнення такого результату суб'єкт застосовує способи і засоби, які є злочинними з точки зору права, і його свідомістю відображається соціальна шкідливість цих способів, засобів і кінцевого результату, то і суб'єктивні спонукання особи набувають соціального осуду. Тому, вважає автор, виокремлення суспільно корисних мотивів злочину засноване на неприпустимому розриві об'єктивного і суб'єктивного змісту злочинного діяння [803, с. 43]. Подібної точки зору дотримується і С.А. Тарарухін [906, с. 84]. Але ми не можемо погодитися з вченими, які вважають, що суспільно корисні мотиви не можуть призвести до злочинного результату. Зокрема, йдеться про вчинення суспільно небезпечних діянь із суспільно корисних мотивів за обставин, що виключають злочинність діяння, у випадках, коли особа виходить за законодавчо визначені межі таких обставин. У вказаних випадках говориться про позитивну вину, а отже, не виключеною є і наявність суспільно корисного мотиву,

за якого зусилля особи спрямоване на досягнення позитивного результату своєї діяльності.

На нашу думку, найбільш точним є поділ мотивів злочину на групи за критерієм соціальної спрямованості: 1) суспільно небезпечні мотиви; 2) суспільно нейтральні мотиви; 3) суспільно корисні мотиви. До першої групи пропонуємо віднести мотиви, які утворюють склади умисних злочинів (наприклад, хуліганський мотив, корисливий мотив, мотив расової, національної або релігійної нетерпимості, мотив помсти). До другої групи – ті, які призводять до вчинення злочинів з необережності (наприклад, родинні почуття, сором, захопленість, образа). До третьої групи належать мотиви, якими керуються особи при вчиненні суспільно небезпечних діянь за обставин, що виключають злочинність діяння, але перевищують їх допустимі межі (наприклад, мотив співчуття, альтруїзм, виконання обов'язку).

При цьому необхідно зазначити, що типовими формами прояву злочинної мотивації є: корисливість, ревності, помста, хуліганські спонукання, заздрощі, прагнення уникнути певних негативних наслідків тощо. Найбільш поширеним серед усіх мотивів є корисливий мотив. Корисливість вважається, крім того, і одним із найбільш сильних спонукань, які штовхають людину на вчинення злочину. Так, наприклад, висловлюється думка про те, що за силою свого казуального впливу на особистість, за динамічністю властивості викликати активність корисливий мотив не має собі рівних і може поступатися лише статевому інстинкту [214, с. 42]. Взагалі корисливий мотив є характерним для злочинів майнового характеру, але закон пов'язує корисливість не лише з вказаним видом злочинів. Так, наприклад, корисливий мотив утворює склади злочинів, передбачених п. 6 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 167, ст. 297, ч. 2 ст. 330 КК України.

Дійсно, будь-яка мотивація злочину може бути визнана корисливою у випадку, якщо в системі спонукань і потреб є предмет у вигляді матеріального блага, причому незалежно від того, чи є він кінцевою або проміжною метою такої злочинної діяльності. Незважаючи на всю різноманітність злочинів, які можуть

бути вчинені з корисливих мотивів або які ним супроводжуються, він визначається неоднозначно.

Для того, щоб запропонувати найбільш повне кримінально-правове визначення корисливого мотиву, потрібно звернутися до загальнонаукових визначень цього та похідних від нього термінів. Так, наприклад, у словниках корисливість визначається як вигода, нажива, матеріальна корисливість, матеріальна зацікавленість, жадібність, прагнення збагатитися [146, с. 574].

При визначенні поняття корисливого мотиву злочину потрібно враховувати, що, власне, корисливість може виражатись у різних формах. Інколи зазначається, що у яких би формах не виявлялася корисливість, вона завжди пов'язана з прагненням до незаконного збагачення [663, с. 82]. Деякі автори вважають, що корисливість включає декілька аспектів: прагнення до наживи; бажання позбавитися від матеріальних витрат; прагнення забезпечити матеріальну вигоду іншим особам, а також різні поєднання вказаних варіантів [951, с. 84].

У цілому корисливі мотиви мають дві основні форми вираження: 1) отримання певної матеріальної вигоди і 2) звільнення від певних матеріальних витрат (зобов'язань). З урахуванням кримінально-правового визначення мотиву, корисливий мотив можна охарактеризувати як свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, що виявляється у прагненні особи до отримання певних матеріальних благ або звільнення від матеріальних зобов'язань шляхом вчинення злочинного діяння, передбаченого у КК України.

Особливе місце у мотиваційній структурі злочинної поведінки займає хуліганський мотив. У кримінальному праві зазначається, що хуліганські спонукання є однією з найпоширеніших ознак суб'єктивної сторони складів злочинів, вчинених за обтяжуючих обставин [402, с. 99–100]. Але фактично більшість вчених і законодавець при формулюванні хуліганського мотиву спираються на морально-етичні, моралістичні категорії, розуміння яких є оціночним [217, с. 4]. Так, А.В. Наумов зазначає, що в основі хуліганських спонукань перебуває прагнення у грубій формі показати свою «могутність» та

силу, бажання познущатися над оточуючими, повернути до себе увагу власною цинічною поведінкою [685, с. 51].

Більшість спроб визначити поняття хуліганського мотиву спрямовані на з'ясування саме психологічного змісту, а не зовнішнього його прояву. Зокрема, М.Й. Коржанський вважає, що хуліганські спонукання – це прагнення невихованої людини, яка характеризується низькою культурою і нестримним егоїзмом, до самоутвердження, самовираження [473, с. 7]. Також існує думка про те, що хуліганські мотиви завжди характеризуються прагненням показати зневажливе ставлення до законів, правил співжиття, суспільства і гідності інших людей. Крім того, деякі визначення підкреслюють складний, комплексний характер хуліганських мотивів. Так, І.Я. Козаченко вважає, що внутрішня сила, яка спонукає винуватого до виявлення певного хуліганського прояву, може зводитися не до одного, а до множинності мотивів, які називаються в кримінальному праві хуліганськими спонуканнями і виступають у кожному випадку або окремо, або у певному поєднанні чи сукупності з нехуліганськими спонуканнями – корисливість, гнів, заздрощі, ревності тощо [442, с. 30]. За своїм змістом хуліганські спонукання являють собою складний мотив, у якому поєднуються безмежний егоїзм, неправильне уявлення про межі особистої свободи, культ грубої сили, прагнення «випробувати себе», спалах несвідомої злості [102, с. 76].

У кримінально-правовій літературі висловлюється і протилежна точка зору, за якої вважається, що хуліганські спонукання не можуть поєднуватися з іншими, нехуліганськими мотивами [664, с. 72–73]. Однак в основі формування хуліганських мотивів перебувають інші – нехуліганські – мотиви (злість, ненависть, гнів, образа тощо), і лише потім у особи виникає намір вчинити виклик суспільній думці, продемонструвати зневажливе ставлення до норм моралі й моральності, правил поведінки в суспільстві тощо. Тому вважається, що лише при встановленні мотиву, який полягає в демонстративній неповазі до людської гідності в цілому, байдужому ставленні до суспільних інтересів, зневазі до закону

і правил поведінки, злочин можна кваліфікувати як вчинений із хуліганських мотивів [530].

При хуліганському мотиві злість, ненависть та інші вказані спонукання не мають конкретного об'єкта спрямування – вони виникають, так би мовити, «взагалі», безпідставно і безпредметно. Дійсно, у спеціальній літературі зазначається, що хуліганські мотиви позбавлені будь-якої необхідності, не мають об'єктивних провокуючих підстав [108, с. 144]. Адже хуліганські мотиви означають, перш за все, те, що суб'єкту приносить задоволення саме злочинне діяння, саме порушення громадського порядку. Отже, можна погодитися з тим, що хуліганський мотив уже існує в підсвідомості особи і лише при відповідній ситуації виявляється зовні, а діяння, вчинені під впливом хуліганського мотиву, позбавлені будь-якої доцільності, вони не переслідують соціально виправданої мети.

Таким чином, хуліганський мотив – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, позбавлене будь-якої необхідності і таке, що не має об'єктивних провокуючих підстав, яке носить суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Наступним розглянемо мотив ревнощів. Цей мотив не визначено в жодному із складів злочинів, передбачених КК України. Потрібно зазначити, що ревнощі – це досить складне психологічне і моральне явище: у ньому мають місце різні почуття (образа, кохання, гнів тощо), які підпорядковуються перш за все самолюбству. У кримінальному праві існує думка про те, що ревнощі – це неприємне, болісне переживання, яке уособлює острах втратити кохання, дружбу, прихильність чи інші блага [737, с. 38]. Але самі по собі ревнощі є предметом кримінально-правової оцінки лише у тому випадку, коли вони перетворюються на мотив поведінки, яка виявляється у суспільно небезпечних діяннях особи.

Тому при індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначенні покарання за злочини, у яких має місце мотив ревнощів, правозастосовний орган повинен враховувати всі фактичні обставини: власне, якості винуватої особи, поведінку потерпілої особи, характер конфліктної ситуації та інші обставини

об'єктивної дійсності. Ці фактори можуть набувати кримінально-правового значення, виступаючи як обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання.

При встановленні даного мотиву на практиці також може виникнути проблема, пов'язана з тим, що мотив ревнощів зовні дуже схожий з мотивом помсти [663, с. 88]. Основною складовою мотиву ревнощів є не прагнення помститися, а прагнення позбавитися якимось чином страждань, викликаних втратою об'єкта ревнощів на інтимно-емоційному рівні. Отже, дані мотиви характеризуються тим, що вони обумовлюються різною метою.

Таким чином, мотив ревнощів у кримінальному праві – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості позбавитися страждань, викликаних втратою об'єкта ревнощів на інтимно-емоційному рівні і почуттям пристрасної недовіри, сумнівів у коханні та вірності, яке має суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність [168, с. 132].

Серед спонукань, які обумовлюють вчинення злочину, особливе місце займає мотив помсти. Згідно з довідковими джерелами, помста – це дії, що заподіюють шкоду, мета яких – покарати особу чи декількох осіб у відповідь на справжню або уявну образу, несправедливість, насильство, вчинені раніше [146, с. 1043; 938].

Специфіка помсти як спонукального фактора полягає в її безпосередньому джерелі, яке визначає соціально-психологічний зміст і спрямованість даного мотиву: у його основі перебувають образа, невдоволеність діями, вчинками іншої особи і пов'язане з ними прагнення отримати задоволення за заподіяну образу. Мотив помсти – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, які полягають у прагненні отримати задоволення від заподіяння шкоди за заподіяну в минулому справжню або уявну образу, що має суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність. КК України містить одну норму (ст. 386), яка передбачає мотив помсти як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину.

Також у судовій практиці зустрічаються випадки вчинення злочинів з мотивів ненависті та ворожнечі. Як правило, даний мотив визначається саме

таким словосполученням, хоча ненависть і ворожнеча – це два самостійних поняття, які мають свої зміст і сутність. Так, ненависть визначається, як: глибоке емоційно негативне ставлення суб'єкта до особи, що характеризується відчуттям гніву, ворожістю, бажанням заподіяти їй біль, як фізичний, так і моральний, чи шкоду [867, с. 341]; відчуття найсильнішої ворожнечі [791; с. 105].

Зміст поняття «ворожнеча» розкривається в кримінальному праві дуже рідко, а серед учених відсутній єдиний підхід щодо розуміння його сутності. Наприклад, існує думка про те, що потрібно виділяти окремо мотив національної ненависті чи ворожнечі, расової ненависті чи ворожнечі, релігійної ненависті чи ворожнечі тощо [1076, с. 72–79]. Також зазначається, що під ним потрібно розуміти спонукання, які ґрунтуються на негативній оцінці раси, нації чи релігії: злочинець намагається підкреслити неповноцінність потерпілої особи через її належність до тієї чи іншої групи за ознаками релігії, національності, раси або пропагувати шляхом вчинення злочинів винятковість своєї релігії, національності, раси [29, с. 40]. А.В. Музюкін вважає, що мотив у даному випадку один – ненависть і ворожнеча, а законодавець конкретизує лише сфери його злочинного прояву (релігія, расова і національна належність тощо). Також зазначається, що мотив ненависті або ворожнечі матиме значення при кримінально-правовій кваліфікації або при призначенні покарання лише в тому випадку, якщо він має расову, національну чи релігійну спрямованість [663, с. 102].

У ряді норм КК України як мотив злочину (кваліфікуюча ознака суб'єктивної сторони складу злочину) називається расова, національна чи релігійна нетерпимість, але не ворожнеча і ненависть (п. 14 ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК України). Вважається, що в сучасному українському суспільстві расову, національну та релігійну нетерпимість породжує ненависть соціальна, що ґрунтується на почуттях злості до представників інших національностей (раси чи релігії) [881, с. 21].

Узагалі нетерпимість визначається як небажання миритися з чимось, визнавати чийсь погляди [1116]; негативна духовно-моральна якість особи, що

характеризує ставлення людини до незвичних (інших) поглядів, оцінок, смаків, звичаїв, віри, звичок [74].

Існує думка про те, що расова, національна та релігійна нетерпимість в основі своїй має відповідні забобони, що формувались упродовж тривалого часу. Серед них релігійні забобони мають найбільш руйнівну силу [773, с. 886–887]. Мотив расової, національної та релігійної нетерпимості слід розуміти як зумовлені певними потребами, внутрішні спонукання, що виражають прагнення винуватого продемонструвати свою перевагу і показати неповноцінність потерпілого через його належність до конкретної (іншої) нації або через його расову належність чи внаслідок сповідання ним певної релігії [825, с. 84–90].

В основі релігійної ненависті або ворожнечі перебуває нетерпимість до інших, окрім сповідуваної, релігій. Мотив релігійної нетерпимості, тобто ненависті або ворожнечі, виявляється у прагненні винуватого показати своє неприязне або вороже ставлення, насамперед, до певної релігії або релігійного об'єднання, а потім – до потерпілого як такого, який сповідує певну релігію, або його належності до певного релігійного об'єднання [825, с. 84–85]. Таке визначення стосується також расової та національної нетерпимості. При цьому вважається, що термін «нетерпимість» є першоосновою, більш широким і включає у себе терміни «ненависть» та «ворожнечу».

Таким чином, мотив нетерпимості – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене неприязним або ворожим ставленням до альтернативних поглядів, оцінок, смаків, звичаїв, віри, звичок чи інших якостей потерпілої особи або об'єкта злочину, за якого заподіюється фізична або моральна шкода, що має суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Мотив расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату визначений як кваліфікуюча обставина, яка обтяжує покарання у Загальній частині КК України (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України). Розбрат визначається як ворожнеча, сварка, невідповідність [938; 1116]; ворожнеча між кимось [866, с. 615]. Таким чином, поняття «розбрат», так само, як і поняття «ворожнеча»,

також охоплюється поняттям «нетерпимість». З метою уніфікації термінології пропонуємо замінити словосполучення «ворожнечі або розбрату» терміном «нетерпимості». Крім того, вважаємо за доцільне замінити слова «на ґрунті» словами «з мотивів». Отже, враховуючи зазначене, пропонуємо викласти п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України у новій редакції, а саме: «3) вчинення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

Насправді мотивів вчинення злочину існує набагато більше. Нами були розглянуті найпоширеніші з них і ті, які передбачені в нормах КК України. Вказані мотиви є ще й найбільш суспільно небезпечними, що і обумовлює закріплення їх законодавцем як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони окремих складів злочинів. Виділення саме цих мотивів обумовлюється їх юридичним значенням.

Також необхідно наголосити, що при реалізації мети покарання може мати значення мотиваційна установка особистості. В літературі мотиваційна установка визначається як психічний стан особи, що існує постійно і спонукає людину до досягнення тих чи інших цілей; це умисел людини, який може бути реалізований за умови появи потрібної ситуації чи приводу [1116]. З точки зору психології, мотиваційна установка – це латентний стан готовності до задоволення потреби; заплановане, але відстрочене завдання для себе чи намір [1116]. Виходячи з характеру та соціального значення потреби чи наміру в особи формується мотив і, як наслідок, виникає спонукання (бажання) вчинити те чи інше діяння, у тому числі й злочинне. Як зазначає О.І. Думанська, мотив має значення і при добровільній відмові від доведення злочину до кінця, оскільки у свідомості злочинця відбуваються надскладна боротьба, конкуренція, конфлікт декількох мотивів. До того ж необхідно встановити, що спонукало людину до добровільної відмови від злочину, що примусило її зупинитися, не переступити межу закону [322, с. 79]. При цьому може мати значення втрата інтересу [1116], співчуття [940, с. 347] або страх [695, с. 419].

Отже, встановлення мотиву злочину в кожному конкретному випадку має важливе значення, оскільки від цього залежить не лише кваліфікація окремих

діянь як злочинів, що прямо визначено в деяких нормах КК України, але і застосування окремих інститутів кримінального права.

4.2. Кримінально-правова характеристика мети злочину

У теорії кримінального права загальновизнаним є положення про те, що мета злочину – це загальне уявлення особи про кінцевий результат своєї злочинної діяльності [15, с. 127; 522, с. 182–183]. Отже, це те, чого суб'єкт злочину намагається (прагне) досягти, вчинюючи передбачене КК України злочинне діяння [191, с. 464]. При цьому необхідно зазначити, що хоча мета злочину завжди спрямована у майбутнє, уявна модель бажаного (очікуваного) результату фактично існує [176, с. 129].

Незважаючи на те, що мета злочину – це самостійна категорія кримінального права та самостійна ознака суб'єктивної сторони складу злочину, вона часто розглядається у зв'язку з мотивом злочину [727, с. 217–226]. Однак це спричиняє недостатність уваги при вивченні проблемних аспектів мети як самостійної ознаки суб'єктивної сторони складу злочину.

Значення мети злочину для кваліфікації та суб'єктивного інкримінування важко переоцінити [174, с. 221]. Адже злочини, у яких має місце чітке усвідомлення мети і активне прагнення до її досягнення, характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпечності.

Наявність мети при вчиненні злочину може прямо впливати на кримінальну відповідальність особи, про що свідчить наявність складів злочинів, у яких мета визначається законодавцем як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину (наприклад, ст. 301 КК України). Крім того, так само, як і щодо мотиву як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, ч. 1 ст. 91 КПК України містить вказівку на те, що мета злочину підлягає обов'язковому доведенню у кримінальному провадженні. А це ще раз підтверджує актуальність і особливе значення визначення мети вчинення суспільно небезпечного діяння.

З метою злочину як ознакою суб'єктивної сторони складу злочину в доктрині кримінального права пов'язано значну кількість проблемних питань, які потребують свого вирішення. Так, зокрема, проблемними залишаються питання кваліфікації злочинів, у яких мета є обов'язковою ознакою: це пов'язано зі встановленням відповідності реальної мети вчиненого злочину спеціальній (законодавчо визначеній) меті складу злочину, з розумінням того, чи є мета злочину в кожному конкретному випадку обов'язковою або факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Труднощі обумовлені перш за все тим, що мета є особливим психічним утворенням, а тому недоступна для безпосереднього сприйняття іншими особами (не носіями цієї мети), і всі висновки щодо її наявності (відсутності) у діяннях суб'єкта злочину ґрунтуються лише на об'єктивних ознаках конкретного злочину. Також виникають проблеми у випадку наявності у вчиненому злочині проміжної та кінцевої мети, особливо якщо в результаті вчинення злочину було досягнуто лише проміжну мету.

Зазначені положення обумовлюють важливість комплексного дослідження кримінально-правових проблем мети злочину. Потрібно зазначити, що проблеми мети злочину вивчали такі вчені, як: Л.П. Брич, М.В. Гедз, Є.В. Ворошилін, В.К. Грищук, А.А. Музика, К.М. Оробець, С.В. Складаров, К.Ф. Тихонов, М.І. Хавронюк, Р.В. Черепеніков та інші [115; 213; 214; 232; 269; 620; 661; 833; 863; 862; 902; 929; 941]. Різні аспекти мети злочину розглядаються майже в кожному дослідженні, присвяченому теоретичним і практичним питанням застосування норм кримінального законодавства щодо встановлення суб'єктивної сторони окремих складів злочинів. Так, В.Н. Бодаєвський вивчав мету викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК України) [94, с. 130–133]; М.В. Кочеров звертав увагу на те, що мета є однією з ознак суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 368² КК України [496]; мета злочину як ознака постановлення суддею (суддями) завідомо

неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови визначалась А.В. Щасним [1113, с. 509–515]. У даному разі вивчення окремих аспектів мети злочину, як правило, зводиться до її матеріального розуміння, яке виявляється у простому описі фактичних обставин вчинення злочину, а тому особливості відображення мети у свідомості суб'єкта здебільшого залишаються поза увагою вчених. При цьому багато проблемних питань залишаються невирішеними. Ідеться про питання сукупності ознак, які входять до поняття мети злочину; не окреслені межі визначення спеціальної мети злочину обов'язковою ознакою складу конкретного злочину; недостатньо досліджено питання кваліфікації складів злочинів, які містять мету як обов'язкову ознаку.

Розвиток науки кримінального права характеризується поступовим підвищенням уваги до мети злочину, а законодавець, у свою чергу, збільшує кількість злочинів, у яких мета передбачається як обов'язкова ознака. КК України не містить норми, яка б визначала поняття та ознаки мети злочину. Хоча вказівка на мету злочину зустрічається в конструкції досить великої кількості злочинів. Так, зокрема, Особлива частина КК України містить 78 основних складів злочинів, у яких визначається мета злочину (ст. 109, ст. 110, ст. 110², ст. 113, ст. 114, ст. 118, ст. 124, ст. 127, ст. 144, ст. 147, ст. 149, ст. 150¹, ст. 161, ст. 167, ст. 187, ст. 199, ст. 200, ст. 204, ст. 205, ст. 209, ст. 213, ст. 216, ст. 220², ст. 222, ст. 224, ст. 231, ст. 255, ст. 257, ст. 258, ст. 258², ст. 258⁴, ст. 261, ст. 266, ст. 277, ст. 295, ст. 300, ст. 301, ст. 302, ст. 306, ст. 307, ст. 309, ст. 311, ст. 312, ст. 312, ст. 317, ст. 321, ст. 321¹, ст. 322, ст. 325, ст. 327, ст. 330, ст. 332¹, ст. 341, ст. 343, ст. 344, ст. 349, ст. 349¹, ст. 350, ст. 358, ст. 361¹, ст. 364, ст. 364¹, ст. 365², ст. 369³, ст. 376, ст. 387, ст. 392, ст. 395, ст. 408, ст. 427, ст. 434, ст. 436, ст. 437, ст. 438, ст. 442, ст. 443, ст. 444, ст. 446, ст. 447); 38 кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів (ч. 2 ст. 110², п. 9 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 143, ч. 3 ст. 144, ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 159¹, ч. 2 ст. 163, ч. 2 ст. 171, ч. 4 ст. 187, ч. 2 ст. 232¹, ч. 3 ст. 243, ч. 3 ст. 262, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 265¹, ч. 2 ст. 266, ч. 2-3 ст. 267¹, ч. 4 ст. 296, ч. 4 ст. 298, ч. 2 ст. 302, ч. 2-3 ст. 307, ч. 2-3 ст. 309, ч. 2 ст. 310, ч. 2 ст. 311, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 4 ст. 321¹, ч. 2 ст. 327, ч.

2 ст. 358, ч. 2 ст. 375, ч. 4 ст. 410, ч. 3 ст. 431, ч. 2 ст. 442), 9 приміток (примітки до ст. 110², ст. 149, ст. 164, ст. 209, ст. 289, ст. 368², ст. 345¹, ст. 354, ст. 447).¹³ Крім того, мету злочину визначено в трьох прикінцевих положеннях КК України (п. 3, п. 6 ч. 2 Розділу I, п. «е», ч. 1 Розділу II).

Зазначається, що «поняття є каналами «проникнення» реальності у раціональне мислення і раціонального мислення у реальність» [607, с. 127]. Тому надзвичайно важливо розглядати мету злочину як конструкцію, відображену в сукупності необхідних і достатніх ознак, які є характерними для даного явища. Лише повна сукупність таких ознак дасть можливість визначити мету злочину з урахуванням усіх особливостей, а також чітко відмежувати її від інших форм внутрішнього ставлення суб'єкта до вчинюваного суспільно небезпечного діяння. Оскільки у переважній більшості джерел дається загальнонаукове визначення поняття мети, то нам необхідно виокремити поняття мети злочину і загальне поняття мети діяльності людини.

Зауважимо, що мета не є виключно кримінально-правовою категорією. У психології мета визнається структурним елементом цілеспрямованої діяльності людини, яка розглядається крізь призму мотивації її поведінки, потреб і бажань. У довідково-енциклопедичних виданнях мета визначається у свідомо-вольовому аспекті як те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти, межа, намір, який потрібно здійснити [938]. Загальновизнано, що мета злочину – це уявлення особи про кінцевий результат її діяльності, те, чого особа прагне досягти, вчинюючи злочин. Тому і зазначається, що мета злочину, спрямована в майбутнє, – це уявна модель результату, що має настати [969, с. 79].

У кримінальному праві цілеспрямованість злочинної діяльності завжди розглядалась як одна з найважливіших категоріальних характеристик злочину, що й обумовило наявність досить великої кількості визначень поняття мети злочину.

¹³ З перелічених статей КК України 13 містять вказівку на мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони одночасно в основному та кваліфікованому складах злочинів (ст. 110², ст. 144, ст. 187, ст. 266, ст. 302, ст. 307, ст. 309, ст. 311, ст. 312, ст. 321¹, ст. 327, ст. 358, ст. 442); у 3 статтях є вказівка на мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони одночасно у кваліфікованому та особливо кваліфікованому складах злочинів (ст. 267¹, ст. 307, ст. 309); 4 статті містять вказівку на мету як на обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони одночасно в основному складі злочину та примітці (ст. 110², ст. 149, ст. 209, ст. 447).

Так, на думку Б.С. Утевського та І.Г. Філановського, мета – це те, чого людина прагне досягти в результаті діянь [1020, с. 155; 557, с. 446].

М.С. Таганцев відносить мету до моменту психічної діяльності та визначає її як утворену свідомістю межу, досягненням якої має закінчитися діяльність особи [904, с. 593]. Г.С. Саркісов вважає, що мета – це результат діяння, який відповідає мотиву і уявній та бажаній суб'єктом моделі, заради досягнення якої це діяння і вчинюється [833, с. 79]. П.С. Дагель, Д.П. Котов і А.І. Марцев визначають мету як результат, який уявляється в думках і до досягнення якого прагне суб'єкт злочину; як ідеальний образ бажаного майбутнього результату, якого прагне досягти злочинець, вчинюючи злочин [285, с. 184; 621, с. 48]. На думку М.І. Бажанова, мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння [522, с. 185–187]. У теорії кримінального права під метою злочину розуміють той уявний і бажаний суб'єктом кінцевий результат, якого він прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння [269, с. 294]; це бажання особи, яка вчинює суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків [191, с. 464].

Такі визначення ототожнюють мету і результат діяння, мають занадто загальний характер і неточно визначають сутність цілеспрямованої діяльності [382, с. 32–33]. Але разом з тим потрібно зазначити, що всі вони певним чином указують на одну загальну характерну ознаку мети злочину (хоча вона і сформульована по-різному) – мета злочину є певним психічним утворенням, яке пов'язане із здатністю психіки людини до випереджального відображення, до можливості створення уявних образів майбутнього злочинного результату, якого прагне досягти суб'єкт злочину.

Таким чином, мета злочину – це, перш за все, певне психічне утворення. Тому першою ознакою, яку має включати визначення поняття мети злочину, є уявний образ, пов'язаний із здатністю психіки до випереджального відображення [1221, с. 1888]. Ця ознака вказує на те, що мета злочину – це, насамперед, внутрішня психічна діяльність суб'єкта злочину, яка пов'язана з випереджальним відображенням дійсності, яка уявляється суб'єктом злочину як майбутня

об'єктивна реальність. За наявності мети злочину основні, найбільш істотні риси майбутніх змін в об'єктивній реальності, які повинні відбутися, мають виникати у якості уявного образу у винуватої особи як такі, що вже настали.

Весь процес вчинення злочину супроводжується виникненням образів сприйняття. Саме сприйняття формує необхідну передумову усвідомленого злочинного діяння, а образи, які виникають у процесі вчинення злочину, відразу ж набувають предметного значення [1071, с. 19]. Особливістю такого уявного образу є те, що він опосередкований випереджальним відображенням. На відміну від образів сприйняття, які супроводжують процес вчинення злочину і являють єдине ціле, чуттєве відображення цього процесу, мета злочину – фрагментарні і, як уявний образ майбутнього, несуть у собі всі ознаки узагальненості [337, с. 599]. При цьому відбувається певна схематизація образу: одні ознаки об'єкта підкреслюються і підсилюються, а інші змиваються і редукуються – як правило, зберігаються конструктивні риси, які є найбільш яскравими та інформативними [432, с. 69]. Саме тому в уявленні особи відображаються найбільш загальні якості бажаного результату, а мета є певною добіркою відносно обмежених, але найбільш істотних для суб'єкта ознак майбутнього результату злочину.

Варто зауважити, що цей уявний образ завжди конкретний і, як правило, однозначний [1020, с. 155]. Вважається, що сама по собі відносна обмеженість істотних якостей дозволяє достатньо чітко відобразити найбільш важливі, конкретизовані для людини ознаки майбутнього злочинного результату, що, насправді, має вагоме практичне значення: при кваліфікації за ознаками мети необхідно встановити не повністю відображуваний майбутній результат, а лише ті його ознаки, які мають значення для процесу здійснення і результату кваліфікації [1071, с. 20]. Отже, другою ознакою мети злочину є те, що уявні образи бажаного майбутнього результату є конкретизованими і найбільш істотними для вчинення конкретного злочину.

Здійснюючи злочинну діяльність, суб'єкт злочину прагне наблизитися до бажаної мети, тобто досягти певного результату в майбутньому. Тому наступною характерною ознакою мети злочину є зв'язок уявного образу, який виступає як

мета, з майбутнім результатом злочину, процесом утворення мети, конкретизацією мети і визначенням умов її досягнення [579, с. 83]. Це виявляється перш за все в тому, що мета, яку особа ставить перед собою, як випереджальне відображення дає можливість суб'єкту передбачити результат не лише здійснюваних діянь, але і тих, які передбачаються в майбутньому.

З точки зору філософії та психології, результат будь-якої діяльності – це продукт праці (цієї діяльності) [821, с. 474]. У довідкових та енциклопедичних виданнях результат діяльності визначається як те, що отримує людина в підсумку діяльності, продукті діяльності індивіда [146, с. 1209]; результат (від лат. *resultatus* – відображений) – кінцевий підсумок, наслідок, що завершує будь-які діяння, явище, розвиток чогось; визначений, бажаний підсумок, що ґрунтується на відчуттях; підсумок певної діяльності, роботи, заняття [1116].

Сутність результату діяльності як характерної ознаки мети злочину має визначатися саме у відношенні до злочину, а не діяльності людини взагалі. З точки зору зв'язку зі злочинною діяльністю, її результат як ознака мети злочину – це кінцевий підсумок, який завершує злочинне діяння.

Метою злочину можуть бути різні за змістом уявні образи. Виділяють предметну мету злочину, до якої належать уявні образи майбутнього злочинного результату про будь-які зміни матеріальних предметів [1071, с. 23], з певними якостями яких і пов'язане вчинення злочину (знищення або пошкодження певних предметів, заподіяння шкоди здоров'ю тощо). Це, як правило, є характерним для злочинів з матеріальним складом.

Аналіз спеціальної мети злочину, яка передбачена як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину, показує, що у якості такої мети законодавець передбачає уявні образи, які не мають відношення до предметного результату [1071, с. 23], – у даному випадку йдеться про вчинення певних діянь. Відповідно, тут ми говоримо про мету, характерну для злочинів із формальним складом.

Також потрібно зазначити, що як уявний образ бажаного майбутнього результату можуть виступати не лише поодинокі прості діяння, але і сукупність

дій, які призводять до досягнення такого результату [576, с. 18]. Більш складною є мета вчинення злочинів у співучасті, особливо якщо це стосується вчинення їх злочинною організацією. Як наголошується у кримінально-правовій літературі, така мета є цілим проектом майбутньої злочинної діяльності, у відповідності з якою особа планує і приводить у систему всю сукупність різноманітних дій, необхідних для реалізації мети у майбутньому і досягнення ще більш віддаленого результату злочинної діяльності [641, с. 39; 1071, с. 25]. Тому в таких випадках мета злочину виступає як розширена програма дій, внутрішній план дій, його зорієнтована основа.

Особливістю мети, яку суб'єкт злочину ставить перед собою, є віддаленість у часі очікуваних (бажаних) результатів злочинних діянь. Як і будь-яке психічне явище, мета злочину, будучи уявним образом, має свої часові межі. Інтерес становить не лише момент виникнення такого образу, а й саме перехід уявного образу з пасивного уявлення в активне уявне утворення-мету, яке виконує ряд функцій з регулювання активної злочинної діяльності. У психології зазначається, що уявний образ може перебувати у психіці особи в пасивному стані і без спроб з боку носія об'єктивувати його у діянні. У такому випадку йдеться про певну мрію, яка може бути недосяжною взагалі. Але коли особа усвідомлює відповідний інтерес і цінність предметного вираження уявного образу для задоволення власної внутрішньої потреби, то такий уявний образ стає метою діяльності. На це звертав увагу ще Арістотель у своїй праці «Про душу» [42, с. 127]. Суб'єкт здійснює вибір уявного образу як оптимального для досягнення результату в даних умовах, що активізує його діяльність і починає здійснювати активні вольові зусилля, які спрямовуються ним на зміну об'єктивної реальності та приведення її у відповідність із своїм бажаним уявним образом. І саме з переходом уявного образу від мрії до мети виникає рішення діяти, що і стає своєрідною «точкою відліку» формування мети злочину, яка і підпорядковує діянню особи досягненню певного бажаного результату. Тому правильно зазначається, що мета злочину виступає моментом детермінації та способом інтеграції різних дій людини у певну

систему, яка являє собою системоутворюючий фактор усіх компонентів діяння людини [1071, с. 28].

Мета – це рушійна сила поведінки людини. Відмінна риса людської діяльності – це не просто спрямування мети, а вільне її утворення, оскільки особа обирає мету своєї діяльності абсолютно вільно [404, с. 150]. Така риса, як вільне утворення мети, властива і окремому виду людської діяльності – злочинній діяльності.

Таким чином, ознаками мети злочину є: 1) уявний образ, який визначає випереджальне відображення майбутньої об'єктивної дійсності; 2) конкретизовані, найбільш істотні риси бажаного майбутнього результату; 3) зв'язок з бажаним майбутнім результатом, який може бути предметним (у злочинах з матеріальним складом) або спрямованим на вчинення діяння (у злочинах із формальним складом) і визначає загальний характер та системну впорядкованість різних актів злочинного діяння.

Отже, мета злочину – це свідоме відображення у конкретизованих та найбільш істотних рисах уявного образу бажаного майбутнього результату, який визначає загальний характер і системну впорядкованість актів злочинного діяння і може бути предметним або спрямованим на вчинення конкретного діяння. Щодо визначення результату як ознаки мети злочину, то ми погоджуємося з вченими, які зазначають, що результат як ознака мети злочину – це індивідуальний образ матеріальних наслідків (у злочинах з матеріальним складом), образ самого діяння (у злочинах із формальним складом) або образ спільної злочинної діяльності (у злочинах, які вчинюються у співучасті) [1071, с. 30].

Виходячи із змісту норм Особливої частини КК України, мета використовується для конструювання законодавчої моделі не всіх злочинів і не завжди вказується у нормах серед необхідних ознак складу конкретного злочину. Саме тому вона, на думку деяких вчених, належить до факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину [553, с. 115].

При цьому зауважимо, що у кримінальному праві висловлюються дві позиції з приводу можливості визнання мети злочину обов'язковою ознакою

складу злочину. Згідно з першою, мета визнається обов'язковою ознакою не лише тоді, коли вона конкретно визначена у кримінально-правовій нормі в якості обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, але й коли вона просто мається на увазі законодавцем. Ця точка зору була підтримана деякими авторами, які зазначали, що в окремих випадках конкретна мета злочину, хоча прямо і не передбачена законодавцем, є необхідним елементом складів таких злочинів [214, с. 83; 281, с. 164; 621, с. 48]. У даному випадку завдання щодо з'ясування думки законодавця стосовно мети злочину покладається на правозастосовні органи [553, с. 117].

Згідно із другою точкою зору, мета стає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину лише тоді, коли її включено законодавцем як обов'язкову ознаку до конкретного складу злочину (є спеціальною метою конкретного складу злочину) [232, с. 165]. Отже, умовою визнання спеціальної мети обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину повинна слугувати пряма вказівка на мету в конкретній нормі Особливої частини КК України.

Зазначимо, що при вказівці на спеціальну мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину законодавець використовує різні формулювання, і вони можуть бути включені до статті у вигляді як обов'язкової, так і кваліфікуючої чи особливо кваліфікуючої обставини. За своєю сутністю всі ці положення щодо мети злочину в кримінально-правових нормах вчені поділяють на два види: визначення загальної мети злочину та її назви (наприклад, корислива мета, мета збуту); визначення уявного образу бажаного майбутнього результату (наприклад, умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій). При вказівці на спеціальну мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину законодавець використовує такі формулювання:

1) «з метою» – вживається у 93 статтях Особливої частини КК України (ч. 1 ст. 109, ч. 1 ст. 110, ч. 1-2 та примітка до ст. 110², ч. 1 ст. 113, ч. 1 ст. 114, п. 9 ч. 2

ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 143, ч. 1, 3 ст. 144, ч. 1 ст. 147, ч. 1 ст. 149, ч. 1 примітки до ст. 149, ч. 4 ст. 157, ч. 1 ст. 167, ч. 2 ст. 171, ч. 1 ст. 187, ч. 1 ст. 199, ч. 1 ст. 200, ч. 1 ст. 204, ч. 1 ст. 205, ч. 1 ст. 220², ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 224, ч. 1 ст. 231, ч. 3 ст. 243, ч. 1 ст. 255, ч. 1 ст. 257, ч. 1 ст. 258, ч. 1 ст. 258², ч. 1 ст. 258⁴, ч. 1 ст. 258⁵, ч. 1 ст. 261, ч. 3 ст. 262, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 265-1, ч. 1-2 ст. 266, ч. 2-3 ст. 267¹, ч. 1 примітки до ст. 289, ч. 1 ст. 295, ч. 4 ст. 298, ч. 1 ст. 300, ч. 1 ст. 301, ч. 2 ст. 302, ч. 1 ст. 306, ч. 1-3 ст. 307, ч. 1-3 ст. 309, ч. 2 ст. 310, ч. 1-2 ст. 311, ч. 1, 3 ст. 112, ч. 3 ст. 313, ч. 1 ст. 317, ч. 1 ст. 321, ч. 1, 4 ст. 321¹, ч. 1 ст. 322, ч. 1 ст. 325, ч. 1-2 ст. 327, ч. 1 ст. 330, ч. 1 ст. 332¹, ч. 1 ст. 341, ч. 1 ст. 343, ч. 1 ст. 344, примітка до ст. 345¹, ч. 1 ст. 349, ч. 1 ст. 349¹, ч. 1 ст. 350, ч. 5 примітки до ст. 354, ч. 1-2 ст. 358, ч. 1 ст. 361¹, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 364¹, ч. 1 ст. 365², ч. 1 ст. 369³, ч. 2 ст. 375, ч. 1 ст. 376, ч. 1 ст. 386, ч. 1 ст. 392, ч. 1 ст. 395, ч. 1 ст. 408, ч. 4 ст. 410, ч. 1 ст. 427, ч. 3 ст. 431, ч. 1 ст. 436, ч. 1-2 ст. 442, ч. 1 ст. 443, ч. 1 ст. 444, ч. 1 ст. 446, ч. 1 ст. 447 та ч. 2 примітки до ст. 447) та у Прикінцевих положеннях (п. 6 ч. 2 Розділу I та п. «е» ч. 1 Розділу II);

2) «для того, щоб» – передбачено у ч. 1 примітки до ст. 447 КК України.

На наш погляд, термінологія, яка використовується законодавцем для закріплення мети як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, потребує певної уніфікації. Доцільно замінити складений сполучник «для того, щоб», який вживається законодавцем в Особливій частині КК України і містить вказівку на мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, на словосполучення «з метою». Це дозволить чіткіше зрозуміти сутність цієї ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, що сприятиме полегшенню процесу кваліфікації.

При формуванні деяких складів злочинів законодавець використовує опис спеціальної мети у негативних поняттях [538, с. 104], вказуючи на відсутність певної мети. При цьому увага акцентується на тій ознаці, якої даний злочин не має (наприклад, передбачене ст. 309 КК України незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту). Взагалі, негативна

спеціальна мета відіграє в суб'єктивній стороні складу злочину таку саму роль, що і позитивна: є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину [538, с. 104]. За наявності вказівки у нормі КК України на відсутність мети злочину виникає складність при кваліфікації злочину, оскільки досить непросто визначити відсутність певної ознаки у внутрішньому, психічному ставленні особи до вчинюваного діяння.

Таким чином, визначаючи мету як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, можна дійти таких висновків: 1) для визнання спеціальної мети обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину необхідною умовою є закріплення її законодавцем у відповідній нормі КК України; 2) для визначення мети у диспозиції норми КК України законодавцем використовуються такі формулювання: «з метою», «для того, щоб»; 3) мета як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину тісно пов'язана з об'єктивною стороною складу злочину, оскільки досягається шляхом вчинення злочинних діянь; 4) негативна спеціальна мета, передбачена у відповідній нормі КК України, є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Злочин є діяльністю, яка складається з окремих елементів – злочинних дій [444, с. 202–203]. Дія в юридичній психології визначається як відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної усвідомленої проміжної мети [335, с. 146]. Таке визначення є важливим для кримінального права, оскільки дає можливість розглядати злочинну діяльність як структуроване явище об'єктивного світу, де одна дія завжди спрямована на досягнення однієї усвідомленої проміжної мети, а вчинення декількох дій утворює діяльність, спрямовану на досягнення загальної кінцевої мети [1071, с. 57].

Саме тому особливої практичної значущості набуває класифікація мети, згідно з якою вона поділяється на кінцеву та проміжну. Як зазначає П.С. Дагель, розуміння мети у послідовності її виникнення неможливе без з'ясування загальнопсихологічної сутності мети діяння і діяльності людини [285, с. 178]. І у цьому відношенні послідовність виникнення мети діяльності безпосередньо впливає на кваліфікацію злочинів. Наприклад, важливо встановити, чи метою

спочатку було зґвалтування, а вбивство відбулося з необережності, чи з самого початку мета була спрямована на вчинення вбивства, поєднаного із зґвалтуванням. Розгляд окремих злочинів, у яких мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, показує, що досягнення кінцевої мети навіть у простому злочині опосередковується проміжною метою. Досягнення кінцевої мети злочину буде рівнозначним задоволенню потреби особи, яка існувала в її свідомості [1071, с. 60].

Неправильним буде вважати, що лише кінцева мета злочину має значення для його кваліфікації. Мета злочину може бути обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину не лише як кінцевого результату, але і як проміжного етапу або засобу досягнення кінцевої мети, або у вигляді необхідного супроводжувального елемента злочинної діяльності певного виду [1032, с. 183] (наприклад, ст. 231, 447 КК України). Незалежно від того, якою є мета злочину, що передбачена законодавцем як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони відповідного складу злочину, – проміжна чи кінцева – вона буде тією межею, яку законодавець розцінює як підставу для визначення діяння як злочинного, що характеризується особливою суспільною небезпечністю [1071, с. 61]. Одночасно кінцева і проміжна мета не можуть бути покладені в основу кваліфікації. Тому вирішальне значення має саме поділ мети залежно від її ієрархії на кінцеву та проміжну. Сама мета визначає межі злочинного діяння суб'єкта. Ця класифікація дістала своє відображення у нормах КК України.

Існує думка про те, що, поряд із вказаними критеріями класифікації мети злочину, потрібно враховувати і такий, як обсяг того, що уявляється суб'єктом. Відомо, що мета злочину не існує у формі матеріальних процесів, а тому вона позбавлена будь-яких фізичних характеристик у прямому розумінні [833, с. 79–80]. І, на думку деяких авторів, такий уявний образ бажаного майбутнього результату може мати різний обсяг за змістом – за характером відображення такого результату у свідомості суб'єкта [1071, с. 63]. Отже, саме обсяг може визначати спрямованість умислу і порівнювати результат, який фактично настав, з тим уявним бажаним результатом, якого прагнув досягти суб'єкт. Завдяки

критерію обсягу уявного образу бажаного майбутнього результату стає можливим точніша кваліфікація вчиненого при фактичній помилці у вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Залежно від моменту виникнення мета може бути такою, що виникла раптово, або обдуманого. Перша виникає при вчиненні злочину. Обдуманого мета виникає в особи у вигляді бажаного майбутнього результату і лише після формування такої мети особа обирає спосіб для її досягнення, а саме: вчинення суспільно небезпечного діяння, відповідальність за яке передбачена у КК України.

Також необхідно звернути увагу на випадки, коли мета суспільно небезпечного діяння спрямована на досягнення суспільно корисного результату. Йдеться про вчинення злочину за наявності обставин, що виключають злочинність діяння. Зазначається, що діяння винуватої особи в ситуації, за якої спершу правомірні діяння особи, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, з причини взаємодії з об'єктивною реальністю переростають у злочинні без зміни характеру мети, повинні отримувати іншу оцінку з боку кримінального закону [1071, с. 78]. Це, зокрема, ситуації, які виникають при помилці в обставинах, що виключають злочинність діяння і тягнуть за собою перевищення меж необхідної оборони, заходів, необхідних для затримання злочинця тощо.

Щодо обставини, яка пом'якшує покарання, то нею може бути визнана будь-яка мета, спрямована на досягнення суспільно корисного результату (наприклад, затримання злочинця, що передбачено у ст. 38 КК України). Оскільки перелік цих обставин, що міститься у ст. 66 КК України, не є вичерпним, то достатньо буде вказівки на те, що при призначенні покарання повинна враховуватись і мета злочину. Мета злочину має враховуватись при призначенні покарання навіть у тому випадку, коли вона не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони відповідного складу злочину.

Враховуючи зазначене, пропонуємо внести відповідні зміни до деяких статей Загальної частини КК України, а саме:

– викласти п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України в наступній редакції: «3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а також мету вчинення злочину».

Як зазначалося вище, відповідно до кримінального процесуального законодавства України у кримінальному провадженні доведенню підлягає, поряд з винуватістю, формою вини та мотивом, мета вчинення кримінального правопорушення. Це положення не повною мірою узгоджується з положеннями кримінального права, згідно з якими спеціальна мета є істотною, необхідною і достатньою характеристикою для кваліфікації лише умисного злочину, в якому вона передбачена як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину [538, с. 94]. Подібну думку висловлює і Р.В. Черепенніков, який зазначає, що кримінально-правового значення мета набуває лише в умисних злочинах, оскільки законодавець не включає до обов'язкових ознак необережних злочинів мету такого діяння; оскільки мета являє собою конкретні риси уявного образу бажаного майбутнього результату, наслідки вчинення злочину з необережною формою вини, яких особа не прагнула і навіть не припускала можливості їх настання, не можуть обумовлюватися метою злочинної діяльності [1071, с. 107]. Але водночас вчений говорить про важливість мети при кваліфікації злочину, вчиненого із злочинною самовпевненістю: особа, яка вчинює такий злочин, або застосовує вольові зусилля для усунення суспільно небезпечних наслідків, або у випадку швидкоплинності розвитку подій не встигає сформулювати образ майбутнього результату, але поведінка особи, що передуює вчиненню злочину із злочинною самовпевненістю, спрямовується на певну мету, яка у випадку припинення і формування нової діяльності спрямовується на іншу мету – вчинення діянь, що сприятимуть виключенню настання суспільно небезпечних наслідків [1071, с. 108]. Таким чином, мета злочину може перебувати у межах складів злочинів, вчинених і за наявності злочинної самовпевненості, як виду необережної форми вини. Цей висновок узгоджується із результатами проведеного анкетування працівників правозастосовних органів (Додатки Д, Е, Ж).

Сутність кримінально-правової ідентифікації мети злочину полягає у встановленні істотної схожості між фактичним конкретизованим уявним образом бажаного майбутнього результату, який виник у свідомості суб'єкта злочину, і спеціальною метою, яка визначена як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони відповідного складу злочину КК України. Однак у правозастосовній практиці інколи мають місце помилки при ідентифікації мети злочину та встановленні вказаної відповідності, які можуть полягати у такому: констатація наявності у процесі розслідування іншої мети, ніж насправді ставилася суб'єктом злочину; констатація наявності мети, яка відображає менший обсяг майбутнього результату, ніж той, який передбачався суб'єктом; відмова від встановлення наявності мети злочину або помилкове уявлення про її наявність [1071, с. 110].

Особливе значення мета злочину має при визначенні стадій злочину. В попередній злочинній діяльності зовнішнє вираження суспільно небезпечного діяння виявляється незакінченим і, як правило, вичерпується лише діянням, тому істотного значення при оцінці стадій набуває мета злочину [1071, с. 114]. Саме визначення мети злочину, яку поставив для себе суб'єкт, є однією з підстав розмежування закінченого злочину та замаху на його вчинення. Це пояснюється тим, що незавершеність злочину і відсутність бажаного майбутнього результату можливо встановити лише при встановленні мети злочину, до досягнення якої прагнув суб'єкт.

Підкреслимо, що кваліфікація злочинів, у яких мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, визначається постановкою мети самим суб'єктом злочину, але не її реалізацією – мета злочину необов'язково повинна об'єктивуватися в реальній дійсності, а достатньо лише її наявності у психіці особи.

Певні особливості має кваліфікація злочинів, законодавчий опис яких містить вказівку на негативну спеціальну мету злочину. Зазначається, що за наявності негативної спеціальної мети межі доведення дещо розширюються. Кримінально-правова кваліфікація за метою злочину має ґрунтуватися на повній інформації про фактичну структуру суб'єктивної сторони суспільно небезпечного

діяння. Щодо негативної спеціальної мети необхідно встановити не лише її відсутність, але і фактичну наявність іншої, неспеціальної мети злочину, або інший варіант уявного образу, який характеризує суб'єктивну сторону складу злочину і усуває наявність тотожності. Для цього потрібно провести комплексний аналіз поведінки. Загальним підсумком такого аналізу має стати висновок, що негативна спеціальна мета злочину була взагалі відсутня у структурі діяльності суб'єкта, як у якості проміжної, так і у якості кінцевої мети. При цьому фактична мета злочинного діяння встановлюється, виходячи з обставин реальної дійсності, а юридично значуща спеціальна мета – з кримінально-правових норм [1071, с. 119–120].

Також потрібно зазначити, що мета злочину відіграє досить істотну роль при кваліфікації злочинів, учинених у співучасті. Висловлюється думка про те, що мета окремих співучасників може не збігатись, оскільки кожен з них переслідує власну мету [1071, с. 120]. Але разом з тим у межах реалізації суб'єктивної сторони складу злочину встановлення схожих рис та відмінностей мети окремих видів співучасників злочину в переважній більшості випадків відіграє вирішальну роль при визначенні форм співучасті. Перш за все це стосується розмежування таких форм співучасті, як організована група та злочинна організація. Законодавець як обов'язкову ознаку організованої групи передбачає наявність спеціальної мети – вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи; ознакою злочинної організації є наявність декількох обов'язкових взаємопов'язаних видів спеціальної мети – спільна діяльність з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (ст. 28 КК України).

Отже, мета злочину може впливати на кваліфікацію злочину і окремі інститути кримінального права, а саме: 1) вперше встановлено, що мета злочину може мати місце в межах складів злочинів, вчинених і за наявності злочинної

самовпевненості як виду необережної форми вини; 2) мета може мати місце як у злочинах з матеріальним, так і у злочинах із формальним складом; 3) особливою є роль мети злочину при визначенні стадій злочину: незавершеність злочину і відсутність бажаного результату можна визначити при встановленні мети злочину, досягнення якої прагнув суб'єкт; 4) мета злочину може враховуватися в межах встановлення суб'єктивної сторони складу злочину при розмежуванні окремих форм співучасті у злочині.

4.3. Емоційний стан особи та його кримінально-правове значення

У кримінальному праві можна зустріти посилання на те, що така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як емоційний стан особи, залишається практично невивченою [1102, с. 4]. До того ж вирішення проблеми емоційного стану як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину обмежується, як правило, питаннями сильного душевного хвилювання та афекту.

Однак психічна діяльність особи, яка визначає емоції людини під час вчинення злочину, не може зводитися лише до афектів та афективних станів. Незважаючи на те, що кримінальне законодавство визначає вплив найбільш гострих переживань, які досягають у своєму розвитку стану афекту, значення інших емоцій, які не є афектами, не можна недооцінювати. Так, зокрема, інші емоційні стани впливають на свідомо-вольову поведінку суб'єкта, але, на жаль, у теорії кримінального права глибина, сутність та ознаки такого впливу не дістали належного відображення. Незалежно від того, чи визначені вони законодавцем як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину, вони можуть мати місце при оцінці психічного стану особи під час підготовки і вчинення злочину [615, с. 4].

Потрібно враховувати, що емоції як окрема категорія не є виключно кримінально-правовою чи юридичною – традиційно вони досліджуються різними галузями науки, до яких можна віднести психологію, судову психіатрію, юридичну психологію тощо. Зважаючи на це, варто зауважити, що визначення

поняття емоцій (емоційного складу) в різних науках не є однаковим, а це, у свою чергу, впливає на те, що теоретичні положення кримінального права щодо емоційного стану, які використовуються в законодавчій, правозастосовній та експертній діяльності, містять ряд неоднозначних моментів, що вимагають подальшого наукового осмислення. Таким чином, поглиблене вирішення проблемних аспектів емоційного стану (емоцій) є актуальним.

Питання емоційного стану як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину досліджували такі вчені, як: Ю.М. Антонян, М.І. Бажанов, А.В. Байлов, В.М. Бурдін, О.В. Бурко, О.І. Думанська, А.Ф. Зелінський, Н.Г. Іванов, Д.П. Котов, В.Г. Макашвілі, С.О. Манойлова, Б.Я. Петелін, О.І. Рарог, А.Н. Трайнін, Б.В. Харазішвілі, С.Д. Шапченко, Л.І. Шеховцова та інші [37; 56; 66; 122; 142; 265; 281; 282; 300; 322; 522; 526; 651; 806; 905; 943; 1054; 1102]. Крім того, потрібно відзначити і тих вчених, які займалися розробкою питань емоційного стану, емоцій, афекту та афективних станів у інших галузях науки. Так, зокрема, у галузі психології, судової психіатрії, юридичної психології дослідження у даній сфері здійснювали В.Г. Гончаренко, М.І. Єнікеєв, Г.В. Назаренко, С.Л. Рубінштейн, Б.В. Сидоров, О.Д. Сітковська та інші [335; 675; 677; 821; 853; 856; 858].

Зауважимо, що поняття емоційного стану (емоцій) як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину не передбачене в чинному КК України [192, с. 74]. Інтерес до оцінки емоційних станів, які охоплюють свідомо-вольовий момент психіки особи і визначають її поведінку, виявився ще у стародавні часи. Так, зокрема, динамічний характер емоційного стану особи став предметом дослідження Геракліта у IV ст. до н.е. [615, с. 47]. Також окремі аспекти вказаної категорії вивчались у різні часи відомими вченими, серед яких можна назвати Арістотеля, М. Бартошека, І. Канта та інших [786]. У вітчизняному законодавстві емоційний стан особи при вчиненні злочину вперше було передбачено у Руській Правді [1102, с. 16].

У психології вважається, що вчинення обумовлених емоціями вчинків пояснюється типом вищої нервової діяльності людини, а саме – темпераментом. Висловлюється думка про те, що найменш імпульсивно у конфліктній ситуації

поводитиметься особа флегматичного типу, а найбільш вираженою емоція в такій ситуації буде у особи холеричного темпераменту [821, с. 615]. Деякі автори вважають, що чим менш досконала центральна нервова система людини, тим легше виникають зрушення в емоційній сфері її психіки.

Емоції, в цілому, являють собою один з обов'язкових елементів будь-якої активної поведінки людини, у тому числі й злочину. При цьому емоції виступають у формі переживань, які, у свою чергу, відображають, передусім, суб'єктивне ставлення до тих чи інших явищ об'єктивної дійсності, які оточують людину. Зазначимо, що кримінальне право розглядає емоції як особливий вид суб'єктивних психологічних станів (реакцій на внутрішній та (або) зовнішній вплив). Питання власне того, що таке емоція у загальнонауковому розумінні, незважаючи на численні спроби вчених визначити її зміст і роль у поведінці людини, до цього часу залишається відкритим. Труднощі обумовлені самою природою феномену емоційних станів людини [615, с. 86–87].

У загальній довідково-енциклопедичній літературі емоції визначаються, як: переживання суб'єктивного стану, яке виникає у людини в процесі взаємодії з навколишнім середовищем; переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності [790, с. 178]; загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності [793, с. 168]; конкретна форма протікання психічного процесу переживання почуттів [1116]. Наведені визначення є загальними і не дозволяють встановити сутність та ознаки емоційного стану.

У теорії кримінального права емоційний стан – це особливий юридично значущий психологічний стан особи, який, впливаючи на її волю та свідомість, взаємодіє з ознаками складу злочину (насамперед, його суб'єктивною стороною) і в такий спосіб визначає особливості кримінально-правової оцінки діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, а також впливає на вирішення питань, пов'язаних з індивідуалізацією покарання [1102, с. 49]. У цілому підтримуючи позицію щодо такого визначення, поняття емоційного стану, на нашу думку, потребує певного уточнення.

Зокрема, емоційний стан особи має вивчатися саме з позиції його значення як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину [190, с. 40], на чому потрібно акцентувати увагу в самому визначенні. Виходячи з цього, будучи факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, емоційний стан апріорі може взаємодіяти з іншими елементами складу злочину, а тому додаткова вказівка на це у визначенні є зайвою. Стосовно кримінально-правової оцінки діяння, то такою оцінкою є кваліфікація самого діяння, що більш чітко визначає саме кримінально-правове значення емоційного стану. Таким чином, емоційний стан особи – це факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину, що виявляється в психологічному стані суб'єкта злочину, який обумовлює спрямованість свідомості та волі особи під час вчинення злочину і може впливати на його кваліфікацію та індивідуалізацію покарання [157, с. 245].

В основу юридично значущої класифікації емоційних станів на види має бути покладений критерій їх впливу на всі психічні процеси, які обумовлюють інтелектуально-вольову діяльність особи. За вказаним критерієм емоції поділяються на такі види: 1) емоційний тон відчуття; 2) емоційний відгук; 3) настрій; 4) конфліктні емоційні стани: афект, стрес, фрустрація (інколи додаються ще емоційне збудження та емоційне напруження) [615, с. 88].

З метою визначення того, який вид емоцій має кримінально-правове значення і може виступати як ознака суб'єктивної сторони складу злочину, потрібно дати загальну характеристику кожного із них.

Так, характеризуючи емоційний тон відчуттів, потрібно зауважити, що тут регулююча функція емоційного стану залежить від того, як сприймаються певні явища навколишнього середовища – чи є відчуття, яке переживається особою приємним, нейтральним або неприємним [615, с. 89]. Це залежить від виду впливу навколишнього середовища на різні органи чуття людини – звук, колір, запах, смак, тактильне відчуття. У пам'яті особи, як правило, закріплюється пережитий раніше емоційний тон різноманітних впливів на неї, що у подальшому впливає на її поведінку за наявності аналогічних факторів об'єктивної дійсності. Отже,

емоційний тон відчуттів – це вид сприйняття певного явища (фактора) об'єктивної дійсності органами чуття людини.

Емоційний відгук визначається як оперативна емоційна реакція на поточні зміни в навколишньому середовищі [615, с. 89]. Це, зокрема, виявляється у відчутті того чи іншого фактора об'єктивної дійсності, що виникає раптово; наприклад, певний емоційний відгук може викликати падіння іншої людини, зауваження з боку інших осіб, будь-яке незвичне природне явище.

Не менш різноманітними є настрої, які, так само, як емоційні тони відчуттів та емоційні відгуки, у особи постійно чергуються. Настрій – це домінування певної емоції чи почуття, які посилюють чи послаблюють психічну діяльність особи протягом більш-менш тривалого періоду [335, с. 168]; це форма емоційного життя людини, яка впливає на всі психічні процеси, що протікають у даний момент її існування [1116]; це відносно слабо виражені позитивні чи негативні емоції та почуття, які відрізняються значною тривалістю і деякою неясністю, слабким усвідомленням причин і факторів, які їх викликають; це характеристика емоційного стану в певний проміжок часу; це щосекундний процес психологічного характеру [131, с. 130–131]. Вважається, що найвищий рівень психічної активності під впливом настрою – натхнення, найнижчий – апатія [335, с. 68]. Однією з форм настрою є «поганий настрій», що характеризується дратівливістю, гнівливістю та іншими негативними проявами. Для такого стану характерною є певна дезорганізація психічної діяльності людини, але вона незначна і у переважній більшості випадків не є підставою для вчинення певних суспільно небезпечних діянь.

При цьому істотну дезорганізацію свідомо-вольової поведінки людини викликають такі емоційні стани, як афект, конфлікт, фрустрація, стрес, а також емоційне збудження та емоційне напруження (останні можуть мати самостійне значення або супроводжувати будь-які дані емоційні стани) [164, с. 26]. Вважається, що саме емоційні стани мають кримінально-правове значення, оскільки кримінальне право враховує лише емоції, які істотно впливають на свідомість та поведінку людини [837, с. 121, 123]. Кримінально значущі емоційні

стани за ступенем вираження, характером та інтенсивністю впливу на свідомий контроль особи є різними, і найбільш яскравим з них є стан афекту, який обумовлює мінімальний ступінь свободи свідомо-вольової поведінки суб'єкта і характеризується раптовістю свого виникнення [673, с. 115, 120, 123]. У повсякденному житті всі ці негативні, тяжкі для людини переживання зустрічаються доволі часто і у структурі кожного з них можуть виявлятися як емоційне напруження, так і емоційне збудження.

У кримінальному законодавстві термін «афект», так само як і терміни «стрес», «фрустрація», «емоційне збудження» та «емоційне напруження», не передбачений. У КК України вживається поняття «сильне душевне хвилювання» (ст. 36, 39, 66, 116, 123 КК України). Але часто у спеціальній літературі поняття «сильне душевне хвилювання» та «афект» ототожнюються. Тому виникає питання: чи синонімічні вони і як співвідносяться.

У цілому афект – це самостійний вид емоційного стану, що визначається як складний психологічний процес вибухового характеру, що стрімко й бурхливо протікає і може дати майже непідпорядковану свідомому вольовому контролю розрядку в дії [821, с. 495]. У довідково-енциклопедичних джерелах афект визначається як занадто сильний і відносно короткочасний за тривалістю емоційний процес (лють, жах, відчай, екстаз), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму [695, с. 38]; чуттєво-емотивний стан індивіда, нетривалі та сильні емоції людини, що виникають унаслідок раптових змін важливих для неї життєвих ситуацій [1122, с. 39].

У психології виокремлюють види афектів. До них окремі вчені відносять класичний афект і афект кумулятивний [615, с. 108]. Інші ж називають значно більше видів афектів, а саме: фізіологічний, патологічний, класичний та кумулятивний [1102, с. 58]. Варто зазначити, що незалежно від того, до якого виду належить емоційний стан, діяння людини при цьому спрямовані на те, щоб усунути фактор, який викликає у неї такий стан.

Фізіологічний афект визначається як сильний і відносно короточасний емоційний стан, пов'язаний з різкими змінами важливих для суб'єкта життєвих обставин, який супроводжується яскраво вираженими руховими проявами [787, с. 33]. Такий стан особи під час вчинення злочину не виключає кримінальної відповідальності, оскільки у особи зберігається можливість усвідомлювати свої дії та керувати ними, хоча і не повною мірою.

У межах фізіологічного афекту виокремлюють такий його підвид, як аномальний афект, що має такі особливості: а) короткотривалість накопичення емоцій; б) більш глибоке, ніж у здорових осіб, звуження свідомості; в) порушення динаміки мислення аж до її зупинення; г) стереотипна поведінка, яка охоплює руховий автоматизм [724, с. 98].

Від фізіологічного відрізняється патологічний афект. Цей вид афекту є «гострим короточасним психічним розладом, що виник раптово і характеризується глибоким запамороченням свідомості; бурхливим руховим збудженням з автоматичними діями; повною амнезією вчинених дій» [787, с. 33–34]. Вважається, що дії у стані патологічного афекту вирізняються великою руйнівною силою, а в постафективній стадії спостерігається глибокий сон. Патологічний афект – це хворобливий стан психіки, основною ознакою якого є неможливість особою усвідомлювати свої дії та керувати ними, тобто вина за наявності такого стану відсутня. Отже, кримінально-правове значення патологічного афекту полягає в тому, що наявність такого емоційного стану під час вчинення злочину виключає кримінальну відповідальність, а до особи можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, що передбачено у відповідних нормах Загальної частини КК України.

Класичний афект виникає у відповідь на гострий психотравмуючий вплив з боку потерпілої особи. Цей вид афекту визначається як стрімка емоційна реакція вибухового характеру, яка при цьому бурхливо протікає [1102, с. 61]. Відрізняється цей вид афекту від фізіологічного тим, що класичний виникає як реакція на протиправні (злочинні) дії з боку потерпілої особи. З юридичної точки зору, протиправними діями, які можуть сприяти виникненню стану класичного

афекту у винуватої особи, можуть бути насильницькі дії (фізичні або психічні), тяжкі образи або погрози з боку потерпілої особи.

Кумулятивний афект (його ще називають накопичувальним) є реакцією на довготривалу психотравмуючу ситуацію. Отже, кумулятивний афект – це поступове накопичення афектогенних переживань, які лише збільшують тенденцію до розрядки (афективного вибуху). Цей вид афекту виникає внаслідок систематичного або безперервного конфлікту. Причому зазначається, що нерідко протягом такої конфліктної ситуації у винуватої особи спостерігається депресія, наявні суїцидальні та інші спроби виходу із ситуації [1102, с. 61]. На практиці можуть мати місце випадки кумулятивного афекту, який сформується під впливом довготривалої психотравмуючої ситуації, викликаній систематичною протиправною або аморальною поведінкою потерпілої особи [757, с. 32].

Основна відмінність між класичним і кумулятивним афектами полягає в механізмі формування кожного з указаних емоційних станів. На відміну від класичного, кумулятивний афект як підготовчу стадію має накопичувальну фазу, яка триває в часі й може продовжуватись як декілька місяців, так і декілька років, протягом яких складається психотравмуюча ситуація і зростає вплив психотравмуючих факторів [673, с. 184].

КК України визначає емоційний стан особи, який має кримінально-правове значення як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, у межах формулювання «сильне душевне хвилювання». Цим терміном охоплюється як класичний, так і кумулятивний афект.

У літературі інколи виділяють також вторинні афекти. Вторинний афект – це глибоке порушення емоційного стану, що не вирізняється раптовістю виникнення [1102, с. 62]. Не лише злочинець видозмінює обстановку на місці події, але й самі обставини вчинення злочину тривалий час можуть впливати на його психіку, справляючи значний вплив на свідомість і поведінку, порушуючи адекватні форми реагування на різні, іноді навіть нейтральні подразники, викликаючи у свідомості стійкі спалахи збудження, своєрідно афективно забарвлені комплекси, які порушують звичний перебіг психічних процесів. Цей вид афекту викликається

саме спогадами про вчинені суспільно небезпечні діяння. Такі спогади порушують асоціативні зв'язки особи, певні фізіологічні процеси, координацію рухів, що відбивається на поведінці самого злочинця, внаслідок чого у особи трапляються емоційні зриви. Вважається, що найбільш схильні до вторинних афектів ті особи, що вчинили злочини проти життя та здоров'я особи, переважно якщо такий злочин було вчинено вперше або при збігові випадкових обставин.

Також можна виділити окремі стани, які наближаються до афективних. Конфлікт визначається як: загострення суперечностей, що виникають у результаті відмінностей у поглядах, інтересах, прагненнях людей і сприймаються та оцінюються його учасниками як несумісні з їх власними [100, с. 213]; зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій, окремо взятого епізоду свідомої діяльності у міжособистісній взаємодії чи пов'язаних з негативними переживаннями у міжособистісних стосунках осіб чи груп людей; наявність внутрішніх суперечностей у психіці особи, суперечливих тенденцій, установок та емоцій, що можуть викликати психореактивні, невротичні та психосоматичні розлади, або суперечності між людьми у структурі міжособистісних відносин окремих індивідів або груп; зіткнення різноспрямованих бажань людини, суперечливе ставлення індивіда до інших людей та самого себе [1116]. Отже, конфлікт визначає особливості поведінки особи, яка перебуває в такому стані і не може ототожнюватися з афектом або афективним станом.

Такі емоційні стани, як фрустрація і стрес, мають багато спільного, оскільки виникають як емоційні реакції на психотравмуючу ситуацію, протікають без емоційних «вибухів» на фоні звуження свідомості, послабленого вольового контролю і закінчуються психофізіологічним виснаженням [615, с. 100]. Тому вважається, що фрустрація і стрес – це емоційні стани, які розвиваються за кумулятивним принципом [352, с. 127–128].

У літературі фрустрація визначається як: знищення задумів, розлад планів [146, с. 1550]; психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці та викликається об'єктивно непереборними (або

суб'єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети, що призводить до розбіжності очікуваного суб'єктом результату з реальністю [791, с. 205]; психічний стан, для якого характерними є безвихідь, глибока печаль, розчарування, незадоволення, тривога, роздратування, розлад задумів, відчай; це непріємний напружений психологічний стан, який спровокували непереборні чи уявні труднощі, що перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб [100, с. 525; 131, с. 138–139]. Емоційний стан фрустрації виникає як результат переживань людиною своєї невдачі. Вона часто супроводжується почуттям безвиході у досягненні конкретної бажаної мети і розвивається в умовах затяжного конфлікту, переважно у осіб, які вирізняються нерішучістю і підвищеною чутливістю та прагнуть уникати відкритих зіткнень [572, с. 120]. Вважається, що «фрустрація являє собою складний емоційно-мотиваційний психічний стан, який втілюється в дезорганізації свідомості та поведінки, що виникає внаслідок тривалого блокування цілеспрямованих дій та вчинків труднощами (бар'єрами), які є об'єктивно нездоланими або суб'єктивно сприймаються як такі» [1102, с. 66]. Крім того, зазначимо, що ще однією характерною особливістю стану фрустрації є те, що такий емоційний стан особи є глибоким.

Наступним емоційним станом, який має кримінально-правове значення, є стрес. Стрес, як правило, виникає у людини в процесі її діяльності у найбільш складних умовах, зокрема, під тиском браку часу для необхідної швидкої орієнтації у складній життєвій ситуації. І саме ступінь і глибина впливу такої ситуації, раптовість її виникнення істотно впливають на прийняття рішення та реалізацію останнього. Вважається, що існують і, так би мовити, «позитивні» стреси, які можуть обумовлювати певну мобілізацію сил людини: фізичних і психічних – такий стрес називається еустрес [789, с. 482–483]. Але найчастіше стрес дезорганізує поведінку особи, що виявляється в ряді факторів (зменшення обсягу уваги, ускладнення в оцінці часових інтервалів, порушення послідовності вчинення складних рухових актів) [615]. Негативний стрес називається у літературі дистрес [789, с. 482–483].

У повсякденному житті стреси зустрічаються набагато частіше, ніж афекти. Це можна пояснити тим, що стрес є підґрунтям для виникнення інших емоцій, і в цілому термін «стрес» використовується для визначення досить широкого кола емоційних станів, що виникають як реакція на різні екстремальні впливи з боку факторів навколишнього середовища. Оскільки стрес обумовлює виникнення у людини інших емоційних станів, інколи його ототожнюють із станом афекту. Зокрема, деякі вчені вважають, що стрес – це сильне і тривале психологічне напруження, коли нервова система отримала емоційне перенавантаження [696, с. 44], що наближає поняття стресу до поняття афекту. Інші дослідники наголошують, що в умовах сильного стресу, як і афекту, людина втрачає самоконтроль над своїми діями, її поведінка підпорядковується емоціям, а не логічному мисленню [327, с. 38]. Також існує думка про те, що стрес – це нервово-психічне перенапруження, викликане надто сильним впливом, адекватна реакція на який раніше не сформувалася [337, с. 186].

Щодо таких станів, як емоційне напруження та емоційне збудження, то вони визначаються по-різному. «Під емоційним напруженням розуміється стан, що характеризується тимчасовим зниженням стійкості психічних і психомоторних процесів, падінням працездатності» [1102, с. 69]. Емоційне напруження може виявлятися у таких формах: 1) імпульсивна форма пов'язана з надмірним порушенням активності гальмового процесу (поспішні дії, метушіння); 2) гальмівна форма обумовлюється загальною загальмованістю на основі розвитку охоронного гальмування; 3) генералізована форма, що характеризується непередбачуваними, панічними діями, прагненням не боротися з небезпекою, а уникнути її будь-яким шляхом [618, с. 63]. Незважаючи на те, що цей емоційний стан є не настільки глибоким, як фрустрація, стрес чи афект, але він також може сприяти неправильній оцінці факторів навколишнього середовища, що викликається особливим станом психіки, та у подальшому обранню неправильної форми поведінки (у тому числі й злочинної).

Емоційне збудження – це стан, який виникає в особі з особливими психічними характеристиками (схильні до агресії у допустимій формі з точки

зору соціуму, боязкі, нерішучі) за умови впливу на неї конфліктної ситуації протягом тривалого часу. Вважається, що часто цей стан виникає у сфері сімейних стосунків або в умовах військової служби [1102, с. 69]. На максимальній межі емоційного збудження особа також здатна до вчинення соціально неприйнятних (у тому числі і суспільно небезпечних) діянь.

Емоційне напруження та емоційне збудження в кінцевому підсумку можуть характеризуватися звуженням свідомості настільки, що це може викликати у особи нездатність повною мірою оцінити ситуацію, фактори об'єктивної реальності. Отже, вони можуть мати як самостійне кримінально-правове значення (наприклад, впливати на призначення покарання), так і бути складовою частиною більш стійких емоційних станів (фрустрації, стресу, афекту) [149, с. 72].

У КК України немає вказівки на будь-які емоційні стани, які входять до структури сильного душевного хвилювання. Термін «стан сильного душевного хвилювання» вживається у п'яти нормах КК України: ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона», ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність», п. 7 ч. 1 ст. 66 «Обставини, які пом'якшують покарання», ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання». Складність визначення даного терміна полягає в тому, що у психології він не використовується [123, с. 38]. Його невизначеність в інших галузях науки впливає на неоднозначне розуміння цього терміна в кримінальному праві.

У теорії кримінального права зазначається, що ознакою сильного душевного хвилювання є раптовість виникнення такого стану [355, с. 187–188; 853, с. 49, 52–53], тобто коли проміжок часу між неправомірними діями потерпілого та спровокованим ним злочином або взагалі був відсутній, або був дуже незначним [1106, с. 24]. Деякі вчені звертають увагу на необов'язковість для стану сильного душевного хвилювання ознаки раптовості його виникнення [478, с. 137], інші зауважують, що ознака раптовості стосується саме моменту виникнення емоційної розрядки винуватої особи, а не протиправної поведінки потерпілої особи [856, с. 91]. Крім того, висловлюється думка про те, що ознака раптовості

має два значення – суб'єктивне та об'єктивне. У суб'єктивному розумінні – це несподіваність афективного вибуху для самої винуватої особи; у об'єктивному – це несподіваність такого вибуху для потерпілого, свідків та інших осіб [675, с. 169].

Стан сильного душевного хвилювання інколи ототожнюють із такими психологічними поняттями, як «афект» або «фізіологічний афект», якому властиві такі ознаки, як: раптовість виникнення, вибуховий характер емоційної розрядки, специфічні та глибокі психічні зміни особи, які разом із тим залишаються в межах осудності [123, с. 44]. Деякими авторами стан сильного душевного хвилювання ототожнюється із загальним афектом. Висловлюється також думка про необхідність внесення змін у кримінальне законодавство України з метою замінити термін «стан сильного душевного хвилювання» на термін «фізіологічний афект» [853, с. 22–23, 40–41]. Так, М.Й. Коржанський вважає, що жодний інший емоційний стан, крім стану фізіологічного афекту, не може настільки суттєво вплинути на психічну діяльність людини, щоб вона певною мірою втратила здатність усвідомлювати свої діяння та (або) можливість керувати ними [478, с. 137]. Сильне душевне хвилювання може бути зумовлене будь-якою важливою для особи подією; фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний сплеск, емоційний вибух, що затьмарює свідомість [478, с. 137]. Необхідно зазначити, що така позиція підтримується не всіма вченими. Наприклад, у деяких іноземних кримінальних кодексах відбулось ототожнення за обсягом понять «стан сильного душевного хвилювання, що раптово виник» та «афекту» [715, с. 39–40]. Зауважується, що у даному випадку збережене поняття «сильне душевне хвилювання», яке доповнено уточнюючим терміном «афект» [615, с. 120].

Згадані поняття співвідносяться як ціле (стан душевного хвилювання) і частина (афект). Також зазначається, що стан сильного душевного хвилювання охоплює поняття «афект», але ним не вичерпується [123, с. 61; 853, с. 22–23, 40–41].

Досить цікавою є думка Ф.С. Сафуанова, який зазначає, що, з точки зору кримінального права, абсолютно неважливо, який саме термін

застосовуватиметься для визначення емоційного стану особи, за якого вона позбавляється частково можливості усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними [835, с. 5]. В.О. Навроцький та З.А. Тростюк також звертають увагу на те, що використання будь-яких психологічних термінів для позначення такого емоційного стану як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину є недоцільним [672, с. 115].

Під станом сильного душевного хвилювання розуміється стан, який має кримінально-правове значення, оскільки особа значною мірою втрачає здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними [355, с. 181; 816]. Також, наприклад, у п. 23 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» № 2 від 07 лютого 2003 р. зазначається, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, відповідальність за які передбачено ст. 116 і 123 КК України, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винуватого, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними [783]. Як зазначає В.М. Бурдін, марно шукати психологічний термін, який би охоплював усі емоції, які за своєю силою здатні суттєво порушувати психічну діяльність і призводити до того, що особа втрачає здатність певною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. У цьому зв'язку, зазначає вчений, у названих статтях КК України замість терміна «стан сильного душевного хвилювання» доцільно використовувати словосполучення, яке не буде настільки ємним, як, наприклад, термін «афект» або «фізіологічний афект», але максимально чітко та повно відображатиме психологічний зміст і охоплюватиме різні види емоційних станів, що мають кримінально-правове значення, оскільки справляють істотний вплив на психічну діяльність людини. Таким словосполученням може бути «стан, в якому особа не могла повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними» [123, с. 55]. Враховуючи те, що така заміна не додає ясності в розуміння змісту відповідних кримінально-правових норм, а навпаки, дозволить наповнити їх не визначеними конкретно (здебільшого оціночними) категоріями, ми вважаємо за необхідне залишити у відповідних нормах КК України термін

«стан сильного душевного хвилювання», який потребує більш чіткого визначення.

Ознаками стану сильного душевного хвилювання є: 1) цей емоційний стан здійснює суттєвий вплив на психіку особи, внаслідок чого вона частково і з різною глибиною втрачає можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними; 2) він є ознакою суб'єктивної сторони складу окремих злочинів і має кримінально-правове значення, яке полягає в тому, що цей емоційний стан враховується при кваліфікації злочину, призначенні покарання (визначенні його виду та розміру) та застосуванні інших заходів кримінально-правового впливу. Крім того, з огляду на характеристику різних емоційних станів, кримінально-правове значення вони матимуть лише тоді, коли викликані протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи. Таким чином, сильне душевне хвилювання як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої людини, за якого особа частково втрачає можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що впливає на кваліфікацію злочину, визначення виду або розміру покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. На думку працівників правозастосовних органів, таке визначення має практичне значення (Додатки Д, Е, Ж). Стан сильного душевного хвилювання включає афект і афективні стани.

При встановленні стану сильного душевного хвилювання, що має кримінально-правове значення, необхідно враховувати: чи знаходилась особа на момент вчинення злочину в особливому емоційному стані; чи вчинено злочин під його впливом і, якщо так, то в чому це виявилось; чи передувала цьому протиправна чи аморальна поведінка потерпілої особи; чи саме цими обставинами був викликаний такий стан. При цьому емоції є одночасно формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта [696, с. 368; 935, с. 32].

Ураховуючи зазначене, пропонуємо включити у КК України примітку до ст. 36 і викласти її у такій редакції: «Сильне душевне хвилювання – це емоційно-

психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу».

Емоції у механізмі злочинного діяння відіграють різну роль. Передусім, вони є фоном усіх процесів, які протікають у психіці особи, і у переважній більшості випадків їх правова значущість при цьому є нейтральною. Злочинні діяння, вчинені під впливом емоцій, можливі за наявності будь-якої з форм вини. У судовій практиці частіше трапляються провадження про обумовлені емоціями необережні злочини. Кваліфікація злочину як необережного, вчиненого під впливом емоцій, можлива лише за умови, якщо, за нормами кримінального законодавства, передбачено відповідальність за відповідні необережні діяння [772, с. 17].

Вплив емоцій при злочинній самовпевненості може виражатись у їх сприянні переоцінці особою своїх сил чи інших обставин, на які вона розраховує при небажаному, але легковажному ставленні до настання суспільно небезпечних наслідків. Така переоцінка певним чином «нейтралізує» передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків, які при самовпевненості уявляються суб'єктом у загальній формі [959, с. 203]. При злочинній недбалості вплив емоцій може виражатись у зниженні здатності особи діяти уважно, обачно, обережно, у повній відповідності з відповідними правилами та інструкціями, у результаті чого у неї складається значно менша за глибиною можливість передбачення настання суспільно небезпечних наслідків.

Щодо визначення видів умислу, за яких можливе вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, деякі вчені зазначають, що ці злочини можуть вчинюватися лише з прямим умислом [1054, с. 10]. Інші ж, навпаки, стверджують, що такий емоційний стан може бути ознакою суб'єктивної сторони складів злочинів, учинених лише з непрямым умислом [601, с. 111]. Також можна зустріти положення про те, що вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання

можливе як при прямому, так і при непрямому умислі [772, с. 89–90]. На нашу думку, стан сильного душевного хвилювання може мати місце при вчиненні будь-якого умисного злочину. Хоча кожному з видів умислу властиві певні особливості емоційного стану як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Зокрема, виходячи з правозастосовної практики, найбільша кількість таких злочинів вчинюються з прямим, але неконкретизованим умислом, за якого винувата особа бажає заподіяти потерпілому будь-якої шкоди, включаючи і позбавлення його життя [853, с. 80], у відповідь на протиправну поведінку з боку останнього. Також вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання можливе і при непрямому умислі: у такому випадку винувата особа нехтує наслідками своїх дій. За загальним правилом, розриву в часі між виникненням сильного душевного хвилювання і реалізацією умислу на вчинення злочину бути фактично не повинно [504, с. 115].

Виходячи із змісту норм КК України, законодавець не визначає мотиви злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання. Мотиви особи, сильне душевне хвилювання якої було викликане протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, інколи пропонується називати мотивами реакції «у відповідь» [615, с. 144].

Щодо мотивів злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, у кримінальному праві існує декілька точок зору. Згідно з першою, мотивом даної категорії злочинів є, власне, афект [494, с. 57; 1054, с. 59]. Однак таке ототожнення є неточним, оскільки кожна із зазначених категорій наділена власним змістом і має самостійне значення. Також зазначається, що злочини, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, є безмотивними [214, с. 101]. Це перш за все стосується випадків вчинення злочину при кумулятивному афекті, оскільки тут мотив вчинюваних злочинних діянь часто видається таким, що не відповідає приводу їх вчинення. Однак у даному разі мотив формується під впливом психотравмуючої ситуації до вчинення злочину, а реалізується в результаті афективної розрядки. Третя точка зору полягає в тому, що злочинам, вчиненим у стані сильного душевного хвилювання, є властиві власні мотиви, до

яких відносять: прагнення розправитися з особою за вчинене нею насильство чи інше протиправне діяння [758, с. 143]; почуття помсти, бажання (прагнення) помститися за насильство, образу чи за інші протиправні дії з боку потерпілої особи; почуття відплати за заподіяне зло [772, с. 92]; почуття образи, злості, ненависті та інші спонукання, викликані протиправною поведінкою потерпілої особи [213, с. 66]. Існує також точка зору, що мотивація злочинів у стані сильного душевного хвилювання не у всіх випадках зводиться до певного чітко визначеного мотиву – вона визначається як комплекс різних за природою мотивів [493, с. 59] або як складний ситуаційний мотив, до структури якого входять не рівнозначні між собою переживання [322, с. 19–20; 853, с. 70].

Саме останні дві точки зору, на нашу думку, найточніше характеризують мотив злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання. Хоча потрібно уточнити, що основною особливістю процесу мотивації злочинів, скоєних у вказаному емоційному стані, є певна обмеженість вибору варіанта поведінки: у даному випадку між собою стикаються мотиви, які є приблизно рівними за силою, але внутрішньо є протилежними і різноспрямованими [542, с. 87–89]. Можна погодитися з вченими, які звертають увагу на те, що сильні емоції при цьому виключають ті мотиви, для формування яких потрібен певний ступінь їх усвідомлення [615, с. 150].

Таким чином, зв'язок найсильнішого душевного хвилювання і мотиву як ознак суб'єктивної сторони складу злочину полягає в тому, що сильне душевне хвилювання обумовлює формування мотиву злочинної поведінки винуватої особи як реакцію на протиправні чи аморальні дії з боку потерпілої особи [171, с. 23].

Встановлюючи зв'язок між емоційним станом і метою як ознаками суб'єктивної сторони складу злочину, потрібно зазначити, що спеціальних досліджень з цього приводу не здійснювалось. У кримінальному праві можна визначити два основних підходи до мети у злочинах, вчинених у стані сильного душевного хвилювання. У межах першого підходу зазначається, що винувата особа, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, передбачаючи чи бажаючи заподіяти шкоду потерпілому, ставить перед собою безпосередню мету

– позбавити потерпілу особу життя, заподіяти шкоду її здоров'ю тощо [461, с. 158; 853, с. 79; 1054, с. 87]. Згідно з другим підходом, у винуватої особи, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, заздалегідь поставлена мета відсутня [210, с. 26].

У психологічній літературі зазначається, що при переживанні стану сильного душевного хвилювання результат дій винуватою особою усвідомлюється недостатньо конкретно [788, с. 94]. Саме тому в юриспруденції найбільш поширеною є думка про те, що винувата особа, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, не ставить перед собою конкретної мети, а тому і не прагне досягти конкретного суспільно небезпечного результату [571, с. 94]. Однак особа, яка вчинює злочин у стані сильного душевного хвилювання, може передбачати і бажати, хоча б у загальних рисах, настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, мета злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, може мати невизначений характер. Так, зокрема, конкретна мета відсутня при вчиненні злочину за наявності класичного афекту чи інших емоційних станів, що виникають раптово, оскільки суб'єкт злочину не має часу для прийняття рішення, а тому відповідає на суб'єктивно сильний негативний подразник природною агресивно-оборонною реакцією. Тому можна вважати, що основною метою винуватої особи при цьому буде прагнення заподіяти будь-якої шкоди потерпілій особі, дії якої і стали для винуватої особи таким негативним подразником. Але якщо злочин вчинений за наявності кумулятивного афекту, то негативні емоції, які накопичуються протягом певного часу, сприяють тому, що винувата особа може діяти з певною метою, зокрема, такою, що має суспільно небезпечний характер (наприклад, покарати потерпілого за страждання, які він завдав винуватому, шляхом застосування певного фізичного чи психічного впливу).

Процес кваліфікації злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, та призначення покарання за них часто супроводжується проблемою встановлення механізму виникнення такого емоційного стану: чи він сформувався з об'єктивних причин, чи була наявна ситуація суб'єктивного (самостійного)

«самонакручування» [461, с. 153–154]. Так, наприклад, для суб'єкта, орієнтованого на виключно насильницьке вирішення проблеми, вид злочину, через який він реалізуватиме свої агресивні установки, значення не має, а тому його агресія може реалізуватись у насильницьких злочинах та у будь-якій обстановці (дії чи слова потерпілого можуть бути сприйняті як привід для застосування насильства). У теорії кримінального права вважається, що встановити такий механізм досить складно, а інколи взагалі неможливо [615, с. 155]. Зокрема, непросто відмежувати жорстокість, що відрізняє суспільно небезпечні дії, обумовлені переживанням гострих емоцій, які звужують свідомість, від жорстокості, що виявляється особою в будь-якій ситуації без відповідної підстави для цього. Крім того, і власне конфліктна ситуація, і привід у випадку кумулятивного афекту можуть бути ознаками як насильства-реакції, так і насильства-самоцілі. Тому дослідження суб'єктивної сторони складу злочину, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, має включати не лише вивчення факторів, які стосуються конфліктної ситуації, та емоційних проявів особи у ній, але і аналіз емоційно-психологічних характеристик особистості злочинця у періоди до та після вчинення злочину.

Також заслуговує на увагу питання кваліфікації злочинів, які були вчинені в разі необхідної оборони, за умови перевищення її меж у стані сильного душевного хвилювання. При цьому виникає питання, чи завжди суб'єкт у ситуації необхідної оборони вчинює діяння з повним його усвідомленням [313, с. 17].

Зазначимо, що у ч. 4 ст. 36 КК України передбачено, що «особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту». Отже, при заподіянні шкоди, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту, у стані сильного душевного хвилювання перевищення меж необхідної оборони не буде.

Для правильної юридичної оцінки дій особи при необхідній обороні треба встановити психологічне сприйняття ситуації особою, яка перебуває у такому

стані [854, с. 39], особливо у випадку, якщо особа в даному разі перебуває в особливому емоційному стані – стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, надзвичайний психологічний стан, психологічне напруження суб'єкта, що діяв у екстремальних умовах, можуть створити помилкове уявлення про наміри, кількість нападників, характер дій потерпілого тощо. Отже, дійсність для особи, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, при необхідній обороні сприймається дещо необ'єктивно, а тому в неї і складається помилкове уявлення про фактичний характер та наслідки своїх діянь. Неправильне сприйняття посягання може відбуватися під впливом саме емоцій.

Висловлюється думка про те, що при співставленні захисту із нападом обов'язково повинен враховуватися вплив встановлених обставин на психологічний стан особи, яка обороняється [615, с. 164]. Дійсно, винувата особа нерідко під впливом протиправних чи аморальних дій під час нападу перебуває у стані сильного душевного хвилювання, зокрема, афекту як його різновиду, і під його впливом припиняє посягання шляхом заподіяння невідповідної посягання шкоди. Це обумовлюється не лише суб'єктивними факторами (особа не усвідомлювала цю невідповідність), але і певними об'єктивними: у особи, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання збільшується здатність до оборони, підвищується активність її рухової системи, інтенсивність реакцій тощо [854, с. 29]. А тому особа, яка обороняється, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, не завжди може точно співставити характер небезпеки з нападом і обрати відповідні засоби захисту, що обумовлено такою емоцією, як страх [1123, с. 51]. На думку деяких учених, якщо особа, яка обороняється, перебільшила небезпеку, що обумовило виникнення стану сильного душевного хвилювання і, як наслідок, об'єктивне перевищення меж необхідної оборони, то це не змінює правової оцінки оборони [615, с. 166].

Отже, стан сильного душевного хвилювання впливає на визначення меж необхідної оборони. Тому при вирішенні питання про перевищення меж необхідної оборони встановлення самого факту наявності об'єктивних, без аналізу суб'єктивних ознак відповідного вчинку, недостатньо.

Зазначені положення щодо стану сильного душевного хвилювання впливають також на юридичну оцінку діянь, вчинених в умовах крайньої необхідності. У ч. 3 ст. 39 КК України зазначено, що «особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці». Тут також потрібно враховувати внутрішні та зовнішні ознаки вчинку особи, а також її особистісні можливості діяти належним чином у стані емоційного напруження.

Таким чином, перебування особи в стані сильного душевного хвилювання є обставиною, яка свідчить про відсутність факту перевищення меж необхідної оборони та крайньої необхідності. На нашу думку, у відповідних нормах КК України потрібно акцентувати увагу саме на тому, що вказана обставина обумовлює відсутність перевищення меж необхідної оборони та крайньої необхідності, що виключає злочинність діяння [170, с. 168]. У зв'язку з цим пропонуємо викласти ч. 4 ст. 36 і ч. 3 ст. 39 КК України у такій редакції:

1) ч. 4 ст. 36: «Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту»;

2) ч. 3 ст. 39: «Не є перевищенням меж крайньої необхідності і не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, особа не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці».

Також необхідно враховувати, що «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого» є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Зважаючи на формулювання п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України, дана норма потребує певного уточнення. Так, зокрема, однією з ознак злочину є

протиправність, а не неправомірність. Саме термін «протиправність» чітко описує характер діянь потерпілої особи – вони спрямовані проти чинного закону, його норм. У зв'язку з цим пропонуємо замінити термін «неправомірність» на термін «протиправність» і викласти п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України у наступній редакції: «7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними або аморальними діями потерпілого».

З огляду на визначення поняття стану сильного душевного хвилювання та емоційних станів, які його утворюють, можна зробити висновок, що законодавець визнає обставинами, які пом'якшують покарання, і емоційні стани, що виникають раптово, і кумулятивні емоційні стани. Однак деякі автори заперечують можливість визначення кумулятивного емоційного стану обставиною, що пом'якшує покарання, оскільки, наприклад, при кумулятивному афекті психіка особи відчуває менш сильне навантаження, ніж при класичному афекті, і людина значно легше може протистояти розвитку такого поступово зростаючого емоційного стану [883, с. 269]. Враховуючи природу емоційних станів, що визначають сильне душевне хвилювання, у тому числі і кумулятивних, потрібно перш за все враховувати той факт, що ціннісна система суб'єкта входить у суперечність з будь-якою протиправною чи аморальною поведінкою. Тому при встановленні факту наявності стану сильного душевного хвилювання у винуватій особи під час вчинення злочину як обставини, що пом'якшує покарання, механізм його утворення враховувати необхідно, але визначити наперед можливість і обов'язок особи вирішити довготривалу конфліктну психотравмуючу ситуацію правомірним способом не можна.

У ст. 116 КК України передбачено, що умисним вбивством, вчиненим у стані сильного душевного хвилювання, вважається таке, яке скоєне в емоційному стані, що раптово виник унаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. А у ст. 123 КК України передбачено, що умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, є таким у випадку, якщо останнє «раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого».

Очевидно, що законодавцем до таких, що викликають сильне душевне хвилювання, згідно з указаними нормами, віднесені різні обставини – протиправні діяння з боку потерпілої особи, а тому їх зміст вимагає певної уніфікації. Оскільки в одній нормі практично неможливо передбачити всі види протиправних дій з боку потерпілої особи, які можуть викликати сильне душевне хвилювання, потрібно використовувати загальне словосполучення. Таким словосполученням, на нашу думку, є «протиправні чи аморальні дії», оскільки воно передбачає, що вказаний емоційний стан: 1) може бути викликаний лише протиправними (такими, що порушують будь-які норми чинного законодавства України) чи аморальними (такими, що порушують загальноприйняті у суспільстві норми моралі) діями з боку потерпілої особи; 2) не обмежує перелік обставин, які здатні викликати сильне душевне хвилювання у винуватій особі і підлягають урахуванню при кваліфікації вказаних злочинів. З огляду на це пропонуємо:

1) викласти ст. 116 КК України у такій редакції: «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого, —»

2) викласти ст. 123 КК України у такій редакції: «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого, —»

Як зазначається у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, суд призначає покарання, «враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання». Згідно зі ст. 91 КПК України, до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, належать винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1); обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження (п. 4 ч. 1); обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (п. 5 ч.

1). З метою врахування у правозастосовній практиці всіх аспектів суб'єктивної сторони складу злочину пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України викласти у наступній редакції: «2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив, мета та емоційний стан обвинуваченого під час вчинення кримінального правопорушення» [185 с. 191].

Виходячи з цього, одним із засобів диференціації та індивідуалізації покарання є обставини, які його пом'якшують, до яких належить вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними або аморальними діями потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Вказана обставина досить часто використовується у правозастосовній практиці, передусім, для того, щоб враховувати ті емоційні стани при призначенні покарання, які не закріплені законодавцем в окремих нормах Особливої частини КК України, але суттєво впливають на свідомо-вольову поведінку суб'єкта злочину, тобто для врахування всіх емоційних станів, що утворюють стан сильного душевного хвилювання і унеможливають повною мірою усвідомлення особою своїх дій та можливість керувати ними [197, с. 448–449].

Таким чином, проведене у даному підрозділі дослідження дає підстави стверджувати, що встановлення емоційного стану суб'єкта під час вчинення злочину має велике значення. Адже у певних випадках емоційний стан особи впливає на її здатність усвідомлювати свої дії та можливість керувати ними.

Висновки до розділу 4

1. Мотив злочину – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, що носить суспільно небезпечний характер і тягне за собою кримінальну відповідальність. Мотив злочину є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, однак мотивація кримінальної поведінки є завжди. Мотиви, як правило, мають місце в умисних злочинах. Мотиви при вчиненні необережних злочинів набувають форми спонукань до порушення певних правил поведінки, які особа могла і зобов'язана була виконати

у силу своїх професійних, службових або інших обов'язків. При цьому мотив необережного злочину є загальним.

2. Мета злочину – це свідоме відображення у конкретизованих і найбільш істотних рисах уявного образу бажаного майбутнього результату, який визначає загальний характер і системну впорядкованість актів злочинного діяння і може бути предметним або спрямованим на вчинення конкретного діяння. Необхідною умовою визнання спеціальної мети обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину є вказівка на це у відповідній нормі Особливої частини КК України. Негативна спеціальна мета – це використання законодавцем для опису спеціальної мети негативних понять. Негативна спеціальна мета може бути обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Уперше встановлено, що мета злочину може мати місце в межах складів злочинів, учинених за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини. Мета може мати місце як у злочинах з матеріальним, так і у злочинах із формальним складом.

3. Емоційний стан особи – це факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину, що виявляється у психологічному стані суб'єкта злочину, який обумовлює спрямованість свідомості та волі особи під час вчинення злочину і може впливати на його кваліфікацію та індивідуалізацію покарання.

Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, коли частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Стан сильного душевного хвилювання як загальне поняття включає такі емоційні стани, як афект (фізіологічний, патологічний, класичний, кумулятивний та вторинний) та афективні стани (фрустрацію, стрес, емоційне збудження та емоційне напруження). Перебування особи у стані сильного душевного хвилювання є обставиною, яка свідчить про відсутність факту перевищення меж необхідної оборони та крайньої необхідності.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснене узагальнення і нове вирішення теоретичних, практичних та законодавчих проблем суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному праві України. Одержані в процесі дослідження наукові результати дають підстави для рекомендацій, висновків та пропозицій, що мають як теоретичне, так і прикладне значення. Найсуттєвішими з них є такі:

1. Визначено концепцію, методологічні засади та феноменологію суб'єктивної сторони складу злочину. Суб'єктивна сторона конкретного (реального) злочинного діяння включає всі психічні процеси, які характеризують зміст внутрішньої сторони акту злочинної (девіантної) поведінки. Суб'єктивна сторона складу злочину, як юридична конструкція, передбачає структурування (моделювання) найбільш значущих для кримінального права характеристик психічної діяльності відповідного виду (різновиду) злочинного діяння. В цій конструкції з'являється певна фрагментарність, недостатня повнота, оскільки із такими структурованими характеристиками пов'язується акт кримінальної поведінки. В межах суб'єктивної сторони злочину, як фактичної конструкції, відповідні характеристики юридичної конструкції встановлюються щодо певних фактичних обставин (це є необхідним для кваліфікації злочину).

2. Вчення про суб'єктивну сторону складу злочину бере свій початок з часів античності. Уперше на території сучасної України поділ вини (провини) на умисну та необережну був здійснений у Розширеній редакції Руської Правди. Суб'єктивна сторона злочину є фактичною конструкцією, яка виявляється у свідомо-вольовому ставленні особи до вчинюваного злочину як факту об'єктивної дійсності. Структура суб'єктивної сторони злочину включає такі психологічні ознаки, як свідомість і волю. Суб'єктивна сторона складу злочину є певною юридичною моделлю, яка включає сукупність ознак, закріплених на законодавчому рівні у КК України. Структура суб'єктивної сторони складу злочину включає такі ознаки, як вина, мотив, мета та емоційний стан. Суб'єктивна сторона складу злочину як внутрішнє ставлення особи до вчинюваного діяння

формується комплексно під впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обумовлюють у кожному конкретному випадку зв'язок свідомо-вольової сфери особи з явищами навколишнього середовища під час вчинення злочину.

3. Суб'єктивна сторона складу злочину як психічне ставлення особи до вчинюваного діяння являє собою взаємодію інтелектуальної (свідомість) та вольової (воля) складових психіки людини, що обумовлює її пряму залежність від психічних і психологічних особливостей особи, яка вчинює суспільно небезпечне діяння. Психологічне визначення понять свідомості, волі та їх складових характеристик є основою кримінально-правового розуміння ознак суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції та психологічних ознак суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця визначається через інститут суб'єкта злочину, оскільки саме суб'єкт є, з одного боку, носієм психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а з іншого – уособленням біологічних, психологічних і соціальних факторів.

4. Принцип вини має морально-етичне походження і полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та нормами кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку. Полісемія при вживанні термінології в межах правозастосовної практики у 58,1 % випадків (244 проаналізовані кримінальні провадження) обумовлює необхідність вироблення єдиних доктринальних підходів щодо визначення змісту принципу вини. Це підтверджує також аналіз практики ЄСПЛ (кількість оскаржень рішень національних судів у конкретних кримінальних справах (провадженнях) в частині порушення принципу презумпції невинуватості складає 29 % (63 проаналізовані рішення). Кримінально-правовий принцип вини можна визначити так: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого охоплювались її умислом чи необережністю, та за ті суспільно небезпечні наслідки, які настали в результаті такого діяння і щодо яких у визначеному

законом порядку було встановлено вину даної особи. Встановлено, що принцип презумпції невинуватості є лише процесуальною гарантією реалізації принципу вини, оскільки, характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реальне втілення у життя кримінально-правового принципу вини.

5. Соціально-психологічне розуміння вини ґрунтується на створенні особою власної ціннісної орієнтації, яка відрізняється від загальних соціальних цінностей і визнається в суспільстві антицінністю. Філософське розуміння вини ґрунтується на особливому прояві свідомості особи, що характеризується як сваволя і впливає, у свою чергу, на прояв свободи волі винуватої особи. Зв'язок вини і релігії обумовлений принципом соціального натуралізму: вина є протиприродною здатністю людини спрямовувати волю, яка виявляється у формі сваволі, й свідомість, яка виявляється у формі ілюзій, на порушення законів природи (вчинення правопорушення), що з точки зору релігії є гріхом. Теологічне розуміння вини ґрунтується на релігійному визнанні протиправної поведінки гріховною.

6. Вина у кримінальному праві визначається як психічне ставлення суб'єкта злочину у формі умислу або необережності до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, у якому об'єктивується її протиправна асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка щодо найважливіших цінностей суспільства. Загальна теорія вини у кримінальному праві – це сукупність психологічних, філософських, морально-правових, а також теологічних підходів, які використовуються для розуміння вини як кримінально-правового феномену і мають кримінально-правове та кримінологічне значення.

7. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони як елемента складу злочину, перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією із складових її умови) та підстави кримінальної відповідальності як

основоположних інститутів кримінального права України. Встановлення форми та виду вини є важливим і необхідним етапом кваліфікації злочинів. Структура вини – це сукупність встановлених у кримінальному законі інтелектуальних та вольових загальних, суттєвих ознак (свідомості та волі), які і визначають зміст вини у конкретному злочині. Аргументовано, що встановлення форми, виду та ступеня вини має важливе значення для застосування більшості інститутів Загальної частини КК України. Запропоновано вживання терміна «позитивна вина» для характеристики обставин, що виключають злочинність діяння та його визначення, а саме: позитивна вина – це особливе психічне ставлення особи, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру діянь та їх наслідків і бажання їх настання спрямовані на досягнення суспільно корисного результату. Систематизовано загальні підходи для визначення форми і виду вини в нормах Особливої частини КК України.

8. Умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності. Обґрунтовано доцільність у межах теоретичної класифікації видів умислу, поряд з такими критеріями, як характер змісту умислу, характер спрямованості умислу та момент виникнення умислу, виокремлювати і такий критерій, як ступінь усвідомлення, згідно з яким умисел поділяється на абсолютний та відносний. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення.

9. Складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння, яке характеризується умислом (прямим або непрямым) щодо суспільно небезпечної дії (бездіяльності) в межах основного складу злочину та необережністю у виді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості щодо похідних наслідків, які передбачені, як правило, у кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складі злочину.

10. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого неправильно оцінюються протиправність чи об'єктивні обставини діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України (на практичне значення помилки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, звернули увагу опитані працівники Національної поліції (89 %), прокуратури (91 %) та судді (90 %)). Помилка в обставинах, що виключають злочинність діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка умов правомірності заподіяння шкоди за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Види помилок суб'єкта при вчиненні злочину, які мають кримінально-правове значення, стосуються або протиправності діяння, або фактичних обставин злочину, чим обґрунтовується доцільність класифікації помилок на юридичні та фактичні.

11. Казус у кримінальному праві – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Введення у кримінальне право поняття «психофізіологічна якість особи» та його врахування при казусі обумовлюються принципами та нормами міжнародного права. Кримінально-правове значення в межах предмета вивчення психофізіології має невідповідність вимогам конкретної ситуації будь-якої психофізіологічної якості особи.

12. При вирішенні питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас (необхідність врахування в практичній роботі впливу на свідомість людини згаданих психологічних прийомів підтверджують результати проведеного анкетування працівників Національної поліції (81 %), прокуратури (87 %) та суддів (92 %). Суб'єктивна сторона злочинних діянь, вчинених під впливом гіпнозу, магії та психології мас, обумовлюється опосередкованою виною. Опосередкована вина – це особливий психічний стан виконавця злочину, за якого усвідомлення суспільно небезпечного характеру дій (бездіяльності) та (або) їх наслідків і бажання їх вчинення та (або) настання обумовлені виявленням волі та свідомості особи, що створює психологічний вплив, якому виконавець нездатний чинити опір. Наявність опосередкованої вини при вчиненні суспільно небезпечного діяння виключає кримінальну відповідальність безпосереднього виконавця злочину.

13. Мотив злочину – це свідоме і вольове спонукання до досягнення мети, обумовлене потребами особистості, що носить суспільно небезпечний характер. При добровільній відмові від доведення злочину до кінця встановлення мотиву має суттєве значення, оскільки саме він є визначальним при прийнятті особою рішення про відмову від вчинення злочину і відрізняється, власне, від мотиву злочину. Мета злочину – це свідоме відображення у конкретизованих та найбільш істотних рисах уявного образу бажаного майбутнього результату, який визначає загальний характер і системну впорядкованість актів злочинного діяння і може бути предметним або спрямованим на вчинення конкретного діяння. Мета злочину може мати місце в межах складів злочинів, учинених за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини.

14. Емоційний стан особи – це факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину, що виявляється у психологічному стані суб'єкта злочину, який обумовлює спрямованість свідомості та волі особи під час вчинення злочину і може впливати на його кваліфікацію та індивідуалізацію покарання. Сильне

душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання і застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Стан сильного душевного хвилювання як загальне поняття включає такі емоційні стани, як афект (фізіологічний, патологічний, класичний, кумулятивний та вторинний) і афективні стани (фрустрацію, стрес, емоційне збудження та емоційне напруження).

15. Запропоновано внесення змін та доповнень до КК України та КПК України (Додаток II).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова Ю. В. До проблеми визначення суб'єктивних ознак співучасті. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2012. №. 2. С. 143–148.
2. Абдурахманова А. А. Проблемы института судимости в уголовном праве России: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Махачкала, 2005. 24 с.
3. Аветисян С. С. Соучастие в преступлениях со специальным составом: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2004. 467 с.
4. Аврамцев В. В. Психология профессионального общения юриста: учеб.-метод. пособ. 2-е изд. Москва: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. 88 с.
5. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль. Москва: Юрид. лит., 1982. 160 с.
6. Адамян А. С. Історично-правові аспекти регламентації категорії невинного заподіяння шкоди (казусу) в Україні. *Митна справа*. 2014. № 5 (95). С. 110–115.
7. Адвокатський іспит: підготовчий курс / О. В. Баулін та ін. Київ: Алерта, 2013. 736 с.
8. Адлер А. Наука жить / пер. с англ. Е. О. Любченко, пер. нем. А. А. Юдин. Киев: Port-Royal, 1997. 288 с.
9. Айдинян А. В. Фактична помилка та необережність: співвідношення за кримінально-правовим змістом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 25. С. 179–182.
10. Айдинян А. В. Фактична помилка у кримінальному праві: основні теоретичні та практичні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2016. 21 с.
11. Акмеология: учебник / К. А. Абульханова и др. / под общ. ред. А. А. Деркача. Москва: РАГС, 2002. 650 с.

12. Акопов Г. В. Проблема сознания в российской психологии: учеб. пособ. Москва: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2004. 232 с.
13. Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права. *Советское государство и право*. 1957. № 11. С. 16–29.
14. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
15. Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: МАУП, 2004. 328 с.
16. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка: практ. справ. 11-е изд., перераб. и доп. Москва: Русский язык, 2001. 568 с.
17. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
18. Алексеев С. С. Философия права. Москва: Норма, 1999. 329 с.
19. Алексеева Л. В. Психологическая характеристика субъекта преступления: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. психол. наук: 19.00.06 «Юридическая психология»; 19.00.01 «Общая психология». Санкт-Петербург, 2006. 40 с.
20. Алексеева Т. В. Методологічні підходи до визначення поняття «особистість злочинця» як ключового у кримінальній психології. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 8. С. 29–38.
21. Алексеева Т. В. Психологічний портрет як психолого-криміналістичний метод вивчення особистості злочинця. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. 2010. Т. XII. Ч. 2. С. 7–13.
22. Алиев З. Г. Ошибка как особое обстоятельство оценки поведения субъекта преступления и ее уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Сургут, 2007. 213 с.

23. Аликперов Х. Д., Курбанов Г. С. Принципы уголовного права в доктринальном проекте нового УК Азербайджана. *Уголовное право*. 1999. № 3. С. 46–49.
24. Амнезія. *Центр сімейної медицини: інформаційний портал*. URL: <http://www.centrmед.com/questions/library/detail.php?ID=20414> (дата звернення: 12.10.2015).
25. Ананских И. А., Кондратьева А. Н., Сальников М. В. Преступление и наказание в уголовно-правовых доктринах древности и средневековья. *Мир политики и социологии*. 2015. № 10. С. 48–61.
26. Ананьев Б. Г. Теория ощущений. Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1961. 456 с.
27. Анашкин Г. З. Гуманизм советского уголовного права. *Советское государство и право*. 1963. № 8. С. 44–52.
28. Андреева Г. М. Психология социального сознания: учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Аспект-пресс, 2000. 288 с.
29. Андреева Л. А. Квалификация убийств, совершенных при отягчающих обстоятельствах: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Санкт-Петерб. юрид. ин-т Генпрокуратуры РФ, 1998. 56 с.
30. Андрушко П. П. Чи може фізична особа, що здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, визнаватись службовою особою. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали X регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 5–6 лют. 2004 р.)*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. С. 405–409.
31. Аніщук В. В. Місце уявної оборони у системі кримінального права України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 280–283.
32. Антипенко В. Ф., Важна К. А. Інститут кримінальної відповідальності держави як ефективний міжнародно-правовий механізм боротьби зі злочином агресії. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3(24). С. 123–129.

33. Антология мировой философии: в 4 т. / ред.-сост. В. В. Соколов. Москва: Мысль, 1969–1973. Т. 3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. / ред.-сост., авт. вступ. ст. Н. С. Нарский. 1970. 761 с.
34. Антоненко А. П. Ошибка и преступление. *Актуальные проблемы правоведения в современный период*: сб. статей / под ред. В. Ф. Волович. Томск: Изд-во ТГУ, 1991. С. 146–147.
35. Антонова Е. Ю. Свобода воли и ее влияние на субъективную сторону состава преступления. *Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права*. 2016. № 2(82). С. 62–67.
36. Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. Москва: Академия МВД СССР, 1973. 71 с.
37. Антонян Ю. М., Гульдан В. В. Криминальная патопсихология. Москва: Наука, 1991. 248 с.
38. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. Москва: Юристъ, 1996. 336 с.
39. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Зминов В. Е. Личность преступника: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.
40. Антонян Ю. М., Могачев М. И. Состояние и особенности сексуальной преступности: учеб. пособ. Москва: ВНИИ МВД России, 2004. 66 с.
41. Анчукова М. В. Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння: монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 168 с.
42. Аристотель. О душе / предисл. В. К. Сережникова. Санкт-Петербург; Харьков: Питер, 2002. 220 с.
43. Арманов М. Г. Окремі питання визначення вини у злочинах з формальним складом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. «Право». 2012. Вип. 19. С. 151–154.
44. Артемьева Ж. Г., Классен М. А. Изучение психологических особенностей человека, совершающего кражи, на основе модели международной

академии исследования лжи. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Право*. 2016. Т. 16. № 2. С. 64–68.

45. Арчибасова Л. А. Невинное причинение вреда: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. 226 с.

46. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: учеб. пособ. / под ред. Н. А. Стручкова. Москва: Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. 124 с.

47. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве: учеб. пособ. / Горьковская высшая школа МВД СССР. Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. 124 с.

48. Бабаев В. К. Теория современного советского права: фрагменты лекций и схемы. Новгород: Нижегородская ВШ МВД РСФСР, 1991. 156 с.

49. Бабанін С. В. Суб'єкт злочинного порушення чинних на транспорті правил. *Науковий вісник кафедри кримінального права та кримінології Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 2(11). С. 222–226.

50. Бабаніна В. В., Микитчик О. В. Суб'єктивна сторона залишення у небезпеці. *Адвокат*. 2009. № 5. С. 26–30.

51. Бавсун М. В. Целесообразность в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2002. 186 с.

52. Бавсун М. В., Марцев А. И., Спиридонов А. П. Развитие субъективной стороны преступления в уголовно-правовой доктрине. *Педагогика в правоохранительных органах*. 2012. № 1(48). С. 56–59.

53. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Общая часть: курс лекций. 2-е изд., испр. и доп. Одесса: ОГМУ, 2001. 207 с.

54. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. Минск: Вышэйша школа, 1976. 384 с.

55. Бажанов М. И. Избранные труды / сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонов, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Таций. Харьков: Право, 2012. 1244 с.

56. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев: Вища школа, 1980. 216 с.
57. Баунов А. П. Отграничение косвенного умысла от преступной самонадеянности. *Советская юстиция*. 1973. № 5. С. 5–7.
58. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 4–16.
59. Бандоля Л. Г. Кримінально-правова характеристика особи засудженого, який ухиляється від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 4. Ч. 1. С. 181–188.
60. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2011. 308 с.
61. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Київ; Луганськ: Віртуальна реальність, 2014. 197 с.
62. Бараненко Д. В., Магарін М. С. Службова особа в інституті спеціального суб'єкта злочину: кримінально-правова і кримінологічна характеристики. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 8. С. 49–56.
63. Баронин А. С. Этническая психология: учеб. пособ. Киев: Тандем, 2000. 264 с.
64. Бартон В. И. Логика: учеб. пособ. 2-е изд., стер. Минск: Новое знание, 2005. 333 с.
65. Бассин Ф. В. Предисловие // Бжалава И. Т. Психология установки и кибернетика. Москва: Наука, 1966. С. 3–19.
66. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключают преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
67. Баулин Ю. В. Основания, исключают преступность деяния: учеб. пособ. / ХЮИ. Киев: УМК ВО, 1989. 48 с.
68. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.

69. Баулін Ю. В. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення // Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін та ін. / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ: Ін Юре, 2003. С. 830–899.
70. Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 626–633.
71. Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1(2). С. 133–149.
72. Баулін Ю. В. Поняття кримінальної відповідальності та його значення для практики застосування нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 жовтня 2001 р.) / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ; Харків: Юрінком Інтер, 2002. С. 39–42.
73. Бахуринська О. О. Особливості змісту вини у злочинах проти безпеки виробництва. *Вісник вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10) С. 87–98.
74. Безрукова В. С. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога). Екатеринбург, 2000 // Академик: словари и энциклопедии. URL: http://spiritual_culture.academic.ru/ (дата звернення: 18.05.2016).
75. Безрукова Т. И. Фактическая ошибка: вопросы классификации и квалификации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2008. 148 с.
76. Береза Н. В. Правові цінності та принципи як основоположні засади розвитку кримінального права України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 106–114.
77. Березовський А. А. Законодавче закріплення концептів кримінально-правового впливу на злочинність: окремі аспекти та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство*. 2006. Вип. 348. С. 106–110.
78. Березовський А. А. Кримінально-правовий вплив: проблеми визначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Серія «Юриспруденція»*. 2012. № 4. С. 143–147.

79. Березовський А. А. Кримінологічні основи амністії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2007. 19 с.
80. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. Київ: Дакор, 2009. 736 с.
81. Берниц А., Зыков В. Ответственность за неосторожное убийство. *Социалистическая законность*. 1977. № 46. С. 14–26.
82. Бершов Г. Є. Характеристика форм та змісту вини при вчиненні втручання у діяльність судових органів (ст. 376 Кримінального кодексу України). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2013. № 1062. Вип. 14. С. 252–255.
83. Беспалько В. Г. Библийская история появления уголовного закона и первого преступления. *Право в современном мире*. 2015. № 1 (34). С. 14–21.
84. Бехтерев В. М. Гипноз. Внушение. Телепатия. Переизд. Москва: Мысль, 1994. 364 с.
85. Бжалава И. Т. Установка и поведение. Москва: Знание, 1968. 48 с.
86. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання: бл. 35 000 слів і словосп. / за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
87. Бикеев И. И. Актуальные проблемы учения о субъективной стороне преступления. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 9–13.
88. Бібік А. М. Поняття і значення суб'єктивної сторони злочину. Всеукраїнська наук.-практ. on-line конф. аспірантів, молодих учених та студентів, присвяч. Дню науки: тези (ЖДТУ, 14.05.2014 р.). Т. 2. С. 398–399. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/743> (дата звернення: 12.10.2014).
89. Благов Е. В. Квалификация деяний, исключаящих уголовную ответственность. *Государство и право*. 1992. № 9. С. 78–83.
90. Благов Е. В. Конкуренция части и целого при неоконченном преступлении и соучастии. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 11–13.

91. Блажівський Є. М. Кримінологічний аналіз злочинної поведінки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. № 12. С. 56–61.
92. Блинська С. Г. Кримінально-правова природа затримання особи, що вчинила злочин, як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 197 с.
93. Богатирьов І. Г. Місце та роль звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі видів звільнення від покарання, передбачених КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 152–158.
94. Бодаєвський В. П. Мотив та мета як необхідні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 410 КК України. *Держава та регіони*. Сер. Право. 2011. Вип. 1. С. 130–133.
95. Божьев В. П., Фролов Е. А. Уголовно-правовые и процессуальные правоотношения. *Советское государство и право*. 1974. № 1. С. 87–95.
96. Бойко А. В. Непрямий умисел при вчиненні насильства щодо працівника правоохоронних органів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 67. С. 631–637.
97. Бойко Е. И. Время реакции человека. Москва: Медицина, 1964. 440 с.
98. Бойко І. Покарання у кримінальному праві Польського Королівства та їхнє застосування у Галичині (1349–1569 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2008. Вип. № 47. С. 24–29.
99. Бойков А. Д. Взаимодействие права и морали в уголовном судопроизводстве. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1984. № 40. С. 41–53.
100. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 672 с.
101. Большой юридический словарь / В. Н. Додонов и др. Москва: Инфра-М, 2001. 790 с.
102. Борзенков Г. Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: учеб.-практ. пособ. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2006. 144 с.

103. Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 254–256.
104. Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 296 с.
105. Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере. *Проблемы правоведения: межведомств. науч. сб.* Київ: Вища школа, 1976. Вип. 34. С. 14–25.
106. Бородин С. В. Значение мотива преступления. *Советская юстиция*. 1962. № 6. С. 24–25.
107. Бородин С. В. Квалификация убийства по действующему законодательству: монография. Москва: Юридическая литература, 1966. 252 с.
108. Бородин С. В. Преступления против жизни. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 467 с.
109. Бородин І. Л., Круглова В. А. До питання про форми вини у злочинах: за законодавством України, Білорусі, Росії. *Наше право*. 2013. № 3. С. 147–150.
110. Бочарников С. О. Обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 298 КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 50–57.
111. Бочков Н. П. Методологические и социальные вопросы современной генетики человека. *Вопросы философии*. 1981. № 1. С. 51–62.
112. Брайнин Я. М. Некоторые вопросы учения о составе преступления в советском уголовном праве. *Юридичний збірник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 1950. Вип. 4. С. 47–72.
113. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва: Юридическая литература, 1963. 275 с.
114. Брайнін Я. М., Король М. М. Складна форма вини в радянському кримінальному праві. *Радянське право*. 1976. № 2. С. 19–23.

115. Брич Л. П. Проблема критеріїв відмежування складів злочинів та адміністративних правопорушень у кримінально-правовій науці. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2006. Вип. 43. С. 255–272.

116. Брушлинский А. В., Тихомиров О. К. О тенденциях развития современной психологии мышления. *Национальный психологический журнал*. 2013. № 2(10). С. 10–16.

117. Брящей Р. І. Кримінально-правова природа звільнення від покарання та юридичний склад його застосування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 303–305.

118. Бубнова С. С. Методика диагностики ценностных ориентаций личности: практ. пособ. Москва, 1995. 234 с.

119. Бугаевская Н. В. Должностное лицо как субъект преступления: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 2003. 23 с.

120. Будзинский С. М. Начала уголовного права. Варшава: Типогр. И. Яворского, 1870. 376 с.

121. Бурдін В. М. Добровільна відмова та її кримінально-правове значення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 215–229.

122. Бурдін В. М. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових моментів. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2012. Вип. 56. С. 355–365.

123. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сильного душевного хвилювання: монографія. Львів: ПАІС, 2006. 200 с.

124. Бурчак Ф. Г. Соучастие в преступлении (социальные, криминологические и правовые проблемы): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1986. 388 с.

125. Буткова Т. А. Психологические особенности мотивационной сферы личности серийного сексуального убийцы. *Философия права*. 2016. № 2 (75). С. 95–98.

126. Бушуев Г. В. Социальная и уголовно-правовая оценка причинения вреда преступнику при задержании: учеб. пособ. Горький: Горьковская ВШ МВД СССР, 1976. 87 с.

127. Валиев А. Роль и место принципов уголовного права в дифференциации уголовной ответственности. *Гілея*. 2014. Вип. 88. С. 362–365.

128. Вапнярчук В. В. Загальна характеристика правових презумпцій та їх значення для кримінального процесуального доказування. *Юрист України*. 2013. № 3. С. 62–68.

129. Вапсва Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2000. 184 с.

130. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник. 3-є вид., випр. і допов. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.

131. Варій М. Й. Психологія: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.

132. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.

133. Василяка О. К. Суб'єктивні ознаки злочинів, передбачених статтями 231, 232 КК України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 637–642.

134. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва: Юридическая литература, 1976. 264 с.

135. Васильев Н. В. Принципы советского уголовного права. Москва: Ред.-изд. отд. ВЮЗИ, 1983. 60 с.

136. Васильченко О. П. Рівність громадян перед законом як засада демократичної, правової держави. *Право і громадянське суспільство*: електронне видання. 2014. № 2. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-7-2014/item/download/92_98f55881fefe92f49c41ec280b0b3501 (дата звернення: 24.06.2015).

137. Ведяхин В. М., Ведяхина К. В. Понятие и классификация принципов права. *Право и политика*. 2002. № 4. С. 19–28.
138. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов: учеб. пособ. Москва: Смысл, 1998. 685 с.
139. Векленко С. В. Диалектика и вопросы вины в уголовном праве: монография. Омск: Изд-во Омской акад. МВД России, 2003. 84 с.
140. Векленко С. В. Понятие, сущность, содержание и формы вины в уголовном праве: монография / науч. ред. А. И. Марцев. Омск: Изд-во Омской юрид. акад. МВД России, 2002. 192 с.
141. Векленко С. В. Проблемы доказывания вины лица, совершившего преступление. *Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2014. № 1(35). С. 38–43.
142. Векленко С. В. Сущность, содержание и формы вины в уголовном праве. *Правоведение*. 2002. № 6(245). С. 129–140.
143. Векленко С. В., Арчибасова Л. А. Уголовная ответственность за невиновное причинение вреда. *Научный вестник Омского юридического института МВД России*. 2002. № 2(16). С. 28–33.
144. Вележев С. И. Нормативность и казуальность права: Теоретико-методологический и сравнительно-правовой анализ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2005. 339 с.
145. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2007. 992 с.
146. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
147. Вереша Р. В. Mens rea за кримінальним правом Англії. *Право України*. 2006. № 5. С. 167–170.
148. Вереша Р. В. Аналіз судової практики щодо прийняття судами України рішень в період з листопада 2013 року по лютий 2014 року в частині типових порушень процесуального законодавства і принципу презумпції невинуватості.

Захист верховенства права – обов'язок судді: матеріали круглого столу (Київ, 11 лютого 2016 р.). Київ: Проект «Справедливе правосуддя» USAID, 2016. С. 4–17.

149. Вереша Р. В. Афект як психологічна та кримінально-правова категорія. *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Т. 14. № 1(38). С. 66–74.

150. Вереша Р. В. Визначення змісту злочинної недбалості в кримінальному праві України. *Право України*. 2005. № 7. С. 116–121.

151. Вереша Р. В. Визначення ознак суб'єктивної сторони складу злочину в Особливій частині КК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 2(36). С. 53–61.

152. Вереша Р. В. Вина (коментар до ст. 23 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 3(16). С. 39–45.

153. Вереша Р. В. Вина і кримінальна відповідальність: основні аспекти співвідношення. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 3(37). С. 43–50.

154. Вереша Р. В. Вина і норми Загальної частини КК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. № 1(35). С. 35–40.

155. Вереша Р. В. Вина та її форми за кримінальним правом Франції. *Право України*. 2005. № 12. С. 138–141.

156. Вереша Р. В. Випадок та помилка у кримінальному праві: наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2016. 52 с.

157. Вереша Р. В. Емоційний стан особи як ознака суб'єктивної сторони складу злочину. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2 грудня 2016 р.). Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 243–245.

158. Вереша Р. В. Завідомість як кримінально-правова категорія. *Адвокатура: минуле та сучасність*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 12 листопада 2016 р.) / за заг. ред. д.ю.н., доц. Г. О. Ульянової. Одеса: Фенікс, 2016. С. 6–7. URL: http://fa.onua.edu.ua/ua/science/sbornik_2016/ (дата звернення: 20.12.2016).

159. Вереша Р. В. Загальна теорія вини у кримінальному праві. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2017. № 2(35). С. 171–184.

160. Вереша Р. В. Значення застосування гіпнозу, магії та психології мас для суб'єктивного елементу суспільно небезпечного діяння // *Круглий стіл, присвячений 80-річчю з дня народження професора Станіслава Сергійовича Яценка: тези учасників (23 грудня 2016 р.)*. Київ: Юрид. ф-т КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. С. 29–32.

161. Вереша Р. В. Значення психологічних основ суб'єктивної сторони складу злочину. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри*: зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 квітня 2017 р.). Кропивницький: КОД, 2017. С. 311–313.

162. Вереша Р. В. Казус у кримінальному праві: основні ознаки та необхідність законодавчої регламентації. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 4(31). С. 130–142.

163. Вереша Р. В. Кваліфікаційні помилки. *Проблеми юридичної кваліфікації (теорія і практика)*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 20 травня 2010 р.) // *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1(17). С. 164–166.

164. Вереша Р. В. Класифікація емоцій на види та її кримінально-правове значення. *Теоретичні і практичні проблеми досудового розслідування в кримінальному процесі України*: матеріали наук. конф. (16 грудня 2016 р., м. Київ). Київ: ВЦ ААУ, 2016. С. 25–27.

165. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами (порівняльно-правовий аспект). *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 1(29). С. 53–61.

166. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за законодавством зарубіжних держав. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 34–39.

167. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Алерта, 2016. 352 с.

168. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення мотиву ревності. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 березня 2017 р.).* Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 130–132.

169. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення окремих положень Конституції України. *Конституційне право на працю: юридичні гарантії та судовий захист: тези наук.-практ. конф. (Київ, 5 квітня 2012 р.)* // Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 3(25). С. 186–189.

170. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання при перевищенні меж необхідної оборони та крайньої необхідності. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 30 березня 2017 р.).* Одеса: ОДУВС, 2017. С. 167–168.

171. Вереша Р. В. Мотив та мета злочинів вчинених у стані сильного душевного хвилювання. *Криміналістика в адвокатській діяльності: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 листопада 2016 р.).* Київ: ВЦ Академії адвокатури України, 2016. С. 22–24.

172. Вереша Р. В. Мотив та мета злочину: наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2016. 56 с.

173. Вереша Р. В. Необережність та її види (коментар до ст. 25 КК України). *Вісник Академії адвокатури України.* 2011. № 2(21). С. 91–94.

174. Вереша Р. В. Основні підходи до визначення мети вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 жовтня 2015 р.)* / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2015. С. 218–221.

175. Вереша Р. В. Основні підходи щодо визначення поняття мотиву поведінки. *Право України.* 2007. № 4. С. 33–37.

176. Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1(26). С. 129–136.

177. Вереша Р. В. Основні психологічні елементи суб'єктивної сторони складу злочину. *Економіко-правові виклики 2016 року: VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНП (Львів, 12 січня 2016 р.)*. Львів: Національна академія наукового розвитку, 2016. Т. 2. С. 28–33.

178. Вереша Р. В. Особливості визначення вини у кримінальному праві зарубіжних держав. *Проблеми протидії злочинності у XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід: матеріали Міжнар. симпозіуму (Чернігів, 24 квітня 2015 р.)* / за ред. д.ю.н., проф. І. Г. Богатирьова. Чернігів: Буковинський державний фінансово-економічний університет, Апеляційний суд Чернігівської обл., 2015. С. 207–210.

179. Вереша Р. В. Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (коментар до ст. 170 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. Вип. 11. С. 43–49.

180. Вереша Р. В. Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (коментар до ст. 171 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 2(15). С. 86–89.

181. Вереша Р. В. Помилка в кримінальному законодавстві зарубіжних держав. *Склад злочину: проблемні питання: тези наук. конф. (Київ, 21 березня 2008 р.)* // *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 280–282.

182. Вереша Р. В. Поняття та підстава кримінальної відповідальності. *Право України*. 2006. № 12. С. 97–103.

183. Вереша Р. В. Принцип вини у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 3(34). С. 55–65.

184. Вереша Р. В. Проблема застосування найсуворіших видів покарань в контексті чинності проміжного кримінального закону. *Формування стратегії регіонального розвитку в умовах глобальної економічної кризи: збірник*. Чернігів: ЧІ МАУП, 2009. С. 57–60.

185. Вереша Р. В. Сильне душевне хвилювання: поняття та кримінально-правове значення. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1(13). С. 182–193.
186. Вереша Р. В. Співучасть у злочині: наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2014. 56 с.
187. Вереша Р. В. Способи відображення умисної форми вини в межах Особливої частини КК України. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 травня 2016 р.): у 3 т. / редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін.* Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. Т. 3. С. 21–23.
188. Вереша Р. В. Суб'єкт злочинного діяння за кримінальним законодавством зарубіжних держав. *Право України*. 2006. № 9. С. 137–143.
189. Вереша Р. В. Суб'єкт злочину: наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2014. 44 с.
190. Вереша Р. В. Суб'єктивна сторона складу злочину: наук.-практ. посіб. Київ: Академія адвокатури України; Прецедент, 2014. 52 с.
191. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ: Атіка, 2006. 740 с.
192. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину: наук.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2015. 88 с.
193. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки порушення правил поведінки в громадських місцях та застосування обмежуючих норм. *Публічний простір як об'єкт правового регулювання: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 30 вересня 2016 р.)*. Київ: ВЦ Академії адвокатури України, 2016. С. 41–45.
194. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки форм співучасті у злочині. *Адвокат*. 2015. № 1. С. 41–44.
195. Вереша Р. В. Суб'єктивні та об'єктивні ознаки форм співучасті у злочині. *Малиновські читання: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Острог, 13–14 листопада 2015 р.)*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. С. 118–120.

196. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 1(32). С. 79–94.
197. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину: монографія. Київ: Алерта, 2017. 568 с.
198. Вереша Р. В. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 3(19). С. 73–82.
199. Вереша Р. В. Філософія вини. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2(33). С. 97–105.
200. Верещагин А. Ошибки в предмете преступления. *Юридический вестник*. 1889. Т. 3. Кн. 3. № 11. С. 403–434.
201. Верина Г. В. Психологическое содержание преступлений против собственности. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: юриспруденція. Одеса, 2012. Вип. 4. С. 124–129.
202. Ветров Д. В. Мотив і мета як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 272 КК України. *Ольвійський форум – 2015: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: тези*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Т. 4. С. 10–12.
203. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Норма, 2009. 259 с.
204. Виттенберг Г. Б. Освобождение от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Харьков, 1969. 38 с.
205. Виттенберг Г. Б. Развитие основных принципов советского уголовного права в новом уголовном кодексе РСФСР. *Правоведение*. 1962. № 4. С. 88–95.
206. Вицин С. Е. О понятии уголовной ответственности. *Сборник статей адъюнктов и соискателей*. Москва: Высшая школа МООП СССР, 1968. С. 80–89.
207. Вітенко І. С., Вітенко Т. І. Основи психології: підручник. 2-ге вид., перероб і допов. Вінниця: Нова книга, 2008. 256 с.

208. Вітко О. Ю. Поняття об'єкта злочину. *Юридична наука*. 2012. № 2. С. 95–100.
209. Владимиров В. А. Государственные преступления. Москва: Высшая школа, 1961. 128 с.
210. Владимиров В. Сильное душевное волнение как обстоятельство, смягчающее ответственность. *Социалистическая законность*. 1957. № 8. С. 22–26.
211. Волженкин Б. Принцип справедливости и проблемы множественности преступлений по УК РФ. *Законность*. 1998. № 12. С. 2–7.
212. Волков Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения / науч. ред. В. П. Малков. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1975. 110 с.
213. Волков Б. С. Мотив и квалификация преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. 166 с.
214. Волков Б. С. Мотивы преступлений (Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование). Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1982. 152 с.
215. Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1965. 136 с.
216. Волков Б. С., Махоткин В. П., Блинова Л. И., Федюкин И. Ф. Вопросы преступления и наказания по законодательству СССР и других социалистических стран: учеб. пособ. / под ред. Б. С. Волкова; Академия МВД России. Четвертый факультет. Москва: НИ и РИО, 1985. 94 с.
217. Волкова Т. Н., Михлин А. С. Убийство из хулиганских побуждений: актуальные уголовно-правовые и криминологические проблемы. Рязань: Академия права и упр. Федерал. службы исполн. наказаний, 2007. 157 с.
218. Волколупова В. А. Должностное лицо как субъект уголовной ответственности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Волгоград, 2002. 30 с.
219. Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину: монографія. Київ: Атіка, 2009. 176 с.

220. Воробей П. А. Стадії вчинення умисного злочину. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2012. № 4. С. 260–272.
221. Выготский Л. С. Психология. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
222. Габро О. І. Суб'єктивна сторона складу злочину завідомо неправдиве показання. *Юридична наука*. 2011. № 4–5. С. 120–132.
223. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / Верховна Рада України, Інститут законодавства. Київ: АТ «Книга», 2002. 634 с.
224. Гайдуков Ю. Г. Что такое сознание. Москва: Московский рабочий, 1962. 65 с.
225. Галахова А. В. Субъект преступления и его толкование в судебной практике. *Российская юстиция*. 2008. № 2. С. 38–42.
226. Галиакбаров Р. Р. Борьба с групповыми преступлениями. Вопросы квалификации. Краснодар: Изд-во Кубан. ГАУ, 2000. 198 с.
227. Галиакбаров Р. Р. Уголовное право. Общая часть: учебник. Краснодар: Кубан. гос. аграр. ун-т, 1999. 448 с.
228. Галушко Б. С. Поняття злочину в кримінальному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 591–597.
229. Гальперин И. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. *Социалистическая законность*. 1987. № 6. С. 30–33.
230. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции и практика применения. Москва: Юридическая литература, 1983. 208 с.
231. Гаряева А. М., Муренко Е. Л. Принцип презумпции невиновности в украинском законодательстве. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2013. № 69(1042). С. 31–36.
232. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2005. 457 с.
233. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08

«Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Луганськ, 2005. 217 с.

234. Гегель Г. В. Ф. Философия права / ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц (авт. вступ. ст. и примеч.); пер. с нем. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной; АН СССР, Ин-т философии. Москва: Мысль, 1990. 524 с.

235. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики / отв. ред. Е. П. Ситковский; пер. Б. Г. Столпнера. Москва: Мысль, 1975. 452 с.

236. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / отв. ред. Е. П. Ситковский; пер. Б. А. Фохта. Москва: Мысль, 1977. 471 с.

237. Геллер И. З. Ошибка человека и её значение при вменении деяния этого лица ему в вину. Юрьев: Типогр. К. Матисена, 1910. 144 с.

238. Георгиевский Э. В., Кравцов Р. В. Субъективные элементы и признаки состава преступления в уголовном праве Древнерусского государства. *Сибирский юридический вестник*. 2013. № 2(61). С. 64–68.

239. Герцензон А. А. Основные положения Уголовного кодекса РСФСР 1960 года: науч.-попул. очерк. Москва: Госюриздат, 1961. 60 с.

240. Гилязов Ф. Г. Вина и криминогенное поведение личности: уголовно-правовые, криминологические и социально-психологические черты. Москва: Изд-во ВЗПИ, 1991. 114 с.

241. Гилязов Ф. Г. Особенности вины и значение ошибки в уголовном праве: монография / Башкир. гос. ун-т. Уфа: Изд-во БашГУ, 1993. 110 с.

242. Гиппенрейтер Ю. Введение в общую психологию. Москва: АСТ, 2013. 190 с.

243. Гладких В. И., Курчеев В. С. Уголовное право России. Общая и Особенная части: учебник. Новосибирск: НГУ, 2015. 614 с.

244. Глушков В. А. Ответственность за преступления в области здравоохранения: монография. Киев: Вища школа, 1987. 200 с.

245. Гнатенко Є. С. Підстави кримінальної відповідальності за законодавством України. *Вісник АМСУ*. Серія: Право. 2013. № 2. С. 102–106.

246. Голіна В. В. Судимість: монографія. Харків: Харків юридичний, 2006. 384 с.
247. Головин С. Ю. Словарь практического психолога (около 2000 терминов). Минск: Харвест, 1998. 551 с.
248. Головкин Л. В. Принципы неотвратимости ответственности и публичности в современном российском уголовном праве и процессе. *Государство и право*. 1999. № 3. С. 61–68.
249. Гончаренко С. В. Преступная небрежность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1990. 219 с.
250. Гончарова М. В., Шиян В. И. Особенности личности преступника в Чеченской Республике. *Российский следователь*. 2009. № 9. С. 20–22.
251. Горбуза А., Сухарев Е. О вменении при умышленной вине обстоятельств, допущенных по неосторожности. *Советская юстиция*. 1982. № 18. С. 9–11.
252. Горелик А. Реализация принципа справедливости в правилах назначения наказания. *Уголовное право*. 2001. № 1. С. 3–7.
253. Горелик А. С. К вопросу о заведомости как признаке вины. *Вестник ЛГУ*. 1964. № 5. С. 130–138.
254. Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики: учеб. пособ. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Лабиринт, 2001. 304 с.
255. Горобцов В. И. Судимость: понятие, история, перспективы законодательной регламентации. Орел: ВШ МВД РФ, 1996. 79 с.
256. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування: деякі проблеми теорії і практики. *Теорія та практика протидії злочинності*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квітня 2011 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. С. 32–35.
257. Грамматчиков М. В. Судимость и рецидив. *Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступностью*: сб. науч. трудов. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2003. Вып. 1. С. 161–168.

258. Гребенюк А. В. Вина в российском уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов н/Д, 2004. 212 с.
259. Гревнова И. А. Вина как принцип уголовного права Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2001. 182 с.
260. Грек Б., Грек Г. Співвідношення принципів законності, доцільності та справедливості в теорії кримінального права. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 92–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2013_5_18 (дата звернення: 07.09.2014).
261. Григоров И. С. Социально-психологические аспекты групповой преступности несовершеннолетних: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: 19.00.05 «Социальная психология». Москва, 1975. 21 с.
262. Гримайло В. Окремі питання інституту вини у КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 3. С. 127–133.
263. Гримайло В. Проблема злочинів з двома формами вини. *Юридична Україна*. 2003. № 10. С. 41–50.
264. Гринберг М. С. Источник повышенной опасности и его значение в советском уголовном праве. *Вопросы государства и права*: сб. статей. Томск: Томский гос. ун-т им. В. В. Куйбышева, 1966. Т. 183. С. 168–178.
265. Гринберг М. С. Понятие преступной самонадеянности. *Известия высших учебных заведений*. Правоведение. 1962. № 2. С. 97–105.
266. Гринберг М. С. Умысел и неосторожность. Сущность и структура. *Вопросы правоведения*: материалы юбилейн. науч. конф. Новосибирского ф-та Свердловского юрид. ин-та. Свердловск, 1970. Вып. 5. С. 94–107.
267. Гринь О. Д. До питання про значення окремих елементів складу злочину із змішаною протиправністю в процесі кваліфікації. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25. С. 222–227.
268. Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1959. 256 с.

269. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. Київ: Ін Юре, 2006. 568 с.
270. Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. Львів: Вид-во Львівського ун-ту ім. Івана Франка, 1993. 138 с.
271. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2012. 736 с.
272. Губиев М. Ю. Проблема формирования мировоззрения. *Образование и гражданское общество*. Серия «Непрерывное гуманитарное образование»: материалы Круглого стола (Санкт-Петербург, 15 ноября 2002 г.). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское филос. общ., 2002. Вып. 1. С. 30–34.
273. Давидова О. В. Закономірності процесу формування антисоціальних установок особистості. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 155–164.
274. Давидович І. І. Помилка у потерпілому та її кримінально-правове значення (на прикладі злочинних посягань на представників публічного управління у зв'язку з виконанням ними службових чи громадських обов'язків. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 306–315.
275. Дагель П. С. Классификация мотивов и ее криминологическое значение. *Некоторые вопросы социологии права*: материалы науч.-теорет. конф. Иркутск, 1967. С. 265–274.
276. Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва: Юридическая литература, 1977. 144 с.
277. Дагель П. С. О косвенном умысле при предварительной преступной деятельности. *Вопросы государства и права* / отв. ред. В. С. Петров. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1964. С. 187–202.
278. Дагель П. С. Обстоятельства, исключаящие виновность субъекта и влияющие на форму вины. *Советская юстиция*. 1973. № 3. С. 14–16.

279. Дагель П. С. Понятие вины в советском уголовном праве. *Материалы XIII научной конференции ДВГУ*. Владивосток, 1968. Ч. IV. Филологические и юридические науки. С. 123–125.
280. Дагель П. С. Принципы советского уголовного права. *Советское государство и право*. 1972. № 3. С. 143–144.
281. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки Дальневосточного университета*. Владивосток: ДВГУ, 1968. Вып. 21. Ч. 1. 187 с.
282. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: 715 «Уголовное право и уголовный процесс». Ленинград, 1969. 34 с.
283. Дагель П. С. Роль уголовной репрессии в борьбе с преступностью в период развернутого строительства коммунизма (в свете учения В. И. Ленина об убеждении и принуждении): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 715 «Уголовное право и уголовный процесс». Ленинград, 1962. 23 с.
284. Дагель П. С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве. *Правоведение*. 1969. № 1. С. 78–88.
285. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление / науч. ред. Г. Ф. Горский. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 243 с.
286. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины: учеб. пособ. / науч. ред. И. М. Резниченко. Владивосток: Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1975. 168 с.
287. Дагель П. С., Улицкий С. Я. Совершенствование уголовно-правовых мер по охране здоровья населения. *Советское государство и право*. 1971. № 7. С. 103–107.
288. Дадерко Л. Ф. Принцип справедливості у кримінальному праві України. *Охорона права власності: проблеми та напрямки їх вирішення*: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Херсон: ТМД, 2012. 106 с. URL:

http://www.vmurol.com.ua/index.php?idd=us_publication&group=4&us_publication=1461 (дата звернення: 15.07.2013).

289. Даль В. В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Русский язык, 1980. Т. 3. 555 с.

290. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. С.-Петербург; Москва: Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т 4: Р–V. 710 с.

291. Данелян С. В. Освобождение от отбывания наказания в уголовном законодательстве Российской Федерации (теоретические, законодательные и правоприменительные аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2006. 180 с.

292. Данилова Н. Н., Крылова А. Л. Физиология высшей нервной деятельности: учебник. Ростов н/Д: Феникс, 2005. 478 с.

293. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків: Право, 2012. 312 с.

294. Данченко К. М. Проблеми вини і питання доцільності в кримінально-правовій політиці. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 321–324.

295. Даньшин И. Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1969. Вып. 10. С. 65–70.

296. Дегтярев А. В. «Эмоциональный интеллект»: становление понятия в психологии. *Психологическая наука и образование: электронный журнал*. 2012. № 2. 13 с. URL: <http://psyedu.ru/journal/2012/2/2912.phtml> (дата звернення: 28.08.2013).

297. Демидов Ю. А. Предметное содержание умысла по советскому уголовному праву. *Труды ВШ МООП*. Москва, 1965. № 12. С. 27–39.

298. Демидов Ю. А. Сознание общественной опасности деяния как признак умышленного преступления. *Труды ВЮЗИ*. 1967. Т. 8: Статьи аспирантов ВЮЗИ. С. 215–224.

299. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва: Юридическая литература, 1975. 182 с.
300. Демидов Ю. А. Умысел и его виды по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 11.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1964. 16 с.
301. Демидов Ю. Н. Уголовно-правовые меры борьбы с правонарушителями в экстремальных условиях. Москва: Юристъ, 1993. 213 с.
302. Демин В. Ф. Социальная обусловленность законодательного конструирования единого сложного преступления и его квалификация: автореф. дис. на соискание уч. степени дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». М, 1989. 24 с.
303. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України: навч. посіб. / Запорізький ін-т держ. та муніцип. упр. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
304. Джекебаев У. С., Рахимов Т. Г., Судакова Р. Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. Алма-Ата: Наука, 1987. 189 с.
305. Дмитриева Н. Ю. Общая психология: конспект лекций. Москва: Эксмо, 2007. 128 с.
306. Дмитрук М. М. Деякі відмінності «змішаної вини» та «вина з двома формами» в теорії кримінального права. *ГО «Асоціація кримінального права»: інтернет-конф.* (2014 р.). URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/dmytruk.pdf> (дата звернення: 16.05.2015).
307. Довгань-Бочкова Н. В. Спірні питання, що стосуються фізичного насильства як способу вчинення злочину. *Форум права*. 2010. № 2. С. 129–137.
308. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2009. 446 с.
309. Долгова А. И., Гуськов А. Я., Чуганов Е. Г. Проблемы правового регулирования борьбы с экстремизмом и правоприменительной практики. Москва: Академия Генпрокуратуры РФ, 2010. 244 с.

310. Доманова Т. Ю. Підходи до регламентації складної вини у законодавстві зарубіжних держав. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 253–256.
311. Домбровський Є. В. Мораль і право як специфічні форми людської свідомості. *Філософська думка*. 2003. № 5. С. 92–101.
312. Дормашев Ю. Б., Капустин С. А., Петухов В. В. Общая психология. Тексты: в 3 т. Москва: Когито-Центр, 2013. Т. 2: Субъект деятельности. Кн. 1. 608 с.
313. Доронина Н. Я. Формирование социальной активности личности: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.01. Москва, 1977. 191 с.
314. Дорохіна Ю. А. Розвиток поняття об'єктивної сторони складу злочину та його теоретичні основи. *Юридична наука*. 2013. № 8. С. 49–55.
315. Дорохіна Ю. А. Суб'єктивна сторона злочинів проти власності. *Юридична наука*. 2014. № 4. С. 52–58.
316. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность (О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения): монография. Москва: Политиздат, 1989. 304 с.
317. Дубровский Д. И. Проблема идеального. Субъективная реальность: монография. Москва: Канон+, 2002. 368 с.
318. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права / переднє слово проф. В. О. Навроцького; МВС України, Луганський держ. ун-т внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: Ред.-вид. відділ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 952 с.
319. Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 84–102.
320. Дудоров О. О., Каменський Д. В. Умисел як обов'язкова ознака злочинних посягань на систему федерального оподаткування США. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень* / за заг. ред. А. А. Музики. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. № 10. С. 168–179.

321. Дудоров О., Письменський Є. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.

322. Думанская Е. И. Мотив преступления как итог мотивационного процесса: его значение при квалификации убийств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Екатеринбург, 2005. 163 с.

323. Дурманов Н. Д. Обстоятельства, исключаящие общественную опасность и противоправность деяния / отв. ред. Б. В. Здравомыслов // Советское уголовное право. Часть Общая: в 18 вып. / под ред.: М. А. Гельфера, П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва: ВЮЗИ, 1961. Вып. 9. 45 с.

324. Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1955. 211 с.

325. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

326. Дьяков С. И., Шаблий И. В. Связь темперамента субъекта преступления с особенностями правонарушений. *Психология и право*. 2015. Т. 5. № 4. С. 26–39.

327. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологический словарь-справочник. Минск: Харвест; Москва: Аст, 2001. 576 с.

328. Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных западных концепциях. *Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве*: сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Денисов; Ин-т гос. и права АН УССР. Киев: Наукова думка, 1990. С. 156–168.

329. Егерев И. М. Психологические особенности формирования показаний несовершеннолетних обвиняемых. *Пролог*. 2013. № 1. С. 63–69.

330. Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности: монография. Москва: Моск. психолого-социальный ин-т, 2002. 279 с.

331. Егоров С. Н. Теоретические основы криминалистического исследования закономерностей отражения субъективной стороны преступления: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность». Ижевск, 2004. 237 с.
332. Екстремальний. *E-slovník* (Електронний тлумачний словник української мови). URL: <http://eslovnik.com/екстремальний> (дата звернення: 04.06.2016).
333. Елеонский В. А. Уголовная ответственность и воспитание позитивной ответственности личности. Рязань: Ряз. ВШ МВД СССР, 1977. 87 с.
334. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 291 с.
335. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: учебник. Москва: Юрист, 1996. 631 с.
336. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: учеб. для вузов. Москва: Норма, 2005. 640 с.
337. Еникеев М. Общая, социальная и юридическая психология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 752 с.
338. Ермаков Ф. Определение времени реакции водителя на опасность. Система «Параграф». URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1025957 (дата звернення: 27.08.2016).
339. Ефимов М. А., Ковалев М. И., Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1965. 188 с.
340. Ефимов М. А., Савин Н. Ф. Условное осуждение и условно-досрочное освобождение от наказания. Москва: Госюриздат, 1963. 32 с.
341. Ефимова Н. Основы общей психологи. Москва: Форум; ИНФРА-М, 2013. 288 с.
342. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: міжнародний документ від 26.11.1987 (ратифіковано Україною Законом від 24.01.1997 р. №

33/97-ВР). *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068 (дата звернення: 22.11.2012).

343. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод: міжнародний документ від 04. 11.1950 (ратифіковано Україною Законом від 09.02.2006 р. № 3435-IV). *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_004 (дата звернення: 14.02.2013).

344. Єлманова О. М. Право та мораль: співвідношення понять в контексті аналізу основних регуляторів суспільних відносин, чинників та наслідків їх регуляторного впливу. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 89–93.

345. Ємельянов М. В. Об'єктивна та суб'єктивна сторона шахрайства. *Форум права*. 2012. № 3. С. 184–189.

346. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 211 с.

347. Житний О. О. Кримінальне право України та загальновизнані принципи й норми міжнародного права (досвід порівняльного аналізу). *Наше право*. 2014. № 3. С. 86–91.

348. Житний О. О. Принципи кримінального права України як знаряддя координації національних і міжнародно-правових засобів протидії злочинності та захисту прав і свобод людини (постановка проблеми). *Вісник ХНУВС*. 2014. № 2(65). С. 65–74.

349. Журавель М. В. Деякі проблеми відмежування катування (ст. 127 КК України) від злочинів, передбачених ст. 365 КК України і ст. 373 КК України. *Проблеми державотворення і становлення правової системи в сучасних умовах*: зб. тез доп. та наук. повідомл. Міжнар. студент. наук. конф. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2009. С. 152–154.

350. Жусупова Г. А. К вопросу об определении субъективной стороны в составах экологических преступлений. *Байтурсиновские чтения: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (24–25 апреля 2014 г.)*. Костанай: Костанай. гос. ун-т им. Ахмета Байтурсинова, 2014. Ч. 1. С. 216–218.

351. Загальна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. Київ: А.П.Н., 2002. 461 с.
352. Загальна психологія: навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
353. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко та ін. Київ: Каравела, 2011. 464 с.
354. Загине́й З. Кримінально-право́ва герменевтика: монографія. Київ: ВД «АртЕк», 2015. 380 с.
355. Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Всесоюз. ин-т юрид. наук. Москва: Юридическая литература, 1961. 278 с.
356. Загородников Н. И. Принципы советского социалистического уголовного права. *Советское государство и право*. 1966. № 5. С. 65–74.
357. Загородников Н. И. Советское уголовное право. Общая и особенная части: учебник. Москва: Юридическая литература, 1975. 568 с.
358. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
359. Закон об уголовном праве Израиля / предисл., пер. с иврита М. Дорфман / науч. ред. Н. И. Мацнев. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс», 2005. 412 с.
360. Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 100 с.
361. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. Форма 1-1. *Судова влада України*. 2013. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/5533iopoioopo/ (дата звернення: 05.10.2014).
362. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. Форма 1-1. *Судова влада України*. 2014. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/lkflghkjlh/ (дата звернення: 08.09.2015).

363. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. Форма 1-1. *Судова влада України*. 2015. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Sud_statustuka_Zvit_2015/ (дата звернення: 03.11.2016).

364. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии. Москва: Изд-во МГУ, 1982. 128 с.

365. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.

366. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков: Вища школа, 1986. 168 с.

367. Зелінський А. Про відповідальність за рецидив у новому кримінальному законодавстві. *Право України*. 1996. № 5. С. 60–63.

368. Зелінський А. Ф., Оніка Л. П. Детермінація злочину: навч. посіб. Харків: Українська юридична академія, 1994. 50 с.

369. Зельдов С. И. Актуальные проблемы совершенствования форм реализации уголовной ответственности: учеб. пособ. Орджоникидзе: Изд-во Северо-Осетин. гос. ун-та им. К. Л. Хетагурова, 1990. 96 с.

370. Зельдов С. И. Освобождение от наказания и его отбывания. Москва: Юридическая литература, 1982. 136 с.

371. Зельдов С. И. Уголовно-правовые последствия судимости: учеб. пособ. Орджоникидзе: РИО Северо-Осетин. гос. ун-та им. К. Л. Хетагурова, 1986. 84 с.

372. Зинченко Э. Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. Киев: Вища школа, 1979. 146 с.

373. Зінченко О. І. Стадії вчинення злочину за кримінальним правом України та Англії: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого*. 2013. № 2(13). С. 240–251.

374. Злобин Г. А. Виновное вменение в историческом аспекте. *Уголовное право в борьбе с преступностью*. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. С. 22–34.

375. Злобин Г. А. Виновное вменение и уголовная ответственность. *Актуальные проблемы уголовного права*. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР, 1988. С. 38–46.
376. Золотарьова І. М. Психологія: конспект лекцій. Харків: ХНУМГ, 2015. 27 с.
377. Золотухин Ю. В. Субъект должностного преступления по советскому уголовному праву (уголовно-правовое и криминологическое исследование): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1976. 36 с.
378. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва: НОРМА, 2002. 304 с.
379. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. Москва: Изд-во УРАО, 1998. 144 с.
380. Иванов И. С. К вопросу о соотношении форм вины и их основных признаков. *Российский следователь*. 2005. № 11. С. 18–23.
381. Иванов Н. Г. Парадоксы уголовного закона. *Государство и право*. 1998. № 3. С. 50–57.
382. Ивченко О. С. Проблемы мотива и цели убийства в уголовном праве России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 2002. 225 с.
383. Игошев К. Е. Основные аспекты и виды типизации личности преступника. *Советское государство и право*. 1975. № 6. С. 69–71.
384. Изучение и предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних: сб. статей / под ред. проф. Д. С. Караева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1970. 148 с.
385. Иллюстрированная энциклопедия религий: в 2-х т. / под ред. Д. П. Шантепи де ля Соссей. Москва: Изд. отд. Спасо-Преобр. Валаамского монастыря, 1992. Т. 1. 416 с.
386. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 512 с.

387. Ильин Е. П. Психология воли. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 368 с.
388. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 783 с.
389. Ильхамов А. Н. Борьба органов внутренних дел с неосторожными преступлениями: учеб. пособ. Ташкент: Изд-во Ташкент. ВШ МВД СССР, 1990. 52 с.
390. Иногамова Л. В. Конкуренция норм о погашении судимости. *Правоведение*. 1999. № 4. С. 214–223.
391. Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид-во Паливода А. В., 2006. 264 с.
392. Иванова Є. В. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 130 КК України (свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини). *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 2(2). URL: <http://www.stattionline.org.ua/pravo/76.html> (дата звернення: 07.04.2013).
393. Івахненко О. А. Суб'єктивні ознаки хуліганських правопорушень. *Питання боротьби із злочинністю*. 2015. Вип. 24. С. 189–197.
394. Івченко В. В. Принципи справедливості та гуманізму у кримінальному праві. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 491–494.
395. Ігнатенко М. П. Функціональна спрямованість кримінально-правових санкцій злочинів із подвійною формою вини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 277–284.
396. Ігнатов О. М. Біологічні фактори детермінації злочинної поведінки: постановка проблеми. *Форум права*. 2010. № 4. С. 402–412.
397. Ігнатов О. М. Роль факторів природного середовища у детермінації злочинності. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2009. № 3. С. 52–56.
398. Кадар М. Неосторожная вина и ответственность за преступления, совершенные по неосторожности. *Вопросы уголовного права стран народной*

демократии / под ред. А. А. Пионтовского, М. А. Гельфера. Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. С. 250–276.

399. Казміренко В. О. Психолого-юридична характеристика суб'єктивної сторони розбою. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 14. Т. 2. С. 79–81.

400. Камхадзе К. А. Рецензия на сборник: «Проблемы борьбы с преступной неосторожностью» (межвуз. темат. сб. / под ред. П. С. Дагеля. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1981). *Советское государство и право*. 1984. № 3. С. 147–150.

401. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.

402. Капинус О. С. Убийства: мотивы и цели. Москва: ИМПЭ-Паблш, 2004. 312 с.

403. Каргатан Н. Визначення суб'єкта злочину. *Вісник прокуратури*. 2000. № 3. С. 41–42.

404. Кармин А. С., Бернацкий Г. Г. Философия: учеб. для вузов. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 560 с.

405. Карпенко Л. К. Суб'єктивна сторона незаконного розголошення лікарської таємниці. *Наше право*. 2014. № 6. С. 79–84.

406. Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1961. 152 с.

407. Карпец И. И. Криминология. Проблемы и перспективы. *Социалистическая законность*. 1985. № 11. С. 28–32.

408. Карпец И. И. Уголовное право и этика. Москва: Юрид. лит., 1985. 256 с.

409. Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. Москва: Юридическая литература, 1974. 232 с.

410. Карташов В. Н. Принципы права. Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва: Юрист, 1999. С. 222–234.

411. Кастарнов Д. Б. Вплив суб'єктивних ознак на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Юридична наука*. 2013. № 9. С. 51–60.

412. Католик Г. В., Софінська Г. В. Ціннісні орієнтації сучасної «золотої молоді». *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2014. Т. 7. Вип. 37. С. 85–96.

413. Кашкаров А. А. Социально-психологические аспекты принятия решения о совершении преступления с прямым умыслом. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 1. С. 175–183.

414. Кваша О. О. Співучасть у злочині: сутність, структура, відповідальність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2013. 36 с.

415. Кваша О. О. Філософська категорія причинності у визначенні підстав кримінальної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 240–243.

416. Квашиш В. Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1986. 189 с.

417. Квашиш В. Е. Теоретические основы профилактики неосторожных преступлений: учеб. пособ. / Академия МВД СССР. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1977. 84 с.

418. Келина С. Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции. *Криминология и уголовная политика* / редкол.: С. Г. Келина, В. М. Коган М. М. Славин. Москва: Ин-т государства и права АН СССР, 1985. С. 42–44.

419. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства. *Советское государство и право*. 1987. № 5. С. 65–71.

420. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. Москва: Наука, 1988. 176 с.

421. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / пер. с франц. Л. Н. Шаховского. 2-е изд. Москва: Кн. дом «Либроком», 2012. 311 с.
422. Кибальник А. Г. Принципы международного уголовного права. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 22–25.
423. Кикоть В. Я. Юридическая психология. Москва: Юнити-Дана; Закон и право, 2012. 479 с.
424. Ким Е. В., Ри П. Г. Личность преступника: криминологический анализ. *Ученые заметки ТОГУ*. 2013. Т. 4. № 4. С. 402–407.
425. Кирись Б. Виникнення судимості. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2001. № 36. С. 444–453.
426. Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / Ин-т права АН СССР. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. 96 с.
427. Кириченко В. Ф. Смешанные формы вины. *Советская юстиция*. 1966. № 19. С. 11–16.
428. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: підручник. 5-те вид., випр. і допов. Київ: Народна українська академія, 2005. 636 с.
429. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. 3-е изд., печ. без перемен со 2-го. Киев: Ф. А. Иогансон, 1891. 892 с.
430. Клейменов М. П. Уголовно-правовое прогнозирование индивидуального преступного поведения. *Проблемы применения современного уголовного законодательства России*: материалы теорет. семинара. Омск: Изд-во Ом. ВШМ МВД России, 1994. С. 3–12.
431. Кленова Т. В. Принципы уголовного права и принципы кодификации в уголовном праве. *Государство и право*. 1997. № 1. С. 54–59.
432. Клиническая психология: учебник / В. А. Абабков и др. / под ред. Б. Д. Карвасарского. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 560 с.
433. Клюев О. М. Взаємодія підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні: монографія. Харків: Основа, 2005. 378 с.

434. Книженко О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 207 с.

435. Князькова М. Г., Макаренко Н. Г. Эволюция признаков внутренней (субъективной) стороны состава имущественных преступлений в уголовно-правовой доктрине и законодательстве российского государства XVIII – начала XX вв. *Известия Сочинского государственного университета*. 2012. № 3(21). С. 231–235.

436. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / отв. ред. А. А. Бодалев. Москва: Наука, 1988. 192 с.

437. Ковалев М. И. Советское уголовное право. Введение в уголовное право: курс лекций. Вып. 1 / отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1971. 146 с.

438. Ковалева Н. М. Понятие должностного лица по российскому уголовному праву. Ставрополь: Диамант, 2001. 47 с.

439. Ковітіді О. Ф. Звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Загальної частини КК України: навч. посіб. Сімферополь: Квадранал, 2005. 224 с.

440. Козак В. А. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. «Право». 2012. Вип. 19. С. 154–159.

441. Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні: монографія / за ред. О. М. Бандурки. Київ: Освіта України, 2009. 204 с.

442. Козаченко И. Я. Квалификация хулиганства и отграничение от смежных составов преступлений: учеб. пособ. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1984. 84 с.

443. Козаченко О. В. Теоретичне визначення поняття та меж застосування кримінально-правових заходів. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 238–242.

444. Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург: Юрический центр Пресс, 2004. 819 с.
445. Козлов А. П. Учение о стадиях преступления: монография. Санкт-Петербург: Юрический центр Пресс, 2002. 353 с.
446. Козьякова Н. С. Система религиозных преступлений и виды уголовных наказаний в Ветхом завете. *Вестник МГОУ*. 2016. № 1. С. 92–100.
447. Колінько О. О. Віктимологічна характеристика доведення до самогубства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 180 с.
448. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
449. Колоколов Г. Е. Уголовное право. Курс лекций, читанный в 1892–1893 гг.: Общая часть. Москва, 1893. 386 с.
450. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Юридичний вісник*. 2012. № 3(24). С. 130–134.
451. Комарницький М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2015. 20 с.
452. Комаров А. Д. К вопросу о фактической ошибке в уголовном праве. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: зб. матеріалів XI Міжнар. студент.-аспірант. наук. конф. (Львів, 20–22 квіт. 2012 р.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2012. С. 144–146.
453. Комаров О. Д. Значення фактичної помилки винного під час призначення покарання. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Одеська юридична академія, 2014. Вип. 72. С. 448–455.
454. Комаров О. Д. Помилка в об'єкті злочину: поняття, класифікація та кваліфікація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 3. С. 30–36.

455. Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 237 с.

456. Комаров О. Д. Фактична помилка при необхідній обороні. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2014/12.pdf (дата звернення: 03.06.2015).

457. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 1308 с.

458. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Г. Н. Борзенков и др. / отв. ред. В. М. Лебедев. 7-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт-издат, 2007. 902 с.

459. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Х. М. Ахметшин и др. / под общ. ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева, А. Н. Игнатова, Ю. А. Красикова, Э. Ф. Побегайло. 3-е изд., изм. и доп. Москва: Изд. группа НОРМА–ИНФРА, 2001. 896 с.

460. Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.

461. Кондрашова Т. В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности: монография. Екатеринбург: Изд-во Гуманитар. ун-та, 2000. 347 с.

462. Конегер П. Е., Алешина А. П. Некоторые вопросы правового регулирования снятия и погашения судимости. *Уголовно-правовой запрет и его эффективность в борьбе с современной преступностью*: сб. науч. трудов / под ред. Н. А. Лопашенко / Саратов. центр по исслед. проблем организ. преступности и коррупции. Саратов: Сателлит, 2008. С. 326–329.

463. Кони А. Ф. За последние годы: Судебные речи (1888-1896). Воспоминания и сообщения. Юридические заметки. Санкт-Петербург: Типогр. А. С. Суворина, 1896. 623 с.

464. Кони А. Ф. Избранные произведения / сост., вступ. стат. и примеч.: Г. М. Миронова, Л. Г. Миронова. Москва: Юридическая литература, 1956. 888 с.

465. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс: підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Київ: ВД «Ін Юре», 2004. 424 с.

466. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2008. 240 с.

467. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр> (дата звернення: 14.12.2016).

468. Конт-Спонвиль А. Философский словарь. Москва: Этерна, 2012. 752 с.

469. Копанчук В. О. Кримінально-правова охорона життя осіб у зв'язку з виконанням спеціальних повноважень (ст.ст. 348, 379, 400 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2015. 20 с.

470. Коптякова Л. И. Понятие ошибок в советском уголовном праве и их классификация. *Проблемы права, социалистической государственности и социального управления*: межвуз. сб. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1978. Вып. 73. С. 104–115.

471. Кораблева С. Ю. Вина как уголовно-правовая категория и ее влияние на квалификацию преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2013. 212 с.

472. Корецкий В. М. «Общие принципы права» в международном праве / отв. ред. С. Б. Крылов / Академия наук УССР. Киев: Изд-во АН УССР, 1957. 52 с.

473. Коржанский Н. И. Квалификация хулиганства: учеб. пособ. Волгоград: Изд-во ВСШ МВД СССР, 1989. 56 с.

474. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Атіка, 2002. 640 с.

475. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину: монографія / Юридична академія МВС. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 252 с.

476. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини. Київ: Атіка, 2004. 214 с.

477. Коржанський М. Й. Про принципи кримінального права України. *Право України*. 1995. № 11. С. 69–72.
478. Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: монографія. Дніпропетровськ: Юридична академія МВД України, 2003. 198 с.
479. Корниенко А. Ф. Понятие о сознании как высшем уровне развития психики. *Сибирский психологический журнал*. 2010. № 36. С. 20–26.
480. Короленко О. М. Емоційний стан як ознака суб'єктивної сторони складу злочину. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 605–609.
481. Корчева З. Г. Сложная форма вины в преступлениях, связанных с нарушением специальных правил. *Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства: тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч. конф.* (Харьков, 21–23 ноября 1978 г.). Харьков: Юрвуз, 1978. С. 203–204.
482. Косарев С. Ю. Расследование преступлений в древности. *Вестник Санкт-Петербургской юридической академии*. 2012. Т. 17. № 4. С. 61–66.
483. Косолапов Р. А., Марков В. В. Свобода и ответственность. Москва: Политиздат, 1969. 95 с.
484. Костенко О. М. Воля і свідомість злочинця (дослідження із застосуванням принципу натуралізму): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 1995. 45 с.
485. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства). *Право України*. 2010. № 9. С. 31–39.
486. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
487. Костенко О. М. Роль доктрини в кримінальному праві. *Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжвуз. наук. студ. конф.* (Косів Ів.-Франківської обл., 30 січня – 2 лютого 2000 р.) / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. 2000. Вип. 1. С. 26–28.

488. Костенко О. М. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 126–135.
489. Костенко О. М. Справедливість кримінального закону як передумова ефективності його застосування. *Законодавство: проблеми ефективності*. Київ: Наукова думка, 1995. С. 146–162.
490. Костенко О. М., Ландіна А. В. Об'єкт злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
491. Костицький М. В. Психологічні фактори впливу на особу злочинця. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С. 12–19.
492. Коткова Ю. С. Невинное причинение вреда, обусловленное экстремальными ситуациями или нервно-психическими перегрузками: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2003. 198 с.
493. Котов Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики). Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. 152 с.
494. Котов Д. П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу / науч. ред. Л. Д. Кокорев. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. 214 с.
495. Кочан І. Правнича термінологія крізь призму лінгвістики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2014. № 791. С. 112–117.
496. Кочеров М. В. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 368² Кримінального кодексу України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 2. Т. 15. URL: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaaau/2012-2/content.html> (дата звернення: 20.03.2013).
497. Кочетков А. А. Фактическая ошибка и квалификация преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1991. 197 с.
498. Кочубей Б. И. Психофизиология личности (физиологические подходы к изучению активного субъекта). Москва: ВИНИТИ, 1990. 164 с.

499. Кочура А. В. Презумпція невинуватості як галузевий принцип кримінального судочинства та її нормативний зміст. *Право і безпека*. 2010. № 4 (36). С. 163–166.

500. Кравцова М. А. Моральный вред как результат психического отражения уголовно-наказуемого деяния. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1(17). С. 134–140.

501. Кравченко А. И. Психология и педагогика: учебник. Москва: ИНФРА-М, 2008. 400 с.

502. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовому процесі. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2015. № 2(5). С. 97–110.

503. Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 187 с.

504. Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. 124 с.

505. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.

506. Красницький І. В. Поняття та форми кримінальної відповідальності за чинним Кримінальним кодексом України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 219–225.

507. Красницький І. В. Поняття, підстави та форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції та України: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 220 с.

508. Краткая философская энциклопедия / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: Изд. группа «Прогресс», 1994. 576 с.

509. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. 2-ге вид. Харків: Одіссей, 2008. 432 с.

510. Кривичен законик: 23 јули 1996 година Број 08-2803/1, Скопје. *Службен весник на Република Македонија*. Број 37/96. 1996. С. 1521–1574.
511. Кривоченко Л. Н. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 120 с.
512. Кригер Г. А. Еще раз о смешанной форме вины. *Советская юстиция*. Москва: Юридическая литература, 1967. № 2. С. 5–7.
513. Кригер Г. А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права. *Советское государство и право*. 1981. № 2. С. 102–107.
514. Кригер Г. А. Наказание и его применение: науч. издание / отв. ред. В. Д. Меньшагин. Москва: Госюриздат, 1962. 70 с.
515. Кригер Г. А. Определение формы вины. *Советская юстиция*. 1979. № 20. С. 4–6.
516. Криминалистика: учебник / А. Н. Васильев и др. / отв. ред. А. Н. Васильев. Москва: Изд-во МГУ, 1971. 564 с.
517. Криминальная мотивация / Ю. М. Антонян и др. / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Наука, 1986. 304 с.
518. Криминология: учебник / А. Ф. Агапов и др. / под ред. В. Д. Малкова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юстицинформ, 2006. 528 с.
519. Кримінальне право України (Загальна частина): підручник / А. М. Бабенко та ін. / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Вид-во ХНУВС, 2010. – 407 с.
520. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. О. М. Алієва та ін. / за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Одіссей, 2009. 328 с.
521. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Г. В. Андрусів та ін. / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 512 с.

522. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов та ін. / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

523. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров та ін. / відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв; наук. ред. В. А. Клименко, М. І. Мельник; Національна академія внутрішніх справ, Київський ін-т внутрішніх справ, Міжнародний ін-т лінгвістики і права, Академія державної податкової служби України. Київ: Правові джерела, 2002. 432 с.

524. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров та ін. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Юридична думка, 2004. 352 с.

525. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров та ін. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка; Київський національний ун-т внутрішніх справ, Київський міжнародний ун-т. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2008. 375 с.

526. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін та ін. / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2010. 456 с.

527. Кримінальне право України: навч. посіб. / П. П. Андрушко та ін. / за ред. С. С. Яценка. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 592 с.

528. Кримінальне право України: навч. посіб. / С. Г. Волкотруб та ін. / за ред. О. М. Омельчука. Київ: Наукова думка; Прецедент, 2004. 297 с.

529. Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / С. В. Албул та ін. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2011. 259 с.

530. Кримінальне право. Загальна частина: мультимед. навч. посіб. / А. В. Савченко та ін. URL: http://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag/Files/Leks/T1/T1_P3.html (дата звернення: 14.11.2016).

531. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна; Нац. акад.

прав. наук України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 1. Загальна частина / Ю. В. Баулін та ін. 374 с.

532. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 13.11.2016).

533. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін та ін./ за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація; Акад. правових наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Київ: Ін Юре, 2003. 1196 с.

534. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.12.2016).

535. Кропачев Н. М. Принципы применения мер ответственности за преступления. *Правоведение*. 1996. № 6. С. 71–76.

536. Кругликов Л. Л. Влияет ли погашенная и снятая судимость на меру наказания? *Правоведение*. 1982. № 1. С. 72–76.

537. Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении: монография. Москва: Норма, 2007. 128 с.

538. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. 304 с.

539. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юридическая литература, 1972. 352 с.

540. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва: Госюриздат, 1960. 244 с.

541. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений. Москва: Госюриздат, 1963. 324 с.

542. Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва: Юридическая литература, 1988. 224 с.

543. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958. 219 с.

544. Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс России. *Юридический мир*. 1997. № 3. С. 25–33.

545. Кузнецова Н. Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву. Москва: Изд-во МГУ, 1958. 204 с.

546. Кузнецова Н. Ф. Сравнительный анализ института преступления по уголовным кодексам стран СНГ и Балтии. *Вестник Московского университета*. Серия 11: Право. 2003. № 3. С. 19–35.

547. Кузнецова Н. Ф. Уголовное право и мораль. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 104 с.

548. Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания. *Применение наказания по советскому уголовному праву*: сб. работ. Москва: Изд-во МГУ, 1958. С. 92–150.

549. Кузнецов В. О., Гіжевський В. К. Кримінальне право України (повний курс у схемах та таблицях): навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 459 с.

550. Кузьмін С. А. До питання про кримінально-правову вину в контексті удосконалення законодавства щодо відповідальності за злочини, вчинені у співучасті. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. Вип. 24. С. 192–198.

551. Куликов А. В. Двойная форма вины: понятие, виды, конструкция составов, квалификация: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Свердловск, 1990. 203 с.

552. Курилюк Ю. Б. Суб'єктивна сторона злочинного порушення правил несення військової прикордонної служби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 214–218.

553. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений: учеб. пособ. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 182 с.

554. Курляндский В. И., Гальперин И. М. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. Москва: Юридическая литература, 1965. 140 с.

555. Курс криминалистики. Особенная часть: в 2 т. / отв. ред. В. Е. Корноухов. Москва: Юрист, 2001–2004. Т.1. Методики расследования насильственных и корыстно-насильственных преступлений / А. И. Алгазин и др. 2001. 634 с.

556. Курс российского уголовного права. Общая часть: учебник / С. В. Бородин и др. / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва: ИГП РАН; Спарк, 2001. 767 с.

557. Курс советского уголовного права: в 5 т. / отв. ред.: Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1968–1981. Т. 1. Часть общая / С. А. Домахин и др. 1968. 646 с.

558. Курс советского уголовного права: в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. Т. 3. Часть общая: Наказание / А. Н. Игнатов и др. 350 с.

559. Курс уголовного права: в 5 т.: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. Т. 1. Общая часть. Учение о преступлении / Г. Н. Борзенков и др. 624 с.

560. Кустов А. Некоторые особенности механизма совершения преступлений коррупционной направленности. *Труды Академии управления МВД России*. 2012. № 2(22). С. 3–6.

561. Кустов А. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления. Москва: Академия МВД России, 1997. 227 с.

562. Куц В. М. Проблеми кримінальної відповідальності: навч. посіб. Київ: Національна академія прокуратури України, 2013. 322 с.

563. Куц В. М., Ященко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект): монографія / Академія прокуратури України. Харків: Юрайт, 2013. 325 с.

564. Куц В., Бондаренко О. Зміст вини у злочинах із формальним складом. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3. С. 36–40.

565. Ландіна А. В. Кримінальна відповідальність: форми реалізації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2011. № 4. С. 112–116.

566. Ландіна А. В. Охорона моральності за кримінальним кодексом України: монографія. Київ: Юридична думка, 2013. 204 с.

567. Лановенко И. П. Охрана трудовых прав. Теоретические проблемы развития уголовного законодательства УССР. Киев: Наукова думка, 1975. 317 с.

568. Лановенко И. П. Уголовная ответственность за преступления против трудовых прав и безопасности производства в Украинской ССР: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: 12.715 «Уголовное право и уголовный процесс». Киев, 1972. 48 с.

569. Ларіна О. В. Щодо визначення суб'єктивної сторони грабежу. *Форум права*. 2012. № 3. С. 370–374.

570. Лафатер И. Сто правил физиогномики / пер. с нем. Никиты Скородума. Москва: Мир Урании, 2008. 152 с.

571. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва: Просвещение, 1964. 344 с.

572. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. *Вопросы психологии*. 1967. № 6. С. 118–129.

573. Левченко О. Особливості визначення в кримінальному законі усічених складів злочинів. *Актуальні проблеми кримінального права України*: доп. наук. конф. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / відп. ред. М. І. Панов, Ю. В. Баулін. Харків: АПрН України, 2007. С. 31–34.

574. Лейбниц Г.-В. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1982. Т. I / ред.-сост. В. В. Соколов; пер. Я. М. Боровского и др. 636 с.

575. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1968. 128 с.

576. Лекшас И. Вина как субъективная сторона преступления / под ред. А. А. Пионтковскового / пер. с нем. С. Л. Либерман. Москва: Госюриздат, 1958. 87 с.

577. Леоненко Т. Є. Злочинність на релігійному ґрунті: феномен, детермінація, запобігання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2015. 43 с.

578. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. *Избранные психологические произведения*: в 2-х т. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. Москва: Педагогика, 1983. Т. II. 320 с.

579. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособ. Москва: Смысл; Изд. центр «Академия», 2005. 352 с.

580. Лившиц В. Я. К вопросу о понятии эвентуального умысла. *Советское государство и право*. 1947. № 7. С. 34–45.

581. Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія. Київ: Атіка, 2004. 304 с.

582. Лифанова Л. Г. К проблеме терминологического обозначения непричастности к преступлению. *Доклады и сообщения на учредительной конференции Международной ассоциации содействия правосудию* (Санкт-Петербург, 5-6 октября 2005 г.). 2005. URL: <http://www.iuaj.net/lib/konf-MASP/lifanova.htm> (дата звернення: 10.06.2010).

583. Лихова С. Конституційно-правовий інститут основних прав і свобод людини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Юридичний вісник України*. 2000. № 25. С. 19–24.

584. Лиценбергер О. А. Церковное и светское право: взаимовлияние и взаимообусловленность (на примере римско-католической церкви России). *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. Серия «Юриспруденция». Тольятти, 2001. Вып. 18. С. 268–279.

585. Ломакина А. Н. Причины и особенности профилактики девиантного поведения учащейся молодёжи. *Мир науки, культуры, образования*. 2015. № 4(53). С. 63–65.

586. Ломако В. А. Применение условного осуждения: монография. Харьков: Вища школа, 1976. 124 с.

587. Ломброзо Ч. Преступление. Москва: СПАРК, 1994. 187 с.
588. Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігій: підручник. 2-ге вид., допов. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 776 с.
589. Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: підручник. Київ: Академвидав, 2002. 432 с.
590. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность: монография / отв. ред. В. М. Чиквадзе. Москва: Наука, 1986. 263 с.
591. Лукьянов В. В. «Двойная» вина – свидетельство отставания юридической науки от требований технического прогресса. *Государство и право*. 1994. № 12. С. 53–64.
592. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1991. 383 с.
593. Лунеев В. В. Субъективное вменение. Москва: СПАРК, 2000. 70 с.
594. Лунеев В. В. Субъективное вменение. *Уголовное право: новые идеи* / под ред. С. Г. Келиной и А. В. Наумова. Москва: ИГП РАН, 1994. С. 26–43.
595. Луценко Ю. В. Підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 429–434.
596. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка, 2007. 412 с.
597. Любива Т. Я. Конформізм соціальний. *Енциклопедія сучасної України* / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2013. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3239 (дата звернення: 17.09.2015).
598. Лясковець А. В. Соціологічно-позитивістське розуміння права в науковій спадщині М. А. Гредескула. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 1. С. 58–61.
599. Магарин Н. С., Бараненко Д. В. Субъект преступления по новому уголовному законодательству Украины: монография / под ред. Е. Л. Стрельцова. Одесса: Астропринт, 2001. 104 с.
600. Макашвили В. Г. Вина и сознание противоправности. *Методические материалы ВЮЗИ*. Москва, 1948. Вып. 2. С. 90–100.

601. Макашвили В. Г. Волевой и интеллектуальный элемент умысла. *Советское государство и право*. 1966. № 7. С. 104–111.
602. Макашвили В. Г. Уголовная ответственность за неосторожность. Москва: Госюриздат, 1957. 211 с.
603. Макиавелли Н. О том, как надлежит поступать с восставшими жителями Вальдикьяны // Макиавелли Н. Государь. Сочинения / вступ. ст. М. Блюменкранц. Москва: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 2001. 656 с.
604. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
605. Максименко С. Д. Общая психология: учебник. Киев: Ваклер, 1999. 528 с.
606. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2006. 239 с.
607. Малахов В. П. Философия права: учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 336 с.
608. Малеин Н. С. Неотвратимость и индивидуализация ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 11. С. 50–58.
609. Малков В. П. Судимость как квалифицирующий признак состава преступления. *Современные проблемы борьбы с транснациональной преступностью*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Сочи, 9-12 октября 2000 г.). Краснодар: Изд-во Кубан. гос. ун-та, 2000. С. 67–81.
610. Малярченко А. В. Дисциплінарне правопорушення судді: його юридичний склад. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2012. Вип. 9. С. 62–67.
611. Малярченко В. Т., Музика А. А. Амністія та помилування в Україні: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 700 с.
612. Мальцев В. В. Принципы уголовного законодательства и общественно опасное поведение. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 98–102.

613. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право. Москва: Мысль, 1977. 255 с.
614. Мандрик Р. А. Словарь уголовного права. Новосибирск: Изд-во «Соло», 2010. 293 с.
615. Манойлова С. А. Эмоции в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ярославль, 2005. 214 с.
616. Маньковский Б. С. Основните принципи на социалистическата система и наказателна законодателство. София, 1958. 425 с.
617. Маньковский Б. С. Проблема ответственности в уголовном праве / АН СССР. Москва; Ленинград: Изд-во и тип. № 2 АН УССР, 1949. 124 с.
618. Марищук В. Л., Пластов К. К., Плетницкий Е. Н. Напряженность в полете. Москва: Наука, 1969. 187 с.
619. Марков В. П. Совокупность преступлений (Вопросы квалификации и назначения наказания): монография. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. 307 с.
620. Мартиненко О. А. Кримінологічні проблеми мотивів та мотивації хуліганства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 1997. 23 с.
621. Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. 128 с.
622. Марютина Т. М., Ермолаев О. Ю. Введение в психофизиологию: учеб. пособ. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Флинта, 2001. 400 с.
623. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2005. 218 с.
624. Маслак Н. В. Уголовная ответственность за злоупотребление властью или служебным положением в системе мер борьбы с коррупцией. *Збірник наукових праць Харківського центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні* / за ред. В. В. Сташиса та В. Я. Тація. Харків: Сх.-регіон. центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. Вип. 8. С. 218–243.

625. Маслова Е. Б. Сознание и бессознательное: сходство и различие. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. 2002. № 1. С. 313–330.
626. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 478 с.
627. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1955. 308 с.
628. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: монографія. Київ: Національна академія управління, 2011. 368 с.
629. Материалисты Древней Греции: собрание текстов Демокрита, Гераклита, Эпикура / вступ. ст. М. А. Дынника / пер. с древнегреч. А. О. Маковельского, С. И. Соболевского, М. А. Дынника. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. 240 с.
630. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: А.С.К., 2001. 347 с.
631. Мацко Л. А., Прищак М. Д., Годлевська В. Г. Основи психології та педагогіки: навч. посіб. Вінниця: Вид-во ВНТУ, 2009. 163 с.
632. Мачинська Н. І., Завойська О. Ю. Психологічні механізми учинення злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 104–114.
633. Медведєв В. С., Левенець О. А. Особистість як категорія юридичної психології. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 53–63.
634. Мелих Б. Кримінально-правове значення юридичної помилки. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. № 50. С. 299–306.
635. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 120 с.

636. Мельничук Н. Ю. Дискурс злочину та покарання в контексті гуманістичної концепції людського буття доби ренесансу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 2. С. 174–178.

637. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності / Одеський юридичний ін-т Національного ун-ту внутрішніх справ. 2-е вид., перероб. та допов. Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. 281 с.

638. Мерлин В. С. Личность и общество. Пермь: Перм. гос. пед. ун-т, 1990. 91 с.

639. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ; Хранитель, 2006. 880 с.

640. Механизм преступного поведения / Ю. М. Антонян и др. / ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1981. 248 с.

641. Милюхин К. В. Опережающее отражение в саморегуляции личности: дис. ... канд. филол. наук: 09.00.01. Чебоксары, 2004. 145 с.

642. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / науч. ред. В. Д. Филимонов. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. 152 с.

643. Мирошниченко Н. А. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 47–49.

644. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2005. 36 с.

645. Митрофанов І. І. Кримінально-правові проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 486 с.

646. Митрофанов І. І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 194–198.

647. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України: статті, доповіді, рецензії: у 3 т. / відп. ред. М. Й. Коржанський. Київ: Генеза, 1999. 944 с.

648. Михайлов А. Системный подход к изучению личности преступника. *Закон и жизнь*. Кишинев, 2011. № 11. С. 30–33.

649. Михайлов К. Контрольный срок при условно-досрочном освобождении от отбывания наказания. *Уголовное право*. 2008. № 6. С. 27–29.

650. Михайлова В. П., Корытченкова Н. И., Александрова Л. А. Юридическая психология: учеб. пособ. Москва: Флинта, 2013. 392 с.

651. Михеев Р. И. Принцип субъективного вменения и его реализация в правоприменении. *Уголовно-правовые исследования: сборник, посвящ. 80-летию со дня рожд. Т. В. Церетели*. Тбилиси: Мецниереба, 1987. С. 71–86.

652. Михеев Р. И. Уголовная политика и проблемы субъективного вменения. *Проблемы советской уголовной политики: межвуз. темат. сб.* Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1985. С. 74–85.

653. Михлин А. С. Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания: учеб. пособ. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1982. 151 с.

654. Молодцов А. С. О принципах уголовного права. *Категориальный аппарат уголовного права и процесса: сб. науч. трудов / редкол. Е. В. Благов (отв. ред.), Я. О. Мотовиловкер*. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1993. С. 99–103.

655. Монотеїзм. *Філософія і релігієзнавство*: інформаційний веб-портал. URL: <http://tureligious.com.ua/monotejizm/> (дата звернення: 022.11.2016).

656. Моргун О. С. Злочинність неповнолітніх як соціальний феномен. *Митна справа*. 2012. № 1. Ч. 2. Кн. 1. С. 334–339.

657. Москаленко А. Т., Сержантов В. Ф. Личность как предмет философского познания. Философская теория личности и ее психологическое и биологическое основание. Новосибирск: Наука, 1984. 319 с.

658. Мотивация личности (феноменология, закономерности и механизм формирования): сб. науч. трудов / отв. ред. А. А. Бодалев. Москва: Изд-во АПН СССР, 1982. 120 с.

659. Музика А. А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія). *Наука і правоохорона*. 2013. № 1(19). С. 343–358.

660. Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Харків: Вид-во Паливода А. В., 2011. 192 с.

661. Музика А. Особливості суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних з наркоманією. *Право України*. 1997. № 9. С. 50–54.

662. Музика А., Багіров С. Диференціація відповідальності за необережні злочини з урахуванням різновидів детермінаційних зв'язків. *Право України*. 2004. № 7. С. 114–118.

663. Музюкин А. П. Мотив преступления и его уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2010. 180 с.

664. Мустафазаде А. Г. Квалификация убийств по мотиву и цели: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 186 с.

665. Мухина В. С. Преступления как следствия отчуждения: 3 – разбойники и убийцы: преступления вседозволенности. *Развитие личности*. 2009. № 4. С. 109–136.

666. Мясищев В. Н. Личность и неврозы. Ленинград: ЛГУ, 1960. 428 с.

667. Навроцький В. О. Недопустимість подвійного вмінення як принцип кримінально-правової кваліфікації. *Адвокат*. 2000. № 3. С. 9–12.

668. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

669. Навроцький В. О. Склад злочину: юридична фікція чи правова реальність? *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 237–239.

670. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2000. 493 с.

671. Навроцький В. О., Брич Л. П. Суб'єкт ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів за чинним Кримінальним кодексом України: дискусійні питання. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 7. С. 41–47.

672. Навроцький В. О., Тростюк З. А. Тлумачний словник Особливої частини кримінального законодавства України / Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1997. 127 с.

673. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2000. 333 с.

674. Назаренко Г. В. Вина в уголовном праве: монография / науч. ред. В. И. Горобцов. Орел: Орлов. ВШ МВД РФ, 1996. 96 с.

675. Назаренко Г. В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 205 с.

676. Назаренко Г. В. Русское уголовное право. Общая часть: курс лекций. Москва: Ось-89, 2000. 256 с.

677. Назаренко Г. В., Ситникова А. И. Неоконченное преступление и его виды: монография. Москва: Ось-89, 2003. 160 с.

678. Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 254 с.

679. Найбойченко В. В. Философская основа уголовно-правового понимания вины. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 4. С. 171–176.

680. Наливайко В. С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2000. 19 с.

681. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров та ін. / відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.

682. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (від 5 квітня 2001 року) / А. М. Бойко та ін. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 6-те вид., перероб. та допов. Київ: Юридична думка, 2009. 1236 с.

683. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко та ін. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Юридична думка, 2007. 1184 с.

684. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 / А. М. Бойко та ін. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Каннон; А.С.К., 2001. 1104 с.

685. Наумов А. В. Мотивы убийств. Волгоград: Изд-во Волгоград. ВШ МВД СССР, 1969. 136 с.

686. Наумов А. В. Практика применения Уголовного кодекса Российской Федерации: комментарий судебной практики и доктринальное толкование / под ред. Г. М. Резника. Москва: Волтер Клувер, 2005. 1024 с.

687. Наумов А. В. Реализация уголовного права. Волгоград: Изд-во ВШ МВД СССР, 1983. 84 с.

688. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юридическая литература, 2004. Т. 1: Общая часть. 496 с.

689. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юридическая литература, 2004. Т. 2: Особенная часть. 832 с.

690. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. Москва: БЕК, 1996. 560 с.

691. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н. Ф. Ахраменко и др. / под общ. ред. А. В. Баркова, В. М. Хомича. Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. 1007 с.

692. Нежурбіда С. І. Злочинна необережність: концепція, механізм і шляхи протидії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Чернівці, 2001. 218 с.

693. Неклюдов Н. А. Руководство к Особенной части уголовного права: в 4-х т. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Меркульева, 1876–1880. Т. 1. Преступления и проступки против личности. 1876. 555 с.

694. Немировский Э. Я. Основные начала уголовного права: I. Введение. II. Действие уголовного закона. III. Сущность и цели наказания. IV. Учение о преступлении. Одесса: Типогр. «Техник», 1917. 644 с.
695. Немов Р. С. Психологический словарь. Москва: Изд. центр «Владос», 2007. 560 с.
696. Немов Р. С. Психология: в 3 кн. 4-е изд. Москва: Изд. центр «Владос», 2003. Кн. 1: Общие основы психологии. 688 с.
697. Нерсисян В. А. Некоторые проблемы неосторожной формы вины. *Советское государство и право*. 1989. № 3. С. 110–114.
698. Нерсисян В. А. Неосторожная вина: проблемы и решения. *Государство и право*. 2000. № 4. С. 59–70.
699. Нерсисян В. А. Ответственность за неосторожные преступления: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 223 с.
700. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник. Москва: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. 652 с.
701. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства: учебник. Москва: Норма – Инфра, 1998. 288 с.
702. Неустроева А. В. Правовые и криминалистические проблемы установления субъективной стороны преступления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2011. 214 с.
703. Низамитдинова Е. М. Освобождение от отбывания наказания по российскому уголовному праву: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2006. 208 с.
704. Никифоров Б. С. О рецидиве и судимости. *Советское государство и право*. 1957. № 5. С. 100–106.
705. Никифоров Б. С. Об умысле по действующему уголовному законодательству. *Советское государство и право*. 1965. № 6. С. 26–36.
706. Никифоров Б. С. Применение общего определения умысла к нормам Особенной части УК. *Советское государство и право*. 1966. № 7. С. 112–121.

707. Никонов В. А. Основы теории квалификации преступлений (алгоритмический подход): учеб. пособ. Тюмень: Изд-во Тюмен. ун-та, 2001. 204 с.
708. Никулин С. И. Нравственные начала уголовного права: учеб. пособ. Москва: Изд-во УМЦ при ГУК МВД РФ, 1992. 71 с.
709. Нікітін А. О. Інститут помилки у кримінальному праві зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 295–298.
710. Новгородцев Н. И. Право и нравственность. *Правоведение*. 1995. № 6. С. 103–113.
711. Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. 3-е изд., испр. Минск: Книжный Дом, 2003. 1280 с.
712. Новикова Ю. В. Некоторые дискуссионные вопросы научного познания преступности (преступлений) с позиции криминологии, криминалистики, уголовного процесса, теории оперативно-розыскной деятельности. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 9(46). С. 2028–2035.
713. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975. 222 с.
714. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. 154 с.
715. Носков Д. Понятие «аффект» в уголовном праве. *Законность*. 2003. № 6. С. 38–40.
716. Нуриев А. Д. Употребление спиртного напитка в мусульманском праве раннего средневековья: предмет и состав преступления. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 2. Т. 21. С. 163–166.
717. Обушенко О. М. Суб'єктивна сторона кримінальної погрози. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. № 3. С. 198–207.
718. Общая психология: учебник / под ред. А. В. Петровского. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Просвещение, 1976. 479 с.

719. Огороднік К. М. Кримінально-правове значення відмежування умисного та неумисного ухилення від сплати податків. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 369–374.
720. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. Москва: А ТЕМП, 2006. 944 с.
721. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1958. 260 с.
722. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 229 с.
723. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 468 с.
724. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій / Н. Р. Бобченко та ін. / за ред. В. Т. Нора. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 224 с.
725. Основи психології: підручник / О. В. Киричук та ін. Київ: Либідь, 1997. 632 с.
726. Охман О. В. Характеристика суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. Вип. 2(18). С. 247–253.
727. Охріменко І. М., Мартенко О. Л. Психологічна детермінація злочинної поведінки в межах виконання завдань кримінального судочинства. *Юридична психологія та педагогіка*. 2010. № 2(8). С. 217–226.
728. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. Київ: Кондор, 2009. 576 с.
729. Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 318 с.
730. Паневін В. О. Застосування законодавства про погашення і зняття судимості. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 6(46). С. 43–45.
731. Панов М. І. Кримінальна протиправність як ознака злочину. *Право України*. 2011. № 9. С. 62–75.

732. Панов Н. И. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву. *Проблемы правоведения*: респ. межведомств. науч. сб. Киев: Вища школа, 1984. Вып. 45. С. 67–73.

733. Панов Н. И., Тихий В. П. Уголовная ответственность за создание опасности. *Проблеми законності*. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1997. Вип. 32. С. 104–111.

734. Пархоменко Н. М. Конформізм. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 3: К–М. 792 с.

735. Пастушенко С. С. Особливості складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 140. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 296–299.

736. Паше-Озерский Н. Н. Необходимая оборона и крайняя необходимость по советскому уголовному праву: монография. Москва: Госюриздат, 1962. 184 с.

737. Пашковская А. Я., Степанова И. Б. Ревность как мотивация преступного поведения. *Вести Московского государственного университета*. Серия 11. Право. 1997. № 1. С. 38–47.

738. Петрушенко В. Л. Філософія: навч. посіб. 5-те вид., випр. і допов. Львів: ТЗОВ НВФ «Магнолія плюс», 2009. 506 с.

739. Печук І. С. Особливості суб'єктивної сторони порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в Україні (ст. 286 КК України). *Держава і право*. 2014. Вип. 66. С. 254–262.

740. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва: Просвещение, 1994. 660 с.

741. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Харьков: Харьков юридический, 2001. Кн. 1: «О преступлении». 290 с.

742. Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: учеб. пособ. Харьков: Харьков. юрид. ин-т, 1984. 51 с.

743. Пинаев А. А. Уголовное право Украины. Общая часть. Харьков: Харьков юридический, 2005. 664 с.

744. Пинчук В. И. Вина: учеб. пособ. Санкт-Петербург: СПб. юрид. ин-т Генпрокуратуры РФ, 1998. 32 с.
745. Пионтковский А. А. О понятии уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1967. № 12. С. 38–42.
746. Пионтковский А. А. Об условном осуждении или системе испытания. Одесса: Типо-литография Штаба Одес. воен. округа, 1894. 187 с.
747. Пионтковский А. А. Уголовно-правовая теория Гегеля в связи с его учением о государстве и праве. Москва: Изд-во ВИЮН Минюста СССР, 1948. 367 с.
748. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1961. 666 с.
749. Письменский Е. А. Наказание и судимость: соотношение уголовно-правовых институтов. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 4. С. 54–59.
750. Письменский Е. А. Понятие и цели судимости. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 2. С. 83–92.
751. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія / Луганський держ. ун-т внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: Ред.-вид. відділ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.
752. Південний Судан: Кримінальний кодекс: набуття чинності 20 лютого 1991 р. WIPO: World Intellectual Property Organization. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=11280> (дата звернення: 28.10.2014).
753. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Высшая школа, 1984. 174 с.
754. Платонов К. К. Структура и развитие личности / отв. ред. А. Д. Глоточкин. Москва: Наука, 1986. 256 с.
755. Плисюк Н. М. Суб'єктивна сторона складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних

для затримання злочинця. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. С. 301–312.

756. Побегайло Э. Психологические детерминанты криминальной агрессии. *Уголовное право*. 2002. № 1. С. 101–107.

757. Побегайло Э. Ф. Борьба с тяжкими насильственными преступлениями и роль органов внутренних дел в ее осуществлении: (криминологический и уголовно-правовой аспекты): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1988. 40 с.

758. Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. 206 с.

759. Погребняк С. П. Общие принципы права в контексте совершенствования современной национальной правовой системы. *Право Украины*. 2013. № 1. С. 80–92.

760. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 240 с.

761. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2009. 37 с.

762. Погребняк С. П. Роль принципу верховенства закону для подолання ієрархічних колізій. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 247–259.

763. Погрібний І. М. До проблеми кримінально-правового регулювання казусу: теоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 180–185.

764. Подільчак О. М. Мотиви та мотивація злочинів, учинених жінками: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 237 с.

765. Позднов М. С. Уголовно-правовые аспекты преступлений против общественной безопасности. *Право и безопасность*. 2004. № 4(13). URL: http://dpr.ru/pravo/pravo_10_11.htm (дата звернення: 15.07.2010).

766. Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1. Санкт-Петербург: Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. V. No 3004. Устав Воинский 1716. Артикул Воинский 1715. Арт. 189. Гл. XXI.

767. Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1. Санкт-Петербург: Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XIV. No 10283.

768. Полякова А. Ю. Монотеистические религии. Понятие «монотеистическая религия». *Fb.ru*: информ. ресурс. URL: <http://fb.ru/article/161033/monoteisticheskie-religii-ponyatie-monoteisticheskaya-religiya> (дата звернення: 24.09.2016).

769. Пономаренко Ю. А. Виды наказаний по уголовному праву Украины: монография. Харьков: ФИНН, 2009. 344 с.

770. Понятовская Т. Г., Шаутаева Г. Х. Правовое значение судимости: монография. Ижевск: Детектив-информ, 2003. 241 с.

771. Поняття мотиву та мети злочину. *Освіта.ua*: Правознавство. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/law/9594/> ((дата звернення: 29.08.2016)

772. Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст. ст. 107, 113 УК РФ). Санкт-Петербург: СПб. юрид. ин-т Генпрокуратуры РФ, 2004. 132 с.

773. Попов А. Н. Убийства при отягчающих обстоятельствах. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. С. 898 с.

774. Попович О. В. Вплив психологічних детермінант кримінальної субкультури на криміналізацію особи. *Вісник Чернівецького факультету НУ «Одеська юридична академія»*. 2013. № 1. С. 263–277.

775. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972–2004): у 2 т. / упоряд. П. П. Пилипчук / заг. ред. В. Т. Малярченко. Київ: Ін Юре, 2004. Т. 2. Постанови ПВСУ від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи». 318 с.

776. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. 176 с.

777. Правила святого Василя Великого // Книга Правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців / пер. С. М. Чокалюк. Київ: Преса України, 2008. 367 с.

778. Правознавство: навч. посіб. / Т. В. Варфоломеева та ін. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка; Академія адвокатури України. Київ: Український інформаційно-правовий центр. 2002. 388 с.

779. Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Х. Д. Аликперов и др. / под общ. ред. Х. Д. Аликперова, Э. Ф. Побегайло. Москва: ИНФРА-М, 2001. 864 с.

780. Преступная неосторожность (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / И. П. Лановенко и др. / отв. ред.: И. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанский; АН Украины, Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого. Киев: Наукова думка, 1992. 220 с.

781. Примерный уголовный кодекс США: 1962 г. *Юридическая Россия*. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1250258&subID=100114498,100114499#text> (дата звернення: 18.06.2012).

782. Про практику застосування судами України законодавства про погашення та зняття судимості: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 16. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 2. С. 9–11.

783. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного суду України від 07.02.2003 р. № 2. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03/print1475143990360356> (дата звернення: 14.07.2016).

784. Прохоров В. С. Преступление и ответственность: монография. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. 136 с.

785. Психология и педагогика: учеб. пособ. / Л. К. Аверченко и др. Москва – Новосибирск: ИНФРА-М; НГАЭиУ, 2001. 175 с.

786. Психология сознания: хрестоматия по психологии / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 480 с.
787. Психология: словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
788. Психология: учеб. пособ. / авт. и ред.: К. Н. Корнилов, А. А. Смирнов, Б. М. Теплов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Учпедгиз, 1948. 456 с.
789. Психология: учебник / под общ. ред. В. Н. Дружинина. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 608 с.
790. Психология: учебник / под ред. П. А. Рудика. Москва: Физкультура и спорт, 1974. 512 с.
791. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ: Вища школа, 1982. 216 с.
792. Психологія мас. *ПСИХОЛОГІС: енциклопедія практичної психології*. URL: http://psychologis.com.ua/psihologiya_mass.htm (дата звернення: 26.09.2016).
793. Психологія: навч. посіб. / О. В. Винославська та ін. Київ: Фірма «ІНКОС», 2005. 351 с.
794. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов та ін. / за ред. Ю. Л. Трофімова. 2-е вид., стер. Київ: Либідь, 2000. 558 с.
795. Птащенко Д. С. Деякі особливості нормативної регламентації уявної оборони в кримінальному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 348–351.
796. Птащенко Д. С. Мнимая оборона в уголовном праве государств-участников Содружества Независимых Государств: особенности судебного толкования. *Уголовное право*. 2013. № 6. С. 51–57.
797. Пудовочкин Ю. Е., Пирвагидов С. С. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 296 с.

798. Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть. Юрьев: Типогр. К. Маттисена, 1907. 535 с.
799. Радугин А. А. Хрестоматия по философии: учеб. пособ. *Библиотека RIN.RU*. URL: <http://lib.rin.ru/doc/i/18048p.html> (дата звернення: 12.09.2016).
800. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве: монография / науч. ред. Б. В. Здравомыслов. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 186 с.
801. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 304 с.
802. Рарог А. И. Проблемы квалификации преступлений по субъективным признакам: монография. Москва: Проспект, 2015. 232 с.
803. Рарог А. И. Проблемы субъективной стороны преступления: учеб. пособ. / Московский юридический институт. Москва: Ред.-изд. отд. МЮИ, 1991. 90 с.
804. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва: Профобразование, 2001. 133 с.
805. Рарог А. И. Теория вины в советском уголовном праве: общие и специальные вопросы: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1987. 381 с.
806. Рарог А. И. Уголовно-правовое значение заранее обдуманного умысла. *Советская юстиция*. 1986. № 11. С. 5–10.
807. Рарог А. И., Нерсисян В. А. Неосторожная вина: проблемы и решения. *Закон и право*. 1999. № 9. С. 19–22.
808. Расюк А. О. Правові наслідки судимості (окремі аспекти). *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.): у 3-х ч. Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2007. Ч. 3: Адміністративне право. Кримінальне право. С. 273–275.
809. Рашковская Ш. С. Субъект преступления. Москва: Ред.-изд. отд. ВЮЗИ, 1960. 114 с.
810. Решетников М. М., Баранов Ю. А., Мухин А. П. Психофизиологические аспекты состояния, поведения и деятельности

пострадавших в очаге стихийного бедствия. *Психологический журнал*. 1989. Т. 10. С. 125–128.

811. Решнюк А. В. Суб'єктивна сторона складу злочину посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку із діяльністю, пов'язаною із наданням допомоги. *Бюлетень Міжнародного юридичного університету*. 2013. № 11(53). С. 211–217.

812. Рогов В. А. История государства и права России IX – начала XX вв.: учеб. пособ. Москва: МГИУ, 2008. 256 с.

813. Родимушкина О. В. К вопросу о личности преступника-девианта, совершающего корыстно-насильственные преступления. *Российский следователь*. 2009. № 17. С. 32–35.

814. Розин Н. О. О крайней необходимости: уголовно-юридическое исследование. Санкт-Петербург: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1899. 250 с.

815. Ромадикіна В. С. Концептуальні підходи щодо розуміння соціально-психологічного тренінгу. *Вісник Національної академії ДПС України*. 2011. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_2_33 (дата звернення: 04.09.2012).

816. Романов В. В. Юридическая психология: учебник. Москва: Юристъ, 2000. 488 с.

817. Романов М. В. Звільнення від відбування покарання: навч. посіб. Харків: Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2012. 90 с.

818. Романова І. А. Генеза сутності поняття «інтелект». *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2012. № 36. С. 152–158.

819. Ромовська З. В. Моральність права: міф чи реалія? *Юридичний вісник України*. 2003. № 10. С. 2–3.

820. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. 328 с.

821. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 712 с.

822. Рудковська М. Р. Становлення та розвиток поняття суспільної небезпеки. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 2(27). Т. 8. С. 111–119.
823. Рудь Б. Ю. Співвідношення свободи і свободи філософування у філософії Бенедикта Спінози. *Мультиверсум: філософський альманах*. 2009. Вип. 77. С. 126–132.
824. Русинка І. І. Психологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 367 с.
825. Савків І. М. Поняття расової, національної та релігійної нетерпимості у кримінальному праві України. *Юридична психологія та педагогіка*. 2011. № 2. С. 84–92.
826. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
827. Савченко А. В. Попередня злочинна діяльність і співучасть за кримінальним законодавством України та США (на рівні федерації): порівняльний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 11. С. 149–154.
828. Савченко А. В., Кузнєцов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид-во Паливода А. В., 2005. 640 с.
829. Садло О. П. Розуміння поняття «свідомість» у психолінгвістиці. *Вісник Львівського університету*. Серія: Іноземні мови. 2012. Вип. № 19. С. 72–78.
830. Салій П. І. Суб'єктивна сторона складу злочину порушення недоторканності житла. *Юридична наука*. 2012. № 2. С. 84–94.
831. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов и др. / под. ред. В. А. Ядова. Ленинград: Наука, 1979. 264 с.
832. Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва: Юридическая литература, 1971. 240 с.
833. Саркисов Г. С. Мотив и цель преступления. *Советское государство и право*. 1979. № 3. С. 78–83.
834. Сафуанов Ф. С. Аффект: судебно-психологический экспертологический анализ. *Психологический журнал*. 2001. № 3. С. 15–25.

835. Сафуанов Ф. С. О проблеме аффективных состояний. *Советская юстиция*. 1991. № 21–22. С. 4–5.

836. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. Москва: Смысл, 2003. 300 с.

837. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: науч.-практ. пособ. Москва: Гардарика; Смысл, 1998. 192 с.

838. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. Москва: Госюриздат, 1961. 279 с.

839. Сахаров А. Б. О принципах социалистического уголовного права. *Правоведение*. 1969. № 4. С. 56–64.

840. Сахно А. И. Обеспечение общественного порядка и безопасности в чрезвычайных ситуациях: лекция. Омск: Омский юрид. ин-т МВД, 1999. 46 с.

841. Сверчков В. В. Основания освобождения от уголовной ответственности (наказания) в системе отечественного законодательства. *Правоведение*. 2003. № 5. С. 118–135.

842. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления / отв. ред. И. П. Лановенко. Киев: Наукова думка, 1978. 303 с.

843. Светлов О. Я., Трофімов С. В. Визначення поняття посадової особи в новому КК України. *Правова система України: теорія та практика*: матеріали наук.-практ. конф. Ін-ту держ. і права ім. В. М. Корецького АНУ (Київ, 7-8 жовтня 1993 р.). Київ: ІДП ім. В. М. Корецького, 1993. С. 439–441.

844. Семёнов С. А. Специальный субъект преступления в уголовном праве: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1999. 24 с.

845. Семенова Д. А. Гипноз как вид психического принуждения в уголовном праве. *Шестой технологический уклад: механизмы и перспективы развития*: материалы науч.-практ. конф. (Ханты-Мансийск, 13-14 ноября 2015 г.). Ханты-Мансийск: Югорский гос. ун-т, 2015. С. 210–211.

846. Семенов І. В. Теоретично-прикладні проблеми суб'єктивної сторони ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 302–312.

847. Сергати́й М. О., Лавренко М. А. Щодо питання про розширення кола обставин, що виключають злочинність діяння. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2013. № 2(40). С. 144–147.

848. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая: пособ. к лекциям. 9-е изд. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. 397 с.

849. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая: пособ. к лекциям. 11-е изд., испр. и доп. Петроград: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1915. 344 с.

850. Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності як правовідносини. *Право та державне управління*. 2012. Вип. 3. С. 140–144.

851. Серийные сексуальные убийства / Ю. М. Антонян и др.; Моск. юрид. ин-т. Москва: Щит-М, 1997. 240 с.

852. Сеченов И. М. Избранные произведения: в 2 т. / ред. и послесл. Х. С. Коштыянца. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 1. 774 с.

853. Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминалистическое значение (Социально-психологическое и правовое исследование). Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1978. 160 с.

854. Сидоров Б. В. Уголовно-правовые гарантии правомерного, социально полезного поведения / Б. В. Сидоров. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1992. 152 с.

855. Сиза Н. П. Презумпція невинуватості у стадії перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в Україні. *Кримінальний процес*. 2012. № 1(12). С. 82–90.

856. Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. Москва: Юрлитинформ, 2001. 240 с.

857. Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Москва: Зерцало, 1999. 96 с.

858. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. Москва: Норма, 1998. 285 с.
859. Сінькевич О. В. Взаємодія конституційно-правових норм з нормами моралі. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2001. Вип. 47. С. 179–182.
860. Скаун О. Є. Реалізація принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 180 с
861. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания: монография / Ин-т госуд. и права АН УССР. Киев: Наукова думка, 1987. 181 с.
862. Складов С. В. Вина и мотивы преступного поведения как основание дифференциации и индивидуализации уголовной ответственности: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 495 с.
863. Складов С. В. Вина и мотивы преступного поведения. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 326 с.
864. Словарь-справочник уголовного права / авт.-сост. В. М. Шопик. Калининград: МФЮА, 2012. 39 с.
865. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 662 с.
866. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8: Природа–Ряхтливий / ред. В. О. Винник, В. В. Жайворонок, Л. О. Родніна, Т. К. Черторизька. 1977. 928 с.
867. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5: Н–О / ред. Л. А. Юрчук, В. О. Винник. 1974. 840 с.
868. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1:

А–В / ред. П. Й. Горецький, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка. 1970. 799 с.

869. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4: І–М / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.

870. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти / ред.-упоряд. О. Є. Марцинківська, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський та ін. 1976. 723 с.

871. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 10: Т–Ф / ред.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

872. Слуцкий И. И. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1956. 119 с.

873. Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание. *Правоведение*. 1963. № 4. С. 78–89.

874. Смирнов Е. А. О понятии и системе принципов советского уголовного права. *Труды Киевской ВШ МВД СССР*. 1970. Вып. 4. С. 137–158.

875. Смирнова Н. Н. Уголовное право. Общая часть. Особенная часть: учебник. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В. А., 1998. 675 с.

876. Смілянський Л. Г. Особливості суб'єктивної сторони умисного вбивства з особливою жорстокістю. *Форум права*. 2010. № 3. С. 415–420.

877. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Москва: Управ. делами Совнаркома СССР, 1942. № 53. Ст. 597–598. С. 700–714.

878. Советское уголовное право. Общая часть: учебник / Г. Н. Борзенков и др. / под ред.: Г. А. Кригера, Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 368 с.

879. Советское уголовное право. Часть общая / М. А. Гальфер и др. Москва: Юридическая литература, 1972. 584 с.

880. Советское уголовное право. Часть особенная: учебник / В. Д. Меньшагин и др. / под ред.: В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера. Москва: Изд-во МГУ, 1964. 448 с.

881. Солдато́ва Г. Ми шукаємо винуватця своїх проблем і боїмося конкуренції. *Psychologies*. 2006. № 6. С. 21–23.

882. Соціальні цінності та їх характерні особливості. *Svitohlyad*: інформаційний портал. URL: <http://svitohlyad.com.ua/novyny-i-suspilstvo/sotsialni-tsinnosti-ta-jih-harakterni-osoblyvosti/> (дата звернення: 30.10.2016).

883. Спасенников Б. А. Правовая антропология (уголовно-правовой аспект): монография / под ред. И. Я. Козаченко. Архангельск: Поморский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2001. 302 с.

884. Спенсер Г. Синтетическая философия / пер. с англ. Киев: Ніка-Центр, 1997. 512 с.

885. Становский М. Н. О соотношении уголовной ответственности и наказания. *Уголовно-правовая политика и проблемы противодействия современной преступности*: сб. науч. трудов / под ред. Н. А. Лопашенко; Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. Саратов: Сателит, 2006. С. 136–141.

886. Стасьева Е. В. О хозяйственной мотивации трудовой активности. *Мотивационный механизм формирования трудовой активности*: сб. статей / под ред.: М. И. Воейкова, Т. Я. Четверниной. Москва: Ин-т экономики АН СССР, 1989. С. 169–176.

887. Стеблюк В. В. Правові та морально-етичні аспекти кримінальних правопорушень у сфері професійної діяльності медичних працівників. *Судово-медична експертиза*. 2013. № 2. С. 45–48.

888. Степаненко М. В. Судимость и ее правовые последствия (спорные и нерешенные вопросы): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.715 «Уголовное право и уголовный процесс». Москва, 1984. 23 с.

889. Степанюк А. Х. Значущість принципу невідворотності виконання покарання для виконавчої діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3(18). С. 157–166.
890. Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 160–170.
891. Стрилец О. В. Принцип вины в системе принципов уголовного права. *Вестник ВолГУ. Серия 5: Юриспруденция*. 2008. № 10. С. 72–76.
892. Стрилец О. В. Принцип вины и проблемы его реализации в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Волгоград, 2006. 203 с.
893. Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності: навч. посіб. Київ: Атіка. 2007. 424 с.
894. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Москва: Наука, 1968. Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. 468 с.
895. Стручков Н. А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступления. *Советское государство и право*. 1966. № 10. С. 113–115.
896. Стручков Н. А. Установление судом субъективной стороны состава преступления. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 11–12.
897. Стрюк М. В. Коментар до статті 88 «Правові наслідки судимості» розділу XIII «Судимість». *Законодавство України*. 2004. № 10. С. 43–46.
898. Сучасний погляд на антропологічну школу в кримінології. *Союз юристів Одеської області*: офіційний веб-сайт. 20 грудня 2012. URL: <http://spilka.od.ua/ua/academicpublications/sovremenni-vzglyad/> (дата звернення: 30.10.2016).
899. Сюкияйнен Л. Р. Шариат: религия, нравственность, право. *Государство и право*. 1996. № 8. С. 120–128.
900. Тавлуй О. В. Суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого статтею 169 Кримінального кодексу України. *Юридична Україна*. 2012. № 12. С. 112–116.

901. Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1: Учение о преступлении. Санкт-Петербург: Типогр. Стасюлевича, 1874–1880. Вып. 2. 1878. 324 с.
902. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: в 2 т. Тула: Автограф, 2001. Т. 1. 800 с.
903. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: в 2 т. / сост. и отв. ред. Н. И. Загородников; Ин-т государства и права РАН. Москва: Наука, 1994. Т. 1. 380 с.
904. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая: Т. 1–2. 2-е изд., пересмотр. и доп. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1902. Т. I. 815 с.
905. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. Москва: Юридическая литература, 1974. 224 с.
906. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев: Вища школа, 1977. 151 с.
907. Тарасова Е. В. Квалификация преступлений, совершаемых должностными лицами путем использования своего служебного положения: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Санкт-Петербург, 1999. 235 с.
908. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности / науч. ред. Н. А. Беляев. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. 120 с.
909. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы. Москва: ИНФРА-М, 2004. 397 с.
910. Тарт Ч. Измененные состояния сознания / пер. с англ. Е. Филиной, Г. Закарян. Москва: Эксмо, 2003. 288 с.
911. Таций В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учеб. пособ. Харьков: Юрид. ин-т, 1982. 101 с.
912. Тацій В. Я., Сташис В. В. Принцип економії репресії (про новий Кримінальний кодекс України). *Голос України*. 2002. 28 серп. (№ 155). С. 10.

913. Теория государства и права: курс лекций / М. И. Байтин и др. / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд. Москва: Юрист, 2001. 776 с.
914. Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности. Москва: Юркнига, 2003. 480 с.
915. Тер-Акопов А. А., Толкаченко А. А. Библейские заповеди: христианство как метаправо современных правовых систем. *Российская юстиция*. 2002. № 6. С. 60–63.
916. Терентьев В. І. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2003. 195 с.
917. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
918. Тертишник В. М., Тертишник О. В. Моральні засади правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 10. С. 3–7.
919. Теслицкий И. В. Невинное причинение вреда по психофизиологическому состоянию в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2004. 167 с.
920. Теффт Дж. Презумпція невинності. Дзеркало тижня. 17 серпня 2012. № 28. URL: http://dt.ua/POLITICS/prezumptsiya_nevinnosti-107237.html (дата звернення: 10.05.2013).
921. Тиле А. А. Презумпция знания законов. *Правоведение*. 1969. № 3. С. 34–39.
922. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / отв. ред. П. Т. Некипелов. Ростов-наДону: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. 216 с.
923. Тимощук Ю. С. Визначення поняття принципів кримінального права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 261–264.
924. Титов В. А. Познавательное содержание нравственности и его функциональное значение. *Социальная сущность и функции нравственности: сборник / редкол.: С. Ф. Анисимов, А. И. Титаренко, А. А. Гусейнов (отв. ред.)*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1975. С. 55–74.

925. Тихий В. П. Підстава кримінальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Число 1(14). С. 244–245.
926. Тихий В. П., Панов М. І. Злочин, його види та стадії: науково-практичний коментар. Київ: Проміні, 2007. 40 с.
927. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва: Норма, 1996. 432 с.
928. Тихонов К. Ф. Понятие вменения по советскому уголовному праву. *Личность преступника и уголовная ответственность*: межвуз. науч. сб. Саратов, 1979. С. 38–48.
929. Тихонов К. Ф. Субъективная сторона преступления: проблема социального содержания вины в советском уголовном праве. Саратов: Приволж. книжн. изд-во, 1967. 104 с.
930. Тишкевич И. С. Условия и пределы необходимой обороны: монография. Москва: Госюриздат, 1969. 192 с.
931. Ткачевский Ю. М. Досрочное освобождение от наказания. Москва: Госюриздат, 1962. 136 с.
932. Ткачевский Ю. М. Судимость. *Уголовное право*. 2000. № 3. С. 35–42.
933. Ткаченко В. И. Вина: понятие, виды. *Teise*. Вильнюс, 1989. Т. 22. С. 20–27.
934. Ткаченко В. И. Задержание мнимого преступника. *Советская юстиция*. 1974. № 3. С. 6–21.
935. Ткаченко В. И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта: учеб. пособ. Москва: РИО ВЮЗИ, 1979. 52 с.
936. Ткаченко В. И. Преступления с двойной формой вины. *Законодательство: Право для бизнеса*. 1998. № 5. С. 61–63.
937. Ткаченко В. И. Равенство уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1991. № 6. С. 86–89.

938. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. Москва: Советская энциклопедия; ОГИЗ, 1935–1940. URL: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/default.asp> (дата звернення: 10.09.2011).

939. Торопова Н. В. Психолого-криминалистический подход к изучению преступного поведения и личности преступника. *Вестник ТГПУ*. 2012. № 6(121). С. 233–235.

940. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

941. Трайнин А. Н. Избранные труды / сост., вступ. ст. Н. Ф. Кузнецовой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 896 с.

942. Трайнин А. Н. Основные принципы социалистического уголовного права. *Советское государство и право*. 1947. № 10. С. 63–77.

943. Трайнин А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву. Москва: Юридическая литература, 1951. 388 с.

944. Трайнин А. Н. Уголовное право. Общая часть. Москва: Изд-во 1-го Моск. гос. ун-та, 1929. 511 с.

945. Трофименко В. А. Девіантна поведінка як основа юридичної відповідальності. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого*. Серія: Філософія права. 2009. № 1. С. 81–87.

946. Трохлюк О. П. Принцип презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. *Наше право*. 2013. № 9. С. 87–90.

947. Труш В. М. Сравнительный анализ гуман-структурологии личностных особенностей лиц, осужденных за совершение преступлений против личности и преступлений против собственности. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2011. № 4. С. 337–345.

948. Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики України шляхом застосування інституту звільнення від покарання та його відбування. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 8(142). С. 112–119.

949. Туваклієва М. М. Злочин із двома формами вини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 201–203. URL: http://lsej.org.ua/5_2015/56.pdf (дата звернення: 28.09.2016).

950. Тугаринов В. П. Философия сознания (современные вопросы). Москва: Мысль, 1971. 201 с.

951. Тузлуков А. М. Кража как форма хищения (вопросы теории и квалификации преступления): монография. Рязань: Акад. права и упр. Федерал. службы исполн. наказаний, 2007. 176 с.

952. Тузов А. И., Терещенко Ж. А. Юридическая психология: конспект лекций. Краснодар: Краснодар. ун-т МВД России, 2014. 377 с.

953. Тютюгин В. Некоторые вопросы погашения судимости. *Советская юстиция*. 1984. № 9. С. 92–101.

954. Уварова Н. В. До питання про суб'єктивну сторону злочинів проти життя і здоров'я особи, вчинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 394–400.

955. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел: учеб. пособ. / В. Б. Боровиков и др. / под ред. Н. И. Загородникова. Москва: МВШМ МВД СССР, 1987. 100 с.

956. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика; пер. с норвеж. А. В. Жмени. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 375 с.

957. Уголовное право России. Общая часть: учебник / Бородин С. В. и др. / под ред.: В. Н. Кудрявцева, В. В. Лунеева, А. В. Наумова. Москва: Юристъ, 2004. 569 с.

958. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / А. И. Рарог и др. / под ред. А. И. Рарога. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК «Велби»; Изд-во «Проспект», 2007. 496 с.

959. Уголовное право России. Часть особенная / Волженкин Б. В. и др. / отв. ред. Л. Л. Кругликов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 839 с.

960. Уголовное право Украины. Общая часть: учебник / М. И. Бажанов и др. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 1998. 400 с.

961. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сб. очерков / О. Н. Ведерникова и др. / под ред. В. В. Лунеева. Москва: Юрайт, 2010. 779 с.

962. Уголовное право. Общая и Особенная части: учебник / Д. И. Аминов и др. / под ред. В. В. Ревина. Москва: Юридическая литература, 2000. 816 с.

963. Уголовное право. Общая часть / Г. Н. Борзенков и др. / под ред.: Г. Н. Борзенкова, Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1993. 368 с.

964. Уголовное право. Общая часть: учебник / А. А. Герцензон и др. / под ред. А. А. Пионтковского. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. 408 с.

965. Уголовное право. Общая часть: учебник / В. Г. Беляев и др. / под ред. В. Н. Петрашева. Москва: Приор, 1999. 543 с.

966. Уголовное право. Общая часть: учебник / Н. А. Егорова и др. / под ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамовой. Москва: Норма; Инфра-М, 1997. 516 с.

967. Уголовное право. Часть общая. Пределы и виды дифференциации уголовной ответственности: учеб. пособ.: в 4 т. / П. А. Волостнов и др. / отв. ред. И. Я. Козаченко. Екатеринбург: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1992. Т. 2. 216 с.

968. Уголовное право. Часть Общая: учебник / С. В. Бородин и др. / под ред. С. В. Бородина, Н. И. Загородникова, В. Ф. Кириченко. Москва: Юридическая литература, 1966. 512 с.

969. Уголовное право: учебник / Н. И. Ветров и др. / под ред.: Н. И. Ветрова, А. В. Бриллиантова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2005. 624 с.

970. Уголовный закон: Опыт теоретического моделирования / Г. З. Анашкин и др. / отв. ред.: С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1987. 276 с.

971. Уголовный кодекс Австрии / пер. с нем. А. В. Серебренниковой. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2001. 144 с.

972. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / науч. ред., предисл. И. М. Рагимова; пер. с азерб. Б. Э. Аббасова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 325 с.

973. Уголовный кодекс Аргентины (опубл. 29.10.1921 г., вступ. в силу 29.04.1922 г.) / науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика; пер. с исп. Л. Д. Ройзенгурта. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 240 с.

974. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н. И. Мацнева; пер. с фр. Г. И. Мачковского. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 561 с.

975. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин; пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 510 с.

976. Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. З. К. Бигвава; вступ. ст. В. И. Михайлова; обзорн. ст. О. Гамкрелидзе; пер. с груз. И. Мериджанашвили. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 409 с.

977. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисл. С. С. Беляева; пер. с датского и англ. С. С. Беляева, А. Н. Рычевой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 230 с.

978. Уголовный кодекс Испании / под ред.: Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. Москва: Изд-во «Зерцало», 1998. 218 с.

979. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А. И. Коробеева; пер. с кит. Д. В. Вичикова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 303 с.

980. Уголовный кодекс Кыргызской Республики: принят Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 18 сентября 1997 г. /

предисл. А. П. Стуканова, П. Ю. Константинова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 352 с.

981. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. ст. А. И. Лукашова и Э. А. Саркисовой; пер. с латыш. А. И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 313 с.

982. Уголовный кодекс Литовской Республики / под ред. В. Павилониса; предисл. Н. И. Мацнева; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамавичюса, А. Дракшене; пер. с лит. В. П. Казанскене. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 470 с.

983. Уголовный кодекс Нигерии: 01 июня 1916 г. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=5591> (дата звернения: 03.07.2012).

984. Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред.: Е. Р. Азаряна, Н. И. Мацнева; предисл. Е. Р. Азаряна; пер. с армянского Р. З. Авакяна. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 450 с.

985. Уголовный кодекс Республики Беларусь: принят Палатой Представителей 2 июня 1999 г.; одобрен Советом Республики 24 июня 1999 г. / предисл. Б. В. Волженкина; обзор. статья А. В. Баркова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 474 с.

986. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. А. И. Лукашова; вступ. ст. Й. И. Айдарова; пер. с болг. Д. В. Милушева, А. И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 298 с.

987. Уголовный кодекс Республики Казахстан: от 16 июля 1997 года № 167-1 / предисл. И. И. Рогова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 466 с.

988. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева; пер. с корейского В. В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 240 с.

989. Уголовный кодекс Республики Молдова / науч. ред., вступ. ст. А. И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 408 с.

990. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред.: А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с польск. Д. А. Барилович. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 234 с.

991. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино (The criminal code of the Republic of San Marino) / науч. ред. и вступ. ст. С. В. Максимова; пер. с итал. В. Г. Максимова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 253 с.

992. Уголовный кодекс Республики Сербия / науч. ред. и предисл. Ю. А. Кашубы; пер. с англ. С. Карибова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2009. 268 с.

993. Уголовный кодекс Республики Таджикистан: принят законом Республики Таджикистан от 21.05.1998 г.; введен в действие 1.09.1998 г. / предисл. А. В. Федорова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 410 с.

994. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.) / вступ. ст. М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, З. Х. Гулямова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 338 с.

995. Уголовный кодекс Таиланда / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева, Ю. В. Голика. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 200 с.

996. Уголовный кодекс Туркменистана: закон № 222-1 от 12 июня 1997 г. UNODC: официальный веб-сайт. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/TurkmenistanCriminalCode_Russian.pdf (дата звернения: 08.07.2016).

997. Уголовный кодекс Турции / предисл. Н. Сафарова, Х. Аджара; науч. ред. и пер. с турец. Н. Сафарова, Х. Бабаева. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 374 с.

998. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий / Ю. В. Александров и др. / отв. ред. С. С. Яценко. 3-е изд., испр. и доп. Киев: А.С.К., 2003. 1088 с.

999. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия / науч. ред. и вступ. статья Д. А. Шестакова; предисл. Г.-Г. Йешека; пер. с нем. Н. С. Рачковой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 524 с.

1000. Уголовный кодекс Франции / науч. ред.: Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 650 с.

1001. Уголовный кодекс Чеченской Республики Ичкерия: утвержден Указом Президента ЧРИ от 1996.07.08 № 82. Б.м., 1996. 78 с.

1002. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 350 с.

1003. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред.: Н. Ф. Кузнецова, С. С. Беляев; пер. С. С. Беляева. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 320 с.

1004. Уголовный кодекс штата Нью-Йорк: принят в 1965 г.; вступил в силу в 1967 г. *Всеобщая история государства и права* (Источники права): информ. веб-сайт. URL: <http://constitutionallaw.ru/?p=1337> (дата звернения: 08.09.2015).

1005. Уголовный кодекс штата Техас (с изм. и доп. на 1 июля 2003 г.) / науч. ред., предисл. И. Д. Козочкина; пер. с англ. Д. Г. Осипова, И. Д. Козочкина. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2006. 576 с.

1006. Уголовный кодекс Эстонской Республики / науч. ред. и пер. с эстон. В. В. Запечалова; вступ. ст. Н. И. Мацнева. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 262 с.

1007. Уголовный кодекс Японии (с изменениями и дополнениями на 1 января 2002 г.) / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева; пер. с яп. В. Н. Еремина. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 226 с.

1008. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве / отв. ред. В. Г. Макашвили. Тбилиси: Мецниереба, 1976. 131 с.

1009. Удовика Л. Г. Співвідношення права і моралі крізь призму праворозуміння. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 4. С. 3–18.

1010. Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 416 с.
1011. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: УЕ ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
1012. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / П. С. Берзін та ін. / за заг. ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 711 с.
1013. Улибіна В. О. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2014. 19 с.
1014. Улицкий С. Я. Отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей. *Законность*. 1993. № 7. С. 23–25.
1015. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / сост. проф. Н. С. Таганцева. 7-е изд., пересмотр. и доп. Санкт-Петербург: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1892. 796 с.
1016. Умаров Х. А., Розикзода А. А. Проблемы понимания и толкования субъективной стороны состава преступления, предусмотренного ст. 330 УК РТ. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2011. № 10. С. 137–139.
1017. Уотсон Дж. Б. Психология как наука о поведении. Москва: Изд-во «АСТ-ЛТД», 1998. 704 с.
1018. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Б. Антоняк та ін. / голова редкол. М. Попович. 2-е вид., допов. Київ: Всеуcrito; Львів: Атлас, 2001. 1575 с.
1019. Устименко В. В. Звільнення від кримінальної відповідальності й покарання на підставі акта про помилування. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 65. С. 154–160.
1020. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. 319 с.
1021. Учебник уголовного права: в 2 т. / сост. В. Спасович. Санкт-Петербург: Типогр. Иосафата Огризко, 1863. Т. 1. Вып. 1. 180 с.

1022. Учебно-практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / О. Л. Дубовик и др. / отв. ред. А. Э. Жалинский. Москва: Эксмо, 2005. 1088 с.

1023. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве (проблемы квалификации): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Екатеринбург, 2001. 199 с.

1024. Федитник В. М. Поняття складної вини в доктрині кримінального права: історико-правовий аспект. *Наше право*. 2006. № 2. С. 62–67.

1025. Фейербах П. А. Уголовное право. Сочинение. Санкт-Петербург: Изд-во Медицинской тип., 1810. 329 с.

1026. Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве. Москва: Тип. Т-ва Владимир Чичеринъ, 1902. 581 с.

1027. Ферри Э. Уголовная социология. Санкт-Петербург: Просвещение, 1910. 478 с.

1028. Фефелов П. А. Механизм уголовно-правовой охраны (основные методологические проблемы). Москва: Наука, 1992. 232 с.

1029. Фефелов П. А. Понятие и система принципов советского уголовного права. Свердловск: Средне-Урал. книжн. изд-во, 1970. 144 с.

1030. Фефелов П. А. Принципы советского уголовного права. *Известия высших учебных заведений*. Правоведение. 1989. № 2. С. 36–43.

1031. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1970. 174 с.

1032. Филимонов В. Д. Норма уголовного права. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 281 с.

1033. Филимонов В. Д. Принцип равенства граждан перед законом в уголовном праве. *Уголовное право в XXI веке*: материалы Междунар. науч. конф., состоявшейся на юрид. ф-те МГУ им. М. В. Ломоносова (Москва, 31 мая – 1 июня 2001 г.). Москва: ЛексЭст, 2002. С. 223–228.

1034. Философия: энциклопед. слов. / А. И. Абрамов и др. / под ред. А. А. Ивина. Москва: Гардарики, 2004. 1072 с.
1035. Философский энциклопедический словарь / редкол.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
1036. Філософія: курс лекцій / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка, В. Ю. Алексєєв / за ред. В. А. Буслинського. Київ: Київ. славіст. ун-т, 2002. 315 с.
1037. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський та ін. / ред. І. Ф. Надольний. 5. вид., стер. Київ: Вікар, 2005. 516 с.
1038. Філософія: підручник / В. С. Афанасенко та ін. / заг. ред.: В. Г. Кремень, М. І. Горlach. 3-тє вид., перероб. та допов. Харків: Прапор, 2004. 735 с.
1039. Філософія: підручник / О. П. Сидоренко та ін. / за ред. О. П. Сидоренка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2010. 414 с.
1040. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
1041. Фонарюк О. Ю. Концепти та перспективи наукового осмислення злочинності як органічної складової життєдіяльності суспільства. *Наше право*. 2013. № 10. С. 23–30.
1042. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии: в 2 т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. Т. 2: Гл. XL–LXIX / послесл. Б. К. Малиновского; пер. с англ. М. К. Рыклина, И. В. Утехина. 496 с.
1043. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / пер.: М. В. Вульф, А. А. Спектор. Москва: АСТ, 2006. 400 с.
1044. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений / сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва: Просвещение, 1990. 448 с.
1045. Фріс І. П. Кримінально-правове забезпечення охорони нотаріальної діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 231 с.

1046. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: Атіка, 2004. 488 с.
1047. Фролов Е. А., Питецкий В. В. Гарантии законности и оценочные понятия в уголовном праве. *Советское государство и право*. 1979. № 6. С. 87–91.
1048. Фролов Е. А., Свинкин А. И. Двойная форма вины. *Советская юстиция*. 1969. №7. С. 7–8.
1049. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. Э. М. Телятниковой. Москва: АСТ, 1998. 672 с.
1050. Фромм Э. Душа человека / общ. ред. П. С. Гуревича. Москва: Республика, 1992. 434 с.
1051. Фулей Т. І. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово національної школи суддів України*. 2012. №1. С. 39–53.
1052. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
1053. Хайретдинова М. Д. Законодательная дефиниция (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Н. Новгород, 2008. 189 с.
1054. Харацишвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском уголовном праве. Тбилиси: Цодна, 1963. 288 с.
1055. Харь І. О. Суб'єктивні ознаки і їх вплив на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Юридична наука*. 2013. № 4. С. 104–112.
1056. Харь І. О. Теоретичні та методологічні проблеми, що стосуються суб'єкта злочинів. *Юридична наука*. 2012. № 1. С. 96–106.
1057. Хашев В. Г. Окремі проблеми визначення вини при зловживанні владою або службовим становищем. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 445–450.
1058. Хейлік В. В. Об'єкт злочину в кримінальному праві: теорія та практика застосування. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. 2015. № 5. С. 130–136.
1059. Хоменко І. В. Логіка: підручник. Київ: Абрис, 2004. 255 с.

1060. Хомич В. М. Формы реализации уголовной ответственности / Белорус. гос. ун-т. Минск: БГУ, 1998. 132 с.
1061. Хорнабуджели Б. В. Психологическая сторона вины. Тбилиси: Ганатлеба, 1981. 108 с.
1062. Христианское учение о преступлении и наказании / А. А. Тер-Акопов и др. / науч. ред.: К. Б. Харабет, А. А. Толкаченко. Москва: Норма, 2009. 336 с.
1063. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: монографія / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків: Харків юридичний, 2009. 840 с.
1064. Хуторянський О. В. Характеристика суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 136 КК України: тези. *Вісник академії адвокатури України*. 2010. Число 1(17). С. 207–208.
1065. Хэссет Дж. Введение в психофизиологию / пер. И. И. Полетаевой; под ред. Е. Н. Соколова. Москва: Мир, 1981. 248 с.
1066. Цельникер Г. Ф. Вина в российском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2004. 235 с.
1067. Чайка В. Г. Психологические особенности личности преступника. *Право и образование*. 2005. № 2. С. 170–181.
1068. Чебышев-Дмитриев А. П. Курс русского уголовного производства: лекции чит. в С.-Петербургском ун-те проф. Чебышёвым-Дмитриевым в 1867 акад. г. / сост. Воеводский. Санкт-Петербург: Изд. В. Кравченко, 1866–1867. 584 с.
1069. Чельцов М. А. Спорные вопросы учения о преступлении. *Социалистическая законность*. 1947. № 4. С. 7–9.
1070. Чередниченко И. П., Тельных Н. В. Психология управления: учеб. пособ. Ростов-на/Д: Феникс, 2004. 608 с.
1071. Черепенников Р. В. Цели преступного деяния и их уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 225 с.
1072. Черепущак В. В. Деформація спрямованості особистості як передумова його злочинної поведінки. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Психологія». Дрогобич, 2015. Вип. 37. С. 259–271.

1073. Черечукіна Л. В. Доказування свідомо неправдивих відомостей як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони шахрайства з фінансовими ресурсами. *Право України*. 1999. № 10. С. 64–66.

1074. Чернишова Н. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2003. 288 с.

1075. Чернишова Н. В., Володько М. В., Хазін М. А. Кримінальне право України: тези лекцій і практичні завдання / за ред. В. М. Бовсуновського; Київське училище міліції МВС України. Київ: Наукова думка, 1995. 456 с.

1076. Чечель Г. И., Рахматуллина Н. Г. Убийство по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти или кровной мести: вопросы квалификации и индивидуализации наказания: монография. Ставрополь: Сервис-школа, 2005. 140 с.

1077. Чечель Н. О. Особа злочинця у кримінології: поняття та типологія. *Митна справа*. 2011. №3(75). Ч. 2. С. 159–164.

1078. Чистяков А. А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2002. 275 с.

1079. Чубинский М. П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве. Ярославль: Типо-литография Э. Г. Фальк, 1900. 350 с.

1080. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917-1922 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 195 с.

1081. Чуваков О. А. Суб'єктивні ознаки складу злочину в перших українських кримінально-правових актах (1917–1918). *Правова держава*. 2005. № 8. С. 276–280.

1082. Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 23 с.

1083. Чумак П. В. Деякі проблеми визначення змісту та наслідків судимості. *Визначальні тенденції генезису державності і права: зб. наук. праць Міжнар.*

наук.-практ. конф. «Треті Прибузькі юридичні читання» / за ред. В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2007. С. 709–711.

1084. Шавгулидзе Т. Г. Необходимая оборона: монография / Ин-т экономики и права АН Грузинской ССР. Тбилиси: Мецниереба, 1966. 158 с.

1085. Шапиев С. М. Обзор уголовно-правовых взглядов на природу неосторожной формы вины. Махачкала: Дагестан. гос. ун-т, 1987. 37 с.

1086. Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2000. № 4. С. 63–67.

1087. Шапченко С. Д. Принцип верховенства права і Кримінальний кодекс України 2001 року: деякі теоретичні, законодавчі та правозастосовчі проблеми. *Законодавство України: науково-практичні коментарі*. 2002. № 5. С. 85–92.

1088. Шапченко С. Д. Склад злочину як кримінально-правовий феномен: сутність та основні форми існування. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 240–243.

1089. Шапченко С. Д. Співвідношення окремих норм Конституції України та деяких положень законодавства про кримінальну відповідальність у вітчизняній правовій системі // Круглий стіл, присвячений 80-річчю з дня народження проф. Станіслава Сергійовича Яценка: тези доп. (23 грудня 2016 р.). Київ: Юридичний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, 2016. С. 11–15.

1090. Шапченко С. Д. Співучасть у злочині: постатейний коментар до розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2003. № 9. С. 68–111.

1091. Шаргородский М. Д. Вина и наказание в советском уголовном праве. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. 56 с.

1092. Шаргородский М. Д. Вопросы общей части уголовного права (законодательство и судебная практика). Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1955. 256 с.

1093. Шаргородский М. Д. Научный прогресс и уголовное право. *Советское государство и право*. 1969. № 12. С. 87–95.

1094. Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья. Ленинград: Госюриздат, 1947. 512 с.
1095. Шариат. *arabic.com.ua*: інформаційний ресурс. URL: <http://www.arabic.com.ua/article.php?art=151> (дата звернення: 10.12.2016).
1096. Шаутаева Г. Х. Судимость в уголовном праве России и ее правовое значение: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Ижевск, 2000. 28 с.
1097. Шахбанова Х. М. Неосторожные преступления: курс лекций. Махачкала: ДГИНХ, 2013. 70 с.
1098. Шевченко Є. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 104–113.
1099. Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками в кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2002. 20 с.
1100. Шевченко Є. В. Особливості прийомів законодавчої техніки при побудові складів злочинів із похідними наслідками: історичний аспект. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого*. 2013. № 4(15). С. 301–310.
1101. Шептулин А. П. Система категорий диалектики. Москва: Наука, 1967. 374 с.
1102. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2007. 250 с.
1103. Ширококов А. Ю. Проблема определения субъективной стороны преступления. *Научные исследования и разработки молодых ученых*. 2016. № 11. С. 213–217.

1104. Ширяев В. А. «Раздвоенная» форма вины как уголовно-правовая категория: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1998. 183 с.
1105. Ширяев В. А. Двойная форма вины: за и против. *Следователь*. 1998. № 7. С. 17–22.
1106. Шишков С. Установление внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта). *Законность*. 2002. № 11. С. 24–28.
1107. Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 149–153.
1108. Школа С. М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 248 с.
1109. Шнейдер М. А. Учебно-методическое письмо по советскому уголовному праву для студентов ВЮЗИ. Москва: Ред.-изд. отд. ВЮЗИ, 1950. 96 с.
1110. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / пер. под ред. Ю. И. Айхенвальда. Москва: Изд-во «Республика», 1992. 448 с.
1111. Штанько А. О. Теоретико-правові аспекти суспільної небезпеки та соціальної шкідливості правопорушення: критерії розмежування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 44. С. 21–29.
1112. Шульга А. В. Объект и предмет преступлений против собственности в условиях рыночных отношений и информационного общества: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Волгоград, 2009. 439 с.
1113. Щасний А. В. Поняття та ознаки завідомо неправосудного вироку як предмета злочину, передбаченого ст. 375 Кримінального кодексу України. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 509–515.
1114. Щерба С. П., Щедрін В. К., Заглада О. А. Філософія: навч. посіб. / за заг. ред. С. П. Щерби. Київ: МАУП, 2004. 216 с.
1115. Щербатых Ю. В. Психология страха: популярная энциклопедия. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 411 с.

1116. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. *Академик: словари и энциклопедии*. URL: http://psychology_pedagogy.academic.ru/ (дата звернення: 03.09.2016).

1117. Энциклопедический словарь: в 3 т. / гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: ГНИ «Большая советская энциклопедия», 1953–1955. Т. 1: А–Й. 719 с.

1118. Эстрин А. Я. Должностные преступления. Москва: РАНИОН, Институт советского права, 1928. 108 с.

1119. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д–Й. 744 с.

1120. Юридична психологія. Словник: довідкове видання / Д. О. Александров та ін. / за заг. ред.: Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. 2-е вид., уточнене та допов. Київ: КНТ, 2008. 224 с.

1121. Юридичні терміни: тлумач. слов. / В. Г. Гончаренко та ін. / за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стер. Київ: Либідь, 2004. 320 с.

1122. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии. Минск: Современное слово, 1998. 768 с.

1123. Юсупов Р. М. Соотношение аффекта и превышения пределов необходимой обороны. *Российская юстиция*. 1999. №5. С. 47–55.

1124. Язовских Ю. А. Проблемы вменения в российском уголовном праве: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Екатеринбург, 1998. 23 с.

1125. Яковлев А. М. Детерминизм и «свобода воли» (перспективы изучения личности преступника). *Правоведение*. 1976. № 6. С. 63–72.

1126. Яковлев А. М. Принцип социальной справедливости и основания уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 86–94.

1127. Яковлева Л. В. Институт освобождения от наказания в российском праве: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 393 с.

1128. Якуб М. Л. О понятии принципа уголовного права и уголовного процесса. *Правоведение*. 1976. № 1. С. 56–64.

1129. Якубович М. И. Обстоятельства, исключаящие общественную опасность и противоправность деяния. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. 64 с.

1130. Якушин В. А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение / науч. ред. Ф. Р. Сундугов. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. 126 с.

1131. Якушин В. А. Проблемы субъективного вменения в уголовном праве: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1998. 391 с.

1132. Якушин В. А. Субъективное вменение и его значение в уголовном праве: монография. Тольятти: ТолПИ, 1998. 296 с.

1133. Якушин В. А., Назаров В. В. Ошибка в уголовном праве и ее влияние на пределы субъективного вменения (теоретические аспекты). Ульяновск: УлГУ, 1997. 62 с.

1134. Яценко С. С. Ніякого покарання без закону (стаття 7 Конвенції про захист прав людини і основних свобод): аспекти реалізації. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 5. С. 79–89.

1135. Яценко С. С. Основні питання загальної частини кримінального права іноземних держав: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2013. 168 с.

1136. Akers Ronald L., Jensen Gary F. Empirical Status of Social Learning Theory of Crime and Deviance: The Past, Present, and Future. *Advances in Criminological Theory* / eds.: T. Francis Cullen, J. P. Wright, K. R. Blevins. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2006. Vol. 15. P. 37–76.

1137. Algeria: Code Pénal: promulgué par l'Ordonnance n 66-156 du 18 Safar 1386 correspondant au 8 juin 1966). *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL:http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=228301#LinkTarget_57015 (дата звернення: 14.07.2016).

1138. Allen K. Moral Responsibility and the Natural Order: A thesis submitted to the Department of Philosophy in conformity with the requirements for the degree of Master of Arts / Queen's University. Kingston, Ontario, Canada, 2007. 68 p.

1139. Allport G. W. Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961. 220 p.

1140. Arizona State: Title 13 – Criminal Code. *USTIA US Law*. URL: <http://law.justia.com/codes/arizona/2005/title13/title13.html> (дата звернення: 22.10.2015).

1141. Ashworth A., Zedner L. Defending the Criminal Law: Reflections on the Changing Character of Crime, Procedure, and Sanctions. *Criminal Law and Philosophy*. 2008. Vol. 2. No. 1. P. 21–51.

1142. Ashworth A., Horder J. Principles of Criminal Law. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2013. 544 p.

1143. Ashworth A. Four threats to the presumption of innocence. *The International Journal of Evidence & Proof*. 2006. 10 E&P. P. 241–279.

1144. Barak A. A judge on Judging: The Role of a Supreme Court in a Democracy. *Harvard Law Review*. 2002. Vol. 116:16. P. 19–162.

1145. Bassionni M. Cherif. Substantive criminal law. Springfield, IL: Charles C. Thomas Publisher, 1978. 552 p.

1146. Bayles M. D. Character, purpose and criminal responsibility. *Law and Philosophy*. 1982. Vol. 1. No. 1. P. 5–20.

1147. Binding K. Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft. Leipzig: Duncker und Humblot, 1885. Vol. 1. 927 s.

1148. Brown L. N. General principles of law and the English legal system. *New perspectives for a common law of Europe* / M. Cappelletti. Leyden; London; Boston: European University Institute, 1978. P. 173–178.

1149. California Penal Code. *California Legislative Information*. URL: <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/displaycode?section=pen&group=00001-01000&file=2-24> (дата звернення: 12.09.2014).

1150. Canada: Criminal Code: R.S.C., 1985, c. C-46 (Current to March 20, 2017; Last amended on June 17, 2016. *Justice Laws Website*. URL: http://www.legislationline.org/download/action/download/id/5283/file/Canada_Criminal_Code_EN_FR_12.2013.pdf (дата звернення: 02.10.2014).

1151. Buikhuisen W., Bontekoe E. H. M., Plas-Korenhoff C. V. D., Bumen van S. Characteristics of Criminals: The Privileged Offender. *International Journal Law and Psychofarry*. 1984. Vol. 7. P. 301–313.

1152. Chile: Código Penal (Ley N° 18.742, modificada por última vez por la Ley N° 20.526 del 13 de agosto de 2011. *WIPO*: World Intellectual Property Organization. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=125915 (дата звернення: 11.04.2015).

1153. Code of Alabama 1975. *Legislature State*. URL: <http://alisondb.legislature.state.al.us/alison/codeofalabama/1975/coatoc.htm> (дата звернення: 26.03.2015).

1154. Code of Virginia. *LIS: Virginia law*. URL: <http://law.lis.virginia.gov/vacode/title18.2/chapter1/> (дата звернення: 15.04.2014).

1155. Code Pénal Marocain: Dahir n 1-59-413 du 28 jourmada II 1382 (26 novembre 1962) portant approbation du texte du code pénal. *Bulletin Officiel*. 5 juin 1963. N 2640. URL: <https://www.legal-tools.org/en/browse/record/2b27b3/> (дата звернення: 10.03.2014).

1156. Código Penal de Puerto Rico: Ley Núm. 146 de 30 de julio de 2012. *Lex Juris*. URL: <http://www.lexjuris.com/lexlex/Leyes2012/CodigoPenal2012.pdf> (дата звернення: 16.02.2015).

1157. Código Penal of Uruguay: Date of Enacted – December 4, 1933. *WIPO*: World Intellectual Property Organization. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=196342#LinkTarget_251 (дата звернення: 12.03.2014).

1158. Consciousness. *Merriam Webster*: Electronic dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/consciousness> (дата звернення: 28.11.2016).

1159. Coon D., Mitterer J. O. Introduction to Psychology: Gateways to Mind and Behavior with Concept Maps and Reviews Wadsworth Cengage Learning. New York, 2012. 770 p.

1160. The Wechsler Adult Intelligence Scale-Revised (WAIS-R): factor structure in a U.K. sample / J. R. Crawford, K. M. Allan, D. W. Stephen, D. M. Parker, J. A. O. Besson. *Person, individ. Diff.* 1989. Vol. 10. No. 11. P. 1209–1212.

1161. Crime, fear of crime, environment, and mental health and wellbeing: Mapping review of theories and causal pathways / Theo Lorenc, Stephen Clayton, David Neary, Margaret Whitehead, Mark Petticrew, Hilary Thomson, Steven Cummins, Amanda Sowden, Adrian Renton. *Health & Place*. 2012. № 18. P. 757–765.

1162. Criminal Code (KZ-1) of the Republic of Slovenia: This Act shall enter into force on 1 November 2008. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.kipo.ke.wipo.net/wipolex/ru/text.jsp?file_id=180880 (дата звернення: 04.03.2014).

1163. Criminal Code Act 1995 of Australia: Act No. 12 of 1995 (Compilation was prepared on 11 November 2002). *Office of Legislative Drafting / Attorney-General's Department*. Canberra, 2002. 284 p.

1164. Criminal Code of Bosnia and Herzegovina: Pursuant to the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina (18 June 2003) and at session of the House of Representatives (27 June 2003). *Official Gazette of Bosnia and Herzegovina*. No. 37/03. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/46b8dc/pdf/> (дата звернення: 12.04.2016).

1165. Criminal Code of Mongolia: came into force on 1 September, 2002. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=183247 (дата звернення: 13.05.2014).

1166. Criminal Code of the Republic of Albania: Law No. 7895, dated 27 January 1995). *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/al/al037en.pdf> (дата звернення: 11.03.2014).

1167. Criminal Code of the Republic of Hungary: Act C of 2012. *Refworld*. URL: <http://www.refworld.org/pdfid/4c358dd22.pdf> (дата звернення: 17.10.2015).

1168. Criminal Code of the Republic of Romania: Law #286 of 17 July 2009. *OSCE*. URL: http://www.legislationline.org/.../Romania_Criminal_Code_am2012_EN.pdf (дата звернення: 19.04.2015).

1169. Crosby C. Subjectivism and Objectivism in the Criminal Law: an examination of the limits of recklessness and negligence: Unpublished PhD Thesis // *TeesRep* – *Teesside's: Research Repository*. Teesside University. Middlesbrough, 29-Mar-2017. 305 p. URL: <https://tees.openrepository.com/tees/bitstream/10149/337907/3/337907.pdf> (дата звернення: 02.05.2017).

1170. Dix G. E. Criminal Law. Seventeenth edition. Austin: University of Texas, 2002. 355 p.

1171. Estados Unidos Mexicanos: Código Penal Federal: Última reforma publicada DOF 19-08-2010. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=199696 (дата звернення: 23.05.2015).

1172. Farahany N. A., Coleman J. E. Genetics And Responsibility: To Know The Criminal From The Crime. *Law and Contemporary Problems*. 2006. Vol. 69. P. 115–164.

1173. Finkelstein C. Responsibility for Unintended Consequences. *Ohio State Journal of Criminal Law*. 2005. Vol. 2. P. 579–599.

1174. Florida State: Title XLVI: Crimes. *Online Sunshine*. URL: http://www.leg.state.fl.us/statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&URL=0700-0799/0775/0775ContentsIndex.html&StatuteYear=2015&Title=%3E2015-%3EChapter%20775 (дата звернення: 24.02.2016).

1175. Freud S. The Ego and the Id. London: The Hogarth Press Ltd., 1949. 670 p.

1176. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. 2 edition. New York: Basic Books, 2006. 300 p.

1177. Grand-Duché de Luxembourg: Code Pénal (10 juillet 2016): Loi du 16 juin 1879. *OSCE*. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes> (дата звернення: 04.12.2016).

1178. Greek Penal Code: has been enacted in 1950 by Law 1492/1950; entered into force on 1 January 1950. *Stanford University: Search Works Catalog*. URL: <https://searchworks.stanford.edu/view/1770762> (дата звернення: 11.10.2015).

1179. Groht A. N., Birnbaum H. J. *Men who Rape: The Psychology of the Offender*. New York: Plenum Press, 1979. 248 p.

1180. Hart H. L. A. *Punishment and Responsibility*. Oxford: Oxford University Press, 1968. 271 p.

1181. Hull C. L. *A behavior system: An introduction to behavior theory concerning the individual organism*. New Haven; CT: Yale Univ. Press, 1952. 772 p.

1182. Idaho Peace Officer Standards and Training Council: *Criminal Code. Peace Officer Standards & Training*. URL: <https://www.post.idaho.gov/Pubs/documents/2014%20Criminal%20Code%20Index%20With%20Elements.pdf> (дата звернення: 22.10.2016).

1183. Indiana Code: *Criminal Law and Procedure. Indiana General Assembly*. URL: <https://iga.in.gov/legislative/laws/2015/ic/titles/035/> (дата звернення: 20.12.2015).

1184. *Introduction to the Laws of Timor-Leste: Criminal Law. Asia Foundation Timor-Leste Education Project / USAID*, 2013. 48 p. URL: <http://web.stanford.edu/group/tilep/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/09/Timor-Leste-Criminal-Law.pdf> (дата звернення: 11.10.2014).

1185. Iowa Code – 2016: *Criminal Law and Procedure. Iowa Legislature*. URL: <https://www.legis.iowa.gov/law/iowaCode/chapters?title=XVI&year=2016> (дата звернення: 23.12.2016).

1186. Kentucky Revised Statutes. *Kentucky Legislature*. URL: <http://www.lrc.ky.gov/statutes/chapter.aspx?id=39365> <http://www.lrc.ky.gov/statutes/chapter.aspx?id=39365> (дата звернення: 21.12.2015).

1187. Kohlberg L. A. A cognitive developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. *The Development of Sex Differences* / ed. E. E. Maccoby. Stanford, 1966. P. 82–173.

1188. Lonke S. Pre-Trial Detention: The Presumption of Innocence and Article 5 of the European Convention on Human Rights Cannot and Does Not Limit its Increasing Use. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2009. No. 17. P. 165–180.

1189. Mali Code pénal: loi n. 61-99 AN-RM du 3 août 1961). *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=193676 (дата звернення: 03.10.2016).

1190. Maslow A. *Motivation and personality*. 2 ed. New York, 1970. 410 p.

1191. McClelland D. C. *The achievement motive*. New York, 1976. 670 p.

1192. McDougall W. *Outline of Psychology*. New York: Scribner, 1923. 590 p.

1193. Michigan Penal Code. *Michigan Legislature*. URL: [http://www.legislature.mi.gov/\(S\(qd2xrhzuzcfmc2euq5g54xuw\)\)/mileg.aspx?page=getObject&objectName=mcl-Act-328-of-1931](http://www.legislature.mi.gov/(S(qd2xrhzuzcfmc2euq5g54xuw))/mileg.aspx?page=getObject&objectName=mcl-Act-328-of-1931) (дата звернення: 12.10.2016).

1194. Miller G. A. The magical number seven, plus or minus two. *Psychological Review*. 1956. No. 63. P. 81–97.

1195. Mosler H. General Principles of Law. *Encyclopedia of Public International Law*. Amsterdam; New York; Oxford, 1984. Vol. 7. P. 89–105.

1196. Paraguay: Código Penal: Ley N° 1.160/97, Código Penal. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=224790 (дата звернення: 06.10.2016).

1197. Penal Code of Cuba of 1987. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=900> (дата звернення: 15.10.2015).

1198. Penal code of the Kingdom of Italy: as approved by Royal decree of October 19, 1930 (in force from July 1, 1931). Great Britain: H. M. Stationery Office in London, 1931. 218 p.

1199. Pennsylvania Legislation: Title 18. Crimes and Offenses. *Pennsylvania General Assambly*. URL: www.legis.state.pa.us/cfdocs/legis/LI/consCheck.cfm?txtType=HTM&ttl=18 (дата звернення: 22.02.2016).

1200. Posner M., Peterson S. The attention system of the human brain. *Ann. Rev. Neurosci.* 1990. V. 13. N 1. P. 25–42.

1201. Republic of Malta: Criminal code: The Order-in-Council of the 30th of January, 1854 as consolidated in 2010. *WIPO: World Intellectual Property*

Organization. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=197901 (дата звернення: 27.09.2016).

1202. Republic of Yemen: Criminal Law and Procedure: Republican Decree for Law No 12 for the Year 1994 Concerning Crimes and Penalties. *ICC: International Criminal Court*. URL: <https://www.legal-tools.org/en/browse/record/558776/> (дата звернення: 16.10.2016).

1203. República Federativa do Brasil: Código Penal: Decreto-Lei n. 2.848 de 7 de Dezembro de 1940). *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=332216 (дата звернення: 15.04.2016).

1204. Republike Hrvatske: Kazneni Zakon: No: 71-05-03/1-11-2, 21. listopada 2011. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=301780 (дата звернення: 10.07.2015).

1205. Roberts P. Double Jeopardy Law Reform: a Criminal Justice Commentary. *The Modern Law Review*. 2002. Vol. 65. Iss. 3. P. 393–424.

1206. Rogers C. R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. *Psychology: A study of a science* / ed.: S. Koch. New York: McGraw-Hill., 1959. Vol. 3. P. 184–256.

1207. Schachter O. *International Law in Theory and Practice: General Course in Public International Law* / Hague Academy of International Law. Hague: M. Nijhoff, 1985. 395 p.

1208. Schwikkard P. J. *The Presumption of Innocence*. Cenwyn: Juta & Co, 1999. 185 p.

1209. Segev R. Responsibility and Moral Luck: Comments on Benjamin Zipursky, Two Dimensions of Responsibility in Crime, Tort, and Moral Luck. *Theoretical Inquiries in Law*. 2007. Vol. 1. P. 39–46.

1210. Sénégal Code pénal: Loi de base No. 65-60 du 21 juillet 1965 portant Code Pénal du Sénégal. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=181502 (дата звернення: 04.10.2015).

1211. Simionescu E. G. The Concept of Offense in the New Criminal Code. *AGORA International Journal of Juridical Sciences*. 2013. No. 3. P. 169–179.

1212. Simons K. W. Mistake of Fact or Mistake of Criminal Law? Explaining and Defending the Distinction. *BU Law Working Paper*. 2008. № 8-32 (Nov. 17). 35 p.

1213. Slovakia: Criminal Code: Act No. 300/2005 Coll.; as amended up to Act No. 313/2011 Coll. *WIPO: World Intellectual Property Organization*. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=15571> (дата звернення: 20.12.2015).

1214. State of Delaware: Crimes and Criminal Procedure. *State of Delaware*. URL: <http://delcode.delaware.gov/title11/> (дата звернення: 21.10.2015).

1215. State of Rhode Island: Criminal Offenses. *State of Rhode Island General Assembly*. URL: <http://webserver.rilin.state.ri.us/Statutes/TITLE11/INDEX.HTM> (дата звернення: 12.06.2015).

1216. Strafgesetzbuch: vom 24. Juni 1987. *Liechtensteinisches Landesgesetzblatt Jahrgang*. 1988. Nr. 37. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=234957 (дата звернення: 02.10.2015).

1217. Tennessee Code Unannotated. *Lexis Research System*. URL: <http://www.lexisnexis.com/hottopics/tncode/> (дата звернення: 22.03.2015).

1218. Terman L., Tyler L. Psychological sex differences. *Manual of child psychology* / L. Carmichael. New York: Wiley, 1954. P. 1064–1114.

1219. The Portuguese Penal Code (General Part): was promulgated in 19826 / E. Ramalho, W. Th. Gilman // Verbo Juridico portal de direito. Outubro de 2006. URL: <https://www.verbojuridico.net/download/portuguesepenalcode.pdf> (дата звернення: 18.03.2015).

1220. Travis Lawrence F., Edwards Bradley D. Introduction to Criminal Justice. Eight Ed. New York: Routledge, 2015. 530 p.

1221. Veresha Roman V. Criminal and Legal Characteristics of Criminal Intent. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2016. Vol. VII, Winter. No. 7(21). P. 1881–1890.

1222. Veresha Roman V. Determination Motive Through the Prism of the General Concept of the Motives of Human Behaviour. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 11. P. 4739–4750.

1223. Veresha Roman V. Mistake of Criminal Law and its Influence on the Classification of Crime. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 15. P. 8017–8025.

1224. Veresha Roman V. Problem of Determining the Chance (Casus) in Criminal Law. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11. No. 17. P. 10241–10252.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені дані вивчення вироків судів

у кримінальних провадженнях щодо вживання термінів вина, винуватість (винність) та інших, при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину (загальна кількість вивчених вироків, ухвалених протягом 2012–2017 років судами м. Києва, Вінницької, Запорізької, Львівської, Одеської, Сумської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей – 420)

№ з/п	Терміни, що вживаються	Кількість вироків	Відсоток
1.	Вина	71	16,9
2.	Винуватість (винність)	142	33,8
3.	Вина та винуватість (винність)	176	41,9
4.	Терміни вина та винність (винуватість) не вживаються	29	6,9
5.	Провина	2	0,5

Додаток Б
Аналітична довідка
за результатами вивчення кримінальних проваджень
щодо вживання термінів вина, винуватість (винність) та інших, при
встановленні суб'єктивної сторони складу злочину

Проведено вивчення вироків у кримінальних провадженнях щодо вживання термінів вина, винуватість (винність) та інших, при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину, ухвалених протягом 2012–2017 років судами м. Києва, Вінницької, Запорізької, Львівської, Одеської, Сумської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей.

Всього вивчено 420 вироків по кримінальним провадженням.

Важливим питанням, яке досліджувалось під час ознайомлення із кримінальними провадженнями, було встановлення практичної реалізації принципів вини та презумпції невинуватості під час постановлення судами обвинувальних вироків у конкретних кримінальних провадженнях.

Змістовна характеристика принципів вини та презумпції невинуватості полягає у наступному:

1. Принцип вини має морально-етичне походження і полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та нормами кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку. Кримінально-правовий принцип вини можна визначити так: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого охоплювались її умислом чи необережністю, та за ті суспільно небезпечні наслідки, які настали в результаті такого діяння і щодо яких у визначеному законом порядку було встановлено вину даної особи.

2. Принцип презумпції невинуватості є процесуальною гарантією реалізації принципу вини, оскільки, характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення,

презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реальне втілення у життя кримінально-правового принципу вини.

Серед вивчених кримінальних проваджень термін «вина» вживався у 16,9 %; «винуватість» (винність) у 33,8 %; «вина», «винуватість» (винність) у 41,9 %; «провина» у 0,5 %; терміни «вина» та «винність» (винуватість) не вживаються у 6,9 % вироків судів.

Схематично особливості вживання термінів «вина», «винуватість» (винність) та інших при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину можна визначити наступним чином:

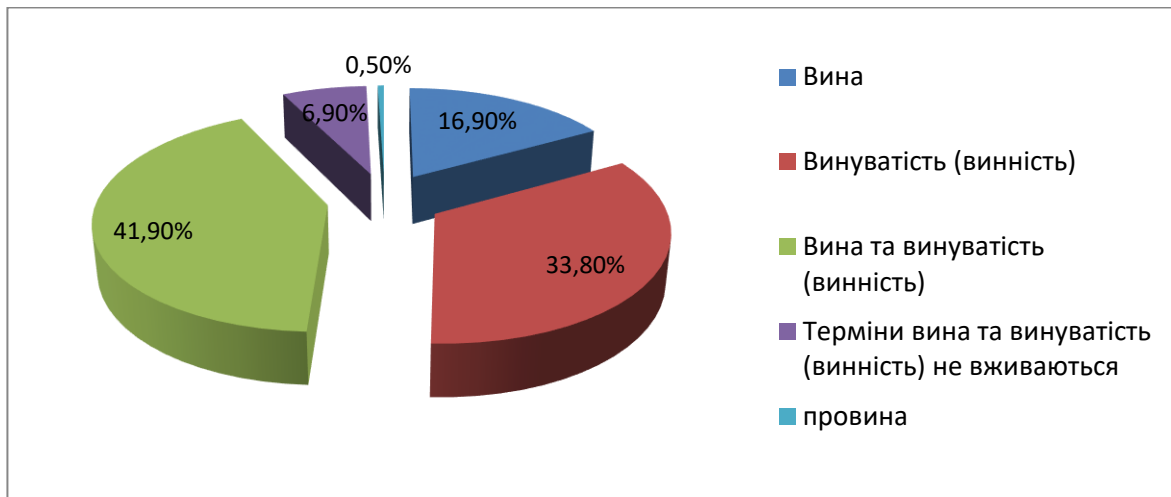

Рис. 1. Терміни, що вживаються (згідно зі зведеними даними аналізу судових рішень у кримінальних провадженнях щодо вживання термінів вина, винуватість (винність) та інших, при встановленні суб'єктивної сторони складу злочину. Загальна кількість вивчених судових рішень, прийнятих протягом 2014–2017 рр. судами міста Києва, Вінницької, Запорізької, Львівської, Одеської, Сумської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей, – 420)

Вживання термінів «вина», «винність» (винуватість) у 41,9 % вироків (176 проаналізованих кримінальних проваджень), а також їх змістовне навантаження свідчить про те, що суди не завжди враховують при постановленні вироків кримінально-правовий принцип вини та кримінальний процесуальний принцип презумпції невинуватості.

Полісемія при вживанні термінології в межах правозастосовної практики у 58,1 % випадків (244 проаналізовані кримінальні провадження) є небажаною та

обумовлює необхідність вироблення єдиних доктринальних підходів щодо визначення змісту принципу вини та принципу презумпції невинуватості.

Наявність випадків взагалі незастосування термінів «вина», «винність» (винуватість) і положень схожих за змістом у 6,9 % вироків (29 проаналізованих кримінальних проваджень), створює підстави для можливості об'єктивного інкримінування та порушення основних засад притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Наведені положення дають підстави для висновку про те, що з метою уніфікації положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України, узгодження правозастосовної практики необхідно:

- 1) виробити єдині доктринальні підходи щодо визначення змісту термінів «вина» та «винуватість» (винність);
- 2) передбачити у КК України визначення принципу вини;
- 3) на законодавчому рівні у КК України передбачити положення про неприпустимість об'єктивного інкримінування.

Додаток В

Зведені дані практики ЄСПЛ

в частині реалізації національними судами у кримінальних провадженнях (справах) принципу презумпції невинуватості (загальна кількість вивчених судових рішень, прийнятих протягом 2004-2016 років – 214)

№ з/п	Загальна кількість рішень та типові порушення принципу презумпції невинуватості	Кількість рішень	Відсоток
1.	Кількість оскаржень рішень національних судів у конкретних кримінальних провадженнях (справах) в частині порушення принципу презумпції невинуватості	63	29
2.	Судове рішення стосовно обвинуваченої особи відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону	54	25
3.	Твердження посадової особи стосовно обвинуваченої особи відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону	43	20
4.	Під час виконання своїх обов'язків члени суду починають процес із заздалегідь прийнятної для себе думки, що обвинувачений скоїв злочин, в якому він обвинувачується	16	7
5.	Сумніви щодо доведеності вини тлумачаться не на користь обвинуваченого	21	10

Додаток Г
Аналітична довідка
щодо практики ЄСПЛ в частині реалізації
національними судами принципу презумпції невинуватості

Проведено вивчення судових рішень ЄСПЛ в частині реалізації національними судами у кримінальних провадженнях (справах) принципу презумпції невинуватості.

Загальна кількість вивчених судових рішень – 214.

Період, протягом якого приймалися судові рішення, – 2004-2016 роки.

Важливим питанням, яке досліджувалось під час ознайомлення із рішеннями ЄСПЛ, було встановлення практичної реалізації принципу презумпції невинуватості під час постановлення національними судами обвинувальних вироків у конкретних кримінальних провадженнях (справах).

Кількість оскаржень рішень національних судів у конкретних кримінальних провадженнях (справах) в частині порушення принципу презумпції невинуватості складає 29 %.

Типовими видами порушень принципу презумпції невинуватості національними судами є:

1) Судове рішення стосовно обвинуваченої особи відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону (25 %);

2) Твердження посадової особи стосовно обвинуваченої особи відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону (20 %);

3) Під час виконання своїх обов'язків члени суду починають процес із заздалегідь прийнятної для себе думки, що обвинувачений скоїв злочин, в якому він обвинувачується (7 %);

4) Сумніви щодо доведеності вини тлумачаться не на користь обвинуваченого (10 %).

Схематично типові порушення принципу презумпції невинуватості можна визначити наступним чином:

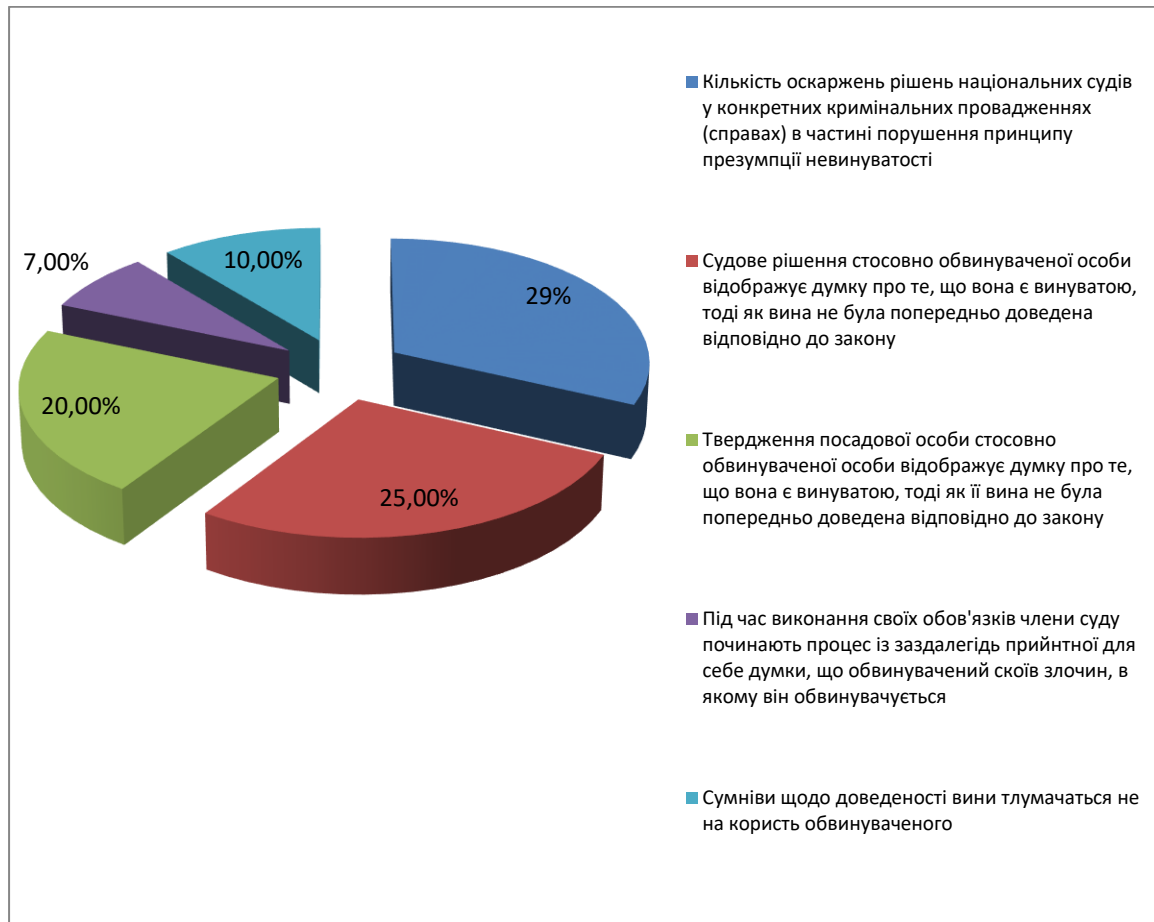

Рис. 2. Типові порушення принципу презумпції невинуватості (згідно зі зведеними даними аналізу практики ЄСПЛ в частині реалізації національними судами у кримінальних провадженнях (справах) принципу презумпції невинуватості. Загальна кількість вивчених судових рішень, прийнятих протягом 2004–2016 років, – 214)

ЄСПЛ у своїх рішеннях, як правило, констатував одночасно декілька видів порушень принципу презумпції невинуватості національними судами.

ЄСПЛ щодо практичної реалізації принципу презумпції невинуватості встановив такі основні положення (стандарті):

1. Презумпція невинуватості порушується у випадку, коли судове рішення або твердження посадової особи стосовно обвинуваченого відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону.

2. Цей принцип не лише забороняє передчасне висловлювання думки самим судом про те, що особа, яку обвинувачено у вчиненні злочину, є винуватою, тоді як це ще не доведено відповідно до закону, а й поширюється на заяви, що їх роблять інші державні посадові особи стосовно кримінальних проваджень, що тривають, і які спонукають громадськість до думки про вину підозрюваного (обвинуваченого) та визначають наперед оцінку фактів компетентним судовим органом. У цьому зв'язку Суд наголосив на тому, як важливо державним посадовим особам добирати слова, оприлюднюючи свої заяви ще до судового розгляду справи, порушеної проти особи, та визнання її винуватою в тому чи іншому злочині.

3. Слід принципово розрізняти повідомлення про те, що когось лише підозрюють (обвинувачують) у вчиненні злочину, та чітку заяву, зроблену за відсутністю остаточного вироку, про те, що особа вчинила злочин.

4. Принцип презумпції невинуватості – це, перш за все, гарантія процесуального характеру у кримінальних провадженнях (справах), але сфера його застосування значно ширша. Він є обов'язковим не лише для кримінального суду, який вирішує питання про обґрунтованість обвинувачення, але і для всіх інших органів держави.

5. Принцип презумпції невинуватості є одним із важливих елементів справедливого кримінального судочинства.

Наведені положення дають підстави для висновку про те, що принцип презумпції невинуватості є певною процесуальною гарантією реалізації кримінально-правового принципу вини. Його дотримання обумовлює встановлення вини в діяннях особи у відповідності з положеннями КПК України.

Додаток Д
Висновок
про результати анкетування працівників
Національної поліції

Професором кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидатом юридичних наук Верешєю Р.В., науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України Фесенко Є.В., з метою врахування позиції працівників правозастосовних органів при написанні дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, розроблена анкета „Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину”, яка схвалена на засіданні кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України (протокол № 1 від 14 вересня 2016 року).

За результатами проведеного анкетування працівників Національної поліції Київської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей (роздано 330 анкет, повернуто 328 анкет) отримано такі статистичні дані:

1. Одним із обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона. Чи мають враховуватись при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину біологічні, психологічні та соціальні фактори?

- 1) Так – 246 (75 %)
- 2) Ні – 82 (25 %)

2. Чи є зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця?

- 1) Так – 239 (73 %)
- 2) Ні – 89 (27 %)

3. Чи потрібно передбачити принцип вини у КК України?

- 1) Так – 271 (83 %)
- 2) Ні – 57 (17 %)

4. Як співвідносяться принцип презумпції невинуватості і принцип вини при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності?

- 1) Презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реалізацію кримінально-правового принципу вини – 260 (79 %)
- 2) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини – це різнорівневі поняття, які не можуть порівнюватись – 30 (9 %)
- 3) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини співпадають за змістом – 38 (12 %)

5. Як співвідноситься кримінально-правове поняття „вина” з кримінально-правовою категорією „кримінальна відповідальність”?

- 1) Вина є однією з умов кримінальної відповідальності – 252 (77 %)
- 2) Вина частково охоплюється змістом поняття „кримінальна відповідальність”, а частково виходить за його межі – 76 (23 %)

6. У ст. 23 КК України передбачено, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Чи охоплює таке визначення вини випадки заподіяння шкоди об’єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння?

- 1) Так – 85 (26 %)
- 2) Ні – 243 (74 %)

7. Чи потрібно у практичній роботі враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас?

- 1) Так – 267 (81 %)
- 2) Ні – 61 (19 %)

8. Чи може свідчити про умисний характер вини використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів)?

1) Так – 279 (85 %)

2) Ні – 49 (15 %)

9. Чи може мета злочину мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини?

1) Так – 259 (79 %)

2) Ні – 69 (21 %)

10. Чи має практичне значення класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний?

1) Так – 283 (86 %)

2) Ні – 45 (14 %)

11. Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Чи можна у таких кримінально-правових ситуаціях використовувати термін «складна вина»?

1) Так – 273 (83 %)

2) Ні – 55 (17 %)

12. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Чи може помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, мати практичне значення?

1) Так – 291 (89 %)

2) Ні – 37 (11 %)

13. При заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві визначається, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Чи потрібно передбачити поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні?

1) Так – 296 (90 %)

2) Ні – 32 (10 %)

14. Формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Чи завжди вони кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом?

1) Так – 129 (39 %)

2) Ні – 199 (61 %)

15. Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чи має таке визначення практичне значення?

1) Так – 236 (72 %)

2) Ні – 92 (28 %)

Додаток Е
Висновок
про результати анкетування працівників прокуратури

Професором кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидатом юридичних наук Верешєю Р.В., науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України Фесенко Є.В., з метою врахування позиції працівників правозастосовних органів при написанні дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, розроблена анкета „Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину”, яка схвалена на засіданні кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України (протокол № 1 від 14 вересня 2016 року).

За результатами проведеного анкетування працівників прокуратури Київської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей (роздано 110 анкет, повернуто 102 анкети) отримано такі статистичні дані:

1. Одним із обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона. Чи мають враховуватись при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину біологічні, психологічні та соціальні фактори?

- 1) Так – 81 (79 %)
- 2) Ні – 21 (21 %)

2. Чи є зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця?

- 1) Так – 74 (73 %)
- 2) Ні – 28 (27 %)

3. Чи потрібно передбачити принцип вини у КК України?

1) Так – 91 (89 %)

2) Ні – 11 (11 %)

4. Як співвідносяться принцип презумпції невинуватості і принцип вини при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності?

1) Презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реалізацію кримінально-правового принципу вини – 78 (76 %)

2) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини – це різнорівневі поняття, які не можуть порівнюватись – 10 (10 %)

3) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини співпадають за змістом – 14 (14 %)

5. Як співвідноситься кримінально-правове поняття „вина” з кримінально-правовою категорією „кримінальна відповідальність”?

1) Вина є однією з умов кримінальної відповідальності – 81 (79 %)

2) Вина частково охоплюється змістом поняття „кримінальна відповідальність”, а частково виходить за його межі – 21 (21 %)

6. У ст. 23 КК України передбачено, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Чи охоплює таке визначення вини випадки заподіяння шкоди об’єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння?

1) Так – 18 (18 %)

2) Ні – 84 (82 %)

7. Чи потрібно у практичній роботі враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас?

1) Так – 89 (87 %)

2) Ні – 13 (13 %)

8. Чи може свідчити про умисний характер вини використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів)?

1) Так – 94 (92 %)

2) Ні – 8 (8 %)

9. Чи може мета злочину мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини?

1) Так – 86 (84 %)

2) Ні – 16 (16 %)

10. Чи має практичне значення класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний?

1) Так – 88 (86 %)

2) Ні – 14 (14 %)

11. Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Чи можна у таких кримінально-правових ситуаціях використовувати термін «складна вина»?

1) Так – 86 (84 %)

2) Ні – 16 (16 %)

12. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Чи може помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, мати практичне значення?

1) Так – 93 (91 %)

2) Ні – 9 (9 %)

13. При заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві визначається, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Чи потрібно передбачити поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні?

1) Так – 92 (90 %)

2) Ні – 10 (10 %)

14. Формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Чи завжди вони кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом?

1) Так – 22 (22 %)

2) Ні – 80 (78 %)

15. Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чи має таке визначення практичне значення?

1) Так – 93 (91 %)

2) Ні – 9 (9 %)

Додаток Ж
Висновок
про результати анкетування суддів

Професором кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидатом юридичних наук Верешею Р.В., науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України Фесенко Є.В., з метою врахування позиції працівників правозастосовних органів при написанні дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, розроблена анкета „Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину”, яка схвалена на засіданні кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України (протокол № 1 від 14 вересня 2016 року).

За результатами проведеного анкетування суддів загальних судів Київської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей (роздано 150 анкет, повернуто 146 анкет) отримано такі статистичні дані:

1. Одним із обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона. Чи мають враховуватись при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину біологічні, психологічні та соціальні фактори?

- 1) Так – 122 (84 %)
- 2) Ні – 24 (16 %)

2. Чи є зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця?

- 1) Так – 115 (79 %)
- 2) Ні – 31 (21 %)

3. Чи потрібно передбачити принцип вини у КК України?

- 1) Так – 129 (88 %)
- 2) Ні – 17 (12 %)

4. Як співвідносяться принцип презумпції невинуватості і принцип вини при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності?

- 1) Презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реалізацію кримінально-правового принципу вини – 109 (75 %)
- 2) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини – це різнорівневі поняття, які не можуть порівнюватись – 12 (8 %)
- 3) Принцип презумпції невинуватості і принцип вини співпадають за змістом 25 – (17 %)

5. Як співвідноситься кримінально-правове поняття „вина” з кримінально-правовою категорією „кримінальна відповідальність”?

- 1) Вина є однією з умов кримінальної відповідальності – 126 (86 %)
- 2) Вина частково охоплюється змістом поняття „кримінальна відповідальність”, а частково виходить за його межі – 20 (14 %)

6. У ст. 23 КК України передбачено, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Чи охоплює таке визначення вини випадки заподіяння шкоди об’єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння?

- 1) Так – 27 (18 %)
- 2) Ні – 119 (82 %)

7. Чи потрібно у практичній роботі враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас?

- 1) Так – 134 (92 %)
- 2) Ні – 12 (8 %)

8. Чи може свідчити про умисний характер вини використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів)?

1) Так – 132 (90 %)

2) Ні – 14 (10 %)

9. Чи може мета злочину мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини?

1) Так – 122 (84 %)

2) Ні – 24 (16 %)

10. Чи має практичне значення класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний?

1) Так – 135 (92 %)

2) Ні – 11 (8 %)

11. Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Чи можна у таких кримінально-правових ситуаціях використовувати термін «складна вина»?

1) Так – 127 (87 %)

2) Ні – 19 (13 %)

12. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Чи може помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, мати практичне значення?

1) Так – 131 (90 %)

2) Ні – 15 (10 %)

13. При заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві визначається, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Чи потрібно передбачити поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні?

1) Так – 129 (88 %)

2) Ні – 17 (12 %)

14. Формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Чи завжди вони кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом?

1) Так – 25 (17 %)

2) Ні – 121 (83 %)

15. Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чи має таке визначення практичне значення?

1) Так – 122 (84 %)

2) Ні – 24 (16 %)

Додаток 3
Аналітична довідка
за результатами анкетування
працівників Національної поліції, прокуратури та суддів

Анкетування проводилось із жовтня 2015 року по травень 2016 року в межах Київської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей.

Мета анкетування: з'ясувати думку працівників правозастосовних органів щодо проблемних питань, які стосуються суб'єктивної сторони складу злочину, а також використати отримані результати при формулюванні висновків і розробленні практично значущих пропозицій.

Категорія респондентів: 328 працівників Національної поліції, 102 працівники органів прокуратури, 146 суддів.

При анкетуванні респонденти проходили службу в практичних підрозділах (зокрема, це слідчі органів Національної поліції, працівники карного розшуку, слідчі прокуратури, прокурори) та працювали на посадах суддів.

Форма анкетування: письмова, шляхом заповнення/давання відповідей респондентами.

Час відповіді на одну анкету респондентом: у середньому приблизно 20 хвилин.

Структура анкети: вступна частина, яка містить назву та дані про розроблення і схвалення анкети, а також відомості про кількість опитаних респондентів та географію поширення; основна частина – містить 15 (п'ятнадцять) питань з пропонованими варіантами відповідей.

Зміст пропонованих питань: зумовлений змістом отриманих у дисертаційному дослідженні науково обґрунтованих висновків, що можуть бути спростовані, підтверджені або уточнені в процесі анкетування.

Особливості пропонованих варіантів відповідей: по-перше, застосовувався спрощений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав одну із двох («так»

або «ні») вже сформульованих відповідей; по-друге, застосовувався ускладнений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав відповіді різного змісту (у питаннях № 4 та № 5).

Аналіз відповідей респондентів. У письмовій анкеті, що була запропонована респондентам, питання були сформульовані таким чином, щоб отримати максимально точні, обґрунтовані та логічні відповіді. При цьому важливим було те, що респонденти мали практичний досвід та відповідні професійні якості, що є цінним у науковому плані.

З відповідей на питання № 1 вбачається, що більшість респондентів (75 % працівників Національної поліції, 79 % працівників прокуратури та 84 % суддів) вважають, що при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину мають враховуватись біологічні, психологічні та соціальні фактори.

Відповідаючи на питання № 2, переважна більшість респондентів (73 % працівників Національної поліції та прокуратури і 79 % суддів) звертають увагу на зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця.

Виходячи із відповідей на питання № 3, більшість респондентів (83 % працівників Національної поліції, 89 % працівників прокуратури та 88 % суддів) зазначають, що принцип вини необхідно передбачити на нормативному рівні в межах КК України.

При відповіді на питання № 4 щодо співвідношення принципу презумпції невинуватості і принципу вини в межах вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності, більшість респондентів (79 % працівників Національної поліції, 76 % працівників прокуратури та 75 % суддів) зазначають, що презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реалізацію кримінально-правового принципу вини.

При вирішенні питання № 5 про співвідношення кримінально-правового поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «кримінальна відповідальність», більшість респондентів (77 % працівників Національної поліції,

79 % працівників прокуратури та 86 % суддів) зазначають, що вина є однією з умов кримінальної відповідальності.

На питання № 6, чи охоплює визначення поняття вини, що передбачено у ст. 23 КК України, випадки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, більшість респондентів (74 % працівників Національної поліції, 82 % працівників прокуратури та суддів) відповіли негативно.

На питання № 7 щодо необхідності врахування у практичній роботі можливості впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас, переважна більшість респондентів (81 % працівників Національної поліції, 87 % працівників прокуратури та 92 % суддів) дала позитивну відповідь.

У межах питання № 8 більшість респондентів (85 % працівників Національної поліції, 92 % працівників прокуратури та 90 % суддів) погодились із тим, що використання таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів) свідчить про умисний характер вини при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України.

Відповідаючи на питання № 9, більшість респондентів (79 % працівників Національної поліції, 84 % працівників прокуратури та суддів) зазначили, що мета злочину може мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини.

В межах питання № 10 опитані респонденти у своїй більшості (86 % працівників Національної поліції та прокуратури і 92 % суддів) зазначили, що

класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний має практичне значення.

У питанні № 11 звертається увага на те, що Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Більшість респондентів (83 % працівників Національної поліції, 84 % працівників прокуратури та 87 % суддів) підтримали положення про те, що у подібних кримінально-правових ситуаціях можна використовувати термін «складна вина».

У питанні № 12 зазначено, що помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Більшість респондентів (89 % працівників Національної поліції, 91 % працівників прокуратури та 90 % суддів) зазначили, що помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння має практичне значення.

У питанні № 13 звертається увага на те, що при заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві запропоновано визначати, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість

настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. На думку більшості респондентів (90 % працівників Національної поліції та прокуратури і 88 % суддів), поняття та ознаки казусу необхідно передбачити на законодавчому рівні.

У питанні № 14 зазначено, що формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Більшість респондентів (61 % працівників Національної поліції, 78 % працівників прокуратури та 83 % суддів) зазначили, що вони не кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом.

У межах питання № 15 міститься визначення сильного душевного хвилювання, а саме, сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Більшість респондентів (72 % працівників Національної поліції, 91 % працівників прокуратури та 84 % суддів) вважають, що таке визначення має практичне значення.

Порівняльна таблиця результатів анкетування працівників Національної поліції, прокуратури та суддів:

№ п/п	Запитання	Варіанти Відповіді	Працівники національної поліції		Працівники прокуратури		Судді	
			К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Одним із обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона. Чи мають враховуватись при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину біологічні, психологічні та соціальні фактори?	Так	246	75	81	79	122	84
		Ні	82	25	21	21	24	16
2	Чи є зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця?	Так	239	73	74	73	115	79
		Ні	89	27	28	27	31	21
3	Чи потрібно передбачити принцип вини у КК України?	Так	271	83	91	89	129	88
		Ні	57	17	11	11	17	12
4	Як співвідносяться принцип презумпції невинуватості і принцип вини при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності?	Презумпція невинуватості визначає ряд конкретних положень кримінального процесуального права, покликаних гарантувати реалізацію кримінально-правового принципу вини	260	79	78	76	109	75
		Принцип презумпції невинуватості й принцип вини – це різнорівневі поняття, які не можуть порівнюватись	30	9	10	10	12	8
		Принцип презумпції невинуватості і принцип вини співпадають за змістом	38	12	14	14	25	17
5	Як співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «кримінальна відповідальність»?	Вина є однією з умов кримінальної відповідальності	252	77	81	79	126	86
		Вина частково охоплюється змістом поняття «кримінальна відповідальність», а частково виходить за його межі	76	23	21	21	20	14

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
6	У ст. 23 КК України передбачено, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Чи охоплює, таке визначення вини випадки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння?	Так	85	26	18	18	27	18
		Ні	243	74	84	82	119	82
7	Чи потрібно у практичній роботі враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас?	Так	267	81	89	87	134	92
		Ні	61	19	13	13	12	8
8	Чи може свідчити про умисний характер вини використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів?	Так	279	85	94	92	132	90
		Ні	49	15	8	8	14	10
9	Чи може мета злочину мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини?	Так	259	79	86	84	122	84
		Ні	69	21	16	16	24	16

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	Чи має практичне значення класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний?	Так	283	86	88	86	135	92
		Ні	45	14	14	14	11	8
11	Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Чи можна у таких кримінально-правових ситуаціях використовувати термін «складна вина»?	Так	273	83	86	84	127	87
		Ні	55	17	16	16	19	13
12	Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Чи може помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, мати практичне значення?	Так	291	89	93	91	131	90
		Ні	37	11	9	9	15	10

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
13	При заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві визначається, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Чи потрібно передбачити поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні?	Так	296	90	92	90	129	88
		Ні	32	10	10	10	17	12
14	Формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Чи завжди вони кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом?	Так	129	39	22	22	25	17
		Ні	199	61	80	78	121	83

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
15	Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чи має таке визначення практичне значення?	Так	236	72	93	91	122	84
		Ні	92	28	9	9	24	16

Схематичне зображення результатів анкетування працівників Національної поліції, прокуратури та суддів:

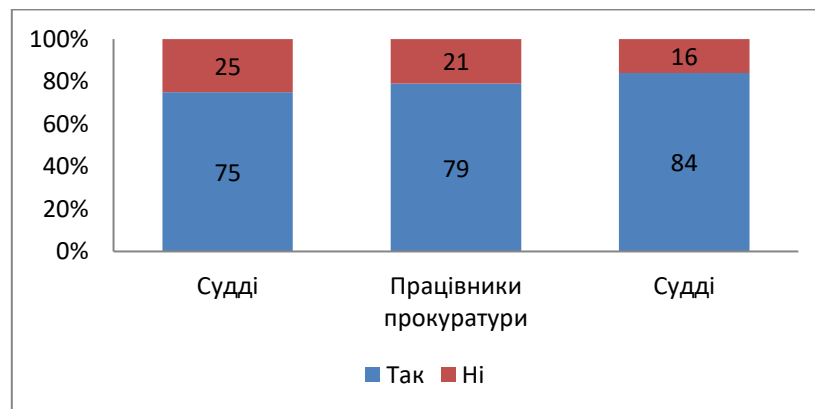

Рис. 3. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 1: Одним із обов'язкових елементів складу злочину є його суб'єктивна сторона. Чи мають враховуватися при формуванні суб'єктивної сторони складу злочину біологічні, психологічні та соціальні фактори?

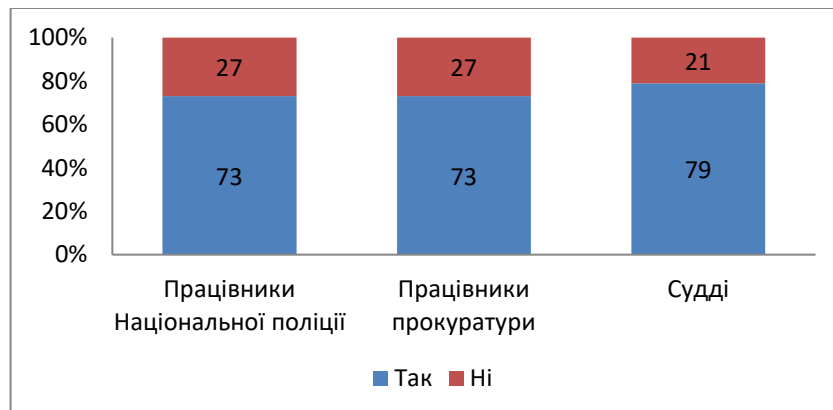

Рис. 4. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 2: Чи є зв'язок суб'єктивної сторони складу злочину з особистістю злочинця?

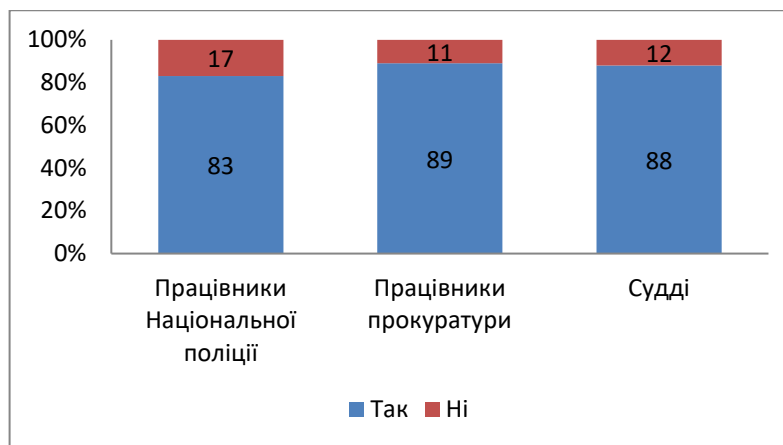

Рис. 5. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 3: Чи потрібно передбачити принцип вини у КК України?

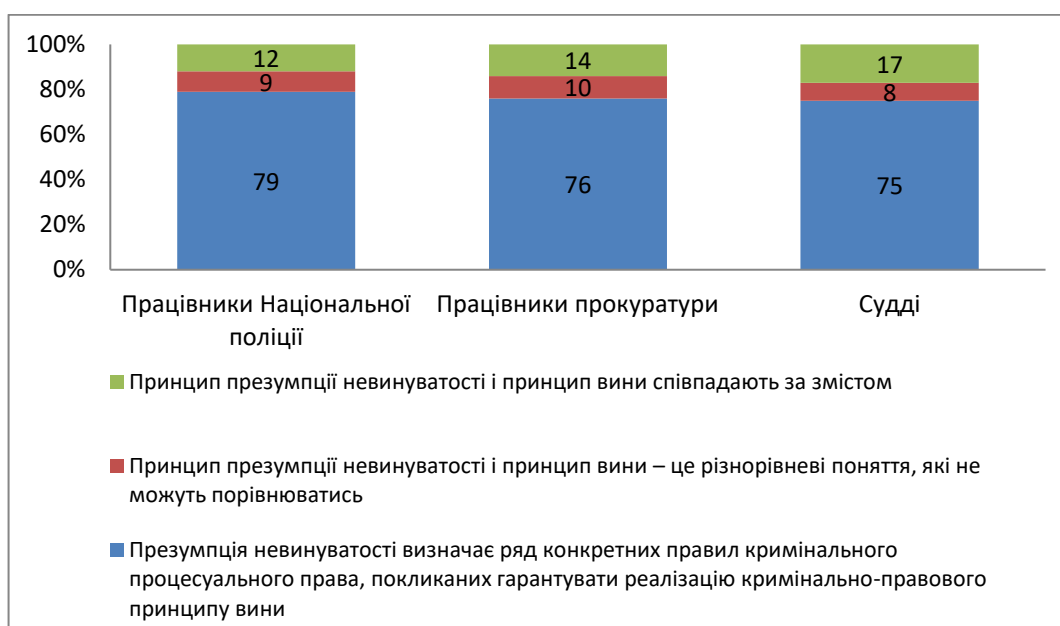

Рис. 6. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 4: Як співвідносяться принцип презумпції невинуватості і принцип вини при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності?

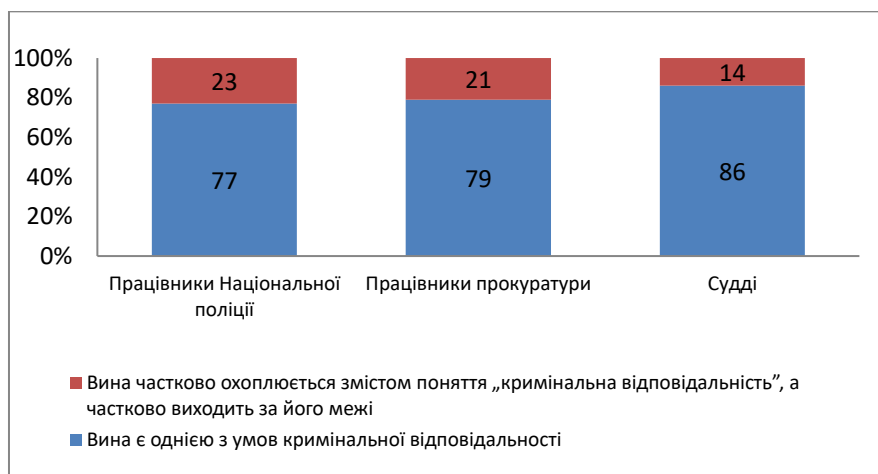

Рис. 7. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 5: Як співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «кримінальна відповідальність»?

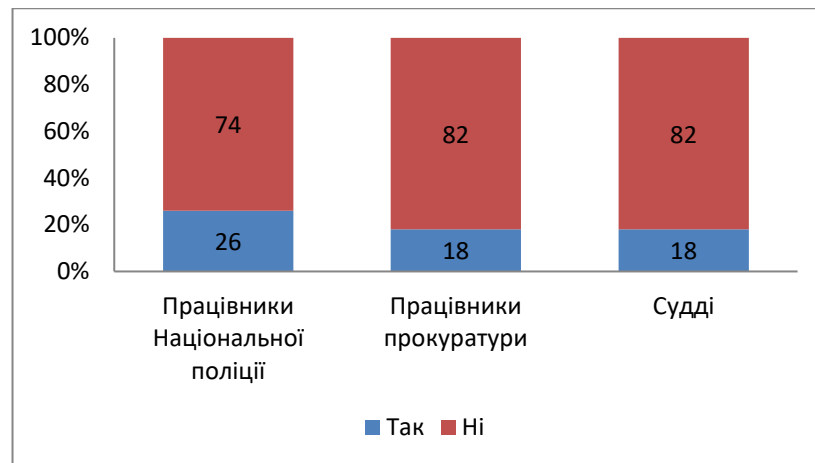

Рис. 8. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 6: У ст. 23 КК України передбачено, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Чи охоплює таке визначення вини випадки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони за наявності обставин, що виключають злочинність діяння?

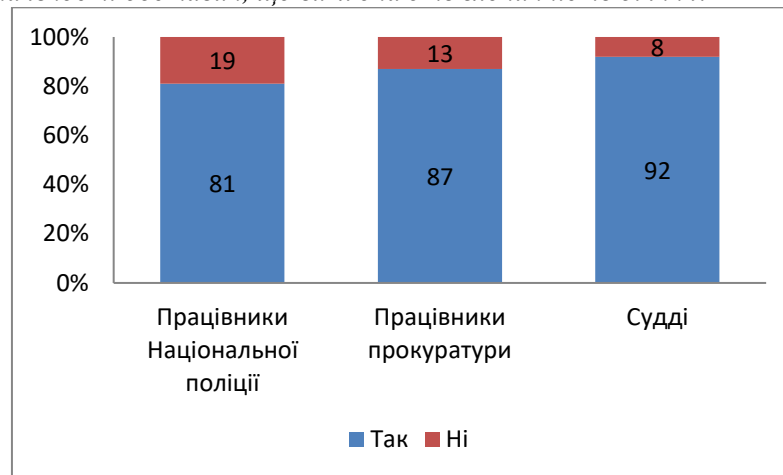

Рис. 9. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 7: Чи потрібно у практичній роботі враховувати можливість впливу на свідомість людини особливих психологічних прийомів – гіпнозу, магії та психології мас?

Рис. 10. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 8: Чи може свідчити про умисний характер вини використання законодавцем при формулюванні диспозиції статті Особливої частини КК України таких термінів, як: «завідомість», «з метою», «за попередньою змовою», «організованою групою», «злісне», «повторно», «з корисливих мотивів», «з використанням свого службового становища», «шляхом обману або зловживання довірою», «застосування погрози», «свідомо», «застосування фізичного насильства», «з особливою жорстокістю», «примушування», «систематично», «явно» (при формулюванні як основних, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів)?

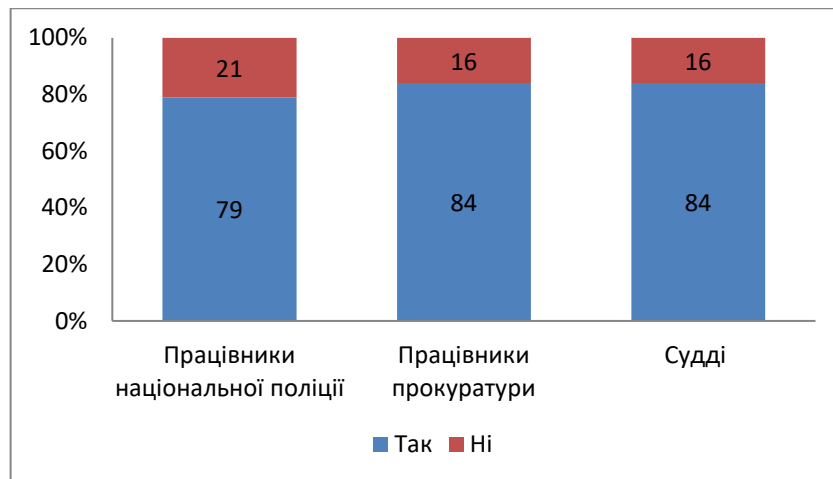

Рис. 11. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 9: Чи може мета злочину мати місце і в межах складів злочинів, скоєних за наявності злочинної самовпевненості як виду необережної форми вини?

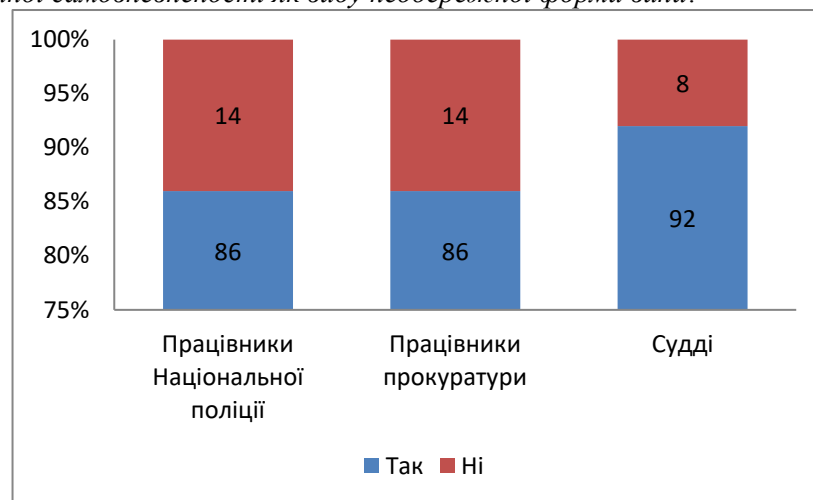

Рис. 12. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 10: Чи має практичне значення класифікація умислу за ступенем усвідомлення на абсолютний та відносний?

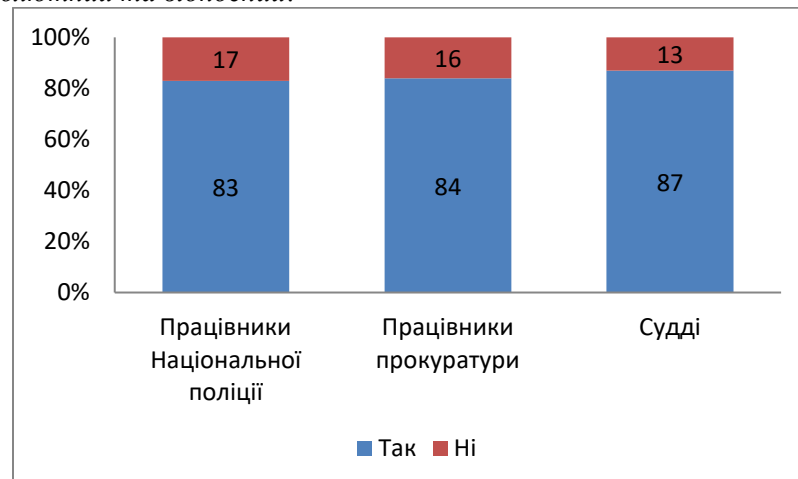

Рис. 13. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 11: Особлива частина КК України містить окремі склади злочинів, які побудовані на поєднанні умисної та необережної форм вини одночасно. При цьому її прояви не зводяться до поєднання усіх характеристик умислу і необережності в межах одного складу злочину, оскільки в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена можливість поєднання окремих характеристик умислу і окремих характеристик необережності (наприклад, статті 364, 365 КК України). Чи можна у таких кримінально-правових ситуаціях використовувати термін «складна вина»?

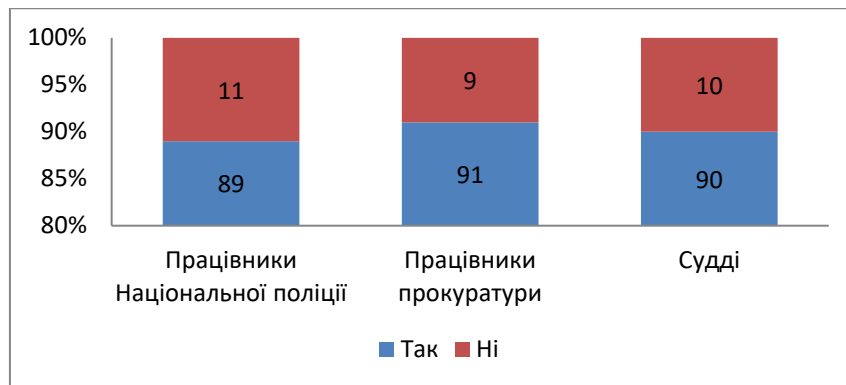

Рис. 14. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 12: Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, які можуть стосуватися складу злочину, або обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Чи може помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, мати практичне значення?

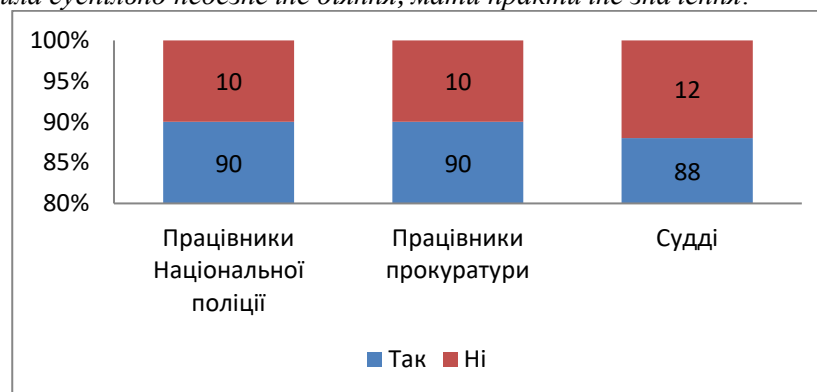

Рис. 15. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 13: При заподіянні суспільно небезпечних наслідків може мати місце казус. Казус у кримінальному праві визначається, як особливе психічне ставлення особи до вчинюваних нею суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та настання суспільно небезпечних наслідків, за якого відсутня її вина, а саме – якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачати, а також якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням. Чи потрібно передбачити поняття та ознаки казусу на законодавчому рівні?

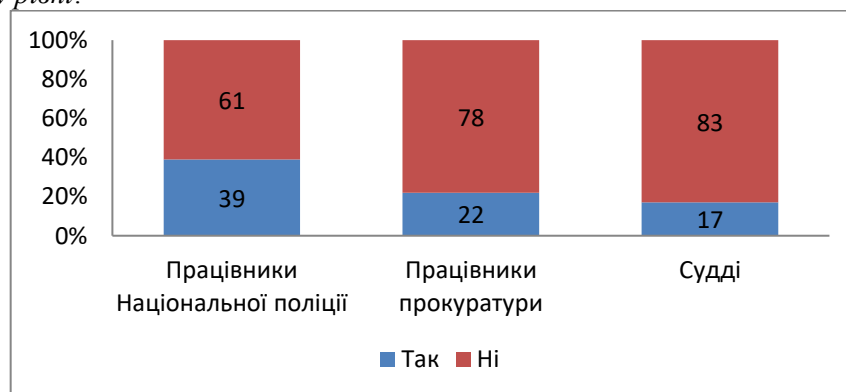

Рис. 16. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 14: Формули визначення умисної та необережної форм вини, які містяться у статтях 24 та 25 КК України носять загальний характер. Чи завжди, на Ваш погляд, вони кореспондують між собою коректно, перш за все, коли мова йде про поєднання в межах окремих складів злочинів умислу та необережності, а також злочинів із формальним складом?

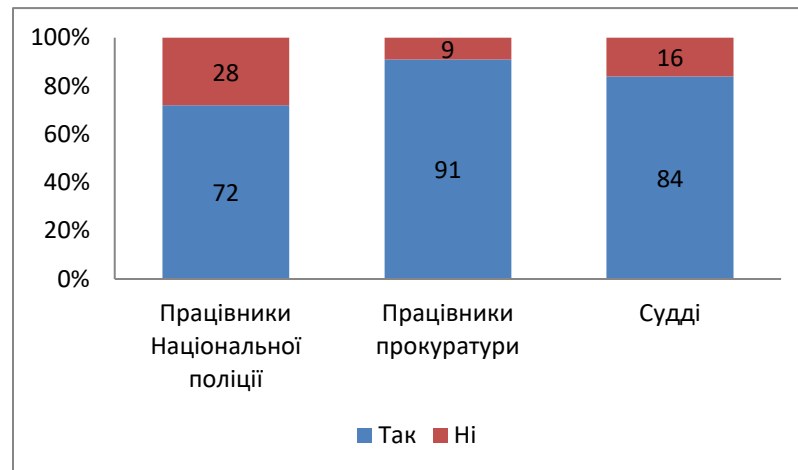

Рис. 17. Порівняльні дані анкети «Основні правозастосовні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину» з питання № 15: Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чи має, на Ваш погляд, таке визначення практичне значення?

Висновок. Проведене анкетування показало відповідальне ставлення респондентів до пропонованих нами питань і обрання обґрунтованих варіантів відповідей. Більшість позицій, які становлять елементи новизни у нашій дисертації, були сприйняті та належним чином оцінені респондентами, що в цілому свідчить про те, що зроблені нами теоретичні висновки і сформульовані пропозиції мають новизну, практичну цінність та є важливими у процесі правозастосування.

Додаток И
Пропозиції щодо внесення змін та доповнень до
КК України та КПК України

1) Доповнити КК України статтею 2¹ такого змісту:

«Стаття 2¹. Принцип вини

1. Особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого охоплювались її умислом чи необережністю, та ті суспільно небезпечні наслідки, які настали у результаті цього діяння, щодо яких у визначеному законом порядку було встановлено вину даної особи.

2. Об'єктивне інкримінування, тобто кримінальна відповідальність без вини, виключається».

2) Викласти ч. 1 ст. 14 КК України у такій редакції:

«1. Готуванням до злочину визнається вчинене з прямим умислом підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше створення умов для вчинення злочину».

3) Викласти ст. 23 КК України у такій редакції:

«Поняття та форми вини

1. Вина – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, виражене у формах, передбачених ч. 2 цієї статті.

2. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або необережності».

4) Викласти ст. 24 КК України у такій редакції:

«Ст. 24. Умисел та його види

1. Умисел – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності.

2. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

3. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її неминучі суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

У злочинах, які не пов'язані з настанням наслідків, прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільну небезпечність дії або бездіяльності та бажала її вчинити.

4. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її можливі суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання».

5) Викласти ст. 25 КК України у такій редакції:

«Ст. 25. Необережність та її види

1. Необережна форма вини – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення.

2. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

3. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваної дії (бездіяльності), передбачала абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), була впевнена у наявності реальної можливості уникнути настання таких наслідків і легковажно розраховувала на їх відвернення.

4. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваної дії (бездіяльності), не передбачала можливості настання її суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була та могла це усвідомлювати і передбачити.

Злочини, які є закінченими з моменту вчинення особою передбачених відповідною нормою цього Кодексу дії (бездіяльності), вважаються вчиненими зі злочинною недбалістю, якщо особа не усвідомлювала суспільну небезпечність діяння, хоча повинна була і могла це усвідомлювати».

6) Включити до Розділу V Загальної частини КК України ст. 25¹ «Складна вина» у такій редакції:

«Стаття 25¹. Складна вина

Складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину, яке характеризується умисним вчиненням суспільно небезпечної дії (бездіяльності) і необережністю щодо наслідків, які в результаті цього настали, з якими закон пов'язує підвищену кримінальну відповідальність. У цілому такий злочин визнається вчиненим умисно».

7) Включити до Розділу V Загальної частини КК України ст. 25² у такій редакції:

«Стаття 25². Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння

1. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, що можуть стосуватися складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння, передбачених цим Кодексом.

2. Ніхто не може бути звільнений від кримінальної відповідальності з посиланням на незнання або помилкове розуміння закону про кримінальну відповідальність. При помилці у протиправності діяння особа може бути притягнута до відповідальності за необережне вчинення злочину, якщо вчинення такого злочину з необережності є караним за цим Кодексом.

3. Незнання фактичних обставин, які стосуються складу злочину, виключає умисел щодо цього злочину. Це положення застосовується до діяння, що вчинене з необережності, якщо лише саме незнання фактичних обставин не утворює необережності».

8) Доповнити Розділ V Загальної частини КК України ст. 25³ у такій редакції:

«Стаття 25³. Заподіяння шкоди без вини (казус)

1. Діяння визнається вчиненим без вини, якщо особа не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була та не могла усвідомлювати суспільну

небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була та не могла їх передбачати.

2. Діяння також визнається вчиненим без вини, якщо особа хоча і передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), але не могла запобігти цим наслідкам через невідповідність своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов або нервово-психічним перенавантаженням».

9) Викласти ч. 4 ст. 36 КК України у такій редакції:

«4. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту».

10) Включити до ст. 36 КК України примітку у такій редакції:

«Примітка. Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу».

11) Викласти ч. 3 ст. 39 КК України у такій редакції:

«3. Не є перевищенням меж крайньої необхідності та не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, особа не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці».

12) Викласти п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України у наступній редакції: «3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винуватого та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а також мету вчинення злочину».

13) Замінити термін «неправомірність» на термін «протиправність» і викласти п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України у наступній редакції: «7) вчинення злочину

під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними або аморальними діями потерпілого».

14) Викласти п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України у наступній редакції: «3) вчинення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

15) Викласти ст. 116 КК України у такій редакції:

«Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого, –».

16) Викласти ст. 123 КК України у такій редакції:

«Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого, –».

17) У всіх відповідних словосполученнях ст. 136–140, ст. 176, ст. 177, ст. 197, ст. 218¹, ст. 219, ст. 222¹, ст. 223¹, ст. 229, ст. 231, ст. 232¹ (ч. 1–2), ст. 232², ст. 236, ст. 237, ст. 242, ч. 2 ст. 252, ст. 254, ст. 263, ст. 264, ст. 270, 277, ст. 287, ст. 291, ч. 2 ст. 362, ст. 364¹, ст. 365², ст. 414, ст. 425, ст. 426, ст. 419, ст. 420 КК України, замінити займенник «це» на займенник «воно».

18) У ст. 223², ст. 232¹ (ч. 1–2), ст. 233, ст. 270, ч. 2 ст. 362 КК України замінити словосполучення «призвело до» на термін «спричинило».

19) У ст. 176, ст. 177, ст. 218¹, ст. 219, ст. 229, ст. 364, ст. 364¹, ст. 365² КК України замінити термін «завдало» на «заподіяло».

20) Замінити складений сполучник «для того, щоб», який вживається у ч. 1 примітки до ст. 447 КК України і визначає спрямованість мети особи, на словосполучення «з метою».

21) Замінити у ст. 2 КПК України словосполучення «в міру своєї вини» на словосполучення «внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України».

22) Викласти п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України у наступній редакції: «2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма

вини, мотив, мета та емоційний стан обвинуваченого під час вчинення кримінального правопорушення».

Додаток К

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-2273"03" листопада 2016 р.

Ректору Академії адвокатури
України
Варфоломєєвій Т.В.

Шановна Тетяно Вікторівно!

Повідомляємо, що підготовлені професором кафедри кримінального та адміністративного права, кандидатом юридичних наук Верешою Романом Вікторовичем пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України за результатами дисертаційного дослідження на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину» Комітетом отримані, є слушними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є науково обґрунтованими та можуть бути враховані у законодавчій роботі народних депутатів України – членів Комітету.

З повагою

Голова Комітету

А. Кожем'якін

1479000

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

01008, Київ, вул. М. Грушевського, 5

№ 1177/2017

«31» травня 2017 р.

Ректору Академії адвокатури
України
Варфоломесвій Т.В.

Шановна Тетяно Вікторівно!

Повідомляю, що підготовлені висновки та пропозиції професора кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидата юридичних наук Вереші Романа Вікторовича, за результатами дисертаційного дослідження на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право є актуальними, обґрунтованими та такими, що мають значний теоретико-методологічний рівень та практичну значимість, а також є науково обґрунтованими. Тема дисертації відзначається науковою новизною і має істотне практичне значення. Підготовлені Верешою Р.В. за результатами дисертаційного дослідження пропозиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу України, зокрема ті, які можуть стосуватися злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), а саме щодо умислу, необережності, опосередкованої та складної вини, а також мотиву та мети вчинення злочину, є слушними та мають практичну значимість.

Висновки та пропозиції Вереші Р.В., що зроблені за результатами дисертаційного дослідження на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», заслуговують на увагу та будуть враховані при здійсненні законотворчої роботи.

З повагою,

**Секретар Комітету Верховної
Ради України з питань
національної безпеки і оборони**

ВІННИК І.Ю.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр. Перемоги, 10, м.Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96
E-mail: mon@mon.gov.ua, код ЄДРПОУ 38621185

*N6/5-1424-16
28.10.2016*

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Вереші Романа Вікторовича на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину»

Пропозиції професора кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидата юридичних наук, здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право Вереші Романа Вікторовича за темою: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину» спрямовані на удосконалення та уніфікацію вживання кримінально-правової термінології. Зазначене питання досить обґрунтовано викладено у дослідженнях Вереші Р. В. Одержані результати є актуальними, мають істотне наукове значення і можуть використовуватися у навчальному процесі.

Заступник Міністра –
керівник апарату

Р. В. Греба

**ВИЩИЙ СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ СУД УКРАЇНИ
З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
(ВССУ)**

вул. П. Орлика, 4а, м. Київ, 01043, тел. 591-10-00
http://sc.gov.ua; e-mail: inbox@sc.gov.ua; код ЄДРПОУ 37317811

10.11.2016 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у складі заступника Голови **Кравченка Станіслава Івановича**, доктора юридичних наук, професора, заступника керівника апарату **Сердюка Валентина Васильовича**, кандидата юридичних наук, заступника керівника апарату – начальника науково-експертного управління **Бабанли Расіма Шагіновича** розглянула пропозиції професора кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, кандидата юридичних наук, доцента **Вереші Романа Вікторовича**, зроблені за результатами дисертаційного дослідження за темою: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право і вважає їх актуальними, обґрунтованими, а також такими, що мають практичну значущість і будуть враховані в роботі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Заступник Голови

С. І. Кравченко

Заступник керівника апарату

В. В. Сердюк

Заступник керівника апарату –
начальник науково-експертного
управління

Р. Ш. Бабанли

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

ПРОЕКТ «СПРАВЕДЛИВЕ ПРАВОСУДДЯ»

18 березня 2016 року

На вимогу

Цим підтверджується, що **Вереша Роман Вікторович** в період з 25 листопада 2015 року по 31 березня 2016 року співпрацював з Проектом Агентства США з міжнародного розвитку «Справедлива, незалежна та відповідальна судова влада України» у якості експерта по аналізу законодавчої бази та судової практики, пов'язаних із вирішенням судами адміністративних спорів у справах за участю активістів Революції Гідності.

За результатами такого аналізу експертом підготовлено звіт на тему «Попередній аналіз судових рішень у справах Автомайдану», який було презентовано 9 грудня 2015 року під час круглого столу на тему «Роль суддів при вирішенні справ під час масових протестів в Україні». Також експертом підготовлено звіт на тему «Аналіз судової практики щодо прийняття судами України рішень в період з листопада 2013 року по лютий 2014 року в частині типових порушень процесуального законодавства і принципу презумпції невинуватості», який обговорювався 11 лютого 2016 року під час круглого столу «Захист верховенства права – обов'язок судді», м. Київ, 11 лютого 2016 року. Під час підготовки та презентації експертом зазначених звітів були впроваджені положення його дисертаційного дослідження на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину».

Керівник проекту USAID
«Справедливе правосуддя»

Девід Майкл Вон

USAID FAIR Justice Project
36 Ivana Franko St., 3rd floor
Kyiv, Ukraine, 01030
tel./fax +38(044) 581-3303
office@fair.org.ua
www.fair.org.ua

Проект USAID «Справедливе правосуддя»
вул. Івана Франка, 36, 3 поверх
Київ, Україна, 01030
тел./факс +38(044) 581-3303
office@fair.org.ua
www.fair.org.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор**С.Д. Гусарєв****АКТ**

**про впровадження результатів дисертації
Вереші Романа Вікторовича на тему:
«Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину»
у освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: директора Інституту післядипломної освіти, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Удалової Лариси Давидівни (голова комісії), завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора Савченка А.В., заступника начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Калиновського О.В., начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Корж-Ікаєвої Т.Г. склала цей акт про те, що результати дисертації Вереші Р.В. на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Вереші Р.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Особливості кваліфікації окремих видів злочинів», «Кримінологія», «Кримінологічна профілактика», у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:
Л.Д. Удалова**Члени комісії:**
А.В. Савченко
О.В. Калиновський**Т.Г. Корж-Ікаєва**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Національної академії

внутрішніх справ,

доктор юридичних наук,

професор

С.С. Чернявський

2017 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
Вереші Романа Вікторовича на тему:
«Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину»
у науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: ученого секретаря Вченої ради Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, професора Василевича В.В. (голова комісії); завідувача наукової лабораторії з проблем кримінальної поліції, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Стрільціва О.М., начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук Титко А.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Вереші Р.В. на тему: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Вереші Романа Вікторовича використовуються: в науково-дослідній діяльності слухачами та курсантами; при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами, слухачами; під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Особливості кваліфікації окремих видів злочинів», «Кримінологія», «Кримінологічна профілактика».

2. Результати дисертації Вереші Романа Вікторовича відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину : монографія / Р. В. Вереша. – К. : Алерта, 2017. – 568 с.
2. Вереша Р. В. Визначення змісту злочинної недбалості в кримінальному праві України / Р. В. Вереша // Право України. – 2005. – № 7. – С. 116–121.
3. Вереша Р. В. Вина та її форми за кримінальним правом Франції / Р. В. Вереша // Право України. – 2005. – № 12. – С. 138–141.
4. Вереша Р. В. Mans rea за кримінальним правом Англії / Р. В. Вереша // Право України. – 2006. – № 5. – С. 167–170.
5. Вереша Р. В. Суб'єкт злочинного діяння за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Право України. – 2006. – № 9. – С. 137–143.

6. Вереша Р. В. Поняття та підстава кримінальної відповідальності / Р. В. Вереша // *Право України*. – 2006. – № 12. – С. 97–103.
7. Вереша Р. В. Основні підходи щодо визначення поняття мотиву поведінки / Р. В. Вереша // *Право України*. – 2007. – № 4. – С. 33–37.
8. Вереша Р. В. Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (коментар до ст. 170 КК України) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2008. – Вип. 11. – С. 43–49.
9. Вереша Р. В. Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (коментар до ст. 171 КК України) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2009. – № 2(15). – С. 86–89.
10. Вереша Р. В. Вина (коментар до ст. 23 КК України) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2009. – № 3(16). – С. 39–45.
11. Вереша Р. В. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2010. – № 3(19). – С. 73–82.
12. Вереша Р. В. Необережність та її види (коментар до ст. 25 КК України) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2011. – № 2(21). – С. 91–94.
13. Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2013. – № 1(26). – С. 129–136.
14. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2013. – № 3(28). – С. 34–39.
15. Вереша Р. В. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами (порівняльно-правовий аспект) / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2014. – Т. 11. – № 1(29). – С. 53–61.
16. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки форм співучасті у злочині / Р. В. Вереша // *Адвокат*. – 2015. – № 1. – С. 41–44.
17. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2015. – Т. 12. – № 1(32). – С. 79–94.
18. Вереша Р. В. Філософія вини / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2015. – Т. 12. – № 2(33). – С. 97–105.
19. Вереша Р. В. Принцип вини у кримінальному праві / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2015. – Т. 12. – № 3(34). – 2015. – С. 55–65.
20. Вереша Р. В. Вина і норми Загальної частини КК України / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2016. – Т. 13. – № 1(35). – С. 35–40.
21. Вереша Р. В. Визначення ознак суб'єктивної сторони складу злочину в Особливій частині КК України / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2016. – Т. 13. – № 2(36). – С. 53–61.
22. Вереша Р. В. Вина і кримінальна відповідальність: основні аспекти співвідношення / Р. В. Вереша // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2016. – Т. 13. – № 3(37). – С. 43–50.
23. Вереша Р. В. Казус у кримінальному праві: основні ознаки та необхідність законодавчої регламентації / Р. В. Вереша // *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. – 2016. – № 4(31). – С. 130–142.
24. Вереша Р. В. Загальна теорія вини у кримінальному праві / Р. В. Вереша // *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. – 2017. – № 2(35). – С. 171–184.
25. Veresha Roman V. Criminal and Legal Characteristics of Criminal Intent / Roman V. Veresha // *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. – 2016. – Vol. VII, Winter. – No. 7(21). – P. 1881–1890.

26. Veresha Roman V. Determination Motive Through the Prism of the General Concept of the Motives of Human Behaviour / Roman V. Veresha // International Journal of Environmental and Science Education – 2016. – Vol. 11. – No. 11. – P. 4739–4750.

27. Veresha Roman V. Mistake of Criminal Law and its Influence on the Classification of Crime / Roman V. Veresha // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No. 15. – P. 8017–8025.

28. Veresha Roman V. Problem of Determining the Chance (Casus) in Criminal Law / Roman V. Veresha // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No. 17. – P. 10241–10252.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:
кандидат юридичних наук,
професор

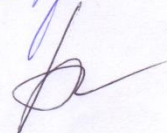
В.В. Василевич

Члени комісії:
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

О.М. Стрільців

кандидат юридичних наук

А.В. Титко

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

Вченою радою Академії адвокатури України

Протокол № 4 від 11 листопада 2016 року

Голова Вченої ради Академії адвокатури України

Варфоломеєва Т.В.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

(протокол засідання кафедри № 1 від 14 вересня 2016 року)

Кафедра кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, розглянувши матеріали впровадження результатів дисертаційного дослідження професора кафедри Вереші Романа Вікторовича за темою: «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право, дійшла висновку про те, що отримані результати мають істотне наукове значення і можуть використовуватися в освітньому процесі Академії адвокатури України при викладанні курсів «Кримінальне право України. Загальна частина», «Кримінальне право України. Особлива частина».

Завідувач кафедри

кримінального та адміністративного права

д.ю.н., проф. Фесенко Є.В.